

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

A személyiségkoherencia és az esztétikai válasz összefüggései

A művészetbefogadás pszichoanalitikus és narratív pszichológiai vizsgálata

PhD értekezés

Papp-Zipernovszky Orsolya

Témavezetők: Prof. Erős Ferenc és Prof. László János

Pszichológia Doktori Iskola
Elméleti Pszichoanalízis Program

2012.

Tartalomjegyzék

Bevezetés	1
1. IRODALMI ÁTTEKINTÉS	
1.1. Koherens szelf, koherens narratívum? – a szelf koherenciájának elméletei ...	5
1.1.1. A szelf meghatározása(i) és összetevői	5
1.1.2. Szelfkoherencia elméletek	6
1.1.2.1. A személyiség koherenciája a pszichoanalitikus elméletekben	8
1.1.2.2. A személyiség motivációs elméletei	10
1.1.2.3. Koherencia és egészség Antonovsky elméletében	12
1.1.2.4. A személyiség narratív koherenciája	16
1.1.2.4.1. A történetek strukturális tulajdonságaként felfogott koherencia	19
1.1.2.4.2. A koherencia kulturális-kommunikációs elméletei	21
1.1.2.4.3. A történetek kauzalitása	23
1.1.2.4.3.1. Kauzalitás és intencionalitás	25
1.1.2.4.4. A narratív koherencia mérése	26
1.1.2.4.5. A narratívumok funkciói az egészség megőrzésében	30
1.1.2.4.6. Megbomlott narratívumok	31
1.1.2.4.6.1. Skizofrén-élettörténetek jellegzetességei	33
1.2. A művészeti élmény személyiségformáló hatása a pszichoanalitikus és a narratív művészetpszichológiában	41
1.2.1. Pszichoanalitikus esztétika	41
1.2.1.1. Pszichoanalízis és irodalom(tudomány) metszéspontjai	41
1.2.1.2. A pszichoanalitikus esztétika állomásai	43
1.2.1.3. Norman N. Holland olvasóközpontú pszichoanalitikus művészetelmélete	48
1.2.1.3.1. Első szakasz: az irodalmi mű transzformatív modellje	49
1.2.1.3.2. Kitekintés az 1950-es évek én-pszichológiai alapú művészetelméleteire (Kris, Lesser)	53
1.2.1.3.2.1. Ernst Kris befogadás modellje	54
1.2.1.3.2.2. Simon O. Lesser természetes esztétikája	56
1.2.1.3.3. Második szakasz: A befogadás tranzaktív modellje	59
1.2.1.3.3.1. Az identitástéma elképzelése	66
1.2.1.3.4. Kitekintés: a pszichoanalitikus értelmezés harmadik fázisa: tárgykapcsolat-elméletek, szelfpszichológia és azon túl	68

1.2.1.3.4.1. A szintézis fogalma Fairbairn és Segal befogadás elméletében	71
1.2.1.3.4.2. Kreativitás és átmeneti jelenségek Winnicott elméletében	72
1.2.1.3.4.3. A szimbólumalkotás kreativitása (Marion Milner)	73
1.2.1.3.4.4. Az irodalmi mű mint átmeneti tárgy	74
1.2.1.3.4.5. A műalkotás mint transzformációs tárgy (Bollas)	77
1.2.1.3.4.6. Nárcizmus és szelftárgy a pszichoanalitikus irodalomkritikában	80
1.2.1.3.4.7. A személyes folytonosság esztétikai eredete	82
1.2.1.3.5. Harmadik szakasz: a kognitív fordulat: enciklopedizmus és integráció Holland elméletében	90
1.2.1.3.6. Negyedik szakasz: neuropszichoanalitikus irodalomkritika	93
1.2.1.3.7. Kitekintés a kognitív-narratív művészetpszichológia felé	97
1.2.1.3.7.1. Az olvasás-kutatás központi helye a kognitív pszichológiában	99
1.2.1.3.7.2. Az irodalmi műalkotás jellegzetességei	103
1.2.1.3.7.3. Az irodalmi befogadás empirikus módszerei	105
1.2.1.3.7.4. Koherencia, komplexitás és kauzalitás a művészet-befogadásban	108
1.2.1.3.7.4.1. A koherencia összetevői	114
1.2.1.3.7.4.2. Kauzalitás a szövegben és a szövegről alkotott reprezentációban	116
1.2.1.3.7.4.3. A befogadói személyiség komplexitásának vizsgálata	125
1.2.1.3.7.5. Az esztétikai élmény személyiségformáló hatása	129
1.2.1.3.8. Filmbefogadási szövegek vizsgálata	138
1.2.1.3.9. Terápiás vonatkozások	143
1.2.1.3.9.1. Olvasás és identitásváltozás	143
1.2.1.3.9.2. „Patológiás olvasatok”, avagy a biblioterápia olvasás-felfogása	145
1.2.1.3.9.3. Művészetbefogadás skizofrénekkal	148

2. MÓDSZERTAN

2.1. József Attila <i>Füst</i> c. versének olvasatai	154
2.1.1. Résztvevők	155
2.1.2. Vizsgálati eszközök és eljárás	155
2.1.3. Elemzés és Eredmények	156
2.1.3.1. Az olvasói válaszok elemzése	156
2.1.3.1.1. Tartalmi elemzések	156

2.2. A narratív koherencia operacionalizálásának kísérletei	164
2.2.1. A kauzális koherencia modelljei és alkalmazásuk	166
2.2.1.1. Számítógépes tartalomelemző modul kidolgozása az okság mérésére	169
2.2.1.2. A <i>Füstre</i> adott válaszok kauzális koherenciájának elemzése	172
2.2.1.3. A versbefogadás és az élettörténet koherenciájának összefüggései skizofrén és normál befogadói minta esetében	174
2.2.1.3.1. Résztevők	175
2.2.1.3.2. Vizsgálati eszközök	176
2.2.1.3.3. Elemzés és Eredmények	182
2.2.1.4. Kauzális következtetések narratív filmek befogadása során	184
2.2.1.4.1. Résztevők	187
2.2.1.4.2. Vizsgálati eszközök	187
2.2.1.4.3. A vizsgálat menete	187
2.2.1.4.4. Elemzés és Eredmények	188
2.2.1.4.5. Eltérő kauzális koherenciájú filmek befogadásának összehasonlítása	193
2.2.1.4.5.1. Résztevők	193
2.2.1.4.5.2. Vizsgálati eszközök	194
2.2.1.4.5.3. A vizsgálat menete	195
2.2.1.4.5.4. Elemzés és Eredmények	195
3. MEGVITATÁS	
3.1. A „patológiás olvasatok” természete	200
3.1.1. A személyiségintegráció lehetősége esztétikai élmény nyomán	204
3.2. A műalkotásról létrehozott reprezentáció integráltságának meghatározói ..	208
3.3. Általános megvitatás: vizsgálataink tanulságai és újszerűsége	217
3.4. A koherencia többszintű jelenléte a befogadásban: az esztétikai élmény modelljeinek új generációja	219
3.5. A továbblépés irányai	220
Köszönetnyilvánítás	221
Felhasznált irodalom	222
Melléletek	246–276
I. Melléklet: Beleegyző nyilatkozat József Attila <i>Füst</i> c. versére, pszichés problémával élők által adott olvasatok vizsgálatához	
II. Melléklet: József Attila <i>Füst</i> c. verse és értelmezései	

- III. Melléklet: Az egyes értelmezések besorolása
a megadott elemzési szempontok alapján
- IV. Melléklet: A koherencia labovi és gergeni
strukturális kritériumainak alkalmazása
 - IV.1. A történetek tanulsága mint koherenciaképző tényező:
Schank indexelési eljárásának alkalmazása
- V. Melléklet: Az oksági modul fejlesztése
- VI. Melléklet: Tájékoztató és nyilatkozat a filmnézés közbeni
gondolkodási folyamatok vizsgálatához
- VII. Melléklet: Tájékoztató és nyilatkozat a személyiség
több szempontú vizsgálatához
- VIII. Melléklet: A filmbefogadás közbeni gondolkodási folyamatok:
Kutatás menete (instrukciók)
- IX. Melléklet: *A múlt nélküli ember* c. filmre adott kauzális válaszok
összefüggései személyiség-, illetve kognitív változókkal
- X. Melléklet: Tájékoztató és nyilatkozat a filmnézés közbeni gondolkodási
és érzelmi folyamatok vizsgálatához
- XI. Melléklet: A filmbefogadás közbeni gondolkodási és érzelmi folyamatok:
Kutatás menete (instrukciók)
- XII. Melléklet: A filmbefogadás közbeni gondolkodási és érzelmi folyamatok:
Adatlap
- XIII. Melléklet: A filmnézés előtt és után kitöltött érzelmi skála
- XIV. Melléklet: Eltérő szerkezeti koherenciájú filmekre adott kauzális válaszok
összefüggései személyiség-, illetve kognitív változókkal

Bevezetés

„A műalkotás tökéletes integritása hozzájárulhat a megfigyelő teljesség érzéséhez. Egy átfogóbb megközelítés olyan affektív állapotként írná le az esztétikai élményt, mely az esztétikai forma struktúrája és a megfigyelő pszichés struktúrája közti rezonancia terméke.”
(Rose, 1991, 153. o.)

A mottóban foglaltakhoz hasonlóan a művészetpszichológiában és a narratív pszichológiában is kulcsfogalom a történetek és az elme struktúrájának párhuzamba állítása. Irodalmi és filmes alkotások személyiségintegráló hatásának vizsgálatában dolgozatom alappillérei ennek megfelelően a szöveg és a szelf koherenciájának elméletei, illetve találkozási pontjai. A műalkotás integritása (sokszor a szépség, a harmónia vagy a komplexitás elnevezése alatt) az esztétika és a művészetpszichológia kezdeteitől az érdeklődés középpontjában áll. Általában a jó mű formai jellemzőjeként, a kognitív pszichológia térnyerése óta emellett a befogadás során létrehozott reprezentáció szükséges tulajdonságaként. Bár a kísérletekben sokféleképpen próbálták mérni, elméleti meghatározásában konszenzus látszik kirajzolódni a „dinamikus rendezett komplexitás” definíciója körül (ld. Martindale, 1995).

A személyiség koherenciája, integráltsága a mai énről szóló pszichológiai diskurzusban megkerülhetetlen probléma. Dolgozatom első fejezetében ennek megfelelően a szelfkoherencia elméleteit tekintem át a pszichoanalitikus, a motivációs, a szalutogenetikus és az interperszonális működés megközelítései felől, zárásként pedig a szöveg és a személyiség egyik találkozási pontjaként a narratív személyiségelméletek szerepelnek. Már itt megjelenik az egészséges, koherens személyiség ellenpontjaként a szélsőséges inkoherenciával jellemezhető pszichotikus és skizofrén személyek élményvilága, személyes narratívumaik jellegzetessége. Az egyes elképzelések közti ellentmondások feloldását Holland (2009) és Pataki (2011) is a személyiség hierarchikus felépítésében látja, melyben a koherencia megteremtése (vagy az identitás egységének fenntartása) a legmagasabb szinten helyezkedik el, biztosítva, hogy bár a személy a mindennapokban átél ambivalenciákat, belső következetlenségeket, önmagát mindig egységes és autonóm ágensként észleli, nem pedig mozaikszerű és fragmentált létezőként. Az empirikus kutatásokban a koherencia a testi és lelki egészség egyik legfontosabb előrejelzője, Skrabski, Kopp, Rózsa, és Réthelyi (2004) konklúziója szerint az élet értelmébe vetett bizalomként a személyiség fejlettségének, önazonosságának, kompetenciájának, sikeres megküzdésének, és a környezetével kialakított harmonikus viszonyának is jó mérőeszköze. Ez a meghatározás a szelfkoherenciát közelíti az ősbizalom, a ráhangolódás és az ágencia érzéséhez, amik a modern pszichoanalitikus elméletekben a korai személyi-

ségszerveződésnek a gondozói minőség függvényében kialakuló részei (ld. Stern, 2002). Feltevésem szerint tehát a személyiség integrációs törekvése korai képességeken alapul, és a világhoz való viszonyulás általános minőségével függ össze. Kutatásaimban ezt a képességet a művészetbefogadás területén vizsgálom a műalkotásról létrehozott koherens reprezentáció, és ennek talaján a szelf változásának összefüggésében.

Ennek előkészítéseként a dolgozat elméleti bevezetőjének másik nagy fejezete a művészetbefogadás és a szelf kapcsolatát tárgyalja, különös tekintettel azokra az elképzelésekre, melyek a műalkotásnak integratív hatást tulajdonítanak az esztétikai élmény során. Érdeklődésem középpontjában tehát nem önmagában az integrált személyiség áll, hanem az integráció művészet általi módosulása. Elméleti tájékozódásom során nem talákoztam olyan áttekintéssel, mely a pszichoanalitikus befogadási modelleket ebből a szempontból rendszerezte volna; ez indokolja az alfejezet terjedelmét. Másrészt pedig az, hogy Magyarországon kevésbé ismertek például Fairbairn, Segal vagy Milner művészetbefogadásra vonatkozatható elképzelései. Számomra is meglepetés volt, hogy az énpeszichológiában kidolgozott esztétikai elméletek (Kris, Lesser) mekkora relevanciával bírnak az aktuális, a befogadó és a műalkotás jellegzetességeit interaktívan vizsgáló művészetpszichológiai trendek szempontjából, bár központi fogalmaik a pszichoanalitikus diskurzuson kívül alig használt regresszió, énkontroll és énszintézis. Az esztétikai válaszok és a kreativitás korai kapcsolati hátterét a tárgykapcsolat-elméletek fejlesztették tovább bevonva a transzformatív tárgy és a transzformatív élményre való képesség fogalmát (Bollas, 1979). Állításunk szerint a befogadás során bekövetkező személyiségintegráció transzformatív élmény, melynek átélési képessége az elsődleges gondozóval szerzett tapasztalatok talaján alakul ki. Különösen informatívak ebből a szempontból a krónikus pszichiátriai problémával élő személyekkel végzett befogadás-vizsgálataink. Vajon az elhárításokat megkerülő irodalmi alkotások képesek-e hatást gyakorolni rájuk, vagy a szelf és a tárgy fenyegető, az átalakítás lehetőségét is magában rejtő találkozása még erőteljesebb védekezést indukál?

A pszichoanalitikus befogadás-elméletek bemutatásának középpontjában Norman N. Holland munkássága áll. Nemcsak azért, mert a befogadási folyamatról alkotott elképzeléseiben integrálta a pszichoanalízis különböző fázisainak fogalmait, és koherens elméletté fejlesztette őket tovább, hanem azért is, mert elsőként kísérelte meg empirikusan ellenőrizni modellje állításait. Így az esztétikai válaszok egyediségének módszer-tanát fektette le. Ez az eszköztár pedig elsődlegesen a befogadói reakciók szövegeinek elemzésére támaszkodik. A pszichológiában ma a személyes verbális megnyilatkozások egyik legelterjedtebb megközelítése a narratív szövegelemzés. Saját kutatásunkban így a narratív pszichológiai tartalomelemzés (ld. Ehmann, 2002 és László, 2005, 2008) technikáját alkalmaztuk a Holland szerint a befogadók identitását tükröző irodalmi válaszok elemzése során. A két megközelítésben közös a szoros formaelemzés, a jelentésközpontúság, a koherenciaképző tényezők (pl. egységesítő témák) azonosítási

törekvése, és a szövegben megragadható én feltevése.¹ Míg azonban Holland a pszichoanalitikus elméletek hátterén a válaszok különbségeit hangsúlyozza, a narratív elméletek a műalkotás formai jellegzetességeinek a reakciókat azonos irányba terelő hatásait vizsgálják. Ez a szemléleti különbség véleményem szerint kiegészíti egymást, ha elfogadjuk azt a – ma talán már közhelynek számító – feltevést, hogy az esztétikai élményben az olvasó és az irodalmi mű egyaránt szerepet játszik. Az áttekintés teljessége kedvéért a pszichoanalitikus esztétika integráció-hangsúlyú elméletei közt helyet kap Kohut szelftárgyra vonatkozó elképzelése, valamint a mai, testi és affektív rezonanciát hangsúlyozó modellek felé mutató vitalitási formák (Stern, 2010) leírása is.

Holland '70-es évektől tartó kognitív-neurológiai tájékozódását, és annak eredményeit a kognitív-narratív művészetpszichológia koherens reprezentációval kapcsolatos modelljeivel és kísérleti eredményeivel vetem össze. A dolgozatban ez a fejezet a befogadási jegyzőkönyvek általunk alkalmazott elemzési tipológiáit (Trabasso és van den Broek, 1985, illetve Graesser, Singer, és Trabasso, 1994) is tartalmazza, melyek a szövegkoherencia megragadásában a kauzális összefüggéseket helyezik előtérbe.² A művészetbefogadás és szelf kapcsolatát áttekintő fejezet utolsó része a kognitív és fenomenológiai abszorpció elképzeléseit mutatja be, melyek egységes elméleti keretben igyekeznek vizsgálni a recepció kognitív, érzelmi, valamint az én és a tárgy viszonyát érintő pszichés történéseket. Saját kutatásainkat ebben az irányvonalban helyezzük el, emellett arra mutatunk rá, hogy Tellegen és Atkinson 1974-es, abszorpciós képességet feltételező elmélete még egyesítette a pszichoanalitikus és kognitív hagyományt, a mai elképzelések azonban elhatárolódnak a pszichoanalitikus állításoktól. Explicit törekvésünk, hogy a szelfre és a tárgyra vonatkozóan újra integráljuk azokat az irodalom és film pszichológiai hatásaival foglalkozó empirikus szakirodalomba.

A koherencia operacionalizálásának problémája végighúzódik a dolgozaton: külön alfejezetet szentelek ennek a személyes narratívumok tulajdonságainak, illetve a szövegfeldolgozás irodalmának bemutatásakor, valamint saját elemzéseink kapcsán a Módszertan részben is. Elméleti és módszertani kérdéseket is felvet a koherencia kauzalitás mentén történő mérése, illetve a módszer alkalmazása különböző szövegtípusokon (élet-történeti epizódok, befogadás közbeni kommentárok, és befogadás utáni történet összefoglalások, értelmezések). Ennek részeként térek ki az okság általam végzett automatizált azonosítását végző magyar nyelvű számítógépes szoftver fejlesztési kísérleteire is.

¹ Általánosságban Erős és Ehmann (1996) így fogalmazza meg a párhuzamokat: „Az irodalmi mű, az interjú, a spontán önéletírás és a pszichoterápia találkozási pontja a szó, az elbeszélés, a narratívum, így a különféle önéletrajzi szövegek számos közös vonást hordoznak. Ilyen például a koherencia irányába való haladás, az egyszer már kimondott szóban, történetben rejlő szervező erő.” (99–100. o.)

² Az okok és szándékok megértése és tulajdonítása szintén az első életévben veszi kezdetét, és később szerves része lesz az elmeolvasásnak, valamint a szociális kapcsolatok világában való eligazodásnak. Ennélfogva vitathatatlan szerepet játszanak a fikciós műalkotásokról létrehozott reprezentációkban is. Holland 2009-es irodalmi befogadás modelljében a tárgyakat automatikusan érzelmek és intenciók mentén élőként leképező, és az okok és hatások hálójában elhelyező megismerési rendszer együttes működését feltételezi.

Dolgozatom egyik fő állítása szerint a narratív elméletek koherencia-fogalma és a pszichoanalitikus iskolák szintézis-, integráció- és koherencia-fogalma párhuzamba állítható. Mindegyik alapját az „én – nem-én” elkülönülés sikerességében kereshetjük, ami felnőtteknél vizsgálható egy műalkotás befogadásán keresztül, mivel az mozgósítja a külső tárggyal való összeolvadás képességét. A biztonságos tárgykapcsolat hátterén kifejlődött koherens személyiség képes az énhatárokat elmosó esztétikai élmény átélésére, ami a befogadási jegyzőkönyvekben átmeneti inkoherenciaként jelenhet meg, a folyamat végén pedig egy újraintegrált szelf érzetében. Kutatásaimban egyfelől a személyiségkoherencia eltérő mértéke (pl. inkoherenciával jellemezhető skizofrén személyek és pszichiátriai szempontból egészséges személyek olvasatai), másfelől pedig a műalkotás szerkezeti koherenciájának különbségei (klasszikus narratívum versus epizodikus szerkesztésű, inkoherens történet) képezték a befogadói válaszok összehasonlításának alapját. Eredetileg nem volt célom új elméleti keret felállítása, pusztán az, hogy a pszichoanalitikus és narratív irodalombefogadás-elméletek párbeszédbe állításával rámutassak egy irányba mutató állításaikra, és empirikus ellenőrzésnek vessem alá a művészet személyiségintegráló hatásának hipotézisét. A recepció közben és utána létrehozott tapasztalati narratívumok (Kuiken, Miall, és Sikora, 2004) kauzális felépítésének a befogadó személyiségjellemzőivel való összevetése azonban új összefüggésekre világított rá. Egyfelől eredményeink megerősítik a befogadási folyamat alakulásában a nyitottság és az érzelemszabályozási képesség szerepét, emellett azonban rámutatnak az értelmes életben való hit és a kapcsolati szorongás szerepére a jelentésteli, koherens reprezentáció létrehozásában. Így egy kétszintű koherencia-felfogás alapjait vetik meg.

Kérdésfeltevéseink gyakorlati szempontból szorosan kapcsolódnak a művészetterápiák érvényességének problémájához: amennyiben az élettörténetek és a művészetbefogadás, a műértelmezések elemzése diagnosztikus értékű, ez újfajta klinikai interjútechnikák, és vizsgáló eljárások kidolgozását ösztönözheti (ld. Fleming és Bohnel, 2009). Másrészről pedig kulcsfontosságú lenne a különböző pszichiátriai problémával élők művészetbefogadási képességeinek vizsgálata, elakadásaik feltárása, és így célzottabb műváltás- és feldolgozás facilitálása.

Koherens szelf, koherens narratívum?: a szelf koherenciájának elméletei

„A szelf folytonosságának és koherenciájának fenntartására irányuló szükséglet alapvető belső késztetés, nem kevésbé jelentős, mint a szexuális vágy vagy a másokhoz való kötődés igénye... Felteszem, hogy... nem más, mint egy pszichobiológiai homeosztázis.”
(Holland, 2009, 225. o.)

A szelf meghatározása(i) és összetevői

A szelf meghatározásánál nem csupán zavarba ejtő diverzitással találkozunk, hanem a személyiség, az én és az identitás fogalmának átfedéseivel is. Magyarul ennek tisztázására törekedett például V. Komlói *Én, Ego vagy Self?* c. (2003) tanulmányában, illetve Pataki (2008), akinek meghatározását kiindulópontként használom. Elméleti áttekintésében a szelffel azonosként kezelt én multidimenzionális és polifunkcionális rendszer, mely az egyén önreflexív képessége révén jön létre. Folyamatosan működik mint az énélmény szubjektív alanya; mint az önismeret és önértelmezés (kognitív, érzelmi és viselkedéses) pszichikus reprezentációja; mint a céltudatos adaptív önszabályozás szerve (végrehajtó-ellenőrző és szabályozó ágens); és mint az élettörténet szerkesztésének emlékezeti tára.³ Ebből a meghatározásból az a következtetés is adódik, hogy az én nem esszenciálisan meglevő, stabil adottságunk, hanem az egyéni fejlődés során megszülető és folyamatosan formálódó pszichikus reprezentáció, amely az önmagunkra vonatkozó tapasztalat többféle forrását szervezi folyamatosan – tudatos és tudattalan szinten egyaránt – a személy aktuális és tartós céljainak megfelelően (Pataki, 1996). Rendszerjellege azt jelenti, hogy nem egynemű és tagolatlan, hanem meghatározott integrációs elvek szerint létrejövő, összetett alakzat, melynek különböző funkciói kölcsönösen feltételezik egymást, és a külvilághoz való alkalmazkodás során, a cselekvések kivitelezésekor szerves egésként működnek.

Bár az identitás fogalmát gyakran a teljes személyiség értelmében használják (ld. Hermans, 1996), a divergens használatot támogató elméletalkotók közt egyetértés van abban, hogy az egyénnek olyan társas azonosulásait, kategóriatagságait sorolják a fogalom körébe, melyben az egyéni és társadalmi meghatározottság együttesen van jelen

³ Az én elkülönített aspektusai megfeleltethetőek a pszichológia fenomenológiai, kognitív, motivációs és narratív megközelítésének.

(Vajda, 2001). Pataki (2008) az én-rendszer kategoriális szerveződési formái, a személyes és szociális én terminusainak keretében értelmezi és jellemzi az identitást. A személyes én a „*milyen vagyok?*” kérdésre – leggyakrabban minősítő kategóriák formájában adott – válaszokból épül fel, míg a szociális én (vagyis az identitás) a társadalmi meghatározottságokat („*ki vagyok?*”) képviselő kategóriák reprezentációja. Az identitás tehát az én meghatározott része. A fogalmat az egyén társas, klinikai és fejlődésbeli azonosulásainak integrálására bevezető Erikson a személy egyediségét, helyzeteken átívelő konzisztenciáját és időbeli folytonosságát kívánta kifejezni vele (Habermas és de Silveira, 2008). Ennek nyomán McAdams az identitást az önmegértés speciális minőségeként határozza meg, amikor a személy az én szinkrón (különböző szerepazonosulások és interperszonális kapcsolatok) és diakron tartalmait az egység és jelentésteliség elvei mentén rendezi, és meséli el másoknak (McAdams, 1995; McAdams és Janis, 2004). „Az identitás a felnőtt világban létező én integratív alakzata [...] Egy személynek olyan mértékben van identitása, amilyen mértékben önmegértése szinkrón és diakron értelemben is integrált, vagyis jelentéstel pszichológiai pozíciót jelöl ki számára és bizonyos fokú egységgel és értelemmel ruházza fel az életét.” (McAdams és Janis, 2004, 161. o.). Ebből az következik, hogy míg énje mindenkinek van, egy adott közösségben elfogadott identitással nem mindenki rendelkezik.

Az énnak ez a felfogása az elmúlt bő évtized terméke, nem utal a koncepció kialakulására, melyet részletesen, történelmi-kulturális kontextusba ágyazva például Taylor (1989) és Baumeister (2003) klasszikusnak számító, áttekintő munkája ismertet, a pszichológián belül az 1970-es évek óta a modern én-pszichológia kialakulásától végbemelő változásokat pedig Pataki tanulmányai (1996, 2011) foglalják össze. Dolgozatom fókuszában nem a pontos fogalmi elkülönítések és a történelmi vagy fejlődéslélektani dimenzió áll,⁴ hanem az én koherenciájára, integráltságára vonatkozó, ma is hivatkozott elképzelések. Ez indokolja a fejezet gerincét alkotó narratív én- és identitáselméletek mellett a pszichoanalitikus és motivációs elméletek rövid bemutatását.

Szelfkoherencia elméletek

A modern én-pszichológia kiindulópontja az eleve adott, esszencialista-ontologizáló én képzetének a kétségbe vonása volt. Ez megkívánt egy olyan fogalomkészletet, amely lehetővé tette az én-vonatkozású jelenségek módszeres, empirikus megfigyelésre támaszkodó pszichológiai vizsgálatát. Ennek létrehozása William James és Sigmund Freud

⁴ Pataki hivatkozott én definíciójában sem kap helyet két fontos énkonstituáló tényező: a másokkal való kapcsolat, melynek szerepét a személyiség struktúrájának kialakításában már a tárgykapcsolat elméletek is hangsúlyozták (Sutherland, 1980), illetve a posztmodern énelméletek által kiemelt kultúra és nyelv. Cushman a nyugati társadalmak fontos én-jellemzőjének tartja a specifikus pszichológiai határok meglétét, a belső kontrollhelyet és ebből következően a környezet manipulálásának igényét (Henley, 2002).

érdeme⁵ (Pataki, 2011) – az előbbi nevéhez az énes folyamatok és érzelmek fenomenológiai leírása fűződik, az utóbbi pedig a személyiség heterogén szerkezetére és dinamikájára irányította rá a figyelmet. James alapvető megkülönböztetése a megismerő én (I) és az empirikus én (Me) között ma is élő (mint az élmények alanya és a tapasztalatok énes reprezentációja), az ezek minőségeire vonatkozó megállapításait pedig folyamatosan fedezik fel újra a fenomenológiai, narratív és a dialogikus énfelfogás képviselői egyaránt (Hermans, 1996).⁶ Éppen azért váltak elgondolásai a posztmodern felfogások őselméletévé, mert egy folyamatosan áramló, egymás mellett több szerepben létező személy képét rajzolta meg anélkül, hogy figyelmet szentelt volna a különböző hangokat akár egymást kizáróan, akár hierarchikusan szervező énes funkcióknak.⁷

⁵ Ennek ellenére fontos megjegyezni, hogy a pszichoanalízis én-fogalma, és újabb értelmezési változatai (Hartmann, Erikson, Kohut) merőben más mederben haladnak, mint az én társas-szociális eredetét hangsúlyozó szociológiai elméletek (pl. Mead), vagy az énrre mint kognitív struktúrára és identitás-kategóriák szervezett együttesére vonatkozó kognitív elképzelések (Pataki, 2011).

⁶ A megismerő én az élmények folyamatos szubjektív rendszerezését és értelmezését végzi. Megkülönböztető attribútumai az időbeli önazonosságot biztosító folytonosság, a másoktól való elkülönültség és az akarat (Hermans, 1996). James az empirikus ént kiterjesztette mindenre, amit a személy magáénak mondhat, birtokol, így a materiális-szociális-empirikus tagoláshoz jutott el (Pataki, 2008).

⁷ A posztmodern gondolkodás megjelenése az én-pszichológiában arra ösztönözte a kutatókat, hogy egy változékony, egyre több információt termelő társadalomhoz alkalmazkodott énrendszer felépítését keressék. A változást Pataki (2011) három jelenség köré csoportosítja: ezek a „viszonyserűség”, a „narrativitás”, valamint a *helyzethez kötöttség*. Az első az interperszonális kapcsolatok számának és komplexitásának növekedését, illetve a személyiség szociális meghatározottságának bizonyosságát tükrözi. A második ezzel átfedésben a nyelv, a diskurzusok és a kulturális sémák meghatározó szerepét hangsúlyozza az én megalkotásában, míg a harmadik az én-be mutatás kontextuális jellegét. Az egyes elméletekben ezen jelenségek mentén kikristályosodó új fogalmak például a változékony én, a túltelített én vagy a fragmentált én (részletesen ld. Pataki, 1996). A személyiség összetettségét és heterogenitását kiindulási alapnak tekintő posztmodern énelméletek különböznek abban a tekintetben, hogy feltételeznek-e egy integritást és a változásai közepette is folytonosság-érzetet biztosító működésmódot vagy összetevőt az énrendszeren belül, vagy annak diszkontinuitását hangsúlyozzák. Az előbbire bőven találunk példát a nyelv és a diskurzusok konstitutív szerepét előtérbe helyező elméletek között, ahol az énkohérenca átkerül a társalgás implicit szabályainak vagy az elbeszélés szerkezeti elveinek a befolyása alá. Vagy Fogel elképzelésében, aki a kohérenca élményét az egyén fontos kapcsolataiból származó információk egybehangzásában, kölcsönös támogatásában és kreativitási fokának kiegyenlítésében látja. De ide sorolható Hermans dialogikus énfelfogása is, melyben az egy időben jelen levő, önálló hanggal rendelkező, és autonómiára törekvő személyiségrészek mellett (amiket egy centrifugális erő irányít) feltételez egy szintetizáló tevékenységet (centripetális erő), ami folyamatosan igyekszik a szereplőket közösséggé kovácsolni, és az én egységét fenntartani (McAdams, 2004). A másik oldalt képviseli Sampson elképzelése, melyben kimondottan az én értelmezésének „decentralizálásáért” emel szót, vitatva az én rendezettségének és kohérenciájának eszméjét (Pataki, 2011). Alcorn (1994) szerint míg a történelmi és szociológiai megközelítés absztrakt pszichológiai struktúráként felfogott énje elképzelhetetlen változékonyssággal rendelkezik, addig egy adott személy énjére ez nem igaz; sokkal inkább a különböző hangok viszonylag stabil szerveződése jellemzi. Talán ez az oka, hogy az egyes emberre koncentrált és a terápiás fókuszú pszichológiai megközelítések nem tudnak elszakadni az összetettségben rejlő egység eszméjétől.

A személyiség koherenciája a pszichoanalitikus elméletekben

Alcorn (1994) szerint a pszichoanalízis által megteremtett (és folyamatosan fenntartott) személyiségkép, melyben az én nem a cselekedeteit tökéletesen uraló, egységes entitás, hanem az egymással konfliktusban álló erők közötti tárgyalásokat levezető, kompromisszumra törekvő struktúra, tökéletesen megfelel az ellentétes képzetek által megosztott posztmodern én-élménynek is. A freudi strukturális modell tehát a többdimenziós, rendszerjellelű személyiség eszméjét képviselte, megtoldva azzal az új gondolattal, hogy a rendszer összetevői között különböző típusú konfliktusok támadhatnak, melynek nyomán újszerű motivációs erők léphetnek működésbe. Emellett azonban a pszichoanalízisben mindvégig hangsúlyos marad a személyiség integráltságának, egységességének eszméje. Freud 1907-ben fogalmazta meg azt a gondolatot, hogy „Általánosságban, az ember nem képes tolerálni egyszerre jelen levő ellentétes képzeteket és érzéseket; az egységességért vívott harcot nevezzük személyiségnek.” (idézi Holland, 1985, 37. o.).

Az én-pszichológiában az én fő funkciójává válik az egységteremtés vagy szintetizálás, mely a belső (személyiségrészek közti) és külső erők, kívánalmak közti adaptív egyensúlyozást jelenti. Az integráció ezután egyfelől a személyiségfejlődés egyik kitüntetett fogalma lesz, másfelől hiánya a súlyos pszichés problémák megkülönböztető jege. Az előbbire példa Jacobson, Mahler és Kernberg elképzelése, melyekben az eredeti anya-csecsemő diádból való szeparációt folyamatosan növekvő individuáció és belső integráció kíséri. Valamint Loevinger elmélete, ahol az én elsődleges funkciójának a világhoz való alkalmazkodásban tapasztalataink összefogását, egységbe rendezését és jelentéssel való felruházását tartja. Az én-fejlődésben ennek a funkciónak a kiteljesedését a szintetizáció és integráció folyamatainak előre meghatározott szakaszokon keresztül tökéletesedésében látja: „Ahogy a személy magasabb szintekre lép, úgy válik az én szintetizáló munkája egyre árnyaltabbá (differenciáltabbá) és bonyolultabbá (komplexebbé), ugyanakkor egységesebbé (integráltabbá) és következetesebbé (konzisztensebbé)” (idézi Carver és Scheier, 1998, 267. o.).

Az utóbbi szemléletet képviseli Sullivan, akinek a nevéhez az én-rendszer fogalmának első használata is fűződik: a kóros állapotokat és személyiségzavarokat mindig az én szerkezetében előálló konfliktusokra és szakadásokra vezette vissza. Elképzelése szerint patológikus esetekben az énes dinamizmusok szerkezete esik szét, vagyis az én dezintegrálódik, és így nem lesz képes a viselkedés tudatos önszabályozására (Pataki, 2008). Klein valamint Hartmann és Beres elméleteiben az integráció a tipikus és atipikus (patológiás) személyiségfejlődésben egyaránt szerepet kap. Kleinnél a paranoid-skizoid pozíció primitív elhárítási módjaiban közös a hasítás, részekre szedés és megsemmisítés az éretlen ént elárasztó fantáziák uralása érdekében (1999), ami dezintegrált, fragmentált én- és másik élményt eredményez. Az anyával való kommuni-

kációt jellemző projektív identifikáción keresztül azonban lehetővé válik az egész tárgyak, kordában tartott érzelmek és az integrált én felépítése. A felnőttkori pszichózisok és a skizofrénia hátterében a paranoid-skizoid pozíció tárgyakapcsolati és személyiség-szerveződési szintjét, elhárítási formáit látja, a depresszió esetében pedig a depresszív pozíció egész tárgyra törekvését – a szétesés fenyegetése következtében megnövekedett szorongással –, és a megsemmisítés feletti gyász érzését, amely folyamatos integrációs- és reparatív törekvéseket hív.

A kohuti szelfpszichológiában az énpeszichológiához hasonlóan fontos szerep jut az integrációnak, azonban a kohézió és koherencia terminusa alatt. Fejlődéelméletében az eredetileg fragmentált, nárcisztikus szelf az anya elfogadó szeretete és empátiás tükrözése révén szabadul meg grandiózus és exhibicionista vonásaitól, és alakul szeretetre méltó és szeretni képes koherens, egységes struktúrává és az egyén cselekedeteit irányító ágenssé (Kohut, 1971). A szelfpatológiák alapja elméletében az energia, a kohézió és a harmónia elérésének sikertelensége, vagy elvesztése. A kohezív szelf hiánya a személyiségben a gyengeség, üresség, fragmentáltság érzéséhez vezet, amelynek során az egyén nélküli a folytonosság tudatát és a mindent uraló hiány betöltésére kétségbeesetten keresi a teljességet (Brooks Bouson, 1989). Követői (Atwood, Stolorow) egy szelfmag létezését feltételezik, mely a korai személy-fejlődés során integrálódik, és a továbbiakban ebbe épülnek be, és belőle bomlanak ki a szelfkonstrukció folyamatai, a szelf különböző pólusai. Ebben a felfogásban a szelf és produktumai (például az önéletrajz) egy integrálandó egész, személyes totalitás (Bókay, 2008).⁸

Daniel Stern elméletében, mely a korai szelffejlődést csecsemőmegfigyelési és neuropszichológiai adatok alapján írja le, az élet 2. és 3. hónapjában megjelenő magszelf-érzéshez kötődik az ágencia, a koherencia, a folytonosság és az affektivitás érzése (Stern, 2002). Tényi, Goldstein és Pogány (1996) a magszelf sérüléséből eredeztetik a pszichózisokat meghatározó inkoherencia-érzést. Tronick és mtsai a csecsemő-anya diád kialakulását vizsgálták az interszubsztivitás folyamat jellegű elemzésén keresztül (Péley, 2004). Leírásukban a gondozó azáltal, hogy az érzelmi élményeket szabályozó mintákat bocsát a csecsemő rendelkezésére, képes növelni a csecsemő agyi állapotainak komplexitását és koherenciáját.

A pszichoanalízis mellett az énrendszeren belüli következetlenségekkel (diszkrpanciákkal) és disszonanciákkal foglalkozó elméletek szintén kitérnek az ellentmondások megszüntetésére és a kongruencia fenntartására irányuló törekvésekre, így alapvetően az énrendszer belső koherenciáját és integráltságát erősítik meg, csakúgy, mint a moti-

⁸ Hoskins és Leseho (1996) éppen Kohut elméletének példáján tesz különbséget az egységes és az integrált én között. Az előbbi esetén az én egy központi mag, mely változatlan marad az idők folyamán. Míg az integrált én egy magasabb rendű, irányító struktúra, mely szervezi a különböző énaspektusokat, melyek a környezethez való alkalmazkodás során újabb és újabb alakot öltenek.

vációs egyneműséget hangoztató elméletek⁹ (Pataki, 2011). A posztmodern énelméletek térnyerésének, valamint a szervezet optimális fiziológiai működésére irányuló újabb vizsgálatoknak (ld. Bárdos, 2011) köszönhetően ezekhez képest ma az én jellemző állapotának inkább az egyensúlyhiányt tekintik, annak széleskörű elismerésével, hogy disszonancia, ambivalencia vagy bizonytalanság megjelenésekor automatikus, erőteljes motiváció lép életbe ezek csökkentésére.

A személyiség motivációs elméletei

Az egyén egységes, koherens fogalmi rendszerének fenntartására irányuló alapvető szükséglet feltételezése a fenomenológiai elméletekben és a humanisztikus pszichológiában is központi jelentőségű. A humanisztikus irányzatban a személyiség integrált működése a pszichológiai egészség kiemelt összetevője: a személyiség inherens, intrinzik tulajdonsága, ami együtt jár az önaktualizáció és a növekedés szükségleteivel (Kököneyei, Rózsa, Holics, Oláh, és Kulcsár, 2006). Rogers organizmikus szükségletekre vonatkozó elképzeléseit Sheldon és Kasser ötvözte a személyiség motivációs elméleteivel (ezek részletes áttekintését ld. Demetrovics és Nagy, 2001). Elméletükben a személyiség a személyes törekvések, vágyott célok¹⁰ hierarchikus rendszere, melyek egymással való szerves, harmonikus kapcsolata biztosítja a koherenciát. Ettől megkülönböztetik a személyiség kongruenciáját, mely a törekvések és az organizmikus szükségletek közti együttműködésre utal (Kassel és Sheldon, 1995; magyarul Kököneyei és mtsai, 2006), vagyis a követett célok természetére. Ez egészséges személyek esetén az autonómia, kompetencia és kapcsolódás szükségleteit foglalja magában, melyek önkéntes, intrinzik választás és elköteleződés eredményei. Mind a koherencia, mind a kongruencia további tárgyalásához, és a kutatások főbb eredményeinek áttekintéséhez szükséges a motivációs elméletek másik ágának, az oksági attribúcióra vonatkozóknak a rövid bemutatása. Ezt az is indokolja, hogy saját kutatásunkban, a filmes befogadás kau-

⁹ A viselkedésszervezést egyetlen motivációra visszavezető elméletekre jó példa Lecky elképzelése, amely szerint az alapvetően kaotikus és uralhatatlan világba próbálunk rendet és kiszámíthatóságot vinni egy hierarchikusan szervezett, egységes fogalmi- és értékrendszer felépítésével, ami maga a személyiség. Ezután alapvető érdekünk fűződik ennek fenntartásához, és integrált működtetéséhez, mely a koherencia, egységre törekvés elvét teszi egyeduralgoddóvá a viselkedéstervezésben. Az elméletet és az egység elvét Epstein (1981) építette be a pszichoanalitikus örömelv és realitáselv mellé az emberi motivációs rendszer és a pszichopatológiák magyarázatát célzó gondolataiba.

¹⁰ A célok szerepét a személyiség és az én-rendszer vizsgálatában Martos (2009) tekinti át. A Pataki által összegzett én-aspektusok közül legnyilvánvalóbban az önszabályozás, ágencia kivitelezésében vesznék részt, de szerepük lehet például az identitásfejlődés és az életút egyes szakaszainak egységbe foglalásánál is. Az egyik legnagyobb hatású elmélet, mely máig a legtöbb kutatást generálja Emmons nevéhez fűződik, melyben a hétköznapi életben, viselkedéses úton elérni kívánt középszintű célokat és az absztraktabb, alacsonyabb rendű célokat integráltan szervező minőségeket egyesíti a személyes törekvések fogalma alatt. A konstruktum mérésére kidolgozott Személyes Törekvések mátrix a 10 személyes törekvés felsorolása mellett arra is lehetőséget ad, hogy az egyes törekvéseken belüli ambivalenciát (a törekvés teljesülésekor átélt ellentétes érzelmek jelenléte) és a törekvések közötti konfliktust is vizsgáljuk (Martos, 2009). Emmons elmélete Kassel és Sheldon modelljének is egyik pillére.

zális természetének vizsgálatakor felhasználtuk az alább bemutatandó Rotter által kifejlesztett Kontrollhely kérdőívet annak meghatározására, hogy milyen személyiségte-nyezők befolyásolják az esztétikai válaszban megjelenő oksági következtetéseket.

Rotter expektancia-incentív elméletének kiindulási pontja az a terápiás tapasztalat, hogy a gyógyulás (és az egészség) egyik feltétele az abban való hit, hogy okozatilag összefügg egymással, amit cselekszünk, és ami azután következik. A külső és belső kontrollhitet Rotter a következőképpen határozza meg:

Ha a megerősítést az egyén úgy fogja fel, mint valamilyen cselekedete következményét, de úgy találja, hogy az nem egészen az ő cselekedetétől függ, akkor a mi kultúrávonyaink között ezt tipikusan úgy értékeli, mint szerencsét, mázlit, végzetet, külső erők kezenyomát, vagy előre nem látható eseményt, mivel a körülötte nyüzsgő erőtényezők igen bonyolultak. Az esemény ily módon való értelmezését külső kontrollhitnek nevezzük. Ha az egyén felfogása szerint az esemény a saját magatartásának vagy viszonylag állandó jellemvonásainak folyománya, ezt belső kontrollhitnek nevezük (idézi Phares, 1994, 102. o.).

A kontrollhit egyfajta generalizált elvárás arra vonatkozóan, hogy mi az egyén magatartása és a várható jutalom vagy büntetés közti kapcsolat, amely a külső világ befolyásolására vonatkozó általános képességekre vetett hitet, és a környezet megváltoztatására irányuló kezdeményezéseket is meghatározza. Egészségpszichológiai szempontból több tanulmány összefüggést talált az externalitás és a helytelen alkalmazkodás, másokkal szembeni bizalmatlanság, magas szorongás és pszichiátriai problémák jelenléte között. Ez utóbbi esetben az együttjárás nem oki kapcsolatot jelöl, inkább a betegségnek az ágencia élményére gyakorolt negatív hatását tükrözi, ami gyakori észrevétel például a skizofrének narratívumait elemző szakirodalomban is (Lysaker, Ringer, Maxwell, McGuire, és Lecomte, 2010).¹¹

¹¹ A kontrollhely koncepcióját a személyészlelés attribúciós elméleteivel (Heider, deCharms) ötvözte Deci és Ryan (1985) öndeterminációs elmélete. Saját koncepciójuk és a kontrollhely fogalma közötti különbséget abban látják, hogy míg az utóbbi a viselkedés következményeinek kontrollálhatóságába vetett hittel foglalkozik, az okság helye (locus of causality) a viselkedés kezdeményezésének és szabályozásának észlelt forrásait igyekszik megragadni, azt, hogy egy személy miért cselekszik az adott módon. Ryan és Deci egy kérdőívet is kidolgozott az oksági orientáció különböző típusainak mérésére, melynek elnevezése Általános Oksági Orientáció Kérdőív (General Causality Orientation Scale), és mindhárom típus mentén jellemzi a személyeket. Ennek korreláltatása a Kontrollhely kérdőívvel a külső kontrollhit és a kontrollált orientáció viszonylag gyenge, de szignifikáns együttjárását mutatta, közepes megfelelés volt emellett a személytelen orientációval. Ryan és Deci (1985) oksági orientációs típusaik és a loevingeri énejlődési szakaszok között is találtak kapcsolatot: közepes együttjárás volt az énejllettség magasabb szintje és az autonóm orientáció között, ami jelzi az öndeterminációs elmélet implicit előfeltevését arra vonatkozóan, hogy az autonóm orientációjú személyek integráltabbak. Mérsékelt negatív összefüggés mutatkozott az énejllettség szintje és a személytelen orientáció között. Érdekes kezdeményezés az öndetermináció típusának a kötődési típusal való összehasonlítása. Ezzel kapcsolatban Ryan és Deci eredményei kiindulásnak tekinthetőek: az elkerülő cse-
csemők gondozói inkább a személytelen orientációjú típusba tartoztak, a biztosan kötődőké az autonóm csoportba, míg az ellenállóké a kontrolláltba. Kutatásaink folytatásakor szándékunk a GCOS-kérdőív kipróbálása.

Saját személyiségmodelljük empirikus előrejelzéseinek ellenőrzésekor Sheldon és Kasser (1995) azokból az eredményekből indultak ki, melyek szerint az integrált személyek kevésbé integrált társaiknál vitálisabbak, inkább autonómak, ambiguitás toleranciájuk nagyobb, kreatívabbak és rugalmasabbak, nyitottabbak saját tapasztalataik irányában, egyúttal empátikusabbak mások felé, önértékelésük magasabb, és nagyobb étellel való elégedettségről számolnak be. Mindez egyúttal az életük egyes területein (kapcsolatok, karrier) nagyobb eredményességhez vezet. Ezeknek megfelelően korreláltatták saját személyiségkoherencia mutatóikat különböző személyiségvonásokat mérő kérdőívekkel, illetve egészségpszichológiai mutatókkal. A vertikális koherencia – ami a különböző szintű személyes törekvések közti együttműködésre utal – az elvárásnak megfelelően pozitív együttjárást mutatott a vitalitással, a pozitív érzelmek jelenlétével és az empátiával; meglepő módon azonban mind az autonóm, mind a kontrollált célvezéreltséggel pozitívan járt együtt. A követett célok természetének figyelembe vételekor – ami intrinzik és extrinzik vertikális koherencia elkülönítését jelentette – az együttjárás az elvárásnak megfelelően alakult: az előbbi negatív összefüggést mutatott a kontrollált orientációval, az utóbbi pedig pozitívat. A legmelegebb eredményt a horizontális koherencia – az egy szinten levő célok összhangja, egymás segítése – függetlensége okozta: nem korrelált egyetlen másik mért változóval sem. Konklúziójukban a szerzők kiemelik, hogy az integrált személyek mindennapi életükben saját érdeklődésükből és választásaikból származó célokat követnek, ami fontos összetevője a mentális egészségnek. További vizsgálatokat igényel azonban a horizontális koherencia fogalma és egészségpszichológiai korrelátumai.

Koherencia és egészség Antonovsky elméletében

A személyiségkoherencia fogalmának a céloktól független meghatározását nyújtja Antonovsky ma már klasszikusnak számító elmélete, mely az egészségpszichológiai szemléletmód alapjait rakta le. Megközelítésének lényege, hogy bár az embereket nap mint nap éri stresszhatás, mégis egészségesek tudnak maradni – még olyan extrém körülmények között is, mint a második világháborús náci haláltáborok. A pszichológia feladata ennél fogva, a betegség okainak feltárása mellett vagy helyett, azoknak a testi és lelki erőforrásoknak a számbavétele, melyek hozzájárulnak a stresszel való hatékony megküzdéshez és az egészség fenntartásához. Antonovsky ennek a törekvésnek az első lépéseként egy azóta is a kutatások középpontjában álló konstruktumot alkotott meg, a *koherenciaérzék*et, amely az ő megfogalmazásában:

Globális orientáció, amely kifejezi annak mértékét, amennyire valakinek egy átható, tartós, ugyanakkor dinamikus bizakodása van abban, hogy (1) az élet során megjele-

nő belső vagy külső környezetből származó ingerek strukturáltak, bejósolhatók és megmagyarázhatók (felfogóképesség); (2) elérhetőek számára azok az erőforrások, amelyek segítségével meg tud felelni ezen ingerek által támasztott követelményeknek (kezelhetőség); (3) és ezek a követelmények olyan kihívások, melyek befektetésre és elköteleződésre érdemesek (jelentésseliség) (Antonovsky, 1987, 9. o.).

A Health, Stress and Coping (1979) c. könyvében Antonovsky még a koherenciaérzék kognitív karakterét hangsúlyozza, amelynek megfelelően bizonyos törvényszerűségek szerint működő forma és struktúra vihető a minket érő ingerekre, hogy érthetővé és bejósolhatóvá tegyük őket. A jelentésseliség komponens – mely a kognitív aspektustól független motivációs-emocionális elem a koherenciaérzékben – traumát sikeresen megoldó személyek életútinterjúinak elemzése során kristályosodott ki: az élet értelmének érzését és értelmes életcélok felállításának képességét foglalja magában. Ez utóbbi olyan éleletterületek kialakítására is vonatkozik, amelyekbe az egyén magáért a tevékenységért fektet energiát, ami egyben erőt ad neki ahhoz, hogy az élet egyéb problémáival megküzdjön (Oláh, 1996). A konstruktum elnevezése – Frankl munkáitól ihletve – az elszenvedett traumáknak az egyéni életúton belüli értelemmel való felruházására is utal.

Teoretikus szinten Antonovsky kísérletet tett a koherenciaérzék, az én és az identitás közti kapcsolat leírására is: egy erős énnel rendelkező személy koherenciaérzéke várhatóan magas. A kapcsolat fordítva azonban nem egyértelmű, mivel magas Koherenciaérzék járhat együtt rigid személyiséggel. Konstruktuma operacionálizálásában egy kvalitatív és egy kvantitatív mérőeszköz megalkotását is célul tűzte ki. Az előbbi esetében az általa felvett életútinterjúk szövegében próbálta a koherenciaérzék explicit – nyelvi – mutatóit feltárni, de nem jutott túl az egyes szövegek dichotóm (koherens-nem koherens) szubjektív besorolásán. 1986-os nemzetközi publikálása óta igazi siker-karriert mondhat magáénak azonban a koherenciaérzék mérésére kidolgozott 29 (rövidített formában 13) tételes, önbeszámoló kérdőív. 1993-ban Antonovsky összefoglalta a kérdőív pszichometriai mutatóit 26 elvégzett vizsgálat eredményei alapján. A legkövetkezetesebb eredmény a konstruktum negatív együttjárása a vonás-szorongással,¹² és pozitív kapcsolata a kitartás képességével (hardiness). Magyar

¹² Ez a masszív együttjárás vezetett egyes kutatókat arra a következtetésre, hogy a koherenciaérzék valójában egydimenziós konstruktum, a negatív érzelmi beállítottság (szorongás, neuroticizmus) ellentéte. Olsson, Hansson, Lundblad, és Cederblad (2006) áttekintő tanulmányukban azonban egyéb személyiség- és családi kapcsolati tényezők szerepét is kimutatták a koherenciaérzék mértékében. Egy svéd skizofrén mintában a konstruktum variabilitásának 46%-át magyarázta a hatékonyság-érzés, vagyis a személy életének eseményei felett érzett kontroll. Egy másik tanulmány közepes mértékű pozitív korrelációt talált a koherenciaérzék és a belső kontrollhit között. Bigler az énfogalom differenciáltságának és világosságának szerepét mutatta ki a Koherenciaérzék háttérében. Olsson és Mtsai (2006) saját vizsgálatában a szorongás és depresszió mint pszichopatológiai tényező, illetve a kaotikus vs. áttekinthető szerkezetű családstruktúra magyarázó értékét hangsúlyozzák a koherenciaérzék kapcsán.

mintán Skrabski, Kopp, Rózsa, és Réthelyi (2004) végeztek vizsgálatokat a koherencia-érzés testi és lelki egészséggel való összefüggésére vonatkozóan. Értelmezésükben Antonovsky koherencia-érzéke a rogersi kongruenciával és hitelességgel rokon fogalom, mely a külvilággal való kapcsolatkészséget, illetve a világban betöltött helyünk elfogadását méri, ezáltal összefügg a személyes azonosságtudattal és az identitással (8. o.). Kérdőíves felmérésükben a Rahe-féle Élet értelme skálát használták a koherencia-érzés meghatározására. Eredményeik szerint a koherencia-érzés a testi és lelki egészségi állapot legkövetkezetesebb indikátora. A lineáris regressziós elemzésben az önhatékony, a problémaorientált megküzdési mód és a társas támogatás volt befolyással a koherencia-érzés varianciájára. A szerzők konklúziója szerint az élet értelmébe vetett bizalom a személyiség fejlettségének, önazonosságának, kompetenciájának, sikeres megbirkózásának és a környezetével kialakított harmonikus viszonyának is jó mérőeszköze.

Az interperszonális működés felől közelítő elméletek a személyiség – strukturális – integráltságát az eddigiektől eltérően az én és a másik reprezentációinak komplexitásában igyekeznek megragadni. Ezek elméleti áttekintését nyújtja Leigh és mtsai (1992) tanulmánya a '90-es évek elején elérhető mérőeszközök értékelésével együtt. A komplexitás fogalma az én (és a másik) különböző aspektusainak (pl. önmeghatározó kategóriák) gazdagságát, differenciáltságát és integráltságát (az én-aspektusok közötti kölcsönös kapcsolatok sűrűsége, átláthatósága, ellentmondásossága) egyaránt jelöli.¹³ Az egyének eltérnek egymástól énkomplexitásuk tekintetében, de a fogalom alkalmas a különböző pszichopatológiai kórképek azonosítására is. A pszichoanalitikus keretben folyó kutatások elsősorban a Rorschach-tesztre adott válaszok, illetve kora gyermekkori emlékek alapján igyekeznek megállapítani az énkomplexitás mértékét. Blatt és mtsai a jelentős mások (elsősorban szülők) nyílt kérdésekre adott leírásait elemezték a tárgykapcsolati reprezentációk minőségeinek azonosításához. Közös ezekben, hogy tudatlan reprezentációkat verbális szövegek strukturális elemzése révén próbálnak megközelíteni. Leigh és mtsai kódolási útmutatója, melyben a komplexitás hét szintjét különítik el, szintén ezt a célt szolgálja, azonban kapcsolati epizódok narratív beszámolóira átdolgozva, melyek klinikai interjúkon vagy pszichoterápiás üléseken hangzanak el. A 2000-es évek elejére kidolgozott pszichológiai narratív tartalomelemzés (László, Ehmann, Péley, és Pólya, 2000) módszerében a szereplők körének és funkcióinak meghatározása beilleszthető ebbe a módszertani törekvésbe. Magyarországon Péley (2002)

¹³ A szociális kogníció irodalmában Thompson, Naccarato, Parker, és Moskowitz (2001) a Struktúra iránti Személyes Igény (Personal Need for Structure) kérdőívvel végzett kutatások összefoglalásában érdekes ellentmondásra hívja fel a figyelmet: a magas struktúra-igénnyel jellemzett személyek kevésbé komplex reprezentációval rendelkeztek szociális és nem-szociális ingerek Q-rendeztéses kategorizációjakor, illetve idősek és saját maguk vonás-alapú jellemzésekor. Ezek az eredmények tehát a reprezentációk száma és világos struktúrája között fordított irányú kapcsolatot jeleznek.

kábítószer élvező fiatalok elbeszéléseiben szereplő személyeket négy kategóriába osztott (szülők, szűk család, tág család, nem rokonok), és a bizalom-bizalmatlanság, illetve a kiszolgáltatottság metadimenziója mentén 21 pszichológiai funkciót képviselő osztályt használt fel annak a hipotézisnek a bizonyítására, hogy ebben a szubkultúrában a korai tárgykapcsolatok zavarai állnak a deviáns magatartás háttérében. Ehmann (2002) autoimmun nőbetegek élettörténeti beszámolóiban azonosított három szerepkör-kategóriát (segítő, károkozó, elhagyó) és ezek megjelenésének, illetve eltűnésének sajátos mintázatát tárta fel az életút folyamán.

A személyiség koherenciájára vonatkozó elképzelések korántsem teljes bemutatása jól tükrözi a megközelítések és a mérési módszerek sokféleségét. Pataki (2011) szerint azonban a koherencia iránti érdeklődés élénkülése csak tünete az én fogalmi heterogenitásának: az alá rendelhető tények és jelenségek burjánzása vezetett ugyanis az alkotóelemek és a benne működő folyamatok számbavételi kísérleteihez. Máig nyitva van az a kérdés, hogy létezik-e az én-rendszerben valamilyen kitüntetett koherenciateremtő tényező? „A kogníció (lásd az én mint kognitív struktúra elgondolást!), az érzelmi-motivációs szféra, az élettörténeti narráció és az interszubsztívitás kitüntetetésének hívei egyaránt igényt jelentettek be erre a szerepre.” (Pataki, 2011, 232. o.) Pataki azonban azt valószínűsíti, hogy az én-rendszer belső koherenciájának nincs egyetlen meghatározó tényezője. Áttekintése alapján az élettörténet szubsztívumának azonossága és az önértékelés – Swann, Rentfrow, és Guinn (2003) szerint a pozitív önértékelés – azonban mindenképpen fontos koherenciateremtő tényezőnek tűnik.

A koherenciára vonatkozó elképzelések közti ellentmondások talán feloldhatóak az én-rendszer hierarchikus modelljének széleskörű elfogadásával, melyben a különböző elvontsági szinteket az *elemek* (konkrét ismeretek, érzelmek, epizódok, motívumok, kapcsolatok stb.), az énes *alrendszer* (önéletrajzi emlékezet, kapcsolati hálózat, hivatástörténet stb.) és a *rendszer* szintje képviselik. A legutolsó tartalmazza az önminősítés és önértékelés legáltalánosabb kategóriáit, fogalmi általánosításait és a rendszer integratív, koherenciateremtő tényezőit, melyek biztosítják, hogy a személy – bár átélhet ambivalenciákat, belső következetlenségeket az alsóbb szinteken – önmagát mindig egységes és autonóm ágensként észleli, nem pedig mozaikszerű és fragmentált létezőként (Pataki, 2011).

A személyiség narratív koherenciája

„Mindnyájan történeteket mesélünk,
és mi magunk vagyunk elmondott történeteink.”
(McAdams, Josselson, és Lieblich, 2006, 3. o.)

Az én és a személyes történetek egymásra utaltságát, bensőséges viszonyát az 1980-as évektől kezdte a pszichológia felfedezni, érdeklődésének középpontjába állítani. A narratív pszichológia egyik úttörője, Sarbin az én-elbeszéléseket egy identitásterv kibontakoztatásaként határozta meg, amelyben az elbeszélő felépíti énjét (Bodor, 2002). Ebből eredően mindabból, ami az elbeszélésbe bekerül, következtetni lehet az elbeszélő én vágyaira, céljaira, elkötelezettségeire (László, 2008).

Az énpeszichológián belül a narratív elv mind a személyiség tartalmának, mind szerveződésének felfogásában alternatív elképzelésekhez vezetett. A tartalom tekintetében az én az önéletrajzi emlékezetben tárolt tapasztalatokból, élettörténeti eseményekből építkezik önmeghatározása során. Ezekre a közvetlen, fenomenális minőségben gazdag élményekre épülnek az önreflexív következtetések és fogalmi általánosítások útján létrehozott, magasabb szintű kognitív szerkezetek (Pataki, 2001). Az én ezeket a tapasztalatokat „a *történetyszerkesztés* logikája és dramaturgiája szerint dolgozza fel: folyamatos elbeszélő struktúrákba szervezi őket.” (Pataki, 2001, 314. o.) Howard (1996) a személyiség narratív elméletei kapcsán arra figyelmeztet, hogy jelenleg feloldhatatlan ellentét van a filozófia, irodalomtudomány, nyelvészet, antropológia és pszichológia között abban, hogy mi a történet szükséges és elégséges kritériuma.¹⁴ Dolgozatomban Pléh (1998) meghatározását tekintem irányadónak, melyben a klasszikus **narratívum időben**

¹⁴ Az irodalomtudományban a '60-as években önálló tudományággá fejlődő narratológia például Burke narratív ötösét tekintette kiindulási alapnak az elbeszélések állandó elemeinek meghatározásánál, mely a szereplők, cselekvés, szándék, elrendezés (helyszín), eszköz kategóriáját fektette le (Bruner, 1986). Magyarul a Kanyó és Síklaki (1988) által szerkesztett *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből* c. kötet tartalmaz klasszikus írásokat többek között Bahtyintól, Barthes-tól és Todorovtól. A filozófiában Ricoeur narratív identitáselmélete a legismertebb, melyben a személyes történet különböző időbeli keretei adják az önazonosság vázát. Elképzeléséből a dologi azonosság (identitás) és az önazonosság (ipseitás) megkülönböztetése (Pintér, 2012) a legtöbbet hivatkozott, mely a változásban rejlő stabilitás problémáját oldja meg azáltal, hogy az élettörténet egységét teszi meg az önazonosság alapjának. A nyelvészetben a narratívum szövegtöbbletként, a kijelentésen túlmutató speciális rendként, mintázként jelenik meg; tulajdonságainak vizsgálata a mai szövegtan egyik központi kutatási területe (ld. Szikszainé, 1999; Tolcsvai Nagy, 2001). A pszichológiában a történet egy bizonyos szövegtípus, ami a cselekvésről szól, és koherencia jellemzi (László, 2005). A narratívum-kutatás '70-es évekbeli újraindulásának egyik forrása a pszichológiában a pszicholingvisztika, ahol van Dijk és Kintsch dolgozta ki a legnagyobb hatású narratívum-modellt (Van Dijk, 1988; Pléh, 1986). Definíciójukban a narratívum olyan cselekvéses szöveg, amely specifikusnarratív makrostruktúrával rendelkezik. Az akciós séma a célt követő megvalósítási kísérletek egymásba ágyazása mentén szerveződik, és a történetnyelvtanok újraírási szabályai alapján adható meg: TÖRTÉNET = HELYZET + EPIZÓD (BEVEZETÉS (ÁLLAPOT + TERV (VÁGYOTT ÁLLAPOT)) + AKCIÓ + EREDMÉNY). A makrostruktúra mellett minden szöveg tartalmaz egy lokális mikroszerkezetet is, mely az egymást követő mondatok viszonyát képezi le (és kizárólag logikai-grammatikai szintű elemzéssel is vizsgálható). A szövegbefogadás során létrehozott hierarchikus reprezentáció-modelljüket *Az olvasás-kutatás központi helye a kognitív pszichológiában* c. alfejezetben ismertetem részletesen.

és térben kibomló eseményekről szól, melyek egy viszonylag explicit – vagy legalábbis fejthető – oksági láncolat mentén kapcsolódnak egymáshoz, összekötve az egyéni célrendszerrel és kitüntetett, uralkodó nézőponttal felvértezett szereplő(k) gondolatait, érzéseit és cselekedeteit.

Élményeink narratív szervezése az ön- és világmegértés egyik formája, valamint a kommunikáció kitüntetett módja. Mindkettő egy speciális jelrendszer mentén történő jelentésszervezés és értelemadás folyamatának része (Brockmeier és Carbaugh, 2001). A narratív pszichológiában a prezentációközpontú megközelítések a történetek interperszonális funkcióját hangsúlyozzák, amelynek révén az egyén élményeit társai számára érthetővé, befogadhatóvá és élvezhetővé teszi. A reprezentációközpontú elméletek pedig az elbeszélő szöveg és a humán kognitív rendszer között feltételezett strukturális izomorfiából indulnak ki (Bruner, 1986; László, 1998), amely szerint a történetek sémaszerűen vezérlik tapasztalataink kódolását, tárolását és előhívását. A két elmélet nem zárja ki egymást, pontosabban a narratívumok mindkét szerepet betölthetik a személy életében. Fontos hangsúlyozni, hogy a legtöbb reprezentációközpontú elmélet szerint is a szűkebb és tágabb szociális közegből, a kultúrából sajátítjuk el a narratívumokat. „A folklór, az irodalom, a hagyományvilág telítve van a mentalitás, az érzelmi válaszok és a viselkedés sémáival és mintáival: a másik ember meghatározásának és az önmeghatározásnak a szokásszerű módjaival.” (Pataki, 2008, 450. o.)

Teoretikus szinten a narratív pszichológia kezdeteitől jelen van az egyes élettörténeti epizódok és a teljes életút közti megkülönböztetés (Pataki, 2001), módszeres vizsgálatok a kettő közti azonosságok és különbségek meghatározására azonban egészen a 2000-es évek közepéig nem történtek (Bohn és Berntsen, 2008). László (2001) ebben a kérdésben egyértelműen amellet foglal állást, hogy a narratív identitás vizsgálatában nem szükséges a teljes életút ismerete, hiszen „a megfelelően kiválasztott élettörténeti epizódok elbeszélésében megjelennek az én-reprezentációs minőségek és intrapszichikus állapotok.” (11. o.) Bohn és Berntsen (2008) vizsgálatában azonban nem volt összefüggés az egyes életesemények és a teljes életút koherenciája között. Ez a probléma az élettörténet konstruálásához is kapcsolódik: Flanagan arra mutatott rá, hogy a teljes életúton keresztül érvényesülő azonosságot az elbeszélő aktív szerkesztő munkája teremti meg a folyamatosság és kapcsolódások eszközeinek használatán keresztül (Freeman, 2001). Az egyes eseményeket előtérbe állító elméletek nem annyira az elbeszélő ágenciáját hangsúlyozzák az én-elbeszélések megszerkesztésében, inkább a nyelvi-fogalmi eszközöket, a történetstruktúrát és a helyzethez kötött jelentésalkotó műveleteket (Bruner, 1986; Barclay, 1996). Ezek alapján elképzelhető, hogy valójában különböző típusú koherencia bontható ki az egyes életesemények és a teljes életút alapján: az első az aktuális mentális állapotot tükrözné, a második inkább a hosszú távú tervezés és a felgyülemlett tapasztalatok értékelésének képességét. A kéttípusú énelbeszélést McAdams modellje képes egységes keretben kezelni (ld. nukleáris epizód-

dok és másodlagos változók). Az identitás élettörténeti modelljében McAdams a TAT-ra emlékeztető kódolási rendszert dolgozott ki az általa formalizált élettörténeti interjúval gyűjtött történetek elemzésére (László, 2008). Erikson nyomán, aki a modern társadalmak újfajta elvárásainak megfelelő komplex és rugalmas éniidentitásban látta az egyéni élet tapasztalatait egységbe foglaló és céllal, értelemmel felruházó integratív minőséget (Erikson, 1968),¹⁵ McAdams a történetmondást tartja az ént koherens identitással felruházó funkciónak (McAdams és Janis, 2004). Az egyébként fragmentálnak és diffúznak tűnő életesemények felfűződnek egy teleologikus, jelentésteli narratív identitás, egy jó történet fonalára. A modellben az identitás és az élettörténet azonosításának két explicit forrása van: a mindkettőt jellemző jó forma, ami a koherencia, nyitottság, hitelesség, érthetőség, differenciáltság (részletgazdagság), harmóniára törekvés és a generativitás jegyeit hordozza (McAdams és Janis, 2004), és az emberek életében betöltött integratív funkció (McAdams, 2001). A modellben a *másodlagos változók* képviselik a történetekben visszatérő tartalmi egységeket (tematikus *szálak*, melyek az alapvető humán motívumokat jelenítik meg), és a *narratív komplexitás* mutatóját. Az előbbi az intimitás és a hatalom köré szerveződik, az utóbbi pedig a történet tartalmának teljes szerveződésére, a struktúrára vonatkozik, és az énefejlettségi, illetve az identitásállapotok mutatójaként szerepel. A narratív komplexitás fogalmával utal McAdams az elbeszélő pszichés struktúrája és történeteinek felépítése közötti összefüggésre: a magas komplexitás a differenciált, jól integrált történetet jelenti, ami a Jane Loevinger által felállított énefejlődési szakaszok utolsó – integrált – fokozatának felel meg, ahol az egyén képes belső konfliktusainak feloldására, elérhetetlen céljainak elhagyására és mások nézőpontjának tiszteletére. László (2008) szerint a komplexitás foka azért tekinthető „fejlődési mutatónak”, mert arra utal, hogy a személyes tapasztalatok milyen mértékben és módon kapcsolódnak a jelentés integratív keretébe.

A következőkben a narratívum tulajdonságai közül az előző elméletekben is kitüntetett koherenciát tárgyalom. McAdams narratív komplexitás fogalmához és az énefejlettséggel való kapcsolatához hasonlóan a narratív pszichológia reprezentációközpontú elméletei egyenlőségjelet tesznek a belső koherencia és a magunk számára gyártott történetek koherenciája közé (ld. Pléh, 1998, 381. o.). Abban azonban már nincs egyetértés közöttük, hogy mi teremti meg az elbeszélés koherenciáját, és az hogyan operacionalizálható. A meghatározó elképzelések áttekintésénél a történetstruktúra, illetve a kulturális-kommunikációs kontextus hangsúlyozása mentén különítem el az egyes elméleteket.

¹⁵ A serdülőkorban kialakuló éniidentitás megkívánja a személytől, hogy tudatosan értékelje, elfogadja vagy elutasítsa gyermekkori identifikációit, és az általa követett értékeknek, illetve vállalt szerepeknek belülről vezérelt, egyedi szintézisét alkossa meg. A szintézis a személyt az egyes helyzeteken és időben önazonosnak mutatja be, aki hatékonyan képes a társas, morális és ösztönös követelmények közt egyensúlyozni, testi és lelki egészség jellemzi, és az általa konstruált képet a jelentős mások is elfogadják (Erikson, 1968). A serdülőkorban induló identitásépítést Erikson alapvetőnek tartja az egészséges, alkotóképes felnőttkor és az önmegőrző, harmonikus öregség szempontjából is (Bagdy, 2000).

A történetek strukturális tulajdonságaként felfogott koherencia

A koherens narratívumokat általában jó(l-strukturált) történetként határozzák meg a szakirodalomban, melyek tartalmaznak cselekményt, bevezetést, hősöket, célokat, stb. (Androutopoulou, Thanopoulou, Economou, és Bafiti, 2004), és arra utalnak, hogy az elbeszélő hogyan képes felépíteni és elrendezni az eseményeket. A történetnyelvtanok bonyolult formalista modelljei után a pszicholingvisztikai kutatásokban Labov és Waletzky '60-as években kidolgozott elmélete vált általánossá annak előrejelzésében, hogy milyen szövegrészek kerülnek be az olvasók mentális reprezentációjába, mire emlékeznek inkább, stb., amit a két modell kategóriáinak megfelelése, de az utóbbi könyvebb alkalmazhatósága indokolt (Pléh, 1986). Fiatalok beszámolóinak szociolingvisztikai elemzése során felállított modelljükben a valós eseményekről szóló jólformált történetek az Orientáció-Komplikáció-Megoldás-Kóda-Értékelés szerkezeti elemeit tartalmazzák. „Egy velünk megtörtént eseményt elmondva többnyire a hely, idő, szereplők bemutatásával kezdjük, ezt követi a bonyodalom, majd a megoldás, megszakítva a történet külső, pragmatikus relevanciájára vonatkozó részekkel...” (Pléh, 1986, 19. o.). Spontán elbeszéléseknél a sorrendileg kötött szerkezeti elemek közé gyakran valamilyen értékelés illeszkedik, mellyel az elbeszélő arra reflektál, hogy *miért* elmondásra méltó, illetve releváns az elbeszélés (Pléh, 1986). A történet befejezésénél gyakori a tanulságok levonása, vagy az elbeszélő helyzetre való deiktikus utalás („és most itt vagyok”), a Kóda. Magyarországon Labov és Waletzky, illetve Labov és Fanshel (1992) modelljét többek között Pléh alkalmazta pszicholingvisztikai kutatásokban (ezek összefoglalását ld. Pléh, 1986), illetve Király (1999) önéletrajzi emlékek elemzésénél. A narratív koherencia operacionalizálására irányuló vizsgálatainkat, ezen belül idős személyek élettörténeti elbeszéléseinek Labov és Waletzky kategóriái mentén történő elemzési eredményeit a Módszertan részben és a IV. Mellékletben mutatom be.

A '90-es évektől a gyakorlatban leginkább preferált jólformáltsági kritériumrendszert – az irodalomkritika, a szemiotika, a történetírás, és a társadalomtudományok eredményire támaszkodva – Gergen és Gergen (1988) dolgozta ki. *Az Értékelt végpont létezését* a szerzők a narratívum cselekményének szervezését irányító – kulturális vagy az adott diskurzus résztvevőinek megállapodásából származó értékszemponatokkal felruházott – esemény jelenléteként határozzák meg (pl. a főhős meglelégedése, személyes vereség). *A célállapothoz vezető releváns események kiválasztása* a hős érthetővé és valószínűvé tett szándékának alárendelt eseményrendezést jelenti, amelynél a narratív konvenció felülírja az epizodikus előadásmódot, ahogy a szerzők nevezik „a teljes igazság elhangzását”. *Az események rangsorolása* emellett a történet egyes epizódjainak bizonyos szempontok szerinti hierarchikus elrendezésére utal (pl. lineáris idő, fontosság, érdekesség, újdonság). *Az Oksági láncolatok létesítése* a célállapothoz vezető események oksági összefűzését jelenti. Ez azonban nem egyfajta logikai kauzalitást takar, sokkal inkább a hétköz-

napi értelemben felfogott „egymásból következés” tapasztalatát tükrözi. A *Demarkációs jelek* a történet kezdetének és végének jelölését szolgálják, általában szokványos keretmondatok formájában. A kritériumrendszert Király (1999) alkalmazta önéletrajzi emlékek elemzésében, illetve Papp, Marno és Kónya (2004) idős személyek által elmondott jelentős életesemények jólfarmáltságának meghatározására.

A személyiséglélektani kutatásokban ma legtöbbször alkalmazott modell Baerger és McAdams (1999) nevéhez fűződik, melyben a koherencia négy összetevőjét különítik el: orientáció, időileg vagy kauzálisan rendezett történetstruktúra, az elbeszélés érzelmi jelentőségét adó értékelés és az adott esemény helye az élettörténet vagy identitás keretében (integráció).

A bemutatott három modell a koherencia meghatározásában a történet felépítését, a részletgazdag, de egyúttal rendezett eseménystruktúrát tekinti irányadónak, melyben a bevezetés-bonyodalom-befejezés mellett mindegyikben szerepel az elbeszélő érzelmi reflexiója, illetve a hős céljait is magában foglaló logikus, kauzális eseményrendezés. A történetstruktúra elemzése a kutatásokban manuálisan történik, az egyes összetevők jelenlétének, vagy előre megadott szintjének (ld. pl. Baerger és McAdams, 1999) megállapítását független kódolók végzik.

A koherencia nyelvészetben kidolgozott modelljei az elméleti nyelvészet (pl. Halliday és Hasan), a számítógépes nyelvészet (pl. Hobbs, valamint a Graesser által vezetett memphisi kutatócsoport) és részben a pszicholingvisztika (pl. van Dijk és Kintsch) felől közelítenek a definiálás és mérés problémájához,¹⁶ ez utóbbit az előző elképzeléseknél jobban hangsúlyozva és automatizálásra törekedve. Ez a gyakorlati igény a történet strukturális összetevői közül elsősorban azokra irányította a figyelmüket, melyek egy-

¹⁶ Magyar nyelven a nyelvészetben belül a szövegtan foglalkozik a koherencia problémájával, és a *szövegösszefüggés* fogalmával jelöli azt a mondaton túlmutató szerveződési hálót, amely megeremti koherenciaélményünket egy szöveg olvasásakor. A szövegösszefüggés „...**a szöveg makro-** (a bevezetés és egységei, a tárgyalás és egységei, a befejezés és egységei) és **mikroszerkezeti** (mondat, mondatömb, bekezdés) **részeinek összekapcsolódását**, vagyis **a szövegmondatok sorát megszerkesztetté tevő** nyelvi és nem nyelvi (beszédhelyzet, a világra vonatkozó tudás) sajátosságokból fakadó **összefüggés-hálózatot jelenti**, amelynek következtében **egységesnek, folyamatosnak érzünk egy szöveget.**” (kiemelés az eredetiben, Szikszainé, 1999, 57. o.). A szöveg három szintjén (szintaktikai, szemantikai, pragmatikai) elkülönítve tárgyalják az egyes koherenciaeremítő tényezőket, melyek besorolására vonatkozóan azonban sajnálatos módon nincs egyetértés a különböző elméletekben (ld. Kiefer, 1979; Rácz, 1992; Petőfi S., 1998 és Szikszainé, 1999). Áttekintésemben Szikszainé (1999) felosztását veszem alapul, aki a mondategységen túlmutató nyelvi jelek grammatikai összefűzését, illetve a szövegegész szintaktikai (nyelvtani) kötöttségét nevezi *konnexitás*nak. A szövegösszefüggés megeremtésének eszközei ezen a szinten a névelő, a kötőszó, az igemód és az igeidő, a névmásítás, illetve az egyeztetés. A szemantikai szintű viszonyrendszert a *kohézió* fogalma alatt tárgyalja a szövegtan, a jelentésbeli egységet itt alapvetően a szöveg témájának változatlansága biztosítja, amely értelemzsemantikai jelenségeken és korreferencián alapul (Petőfi S., 2010). A szövegpragmatika szintjén (a gyakorlati nyelvhasználatban) alkalmazzák a *koherencia* kifejezést, amelyben csak a szituáció és a kontextus ismeretében lehet értékelni az elhangzott szövegeket. Itt a világról való tudás, az előfeltevések és a kölcsönösség a folyamatosságra utaló fogalmak (Szikszainé, 1999). Petőfi S. (2010) felfogása szerint a szöveg-koherencia megítélésében ezek a szintek nem egymásra épülnek; az első kettő ugyanis belső tulajdonsága a szövegnek, míg a koherencia a szöveghez képest külső kritérium, az általa ábrázolt valóságos vagy külső világdarab teljességére vonatkozik.

szerűbben megragadhatóak szószintű elemzésekkel. Louwerse (2001) áttekintette a '90-es években elérhető nyelvészeti elméleteket a koherenciáról, melyek leggyakrabban referenciális (az egyedi főnevek köti kapcsolatokat),¹⁷ téri, kauzális, temporális és additív koherenciát különböztettek meg a szövegekben. Az utolsó három tipikusan kötőszavak által jelölt kapcsolat, nem véletlen, hogy ezek szerepeltek mindegyik elméletben. Louwerse is ezek feldolgozását vizsgálta a szemmozgást és az olvasási időt mérő kísérletsorozatában, melynek eredményei szerint az oksági kapcsolatokat követi a kötőszó megjelenésekor a leggyorsabb feldolgozás, mely a mondat vége felé a tagmondatok jelentésének integrálásakor lelassul. Ezek az eredmények felbecsülhetetlenek a szövegfeldolgozás pszicholingvisztikai kérdésfeltevéseinek megválaszolásában, nehezen ültethetőek át azonban az életesemények megszerkesztését végző egyéni különbségek vizsgálati keretébe.¹⁸ Ebből a szempontból sikeresnek tekinthető Habermas és Bluck (2000) kísérlete, melyben az élettörténeti narratívumok koherencia-jegyeinek fejlődését vizsgálták különböző korcsoportokban. A pszicholingvisztikai kategóriákból a temporális, kauzális és tematikus koherenciát tekintették a legrelevánsabbnak a személyes életút integráltságának jelölésére.¹⁹ Emellett bevezettek egy negyedik koherencia típust, ami a kulturálisan elfogadott életrajzi szakaszok megjelenésére vonatkozik az egyéni élettörténetekben.

A koherencia kulturális-kommunikációs elméletei

A koherencia kommunikációs elméletei a társalgás legalább kétszemélyes közegébe utalják a fogalom meghatározását. Ez nem csupán megfelelő rendezettséget, ellentmondás mentességet jelent, hanem követhetőséget és érthetőséget is (Pléh, 1998). Androutsopoulou és mtsai (2004) saját kritériumrendszerükben ezt egyfajta kapcsolati irányultsággal egészíti ki, mely a túlegyszerűsített, dogmatikus, egyetlen nézőpontból előadott történetekkel szemben a mások szempontjai iránti természetes érzékenységet tükrözi. Ennek a megközelítésnek az alkalmazói leggyakrabban a Grice által kidolgozott társalgási maximákra támaszkodnak az élettörténeti szövegek elemzésekor. Ennek jó példája Main (1991), aki szülők kötődési interjújának koherenciáját hasonlította össze gyermekük kötődési típusával. Eredményei szerint a gyermekek biztonságos kötődése egyedül a szülők történeteinek koherenciájával járt együtt – független volt attól, hogy mennyire megrázó kapcsolati élményekről számoltak be. A grice-i maximák prag-

¹⁷ Ennek egyik adaptációja az élettörténeti narratívumokra Kintsch kísérlete, hogy a történetkoherenciát a hős *alanyisméltóságokban* kifejeződő azonossága mentén ragadja meg (László és mtsai, 2000).

¹⁸ A pszicholingvisztikai szövegkutatások elméleteinek és vizsgálati eredményeinek a művészetpszichológiai kérdésfeltevésekhez igazítását a *Kitekintés a kognitív-narratív művészetpszichológia felé c.* fejezetben mutatom be.

¹⁹ Elméletünkben az idői és a biografikus koherencia képezi az élettörténet vázát, a főbb életesemények szekvenciális elrendezését. Az oksági és tematikus koherencia az elbeszélő egyedi értelmezési hozzáállását tükrözi, amely nélkül nem tekinthető az élettörténet jólformáltnak vagy valószerűnek.

matikus szempontjai mellett a koherencia megítélésében kiegészítőként szerepel Main kutatásaiban a valószínűség vagy az elme koherenciája, a mások mentális állapotaira vonatkozó reflexió képessége és a megfelelő érzelemszabályozás a gyermekkori történetek felidézése során (Androutsopoulou és mtsai, 2004).

A narratív koherencia bármilyen értelmezésének figyelembe kell vennie az adott kultúrában elmondható, megérthető és pozitívan értékelt történetek jellegzetességeit, (McAdams, 2006), melyek sosem függetlenek a jó életre vonatkozó normatív elképzelésektől (Freeman és Brockmeier, 2001). McAdams (2004) a narratív koherencia strukturális elképzeléseinek kritikájaként azt fogalmazza meg, hogy az irodalmi és nyelvészeti modellek alkalmazása során nem veszik figyelembe az élettörténet valós – társas – közegbe ágyazottságát, az élő cselekedetek jelentőségét. Ez ugyanis előtérbe helyezi a tettek háttérében meghúzódó emberi értékek és a morális nézőpont szerepét. Freeman és Brockmeier (2001) ezzel összhangban a narratív koherencia olyan új kritériumait keresik, mint a valószínűség, életszerűség, érthetőség és integritás, melyekkel az etikai elköteleződések koherenciájára és mélységére is kívánnak utalni.

A strukturális és kommunikációs szempontokat egyesítő, egyik legkorábbi integratív elméletnek tekinthető Charlotte Linde (1993) elképzelése, melyben arra figyelmeztet, hogy:

A koherencia megalkotásának folyamata nem könnyű kérdés; tulajdonképpen társas kötelezettség, melynek eleget kell tennünk annak érdekében, hogy kultúránk kompetens tagjának tűnjünk. Az életút részét képező történetek esetében ez az igény azzal jár, hogy koherensnek kell lenniük – általában egy se nem túl sűrű, se nem túl ritka oksági lánc formájában. Amennyiben (egy adott címzett megítélése szerint) ez a követelmény nem teljesül, a címzett hajlamos az elbeszélőt kritizálni vagy kijavítani. Erre azonban nagyon ritkán találunk példát, mivel kiválóak vagyunk a koherencia megalkotásában, és általában észrevétlenül és minden nehézség nélkül teljesítjük ezt a feladatot. Az adekvát koherencia azonban egy személyes igény is, melyet magunkkal szemben kell érvényesítenünk (16. o.).

A pragmatikus, kommunikációs-kulturális szempontokat hangsúlyozó elméletek mindenképpen rugalmas koherencia-felfogásban gondolkodnak, amely egyesíti a személyes, társas és kulturális elvárásokat. A modern kor emberének nincs szüksége tökéletes koherenciára ahhoz, hogy célt és értelmet adjon életének. A változásokra való nyitottság és bizonyos mértékű ambiguitás növelheti az elbeszélés valóságosságát (McAdams, 1996). A megsokszorozódott szociális szerepből adódó összetett érend-szer kívánalmainak megfelelően a koherencia az élettörténetnek a differenciáció és integráció irányába fejlesztendő minősége, nem állandóan jelen levő adottsága.

A történetek kauzalitása

Kultúránkban az adaptív, „jó” történetek tehát koherenciával rendelkeznek. Ennek pedig a narratívum és a koherens narratívum definícióinak többségében is elengedhetetlen része az események oksági rendezettsége. Mar és Oatley (2008) összefoglaló tanulmányában a történetek kauzálisan összekapcsolt, időben kibomló eseményekről szólnak. Vagy Bruner meghatározása szerint (1986) autonóm intencionális cselekvőkről és interakcióikról. Kovács (2002) arra hívja fel a figyelmet, hogy az állapotváltozásként felfogott történet befejezettségének, lezártságának élményéhez hozzátartozik annak megértése, hogy miért éppen itt és így van vége, mi okozta az egyensúly megbomlását, és helyreállítását. A humán cselekedetek és történések megértése implikálja, hogy meg tudjuk magyarázni a mögöttük álló okokat, motivációkat, oksági előzményeiket (Schank, 1986).²⁰ Forster szerint ennek során nem különül el, hogy mi van a történetben, és mit adunk hozzá hierarchikusan szervezett világismereti sémáink segítségével.²¹

Linde (1993) szociolingvisztikai koherencia-felfogása szerint az egyéni életút bemutatásában elengedhetetlen annak adekvát magyarázata, hogy hogyan vált a személy azzá, aki a jelenben. Ehhez szociálisan elfogadott indítékok és okok szerepeltetése szükséges, melyek a hőst kielégítő ágenciával és okként elfogadható személyiségvonásokkal ruházzák fel, és esetenként nem is csupán egy előzményt kapcsolnak a megtörtént eseményekhez, a hős életében fontos választásokhoz, hogy a véletlenszerűségnek, a szándéknélküliségnek és az értelem hiányának még a látszatát is elkerüljük. Habermas és Bluck (2000) ezt azzal egészíti ki, hogy a kauzalitás révén adunk kielégítő magyarázatot a hős értékítéletében vagy személyiségében bekövetkezett változásokra is, azáltal hogy az eseményeket az énhez kapcsoljuk. Az életútra koncentrálnak elméletekben tehát a kauzalitás a lokális, és amennyiben időben távoli eseményeket kapcsol össze, a globális koherencia megteremtésének egyaránt eszköze. Habermas és de Silveira (2008) vizsgálatának eredményei szerint az élettörténetben szervesen kapcsolódik a tanulságok és életpéldák mint a cselekedetek következményeinek levonásához is.

²⁰ Schank és Abelson (1977) forgatókönyv elméletében a történetek elemi kijelentéseit következtetések kapcsolják egymáshoz, amely alapján kialakul egy oksági lánc. Gyakran ismétlődő rutinok esetében lép be emellé az események menetében egy jellegzetes idői sorrendezés. Az oksági lánc modelljünkben hierarchikusan épül fel, a legfelső szinten található az élettéma, melyek célokat generálnak, és ezek teljesítése vezet el a forgatókönyvek alapját képező akciótervekhez. Az élettéma így felfogható célok és a megvalósításukhoz vezető viselkedési mintázatok együtteseként. A történetek felépítésében és megértésében a témák és célok összefonódásáról a következő fejezetben László (1998) elképzelésének ismertetésekor még lesz szó.

²¹ A történetek oksági megértését vizsgáló kutatások releváns eredményeit, illetve az általunk gyűjtött adatok elemzésében alkalmazott oksági modellt a dolgozat művészetpszichológiai részében mutatom be, mivel egy részük szépirodalmi szöveget használt.

Mivel a kauzalitás ennyire központi szerepet tölt be a történetek koherenciájának, érthetőségének megteremtésében, nem meglepő, hogy hiánya a hallgatóban inkoheren-
cia-érzést eredményez. Main (1991) kutatásában a bizonytalan kötődésű személyek
gyermekkori narratívumait gyakran jellemezte mágikus kauzalitás. A szülők évre gya-
korolt hatásának valószínű oksági magyarázata a kapcsolati történetekben a biztos fel-
nőttkori kötődés egyik legfontosabb mutatója volt. A személyes élmények elbeszélésé-
nek képessége az emberi célok, indítékok és tervek tükrében alapvető fontosságú
mások nézőpontjának felvételében (Angus és McLeod, 2004). A kettő összefüggő
sérülésének példáit mutatom be a skizofréniával élő személyek élettörténeteiről szóló
fejezetben.

Az események oksági észlelése és megértése azonban nem a narratívumok sajátja, ha-
nem az emberi gondolkodás, tudásunk egyik alapvető szervező elve, Gestaltja
(Noorman és Vonk, 1998). Elsődlegességéről, az oksági észlelés háttérmechanizmusai-
ról és befolyásoló tényezőiről évszázadok óta folyik a vita a filozófiában (a Hume és
Kant közti vitáról ld. például Buehner és May, 2003), az elmúlt évtizedekben pedig
a pszichológiában is számos versengő elmélet és kutatások tucatjainak ki-
indulópontja.²²

Az egyik legkorábbi elmélet, Heider attribúciós elmélete, melyet a '40-es évektől kezd-
ve formált a szociális interakciók, magunk és mások viselkedésének megértésére vonat-
kozó elképzelésének részeként. Feltételezése szerint létezik egy ún. kauzális drive, mely
a környezet ingereinek magyarázatára készíti az embereket a bizonytalanság elkerülé-
se, az uralom és a bejósolhatóság érzetének megszerzése érdekében (Thompson és
mtsai, 2001). Az oktulajdonítás biztonsága teszi lehetővé a véletlenek elkerülését, hogy
„körülbástyázzuk magunkat a biztonság és a determinizmus látszatépítményével” (Ko-
vács, 2010, 45. o.). Az okság, a történetek és a biztonságra törekvő énkép-fenntartás je-
lenségeit Gazzaniga elmélete köti össze elegánsan egy értelmező modul feltételezésén
keresztül. A bal féltekében található modul feladata, hogy értelmezze a bejövő informá-
ciókat, és olyan történetekké szője őket, melyek biztosítják énképünk és hiteink folyama-
tosságát és egységét. Ahogyan Kovács (2010) megfogalmazza:

²² A kauzális észlelés és következtetés kutatása mellett az okság csak a pszichológián belül olyan eltérő területeken
jelenik meg, mint a szociális interakciók vizsgálata (a viselkedés attribúciós elméleteinek áttekintését ld. Malle,
2008), a nyelv (bizonyos igék) implicit kauzalitásának elméletei (Maat és Degand, 2001; Szabó és mtsai, 2010), a
kauzális érvelés szerepe a döntéshozatalban (felelősség, vád, moralitás kérdései) (Lagnado és Channon, 2008),
vagy a viselkedés ön-determinációs elmélete (Deci és Ryan, 1985). Roser, Fugelsang, Dunbar, Corbalis, és
Gazzaniga (2005) arra mutattak rá, hogy a kauzális gondolkodás nem egységes művelet. Kísérleti bizonyítékok-
kal támasztották alá, hogy a közvetlen kauzális észlelés, mely a tárgyak interakcióinak és mozgásának megfigye-
lésén keresztül a vizuális tárgyészlelés folyamataihoz hasonlóan működik, és a kauzális következtetés, mely logi-
kai szabályok és fogalmi tudás alapján értelmezi az eseményeket, eltérő agyféltekéhez kötődik. A hétköznapi
kauzális attribúciók tehát az oksági észlelés közvetlen, automatikus műveletei mellett (melyek gyakran az idői
egymásutániségot kauzalitásként érzékelik, ld. Michotte kísérletei) a lehetséges okok és hatásaik együttes és
külön-külön előfordulásának információja alapján következtetnek a kauzális kapcsolatokra (ld. kovariációs
modellek Buehner és May, 2003).

A hitek, hiedelmek, meggyőződések, vélemények, személyes elméletek mind azt a célt szolgálják, hogy az én és a külvilág mindig jól elválasztható legyen egymástól, és a világban történő események olyan mintázatokat és összefüggéseket mutassanak, amelyek fönn tudják tartani az énnek és az én történetének a koherenciáját. Nem egyszerűen arról van szó, hogy „rendet kell teremtenünk a káoszban”, hanem arról, hogy ennek a „rendnek” elsősorban énkép fenntartó- és alakító funkciója van, s csak ezt követően alkalmazkodik tényekhez és racionális érvekhez. (50. o.)

Kutatásunkban (Papp-Zipernovszky és Kovács, 2010) részben ezek alapján az elméletek alapján feltételeztük, hogy a saját hatóképességét megtapasztaló,²³ biztonságos, kiszámítható kapcsolatban létező biztonságosan kötődő személyek oktatásának filmbeli hősök identitás-problémáikhoz kötődő cselekedeteinek értelmezése során eltérő lesz azokétól, akik bizonytalanul kötődnek, illetve akiknél krónikus pszichés problémájuk miatt alapvetően sérült az agencia érzete, és a dolgok oksági összefüggésébe vetett hite.

Kauzalitás és intencionalitás

Bár a narratívumok kauzális koherenciáját vizsgáló legelterjedtebb elmélet az okság részeként kezeli az intencionalitást (Trabasso és van den Broek, 1985), a hős szándék-rendszere és az események oksági rendezettsége a narratívum átfedő, de különböző tulajdonságai. Bizonyos meghatározásai a történetnek egyikre vagy másokra helyezik a hangsúlyt (Bruner az intencionalitást tartja az elbeszélés kulcsának, Forster pedig a kauzális kapcsoltságot), és a fejlődéslélektani kutatások szerint is külön fejlődik gyermekkorban a szándéktulajdonítás képessége²⁴ és az okozás megértése (Holics, 2007). Heider már 1958-as, nagyhatású könyvében megkülönböztette az emberi viselkedés észlelésének és magyarázatának két eltérő konceptuális modelljét (Malle, 2008). Az egyik a személytelen okozás (impersonal causality), amit az emberek szándék nélküli viselkedések, illetve fizikai események esetén alkalmaznak. A másik a személyes okozás (personal causality), ami minden humán ágens intencionális cselekedetkor működésbe lép. A felnőttek szándéktulajdonítása öt körülményt vesz figyelembe, melyek az intencionalitás kutatások középpontjában állnak: a cselekvő ágens vágya egy adott kimenetelre; abban való hite, hogy cselekedete az adott következményhez vezet; a cselekvés

²³ Az oksági kapcsolatok feltételezése a csecsemő életének harmadik hónapjában megjelenik már, saját cselekedetei következményeinek megtapasztalásában. A későbbiekben ez válik minden kauzális attribúció ősképevé. A tárgyak tulajdonságainak növekvő ismerete alapján a pszichológiai illetve fizikai okság elkülönítése az első életévre tehető (Gopnik, Kuhl, és Meltzoff, 2002). A szociális okság megértésének fejlődésében a szociális kogníció kutatói számos fejlődésbeli váltást dokumentáltak, melyek a többszörös, absztraktabb, belső, tudattalan folyamatok által vezérelt okok megértésének növekvő képességére utalnak (Segal, Westen, Lohr, és Silk, 1993). Arra is vannak adatok, hogy az oksági érvelés fejlődése hogyan befolyásolja az oktatást.

²⁴ Az intencionalitás tágabb értelemben a szándék mellett a különböző belső állapotok tulajdonítását (Ferenczhalmy és László, 2006), illetve a valamire vonatkozást is magában foglalja (Pléh, 1998).

véghezvitelére irányuló szándék jelenléte; képesség a kivitelezésre; és a szándék teljesülésének tudata cselekvés közben. Malle (2008) Heider 50 évvel ezelőtti elgondolásait összeköti a mai tudatelméletek elképzeléseivel, és hangsúlyozza, hogy miközben a viselkedés indítékaira következtetünk, 68%-ban mentális állapotokat (vélekedéseket, vágyakat) tulajdonítunk a cselekvőknek, ami megkívánja a másik személy nézőpontjának felvételét is. Heider elgondolásait a személyes okozásról DeCharms fejlesztette tovább, rámutatva arra a különbségre, ami a belső okozás, amikor a személyben keresendő a viselkedés forrása, és a külső okozás, amikor a személy külső erők hatására cselekszik, között van (Ryan és Connel, 1989). DeCharms személyes okozó fogalma egy humán diszpozíciót jelöl, mely a változtatás érdekében szándékos cselekvést hajt végre. Ez a megfogalmazás pedig már az ágencia mint a hatékony cselekvésre való képesség jelenségéhez közelíti az attribúciókutatást (Ferenczhalmy, Szalai, és László, 2011).

A narratív koherencia mérése

A narratív pszichológiai elméletek az elbeszélést olyan reprezentációs és prezentációs formának tartják, mely anyagi, empirikus tulajdonságai, gazdagsága, struktúrája és az identitással való kapcsolata révén nemcsak, hogy komplex pszichológiai folyamatok hordozója, hanem az empirikus vizsgálat megfelelő alapja (László, 2008). A személyek verbális megfogalmazásai, amik önmagukban is jelentéskonstrukciók, tükrözik a társas világhoz fűződő viszonyaik, valamint identitásuk megalkotásának módjait.²⁵ A történetek, illetve az általuk hordozott pszichológiailag releváns jelentések tudományos vizsgálata azonban megbízható és érvényes módszerek alkalmazását kívánja meg. A narratív pszichológiai elemzések e módszerek kidolgozásában jelentős mértékben támaszkodtak a narratológia eredményeire. Az irodalomtudományban használt narratívum-elemzési kategóriákról – és ezeknek a pszichológiára adaptált változatáról – tömör összefoglalást közöl László és mtsai (2000).

A narratívumok elemzési gyakorlatában három különböző hagyomány különíthető el (László, 2008), melyek különböznek abban, hogy milyen mértékben képesek az elbeszélés kontextusát figyelembe venni (ez a validitás problémáját érinti), illetve mennyire törekednek megismételhető, általánosítható eredmények kibontására. A formális elemzés a szövegstruktúráknak a jelentés létrehozásában játszott szerepére irányul. A pszichológiában ez a megközelítés elsősorban a történetprodukción és történetmegértés kognitív kutatásaiban érvényesül, de a történet által kiváltott érzelmek vizsgálatára

²⁵ Pennebaker, Mehl, és Niederhoffer (2003) tekinti át azokat a kutatásokat, melyek a természetes nyelvhasználatot a személyiség, a társas és helyzeti alkalmazkodás és a pszichológiai intervenciók vizsgálatában alkalmazták. Ezek közös jellegzetessége, hogy általában a megfogalmazás módjára, stílusára koncentráltak, nem a tartalomra. Ezek a kutatások átfednek a narratív pszichológiai kutatásokkal, mivel számos közülük mindennapi történetek elmondását vagy leírását vizsgálja.

is alkalmazzák. Ennek révén mutatta ki például Stein, Sheldrick és Broaders (1999) emocionálisan jelentős életesemények felépítésében az érzelmek és az érzelmi feldolgozás szándékrendszerbe ágyazódását. Empirikus adatokkal alátámasztott elméletükben az érzelmek egy nem várt esemény bekövetkezésekor jelennek meg, amikor valamilyen a személy által értékesnek tartott cél veszélybe kerül. A történetekben az érzelmi állapotok értékelése, magyarázata is közvetlenül kapcsolódott ennek a célnak a megváltozásához.

A szöveg szemantikai tartalmára irányuló történetelemzést nevezzük tartalomelemzésnek, mely a kutatás fókuszában álló szavak gyakorisági értékeiből von le következtetéseket.²⁶ A tartalomelemzést széleskörűen alkalmazták olyan pszichológiai jelenségek vizsgálatában, mint a motívumok és célok megjelenési formái, értelmezési stílusok feltárása, a kognitív komplexitás jellegzetességei, vagy pszichiátriai tünetek elkülönítése (Pennebaker és mtsai, 2003). Weintraub például magas szorongásra való hajlamot azonosított 10 perces szabadon választott témáról szóló monológokban az E/1 személyes névmások, magyarázó kötőszavak, és tagadó formulák gyakori előfordulása alapján.

László (2008) arra figyelmeztet, hogy a formális-strukturális és a tartalomelemzésnek egyaránt korlátja, hogy az elemzéssel előállított kategóriák és mérések külső validitása bizonytalan, mivel figyelmen kívül hagyják azt a kontextust, amelyben az egyes struktúrák vagy szemantikai tartalmak előfordulnak.²⁷ Ezt orvosolja a hermeneutikai elemzés, mely az élettörténeti elbeszélések identitással való összefüggéseit a szociális, kulturális kontextus, valamint a szöveggörnyezetből kikövetkeztethető világismereti háttéren bontja ki. Nem tartja azonban szükségesnek következtetéseit további empirikus ellenőrzését, és általánosíthatóságát (ld. pl. a McAdams, Josselson, és Lieblich, 2006 által szerkesztett kötet elemzéseit). Ennek oka a kontextusok egyedisége mellett az lehet, hogy ez az elemzési típus máig kizárólag manuális, mivel nincs olyan szövegelemző szoftver, ami a beszélgetés résztvevőinek céljait, hiedelmeit, közös ismereteit vagy a szövegek retorikai felépítését azonosítani tudná (Graesser és Petschonek, 2005).

Különösen a tartalomelemzés módszere támaszkodhat ma már pszichológiailag is releváns szótárakra, melyek a szövegek morfológiai elemzése után megbízhatóan tudják azonosítani a keresett témákhoz tartozó szavakat óriású méretű szöveggörnyezetekben is. A koherenciát a szószintű ismétlések szintjén megragadó elképzelések eredményesen kapcsolódtak össze az elmúlt évtizedekben megélénkülő számítógépes tartalomelem-

²⁶ A tartalomelemzés technikai előfeltételeiről, és alkalmazásának történetéről a pszichológiai kutatásokban Ehmann (2002) közöl részletes áttekintést, mely a manuális feldolgozástól a lyukkártyás számítógépeken át a mai számítógépes tartalomelemző programok és kvalitatív adatelemző szoftverek, lexikai bázisok kifejlesztéséig ível.

²⁷ Pennebaker és mtsai (2003) az írásbeli szóhasználat reliabilitására vonatkozóan közölt kedvező eredményeket, melyek szerint időben, változó téma, társas kontextus és szövegtípus mellett is személyre jellemző maradt a szóhasználat.

zéssel. Ennek egyik kiemelkedő példája a Pennebaker által kifejlesztett LIWC szoftver, melyet szépirodalom, személyes élettörténetek, sajtókonferenciák és hétköznapi beszélgetések elemzésében is eredményesen alkalmaztak (Pennebaker és mtsai, 2003). A program 70 dimenzió mentén képes elemezni a kívánt szöveget, mely a sztenderd nyelvészeti kategóriák mellett (pl. szófajok) általános tartalmi vonatkozásokat (pl. nem, foglalkozás, halál, otthon) és pszichológiai folyamatokat (pl. pozitív és negatív érzelmet kifejező szavak, mentális folyamatok mint okság, önellentmondás) azonosítását is magában foglalja. Legtöbbet hivatkozott kutatásában Pennebaker (2001) traumatikus élményekről írt beszámolókat elemzett a program érzelmekkel és kognitív feldolgozással kapcsolatos szótárai segítségével. Vizsgált változói a negatív és pozitív érzelmet kifejező szavak százalékaránya; a belátást, önreflexiót kifejező szavak, illetve az ok-okozati összefüggésre utaló szavak előfordulása voltak, valamint a pszichológiai koherencia mutatójaként alkalmazott hányados, amelyet úgy kaptak, hogy a különböző szavak számát elosztották az összes előforduló szó számával. Feltételezésük szerint minél kisebb a kapott hányados értéke, annál nagyobb a koherencia, mivel ez arra utal, hogy a személy szövegéhez hozzárendelhető egy jól körvonalazott téma. Eredményeik szerint a több negatív kifejezést használók egészségi állapota jobban javult az 5 napos naplóvezetés alatt, növekedett szövegeikben a kognitív működésre utaló szavak száma, és szignifikánsan kevesebbszer fordult elő a jövő idő. A javulást – fiziológiai szinten – az immunfunkciók mérésével, viselkedéses szinten pedig az egészségügyi ellátás igénybevételenek nyomon követésével határozták meg.

A kohézió mérésére használt szoftverek közül ma a Memphisi Egyetem Pszichológiai Kutatócsoportja által angol nyelvre kifejlesztett COH-METRIX szövegelemző programcsomag a leginkább elterjedt (felépítéséről és általános működési elveiről részletesen ld. Graesser, Dufty, McNamara, Louwerse, és Cai, 2004). A koherenciát, illetve a vele összefüggő olvashatóságot vagy szövegminőséget több mint 200 alprogram segítségével mérő szoftvert alkalmazták már írott és beszélt nyelvi, illetve különböző műfajú és céllal írt szövegek elkülönítésére, valamint adott szerzők azonosítására is elsősorban a szövegprodukciónal- és feldolgozással kapcsolatos kognitív kérdésfeltevések megválaszolásában, az oktatás területén például szövegkönyvek ellenőrzésében, és újabban az egészségfejlesztés területén is preventív célú kiadványok elemzésében (McNamara, Louwerse, McCarthy, és Graesser, 2010). Kifejlesztői a kohéziót a szöveg strukturális tulajdonságaként kezelik, melyet Kintsch szövegbefogadási modellje alapján hat különböző, a klasszikus narratívum alapvető dimenzióival (idő, tér, ágencia, perspektíva, kauzalitás, intencionalitás) párhuzamba állítható modullal mérnek: kauzális, intencionális, temporális, referenciális, téri és strukturális. A kauzalitás modul szószinten vizsgálja az egyes (nem feltétlenül narratív) szövegek kohézióját egy olyan aránypár formájában, melyben a számláló az oksági viszonyokat jelző partikulák (specifikus kötőszavak, például *so that*, *because*, valamint az oksági viszony jelenlétére általánosságban utaló igék

és segédigék, például *cause, make*) számát tartalmazza, a nevező pedig a WordNet szemantikai hálóban oksági jeggyel jelölt állapotváltozásra utaló igék (pl. *kill*) számát. McNamara és mtsai 2010-ben végezték el a COH-METRIX validálását a koherencia manipulálásán alapuló 12 tanulmány által használt szövegek újraelemzésével. Céljük az volt, hogy értékeljék, programjuk mennyiben képes az alacsony és magas koherenciával rendelkező szövegek elkülönítésére. A COH-METRIX öt változó – a szavak konkrétsága és előfordulási gyakorisága, a főnevek ko-referenciális átfedése, a Latent Semantic Analysis alprogramnak a mondatok konceptuális átfedésére vonatkozó értéke és a kauzális aránypár – mentén megbízhatóan külön tudta választani a szövegeket a koherencia mértéke szerint. A koherensebb szövegek több szót és mondatot, és általában hosszabb mondatokat tartalmaztak, több kauzális kötőszó szerepelt bennük, és ezek aránya is nagyobb volt a tartalmas okságot kifejező szavakhoz képest.

Az oksági kapcsolatok jelenléte tehát egyértelműen magasabb szövegkoherenciát eredményez. Ennek pszichológiai jelentése azonban máig nem tisztázott, ahogyan azt Pennebaker és Weintraub egymásnak ellentmondó eredményei is tükrözik (Pennebaker és mtsai, 2003). Az előbbi szerint a traumatikus élmények feldolgozásakor a növekvő oksággal kapcsolatos mentális szavak száma az egészség jó előjelezője volt, míg Weintraubnál a magyarázó szavak jelenléte a szorongás mértékével függött össze pozitívan. László (2011) a narratív pszichológiai tartalomelemzés bemutatása során éppen erre a problémára hívja fel a figyelmet, amikor annak jelentőségét hangsúlyozza, hogy a narratológiában, a szövegnyelvészetben és a pszicholingvisztikában kidolgozott nyelvi-strukturális változókat pszichológiai változókká kell transzformálni. Vagyis a strukturális változókhöz hipotetikusán pszichológiai kategóriákat kell rendelni. Élettörténetek esetében – az élettörténeti elbeszélés és az identitás szoros összefüggésére alapozva – ezek a pszichológiai kategóriák általában az énre, illetve az identitásra vonatkoznak. A következő lépésben össze kell gyűjteni és definiálni kell azokat a nyelvi alakzatokat, amelyek az adott elbeszélő struktúrát hordozzák. Ez teszi lehetővé a pszichológiai változó kvantifikálását az élettörténet szövegében. Majd empirikus kutatások során ellenőrizni kell a hipotetikusán összekapcsolt narratív nyelvi és pszichológiai változók kapcsolatát – kontrollcsoportok bevonásával, a szövegek kísérleti manipulációja révén, vagy más a kérdéses változókat mérő tesztek és kérdőívek használatával (László, 2011). A László János vezette MTA Pszichológia Kutatóintézet és a PTE BTK Pszichológia Intézet Narratív Kutatócsoportja (www.narrativpszichologia.pte.hu) által kifejlesztett narratív pszichológiai tartalomelemzés módszere tehát a kvalitatív és kvantitatív kutatás előnyeit ötvözve igyekszik hidat képezni a pszichológia tudományos és hermeneutikai irányzatai között. Az én-elbeszélésekben vagy egy csoport identitását tükröző történetekben az előzetesen meghatározott nyelvi alakzatokat nyelvtechnológiai eszközökkel (számítógépes tartalomelemző szoftverekkel) azonosítja, és az eredményekkel statisztikai elemzést végez. A kutatócsoport tagjaként a koherencia egyik legmegbízhatóbb mu-

tatójának számító kauzális kapcsoltságot igyekszem azonosítani élettörténeti elbeszélésekben és szépirodalmi szövegekre adott válaszokban. Az elemzéseim kiindulópontját képező oksági tipológiát a *Kauzalitás a szövegben és a szövegről alkotott reprezentációban* c. alfejezetben mutatom be, adaptációját, a mérést segítő számítógépes modul fejlesztését, illetve a validáláshoz használt kérdőíveket pedig a *Módszertan* fejezetben.

A narratívumok funkciói az egészség megőrzésében

A történetek a tapasztalatok elrendezésében, jelentéssel való felruházásában és érzelmi átdolgozásában nyújtanak segítséget. Ahogy Bruner (2001) rámutat, nem közvetlenül oldanak meg problémákat, hanem a kontextualizálás, és így az érthetővé, uralhatóvá tétel révén. Ennek fontos szerepe van a szociális kapcsolatok és az önismeret területén is. „Az elbeszélő szövegek – lévén középpontjukban az ember tettei és tetteit létrehozó indítékok, körülmények – önismeretünk iskolái.” (Halász, 2000, 7. o.)²⁸ A gyermeki fejlődés során az elbeszélés az érzelmek, a megismerés és a cselekvés differenciálásának és integrálásának eszköze struktúrája révén (Bruner és Lucariello, 2001). A szociális életben a narratívumok sikeres alkalmazásához az érthetőség és a meggyőzés kulcsfogalmai kapcsolódnak (Androutsopoulou és mtsai, 2004).

Egészségpszichológiai perspektívából az önéletrajzi emlékezés folyamata és az eredményeként létrejövő koherens, generatív élettörténet az érettség és a pszichológiai jólét mutatója (Habermas és Bluck, 2000).²⁹ Ennek egyik első empirikus alátámasztása Baerger és McAdams (1999) vizsgálatához fűződik, melyben a McAdams-féle élettörténeti interjúszövegek koherenciáját vetették össze az élettel való elégedettség, a depresszió és a boldogság önbeszámoló kérdőíveinek eredményeivel. Az orientáció, struktúra, érzelem és integráció koherenciamutatóit független kódolók ítélték meg egy hét fokozatú Likert-skálán. A mutatók pozitív korrelációi alapján a szerzők felvetik egy egységes koherencia-index lehetőségét. A mentális egészség mutatói közül a koherencia (az orientáció kivételével mindegyik összetevője) közepes negatív együttjárást mutatott a depresszióval, és pozitívan függött össze az élettel való elégedettséggel és a boldogság-érzettel.

²⁸ Erős és Ehmann (1996) zsidóságukat későn felfedező személyek identitásának vizsgálatakor az élettörténeti narratívum koherenciateremtő erejét abban ragadják meg, ahogyan az önmaguknak kezdetben egyszerre szélsőségesen pozitív és negatív szterotípiákat tulajdonító személyek kulturális, családi és személyes történetek révén identitásukat komplex, egységes mentális reprezentációvá szövik.

²⁹ Marcus már Freud Dóra-esete kapcsán arra hívta fel a figyelmet, hogy az élettörténeti koherencia összefügg a mentális egészséggel, a betegség pedig részben az inkoherenciára vagy az események nem megfelelő narratív beszámolójára vezethető vissza (McAdams, 1995).

Megbomlott narratívumok

„A lelki betegség olyan integrációs zavarból keletkezik, amelynek a gyökere a közösség legmélyéből fakad, a kommunikációs zavarból. Ez a modern betegség, amely oly gyakran fejeződik ki mély kételyek formájában vagy integritással és identitással kapcsolatos félelmekben, a különböző elméletekben is megjelenik.” (Foulkes idézi Ormay, 2001, 316. o.)

A koherens élettörténet megalkotása jelentéssel, céllal és a világhoz való kapcsolódni tudás élményével ruházza fel az egyéni életutat. A vállalkozás sikertelensége azonban a diszkontinuitás, az elidegenedés és izoláció, valamint az értelemnélküliség érzetéhez vezet (Baerger és McAdams, 1999). Habermas és Bluck (2000) arra hívja fel a figyelmet, hogy a patológias személyiséggel foglalkozó elméletek és a klinikai kutatások számára is hasznos lehet a narratív megközelítés, különösen az inkoherencia szövegalapú meghatározása, mely hozzájárulhat a trauma hatásainak, ezen keresztül pedig egyes kórképek (pl. borderline személyiségzavar) specifikusabb mérőeszközeinek kidolgozásához. A narratív terápiás vonulat és a társadalomtudományok narratív kutatásai a '80-as évek közepétől párhuzamosan fejlődtek, vagyis egészen a 2000-es évek közepéig kevés kölcsönhatás volt köztük (McAdams és Janis, 2004).³⁰ A narratívumok helyét – a személyiség- és szociálpszichológiától eltérően – a pszichoterápiában jól körvonalazza Angus és McLeod előszava a *The Handbook of Narrative and Psychotherapy* (2004) c. kötetben: a pszichoterápiában jól érzékelhető a személy igénye önészlelésében és önmeghatározásában valamilyen egységre, mely eddig például az én vagy a szelf fogalmában jutott kifejezésre. A történetek ehhez képest a személyes létezés helyzeti, változékony, dialogikus természetére irányítják rá a figyelmet (X. o.). A narratív pszichoterápiás kutatások aktuális legnagyobb kihívása a szerzők szerint a terápiás történetek koherenciájának és inkoherenciájának, valamint az ehhez kapcsolódó terápiás változásoknak a megbízható mérése.

Általánosságban a narratív inkoherencia a pszichoterápiában a pszichés stressz jele. A páciensek strukturálisan diszfunkcionális élettörténeteinek elnevezése és a háttérükben álló kórképek jellege mentén azonban túlságosan nagy fogalomhasználati diverzitás jellemzi a narratív pszichoterápiás közösséget (Salvatore és mtsai, 2006). A traumatikus életesemények személyiségre és élettörténetre gyakorolt hatásainak tárgyalásakor Neimeyer, Herrero és Botella (2006) a narratív rend bomlásáról (narrative disruptions) beszél; Dimaggio (2006) elsősorban borderline személyek narratívumainak vizsgálata

³⁰ A betegség és a gyógyítás narratív vonulatát Habermas nyomán (1993) elfogadottan a pszichoanalitikus beszélő kúráig vezetik vissza. Már Freud korai elméletében is a betegség oka az élettörténet egy meghatározott, kiemelt darabjának, egy emléknak a traumatikus hatása és elfojtása, mely megbontja az életút mint koherens jelentéskomplexum egységét (Bókay és Tényi, 1992).

alapján elszegényedett és dezorganizált csoportot különít el ezen belül; Lysaker és Lysaker (2002) pedig skizofrének narratívumait elszegényedett, monologikus és kakofón típusra osztja. A narratív dezorganizáció átfedő meghatározásai között megfigyelhető egy szűkebb, elsősorban a narratív jegyek hiányára koncentráló, és egy tágabb, a terápia közegében megjelenő történetek, érzelmek és cselekvés harmóniáját hangsúlyozó megközelítés. Az előbbit például Neymeier és mtsai (2006) képviseli, aki a traumatikus életesemények fő jellemzőjének tartja, hogy nem csupán a személy addigi élettörténeti cselekményének fonalába beilleszthetetlen, hanem érvényteleníti az alapvető érzelmi témákat és célokat is.³¹ A traumatikus veszteség által megbontott élettörténetek esetében „a szétesés a narratív aktivitásnak szinte minden szintjén érezhető, az életesemények koherens *cselekménystruktúrába* szervezésétől kezdve... a személyes hiedelmek, feltevések rendszere mögött húzódó *témákon* keresztül... a mindenén átívelő *célkig*, melyek a korábbi szelfnarratívumot kitüntetett teleológiával és iránnyal ruházták fel.” (idézi Dimaggio, 2006, 105. o.). Disszociált narratívum alatt a szerző az elhallgatott traumatikus eseményeket érti, illetve a különböző belső hangok közti dialógus megszakadását.

Dimaggio és Semerari (2004) a jó narratívumok kritériumainak megsértéséből kiindulva határozza meg a szervezetlen narratívumokat. A társalgási kontextusba nem illeszkedő, az elbeszélő belső állapotait pontatlanul bemutató, az esemény alapjául szolgáló interakciót és párbeszédet rendezetlenül, valóságtól elrugaszkodott módon, más narratívumokkal egybeolvasztva, a különböző mentális szférákat (pl. álom, valóság, fantázia) összemosva, egyetlen uralkodó perspektívát érvényesítő történetek minősülnek eszerint dezorganizáltnak. A szerzők ezen belül további megkülönböztetéseket javasolnak például a narratívumok és a szereplők túlburjánzásával jellemezhető hierarchizációs deficit és a verbális tartalom, érzelmi reakciók és expresszív viselkedés alapvető integrációjának hiánya között (Salvatore és mtsai, 2006). A témák és érzelmek közt mindenféle felfejthető kapcsolat nélkül ugráló páciens, aki ugyanazt a személyt akár egyetlen történeten belül is ellentétesen írja le, az első alete. A szerzők empirikus vizsgálataik alapján összefüggést találtak a narratív szerveződés, a metakognitív készségek és a viselkedésválasztás hatékonysága közt. Az események narratív integrációjának képtelenségét ez alapján a metakognitív készségek zavarára vezetik vissza, melyek Fonagy és Target elméletében az elsődleges gondozóval való korai kapcsolat háttérén alakulnak ki. Dimaggio és Semerari elképzelése tehát azoknak a sorába illeszkedik, me-

³¹ Lényegében ezzel megegyező leírását adja Arciero és Guaidano (2000) a narratív tevékenység sérüléseinek a főbb mentális kórképek esetében. Az élettörténet megszerkesztésének fő funkciója az események elrendezése egy koherens cselekményfonalon, és ettől elválaszthatatlanul a hozzájuk kapcsolódó érzelmek modulálása. A tapasztalatok rendszerezésének, az események integrálásának képtelensége radikálisan töri meg az én-folytonosság érzetét, és visszafelé érvényesülő hatást is kifejt az élmények addigi értelmezésére, és a jövőbeli elvárásokra vonatkozóan.

lyek a kötődés biztonsága vagy bizonytalansága alapján magyarázzák az élettörténet későbbi deficitjeit.³²

A szűkebb és tágabb meghatározást alkalmazó elméletek abban mindenesetre egyetértenek, hogy minél szegényesebb a narratív forma, annál súlyosabb pszichés patológiát jelez. Gonçalves és mtsai (2004) vizsgálatsorozatukban különböző pszichopatológias szerveződés (fóbiás, kábítószerfüggő, anorexiás és depressziós) és a hozzájuk tartozó prototipikus narratívumok eredményes azonosításáról számolnak be. „A skizofrének verbális mismásolása, egy disszociatív állapotú, abuzált személy fragmentált története, a mániás felhangoltság alatti megállíthatatlan téma-áradat nem segíti a személyt a megfontolt cselekvésre való ráhangolódásban, és nem nyújt a hallgatónak sem biztos alapot a közösen osztott jelentések kiemelésében.” (Dimaggio, 2006, 105. o.) A narratív terápiás szakirodalomban az élettörténet intrapszichés funkciója mellett az inkoherenca interperszonális hatása kerül az érdeklődés fókuszába, illetve a hatékony terápiás intervenció – a szélsőséges dezorganizáció eseteire is kiterjesztve.

Skizofrén-élettörténetek jellegzetességei

„Ha valaki egy olyan világ lakója, melyben a tárgyak közti oksági kapcsolatok, sőt a tárgyak folytonos identitása maga bizonytalan, megbízhatatlan és változékony, akkor nagyon nehéz úgy beszélni másokhoz, hogy az jelentsen is valamit.” (Schwartz, idézi Lysaker és Lysaker, 2010, 335. o.)

Freeman és Brockmeier (2001) a narratív rend és integritás mindent átható jelenléte alól egyetlen kivételt említ: a skizofréniában szenvedő személyt, aki a kínzó valóságot egy időtlen, forma nélküli világban próbálja túlélni. Pszichiátriai szempontból a skizofrénia egy dezintegratív pszichózis, amelyre az észlelés, a hangulat, a gondolkodás és a viselkedés realitással való normális kapcsolatának a hasítottsága jellemző. Ez téveszméket, hallucinációkat, zavart (pl. inkohereus) gondolkodást, beszédet és viselkedést, valamint szociális és/vagy foglalkozással kapcsolatos problémákat eredményez.” (Katona és Robertson, 1997, 12. o.)³³ McWilliams (1994) pszichodinamikus megközelítésből, melyben az identitás érzete is szerepet kap, a pszichotikust az elsődleges gondozótól való szeparáció előtti időszakban fixálódott, az én és a másik, illetve a belső és a külső elkülönítésében nehézségekkel küzdő, így alapvető én- és identitásélményében is sérült személyként jellemzi. Szubjektív világukat belső kétségbeesés és szétesettség uralja,

³² Péley (2004) is azon az állásponton van, hogy a bonyolultabb életesemények narratív reprezentációiban tetten érhetőek a korai epizódreprezentációk sajátosságai.

³³ A betegséget elsőként leíró Kraepelin az ént szervező érzelmek és az érdeklődés megszűnését emeli ki, az elnevezést adó Bleuler pedig a jelentés fenntartásához szükséges asszociációs folyamatok dezintegrációját (Lysaker és Lysaker, 2002). A skizotípiára méréseire kifejlesztett, gyakran használt kérdőív (Mason, Claridge, és Jackson, 1995) főbb skálái a Szokatlan élmények, Kognitív Dezorganizáció, Introvertív Anhedónia és Impulzív Nonkonformitás.

melyet primitív elhárítások segítségével próbálnak túlélhetővé tenni. Identitászavaruk olyan alapvető kategóriákra is kiterjed, mint nem és életkor, ami az egzisztenciális létezés pilléreit kérdőjelezi meg. Lysaker és Lysaker (2010) skizofréniával élő személyek önbeszámolóit tekintette át, melyekben kiemelkedett az identitás-elvesztésétől való félelem, illetve annak utóélménye, hogy a személyiség szétesett, és egymással össze nem függő darabokból áll. Az én és mások leírása homályos, bizonytalan, torzító, nélküli a kontinuitást. Bár érzékenyek lehetnek a helyzetek érzelmi töltésére, de nem tudják azonosítani azok jelentését (McWilliams, 1994).³⁴

A pszichoanalitikus elméletek egyetértenek abban, hogy skizofréniában a pszichés szervező mechanizmusok törékenyek, amelynek következtében a hétköznapi fejlődési kihívások is széteséssel fenyegetnek. A ma leginkább elfogadott pszichoanalitikus megközelítés Stern különböző önérzékelési módokat leíró elmélete, mely csecsemő-megfigyelésekre és fejlődésneurológiai eredményekre támaszkodva egyértelműen megkérdőjelezi a pszichózisok és egyéb pszichiátriai betegségek megfeleltetését egy-egy specifikus kora gyermekkori szakasszal (Tényi és mtsai, 1996). Elképzelése szerint a pszichotikus tünetek elsősorban a szelfmagéret, melynek komponensei a szelfműködés, szelfkoherencia, szelfaffektivitás és szelftörténet, szélsőséges torzulásai és a szubjektív szelférzetek határhelyzetei mentén alakulhatnak ki.³⁵ A tünetképzés egyik leglényegesebb tényezője az én és nem-én elkülönítési zavara, melynek megtapasztalása azonban élesen elválasztható az érett személy határmódosító élményeitől: „...a Self-szerveződési elméletek tükrében az mondható, hogy a pszichotikus betegek ezen élményei a Self-koherencia elvesztésének olyan szélsőséges típusából erednek, amely nem jellemzi sem a csecsemő, sem a nem-pszichotikus felnőtt világot, legyen az az anyjára hangolódó kisgyermek élménye vagy a felnőtt extatikus szerelmi vagy művészi tapasztalata.” (183. o.)³⁶

³⁴ A pszichoanalízisben Freud a pszichózist a realitás elv működésének sérülésével jellemezte, Klein pedig a depresszív pozíció elérésének sikertelenségével. Modelljében az élet első fél évében a kezdetleges énben hiányoznak a kohezív erők, a paranoid-skizoid pozíciót a mentális szerveződés fragmentáltsága, primitív elhárító mechanizmusok és résztárgy-kapcsolatok jellemzik. A tárgyak egésszé integrálási képessége és introjekciója vezet a depresszív pozícióban az integrált érzés kezdeteihez (Bion, 1955; Steiner, 1988). A skizofréniát az én-pszichológián belül az ösztönén-én-felettes én, valamint a megfigyelő és az átélő én elkülönítési zavarával, és az ösbizalom hiányával jellemzik (McWilliams, 1994). A betegek álmaiban gyakori a halál és pusztítás megjelenése, mely az élet és halál, biztonság és fenyegetettség egzisztenciális problémáira utal. Pollack (1989) a kohuti szelfpszichológiában foglalja össze a skizofrénia jellegzetességeit: biológiai adottság vagy a korai interperszonális környezet elégtelensége miatt a szelf nem tudott megszilárdulni, kohéziójának és biztonságának fenntartásához ún. szelftárgyakra van szüksége, ami lehet a terapeuta vagy egy művészeti alkotás is, amellyel egy tartó összeolvadást élhet meg. A skizofrének belső félelmei, fenyegetettsége és szorongása tehát a belső kohézió sérülékenységére mentén érthető meg leginkább.

³⁵ Péley (2004) Siegel nyomán a szelfkoherencia érzetének megtapasztalását az elsődleges gondozónak a csecsemő jelzéseire adott kontingens válaszaira vezeti vissza. Az interakcióban ezek a válaszok a résztvevők mentális állapotának összehangolódását közvetítik a csecsemő felé, ami a szelfmag szintjén a teljesség érzetét nyújtja, ugyanakkor a protoszelf adaptív változásainak is az alapja.

³⁶ A Stern előtti modern pszichoanalitikus művészetelméletek egyhangú állítása az esztétikai élménynek a korai énmásik egységet megidéző sajátossága. Ezek áttekintését ld. a következő fejezetben, empirikus vizsgálatukat pedig, ami a sterna kritikára is választ adhat, a Módszertan részben.

Andreasen és kutatócsoportjának kognitív diszmetria modellje a skizofrénekre jellemző inkoherenciát a gondolkodás, illetve az érzelmi és akarati élet zavarainak hátterében álló idegrendszeri egységek közti kapcsolat komplex problémájára vezeti vissza (Garab, 2007). Elképzelésük szerint egy rendellenes agyi fejlődésből fakadó neurális diszkonnekció az oka a mentális aktivitásban tapasztalt, a normális kogníciót jellemző gördülékeny koordináció szétesésének.

A pszichodinamikus, taxonómikus és neurológiai elméletek is a mentális működés integrált működési zavarát tartják a skizofrénia egyik vezető tünetének. A következőkben ennek talaján a skizofrénia narratív megközelítését tekintem át a történetekben jelentkező inkoherencia megjelenési formáit és lehetséges okait helyezve a középpontba.

Az énrendszer funkcióinak áttekintése során Pataki (2008) egyik következtetése, hogy két feltétel hiányában az egyén alkalmazkodóképtelen lesz: először is, ha nincs folytonos és individualizált én-élménye, vagyis nem képes önmagát tulajdon akciói, mentális műveletei és nyílt viselkedési aktusai alanyaként (ágenseként) azonosítani és átélni, mint például a tévképzetes beteg. Másodszor pedig ehhez kapcsolódóan a viselkedés önszabályozásának, vagyis az önkontrollnak a hiányában. Ezekben az esetekben az én-rendszer nem képes biztosítani az egyén biztonságérzetét, autonómiáját és szabadságélményét (Pataki, 2011). A skizofrén narratívumokat több mint egy évtizede módszeresen vizsgáló Lysaker és Lysaker legrobosztusabb eredménye az ágencia eltűnése az élettörténetekből (2003).

A kezdetek óta jelen van a skizofréniával kapcsolatos észrevételek között, hogy a betegek nehézségekkel küzdenek életük egybefüggő, személyes értelmet nyújtó elmondásában. Davidson arra is rámutatott, hogy a skizofrén személyek önmaguk is saját személyes történetük hiányáról számolnak be, illetve egyfajta értéktelenség-érzésről, hogy életük elmondásra, összefoglalásra sem érdemes (Lysaker és Lysaker, 2010).³⁷ Lysaker, Buck, Hammoud, Taylor, és Roe (2006) az általuk kidolgozott *Indiana Psychiatric Illness Interview*-val gyűjtött skizofrén történetekben a konceptuális és idői szervezés hiányosságait, az énnel azonos hős ágenciájának sérülését, illetve jelentésteli interperszonális kapcsolatok hiányát tárták fel.³⁸ Bár vizsgálataikban nem különböztetik meg a skizofré-

³⁷ Wolfenstein (1944) a pszichés problémákkal kapcsolatban végzett '40-es évekbeli empirikus vizsgálatok összegzése kapcsán jegyzi meg, hogy a neurotikusokkal és normál személyekkel összehasonlítva a skizofrének, amikor egy eredeti történet elmondására kérik őket, általában folytonosságot és koherenciát nélkülöző narratívumokat produkálnak. „A kauzális szekvencia és logikai konzisztencia fogalmai, melyeket a realitás elv hoz magával normál személyek esetében, kevésbé működnek pszichotikusoknál.” (136. o.) Ezek az eredmények nemcsak a személyes történetek, hanem általánosságban a narratív-forma alkalmazásának sérüléseire mutatnak skizofrénekénél.

³⁸ A szerzők többfajta narratív koherencia mutatót is alkalmaztak eddigi munkájuk során. Ilyen például az idői kapcsolatok, a megfelelő részletesség és a valószínűség alszállakat tartalmazó *Narrative Coherence Rating Scale* (Lysaker és mtsai, 2002), vagy a Szociális értéket, Elidegenedettséget, Személyes Ágenciát és a Betegségfogalmat 5-fokozatú Likert skálán megjelenítő STAND index (Lysaker és mtsai, 2012).

nia egyes altípusait, csak az akut pszichózist és közvetlen hatásait zárják ki, egy másik felosztásban (Lysaker és Lysaker, 2002) a narratívumok elszegényedett, monologikus és kakofón típusa megfeleltethető a katatón, paranoid és hebefrén altípusoknak (Singer és Rexhaj, 2006). Az elszegényedett élettörténetek nélkülözik a részletes, élénk, érdelemgazdag eseménybemutatót, a személyiség különböző hangjai közti párbeszédet (ld. Hermans énelmélete). A monologikus narratívumok az üldözött vagy grandiózus én jól ismert skizofrén történeteit tartalmazzák – egyetlen, soha nem változó nézőpontból mutatva be az eseményeket. A kakofón típust ezzel ellentétesen a szelf-pozíciók közti állandó, hierarchikus rend nélküli váltás jellemzi. A kijelentések közti kapcsolatok hiánya a szelf-pozíciók együttes, egymásra nem reflektáló jelenlétéből fakad. Egy 2003-as vizsgálatukban Lysaker és mtsai három skizofrén beteg terápiás narratívumait hasonlították össze annak a kérdésnek a megválaszolása érdekében, hogy mi történt a skizofrének betegség előtti koherens narratívumaival. A módszeres összevetés eredményeként a szerzők azt a következtetést vonták le, hogy a narratívum számos vonása koherens marad a betegség után is. A személyek képesek voltak mások által végrehajtott komplex cselekedetek elbeszélésére, valamint a köztük levő interakciók megjelenítésére is. Ők maguk azonban nem vettek részt cselekvőként ebben a világban, képtelenek voltak saját sorsuk tudatos alakítására, illetve az őket irányító erők bármilyen befolyásolására. A szerzők kiemelik, hogy nem csupán arról van szó, hogy a skizofrén elbeszélők nem tudják cselekvő-alanyként bemutatni magukat, hanem arról, hogy kifejezetten alávetett, a sorsnak kiszolgáltatott létezőként élik át magukat, olyannak akinek nincsen maga által választott, szociálisan értékelt élete.³⁹ Ennek gyökere a szerzők szerint a mindennapi életben jelen levő szelfpozíciók koordinálásának zavara.

Sok versengő elképzelés él az aktuális szakirodalomban, amelyek legalább részben magyarázatot kínálnak a megbomlott narratívumok jelenségére. Az egyik a társadalom által a skizofrének számára felkínált értelmezési keret korlátaiban, a betegség-narratívával való azonosulásban látja a problémát (ld. pl. Vajda, 2009; Légmán, 2011). Egy másik az emócionális mértékének emelkedéséhez, az én fenyegetettségéhez köti a narratívumok szétesését (Lysaker és mtsai, 2003). A legelfogadottabb megközelítések a skizofrének általánosabb kognitív károsodásaira vezetik vissza a történetek megszer-

³⁹ A művészetterápia rehabilitációs szerepének tárgyalásakor Spaniol (2000) ezzel megegyező eredményekre utal: krónikus pszichiátriai problémával élők esetén a felépülés előfeltétele volt az én mint aktív és felelős ágens érzetének újrafelfedezése. Ez azonban nem skizofrénia-specifikus tapasztalat, amint azt depressziós narratívumok csökkent mértékű intencionalitás mutatói is jeleznek (Ferenczhalmay és László, 2006), hanem a mentális betegség hatékonyság-érzésre gyakorolt hatását tükröztetik.

kesztésének képtelenségét,⁴⁰ illetve a saját és mások érzéseinek, szándékainak „olvasási” problémáira, a mentalizáció képességére.⁴¹

A skizofrén narratívumok vizsgálata minden esetben a terápiás hatékonyság kérdésébe is illeszkedik. Egyetértés van a narratív terápiás megközelítést alkalmazó szakemberek között abban, hogy a narratív terápia fókusza az értelmezés, a jelentésalkotás, és a

⁴⁰ Kéri (2008) áttekintése szerint a skizofréneknél tapasztalható kognitív károsodás érinti a munkamemóriát, az explicit memóriát (új információ tanulása – a rövid távú emlékezetben történő fenntartása és szervezése, vagy korábban tanult információ felidézése), a szenzoros információfeldolgozást és a figyelmi folyamatokat is (szelektív figyelmi preferenciák váltása), és enyhébb formában kimutatható a betegek egészséges biológiai rokonainál. Emellett szinte mindig jelen van a végrehajtó funkciók (absztrakt gondolkodás, problémamegoldás, tervezés, viselkedési mintázatok kiválasztása, szervezése és gátlása) sérült működése. A kutatásoknak ebbe az irányába sorolható az egyik legjellemzőbb kognitív tünetnek tartott, és sok esetben a gondolkodás deficitjeivel összefüggő nyelvi zavar is. Tamura (2001) szerint a krónikus skizofréniával élő személyek a nyelv szintaktikai, szemantikai és pragmatikai szintjén is mutatnak eltéréseket a normális nyelvhasználatától. Rendszertelenül használnak kollektív szintaktikai szabályokat, mint például koherencia-biztosító nyelvi technikákat, ami nyelvtanilag hiányos kijelentéseket eredményezhet. Formailag koherencia helyett ismétlés jellemezheti a skizofrén beszédet. Nyelvhasználatukban a valóság-referencia homályos, az érzéseket és differenciálatlan élményeket szavakba öntő neologizmusok (materiális nyelv), a véletlenszerű jelentés-tulajdonítás, az egyedi, teremtett szimbólumok jelenléte egy szélsőségesen szubjektív nyelv benyomását kelti a hallgatóban. Már a '70-es években Goldstein felhívta a figyelmet a skizofrének nyelvhasználatának konkrétságára, az absztrakció hiányára, melyet a szimbólum-teremtésnek a szokástól eltérő mechanizmusaira vezetett vissza (Tényi és Bókay, 1992). Pragmatikai szinten a kutatások a grice-i maximák dekódolásának zavaraira irányulnak. Frith valamint Tényi és mtsai (2002) skizofrénekkal végzett vizsgálatai arra mutattak rá, hogy mind a négy maxima megsértésének dekódolásánál szignifikánsan gyengébben teljesítenek a skizofrén betegek. Garab (2007) összefoglalása az elmúlt évtizedben megélt vizsgálatokról a szemantikus rendszer és/vagy a kommunikációs kontextus feldolgozásának rendellenességeire helyezi a magyarázat hangsúlyait. Ennek oka, hogy az újabb kísérletek szerint általában súlyos szintaktikai hiányosságok nem jelentkeznek a skizofréneknél, vagy ha igen, azok hasonlítanak a normális beszédben elkövetett hibákhoz. Ezen a szinten a szintaktikai komplexitás csökkenése, illetve a komplexebb szintaxis megsértése lehet inkább jellemző. Komoly problémákkal a szemantika szintjén találkozunk: a témától idegen gondolatok beillesztése a kiejtett szavak hangjai és értelme mentén történő asszociációs továbbterjedés következménye lehet. Nem véletlen, hogy szemantikus priming feladatokban skizofrén személyeknél nagyobb pozitív priming hatást tapasztaltak. A kijelentések nagyobb szerkezetekbe rendeződése (pl. forgatókönyv, a szöveg logikai folyama, stb.) teljesen széteshet a beszélgetés során, ami a leginkább hatással lehet a narratívumok szerkesztésére. Garab ennek a vizsgálatára a diskurzuszintű kohézióelemzést ajánlja, mellyel azonosíthatóak a beszélgetés során a kohéziós kapcsolatot megteremtő összekötő nyelvi elemek – az eredmények szerint ezekből sokkal kevesebbet használnak a skizofrén személyek, mind a referenciális, tematikus kohézió, mind a kauzális kohézió (következmények, következtetések levonása) tekintetében.

⁴¹ A tudatelméleti deficit jelenlétét skizofréneknél széleskörűen regisztrálták (magyar nyelvű áttekintést nyújt Egyed és Juhász, 2000). Ez a saját és mások mentális állapotaira (szándékok, érzések, a gondolkodásról való gondolkodás) való következtetés sérüléseit jelenti. Társas helyzetekben ennek következménye a másik perspektívájának felvételi nehézsége, saját cselekedeteik másokra gyakorolt következményeinek bejósolási képtelensége, és a kölcsönösség hiánya. Nyelvi feladatokban gyakori megjelenése az ironia és metafora dekódolásának zavara. Nem egyértelmű a szakirodalom álláspontja arra vonatkozóan, hogy ez csak akut pszichotikus állapotban jellemzi a skizofrén személyeket (emellett érvel Egyed és Juhász, 2000), vagy remisszióban levő betegeknél is jelentkezik (Lysaker és mtsai, 2011). Az egyik legtermékenyebb kutatási irány skizofrének tudatelméleti deficitjeinek vizsgálatában a kötődési mintázatukkal való kapcsolat (Herold, Tényi, Lénárd, és Trixler, 2000). Fonagy és Target (2005) mentalizációs elmélete szerint a biztosan kötődő csecsemők szülei ágenciával rendelkező személyként kezelték gyermeküket már nagyon korai időszakról. A velük való biztonságos érzelmi kapcsolat talaján kiépülhetett a gyermekben egy belső kapcsolati modell, és egy ún. reflektív én, mely a továbbiakban a metakognitív és mentalizációs képességeknek is alapja. Modelljükben azonban nem csak a skizofrén személyek érintettek a tudatelméleti deficitben, hanem az attribúciókutatásból származó eredményekkel megegyezően (Segal és mtsai, 1993), depresszióval élő és borderline személyiségzavarban szenvedők is.

kliens történeteinek adaptívabbá tétele (Polkinghorne, 2004). Az élettörténethez kapcsolt személyes és társas jelentés átdolgozható egy korlátozó, elnyomó formából új lehetőségeket és képességeket feltáróvá. Ennek egyik fő módszere az élettörténetből kihagyott események előhívása által a szelfnarratívum komplexebbé tétele. Az események szenzoros kidolgozása, érzelmi minőségének tisztázása és a különböző szereplők nézőpontjainak megvitatása nyitja meg az utat több szempontú átélésükhöz és rendezésükhöz. Ez utóbbi képességnek – a különböző jelentések és hangok koordinálásának, hierarchizációjának – az elsajátítása ugyancsak döntő a terápia eredményességének szempontjából (Neimeyer és mtsai, 2006). Singer és Rexhaj (2006) az események történetekké szerkesztése közben átélt ágencia-élmény kifejlődését tartja a terápiás hatás kulcsának. Eszerint tehát nem a koherens történet számít, hanem a szerzőség, az események feletti uralom és az alkotás, a kreativitás (Gonçalves, Henriques, és Machado, 2004) megtapasztalása.⁴²

A komplexitás és az integráció együttes fontosságára mutatnak rá azok a kutatások, melyek a narratív feldolgozás és terápia különböző időpontjaiban elmondott történetek tulajdonságait vetették össze. Tuval-Mashiach és mtsai (2004) terrortámadást túlélő izraeliek narratívumait elemezték a kontinuitás-koherencia, jelentés és önértékelés szempontjai mentén közvetlenül az esemény után, egy héttel, egy hónappal és négy hónappal később. A támadás után, a kórházban elmondott történetek mutatták a legintenzívebb kognitív és narratív feldolgozási jegyeket – koherens struktúra, egyértelmű jelentés és értékelés ekkor nem kapcsolódott még az eseményekhez. Ez a következő hetek feladata; akinél azonban a traumának csak egy része kerül be a végleges narratívumba, önértékelése nem mozdul el pozitív irányba, és nem tud az addigi életútjába ágyazott jelentést tulajdonítani az eseménynek, annál valószínűbben fejlődik ki a negyedik hónap végére az elemzett strukturális mutatókban is megjelenő Poszttraumás Stressz Szindróma.

Moreira, Beutler és Gonçalves (2008) átfogó vizsgálatukban narratív terápiás jegyzőkönyveket hasonlítottak össze a terápia elejéről, közepéről és végéről. Az elmondott történeteket McAdams és Baegler (1999) koherencia-mutatói alapján elemezték, melyeket három kódolási rendszerbe csoportosítottak: a narratív folyamat komplexitása a személy kezdeti nyitottságát mutatja az élmények iránt – történeteinek szenzoros, érzelmi, kognitív és jelentésbeli részletezettsége, kidolgozottsága alapján. A narratív tartalom sokrétűsége és struktúrája a szereplők és témák variációit és elrendezési fokát jelöli. A szerzők egy átfogó koherencia-mutatót is létrehoztak az egyes komponensek összegzése alapján, mely egyértelműen magasabb volt a terápiás gyógyulás eseteinél, összehasonlítva a változást nem mutatókkal. A legmagasabb változást a terápiák folya-

⁴² McAdams (1996) Goffman homlokzat-elmélete kapcsán jegyzi meg, hogy az én mindennapi bemutatása nem pusztán stratégiai választás kérdése, hanem a művészi tapasztalat gyakorlásáé is.

mán a narratív tartalom sokrétősége mutatta, a legalacsonyabbat pedig a narratív folyamat komplexitása. A jó terápiás kimenet legjobb előrejelzője azonban a narratívumok strukturális koherenciája volt, elsősorban az integráció és a strukturális szekvencia mutatói. Lysaker, Lancaster, és Lysaker (2003) ennek részben ellentmondó eredményeket kapott egyetlen narratív terápiás eset longitudinális elemzése során: tartalmilag a skizofréniában szenvedő kliens nem mutatott változást (vagyis hónapokkal később is ugyanarról szóltak a történetei). A terápia utolsó szakaszában azonban komplexebb, történeti perspektívába tudta helyezni betegségét. A narratívumokban megjelenő különböző én-pozíciók közti interakciók minősége jelentős változáson ment keresztül: a terápia első hónapjaiban egyetlen, monologikus nézőpont uralta a különböző pozíciókat, egyáltalán nem volt köztük kapcsolat. A terápia második szakaszában a szomszédos pozíciók között (mint például én mint apa és gyerek) már kialakult egyfajta korlátozott párbeszéd a kliens szelfnarratívumáról. Ez az utolsó szakaszban élénk eszmecserévé nőtte ki magát, mely jobban kötődött interperszonális kapcsolataihoz is. Az élettörténet tehát komplexebb, dinamikusabb, árnyaltabb lett, és a kliens is szert tett a személyes események hatékonyabb elbeszélésének képességére.

Angus és McLeod a *The Handbook of Narrative and Psychotherapy* (2004) c. kötet utószavában utalást tesznek a narratív terápiás kutatások és a művészetpszichológiai abszorpció-kutatások közötti lehetséges párhuzamokra, ennek szempontjait azonban nem fejtik ki. Mivel dolgozatom egyik fő célkitűzése a narratív élettörténeti kutatások mint az én- és identitásállapotok megközelítésének, mérésének új lehetőségei integrálása a művészeti befogadás – személyiségformáló – élményének vizsgálatába, már a pszichoanalitikus és narratív művészetpszichológiai elméletek áttekintése előtt szeretnék néhány átfedési pontot kijelölni.

László és Vincze (2001) történelmi regények narratív elemzése kapcsán megjegyzi, hogy a művészetnek van valamilyen szerepe az emberi identitás kifejlődésében és fenntartásában. Az irodalmi szöveg ebben a folyamatban az identitásnak mintát nyújtó komplex narratívumként írható le. Pataki (2009) Fenyő Miksa önéletrajzát a fikció önértelmezési folyamatokat beindító hatásának kontextusában idézi, hiszen minden megismert életsors vagy személyes élmény mércét nyújthat önmagunk felbecsüléséhez egymásba fonva a társas összehasonlítás és az önreflexió tevékenységeit.

Fitzgerald (1992) egy lépéssel továbbmenve a szelfnarratívumok kialakítása során meghatározó szerepet szán a 19. századi nagy regényeknek a belső folyamatok és a modern személyiség leírása, bemutatása folytán.⁴³ McAdams (1995) pedig az identitás alapjául szolgáló jó történetek tulajdonságai között megemlíti az esztétikai minőséget

⁴³ Bókay (2008) a szelf – az önmagam és a róla alkotott képzet – és a szelfről való beszéd forrásának a modern, 18. századi, romantikus lírát tartja, mely megváltoztatta a személyesség tudatosításának, elgondolásának kereteit is. Ennek kiteljesedett artikulációja a költészet. Brockmeier és Harre (2001) Fitzgeraldéhoz hasonlóan a 19–20. sz.-ban uralkodóvá váló fejlődés, változás, haladás eszméjének kifejezésére a történetet alkalmasabbnak tartja a líránál.

is. Az irodalomtudomány pszichoanalitikus és narratív elméletek által egyaránt „megtermékenyített” képviselői a szöveg hatása (retorika) és a befogadó énjének szerkezete között vonnak párhuzamot (ld. Alcorn, 1994; Brooks, 1998), hiszen mindkettő a nyelv manipulálásán keresztül rendezi a szelf tartalmait.⁴⁴ A formális szövegelemzés és a pszichoanalitikus személyiségmodellek első ötvözete Norman N. Holland befogadástudományában valósult meg. Ebben Holland azt állítja, hogy egy irodalmi műalkotásra adott verbális válasza alapján felépíthető a befogadó identitástémája. Dolgozatomban ezt a narratív elméletek, melyek szerint a személyes történetek nyelvi-formai sajátosságai az identitás lenyomatai, kiterjesztésének tekintem egy másik szövegtípusra, a (narratív) műalkotás értelmezéseire, és ezek narratív elemzésének eredményeit összevetem az adott személy élettörténeteinek megegyező elemzésével.^{45 46}

⁴⁴ Alcorn (1994) szerint az egymástól független hangokból, szerepekből felépülő én elképzelései nyomán át kell alakítanunk a befogadástudományról kialakított elképzeléseinket is. A műalkotás hatása ma nem abban áll, hogy jól integrált, de ellentétes tartalmak felmutatásával kibillent a befogadó egynemű énjét az őt jellemző állapotból, hanem inkább abban, hogy aktiválja az eleve megosztott énrendszer belső dinamikáját, így a befogadás tulajdonképpen önmeggyőzés lesz.

⁴⁵ Holland egyébként a műalkotások befogadása és az élettörténet között Patakival (2009) megegyező párhuzamot von: az olvasatok során körvonalazódó egyéni identitás-téma megismerése segít koherensebb szelfnarratívumokat építeni.

⁴⁶ Az élettörténetek és a fikatív műalkotások közti hasonlóságok hangsúlyozása mellett a különbségek kiemelése is megtalálható. Bruner (2004) megfogalmazásában az enteremtés narratív művészet, azonban az emlékezet jobban korlátok közé szorítja, mint a fikciót. Lamarque szerint az élettörténeti és az irodalmi narratívumok csak a legfelszínesebb tulajdonságaikban mutatnak hasonlóságot, az egyedülállóan irodalmi minőségek (mint a fikatív képzelet vagy a gondos megformálás) csak az utóbbit jellemzik. Halász (1980) a pszichológiai konzisztencia-elméletek, melyek szerint a szervezet döntő tendenciája az egyensúlyra, a harmóniára, az ismert megerősítésre való törekvés, és a komplexitáselméletek, melyekben a legfőbb kognitív motiváció a meglepetés és az újdonság, viselkedés szempontjából ellentétes előrejelzéseire hívja fel a figyelmet. Magyarozatában az ellentét látszólagos, mert a két elmélet az emberi viselkedés más szektorait magyarázza: az előbbi a gazdasági jólét, önintegritás, másokkal való viszony területein érvényes, míg az utóbbi elsősorban az esztétikai tevékenységeknél.

A művészeti élmény személyiségformáló hatása a pszichoanalitikus és a narratív művészetpszichológiában

„Ha életünk voltaképpen megértés
(lelkünk, vágyaink cselekvésekbe, alkotásokba öntése, azaz önmagunk megvalósítása),
akkor a pszichoanalízis ugyanazt a pozíciót birtokolja a személyes élettel kapcsolatban,
mint az irodalomtudomány a műalkotással kapcsolatban.”
(Bókay, 1990, 163. o.)

Pszichoanalitikus esztétika

A pszichoanalitikus művészetkritika területe mára beláthatatlanra nőtt. Holland (1998) Kiell klasszikus bibliográfiáját említi, mely 1980-ig 20000 tételt tartalmaz a témakörben. A *Psychoanalytic Quarterly* 1997-ben közölte Murray Schwartz áttekintő kritikáját a '90-es évek elején pszichoanalízis és irodalomtudomány metszéspontjában megjelent jelentős könyvekről. Recenziójában kiemeli, hogy a terület iránti érdeklődés töretlen: irodalomkritikusok alkalmazzák a pszichoanalízis fogalom- és eszköztárát irodalmi művek és alkotóik elemzésében, pszichoanalitikusok értelmeznek irodalmi alkotásokat, és gyakori a két diszciplína közös vonásainak (pl. mindkettő általános narratív stratégiák variációja), illetve különbségeinek számba vétele is (361. o.). A felsorolást kiegészíthetjük a befogadási folyamat pszichoanalitikus fogalmak mentén történő leírásával, ennek a eseteként az irodalomkritikus önreflexív olvasatával, illetve a pszichoanalízis irodalmi alkotásokban történő reprezentációinak elemzésével. A pszichoanalitikus esztétikának tehát gazdag hagyománya, története és élő gyakorlata van. Dolgozatomban azonban nem célja ennek részletes áttekintése. A pszichoanalízis és az irodalomtudomány metszéspontjainak kijelölése, illetve a pszichoanalitikus irodalomkritika Holland (1998) által felvázolt szakaszainak rövid bemutatása után a befogadó/olvasó pszichoanalitikus vizsgálatát állítom elemzésem középpontjába.

Pszichoanalízis és irodalom(tudomány) metszéspontjai

„A pszichoanalízis és az irodalom kölcsönhatása kultúrtörténeti tény.”
(Erős, 1990, 149. o.)

A kapcsolat a két diszciplína között szükségszerű, hiszen mindkettő középpontjában az emberi lélek áll, és azok a közvetett lehetőségek, melyeken keresztül megközelíthetők annak rejtett rétegei is. Canham és Satyamurti (2003) az általuk szerkesztett *Acquainted with the Night* c. kötet előszavában összegyűjtötték azokat a témákat, melyek a költők és pszichoanalitikusok közös érdeklődését élvezik: a képzelet birodalma,

a személyiség és az élet árnyékos oldala, szexualitás, örület, halál-tudat, éjszakai borzongás. A modern irodalomban ezekkel átfedően kiemelt szerepet kap a belső küzdelmei (én, ösztönén, felettes én) által megosztott lélek szenvedése, dezintegrációja, vagy integritásának megőrzése tudatosságának növelése révén (Kurzweil és Phillips, 1983).

A két diszciplína találkozási pontjainak szövevényében – amely a közös témákon túl kiterjed az olyan szubjektumkonstituáló tényezőkre, mint a nyelv, a szexualitás, a humán kapcsolatok, a pszichoterápia – történetileg az első állomás irodalmi műalkotásoknak a freudi elméletre gyakorolt hatása, illetve megfordítva: a pszichoanalízis gondolatvilágának, szellemiségének megjelenése modern írók műveiben. Másik közös sajátosság az a ki-tüntetett figyelem, amit a nyelvhasználatnak szentelnek, a szavak mint szimbólumok és mint cselekvők súlyának.⁴⁷ Elizabeth Wright (1999) a vágy és nyelviség kapcsolatában látja az összekötő kapcsot irodalom és pszichoanalízis között *What is a psychoanalytic reading?* c. tanulmányában. Schneider azonban a párhuzam mellett a különbségeket is hangsúlyozza: az esztétikai öröm diffúzabb a nemi örömnél, és nem közvetlen részvételen alapul (idézi Read, 1951). Emmett és Veeder (2001) szerint a mai irodalom formai sokszínűségének elemzésében, a széttöredezettség okozta élvezet magyarázatában a genitális előöröm, és az ezt megelőző perverz kielégülési módok dinamikájának bevonására is szükség van. A forma erotikáját az örömev és az azon túli frusztrációk így együttesen rajzolják ki. A vágy és a struktúra együttműködésének sajátos – mazochisztikus – mintázatát látja Bersani (1986) az esztétikai örömben. „A szexuális izgalom örömteliségében is kellemetlen feszültsége akkor keletkezik, amikor a test megszokott észlelési tartományát átlépjük, és amikor a szelforganizációt pillanatnyilag olyan észleletek vagy affektív történések zavarják meg, melyek már nem összeegyeztethetőek vele.” (38. o.) Paradox módon ezek az élmények nyújtják, az individuum határainak felmutatásával, az önfelismerés ki-tüntetett pillanatait. Ezért sorolja Bersani a művészetet, a szexualitáshoz hasonlóan, az önfelismerést domesztikáló és civilizáló ismételt cselekvések közé.

⁴⁷ „Freud *Álomfejtése* szolgál példaképpül az irodalom és a pszichoanalízis mint közösségi szimbólumrendszerek közti kapcsolat számára, amikor a páciens szövegként olvassa, a szöveget pedig páciensként. Freud mindkét esetben a kimondatlanra koncentrál, a tabura, a szöveg mögötti szövegre... a páciens és szöveg közti analógia az „olvasás” kiterjesztett metaforikus jelentésén alapul (megérteni, értelmezni)... A szónak ebben a jelentésében ugyanúgy olvasunk pácienseket és szövegeket – szemiotikailag, dekódolásra váró jelegyüttesként (Boyd, 1985, 108. o.) Boyd azt is hozzáteszi, hogy ez a szemlélet jelentősen megváltozott a '70-es évektől: a rejtett jelentés kutatása helyett vagy mellett a szöveg mondatainak szintaktikai és szemantikai elemzésére, a nyelv reprezentációs képességére helyeződött a hangsúly. A lacani pszichoanalízisben a szubjektum egyik konstituáló tényezője az őt körülvevő nyelv, és a tudattalan is nyelvi-retorikai stratégiák mentén működik. Az önmegismerés helyét, az én id feletti térhódítását azonban a transzszubjektív jelölőláncban (pl. nyelv) való elveszés, a hiány és az elidegenedés mint szubjektum-strukturáló tényezők váltják fel. A lacani elmélet az egyik, amely megteszi azt a lépést, hogy egyenlőségjelet tesz a psziché és a nyelv (szövegek) közé, így megnyitja az utat a szövegelemzési módszereknek és párhuzamoknak az alkalmazása felé a psziché megértésében. Lacan híres példája a metafora és metonímia trópusának párhuzamba állítása a sűrítés és eltolás mechanizmusával. A posztstrukturalista pszichoanalitikus irodalomkritikában Brooks (1998) ötvözi Lacan elgondolásait a narratív elméletekkel. Kiindulásában azt hangsúlyozza, hogy az irodalom szerkezete megegyezik a lélek szerkezetével. „...saját szubjektumunkat fikciók segítségével hozzuk létre, és ebből következik, hogy az emberi képzelőerő és a pszichikus folyamatok működésének tanulmányozása egymás felé tartó folyamatok, és egymáshoz illeszthető elemzési formák.” (50. o.)

A tárgykapcsolat-elméletek talaján kibontakozó pszichoanalitikus esztétika az anyagyermek, illetve analitikus-analizált kapcsolat történéseit vonatkoztatja az alkotás és befogadás folyamataira. Központi fogalmai az áttétel-viszontáttétel, a projekció, az identifikáció, a holding-funkció, a szelftranszformáció és a potenciális tér. Az Ogden által képviselt irányzat nem csak a párhuzamokat keresi a pszichoterápiás és esztétikai tapasztalatok között, hanem komolyan elemzi a terapeuta esztétikai érzékenységének forrásait, fejlesztési lehetőségeit, hatását a terápiás kapcsolatra (ld. Ogden, 1998; Pizer, 2005; Goldner, 2005).

A pszichoanalitikus esztétika állomásai

„Nem lehet az irodalmat mint olyat kutatni pszichoanalitikusan,
csupán a személyekben rejlő költeményeket, az irodalmat az emberi lényben.
Abban, aki megalkotta, aki átéli, aki beszél róla.”
(Holland, 1973, 161. o.)

A pszichoanalitikus kritika 1. fázisát Holland (1976/1998) a tudattalan pszichológiájának szakaszához köti, melyben a művészeti elemzésekben technikailag az álomelemzéshez hasonlóan a látens tartalmak kutatása állt a középpontban. A műalkotásokból kibontott tudattalan fantáziák megfejtésében egy univerzális, rögzített szimbólum-szótárt alkalmaztak a kritikusok, melyben kitüntetett helye volt az ödipális konfliktusnak. Ezeket a tartalmakat azután a szerző életének eseményeire vonatkoztatták. „Mai szemmel az jellemzi a pszichoanalitikus irodalomtudomány e korai történetét, hogy az irodalmat... úgy kezelték, mint valamiféle könnyen hozzáférhető múzeumot, amelynek kiállítási tárgyait az új hipotézisek bizonyítására használták.” (Schönau, 1998, 32. o.)⁴⁸

⁴⁸ Freud legtöbb művészetpszichológiai tárgyú írása erre az időszakra esik, és bár nem alkotnak egységes művészetpszichológiát, érintik mind az alkotó, mind a műalkotás, mind a befogadó problémakörét, sőt az ezek közti kölcsönhatásokat is. A művészeti hatással kapcsolatban – saját esztétikai élményét általánosítva – alapvetően azt gondolta, hogy a szerzői szándék ragadja el az olvasót az esztétikai élmény során, ami az intellektuális üzenet átadása mellett ugyanakkor az érzelmi állapotnak, pszichés konstellációnak a felkeltésére irányul, ami őt alkotásra készítette (ld. Mózes-tanulmány, Freud, é.n./1914). Bár Freudot saját elmondása szerint inkább a műalkotások tartalmi jegyei kötik le, az esztétikai hatás magyarázatában meglepően nagy szerepet szán a formának. *A költő és a fantáziaműködés* c. írásában (é.n./1908) „az én és a másik között emelkedő korlátok” (114. o.) legyőzésében tulajdonít kulcsfontosságot a technikának: az egyedi élmény általános érvényre emelésének és megfogalmazásnak, amely elcsábítja az olvasót, és arra készíti, hogy bevonódjon a műalkotásba. Az információ nyújtásának technikai kérdése a hős olyan módon való ábrázolásában rejlik, hogy az olvasók nagy többsége magára ismerjen benne: „A költő finom fogásai közé tartozik, hogy hősével nem mondatja ki hangosan és maradéktalanul motivációjának minden titkát. Ezzel arra készíti bennünket, hogy kiegészítsük azt, igénybe veszi szellemi tevékenységünket, eltérít bennünket a kritikus gondolkodástól, s szilárdan megtart a hőssel való azonosulás pályáján.” (Freud, 2003/1916, 424–425. o.) A műalkotás terápiás hatása a forma jelentősége ellenére a benne ábrázolt fantáziatartalomhoz köthető, pontosabban ahhoz a folyamathoz, melynek során a forma által elcsábított olvasó ráismer saját elfojtott tudattalan tartalmaira, amely lehetővé teszi a hozzájuk kötött energiák átmeneti felszabadulását, és azáltal gyönyörözethez vezet. Az esztétikai élmény tehát a személyiség tudatos és tudattalan rétegét is érinti, több forrásból származó, katartikus élvezetet nyújt. A befogadó azonban passzív, kiszolgáltatott elszenvedője ennek a ráhatásnak. A feltörő, a személyiségbe nem integrált tartalmak és érzések tudatos szinten csak úgy tudnak az öröm forrásává válni, hogy valaki más fantáziájának bélyegezzük őket.

Freud írásaiban meglehetősen komplex képet rajzolt a befogadás folyamatáról, rámutatott az esztétikai élmény egész személyiséget mozgósító és feszültségvezető hatására, és Ödipusz-elemzésében felismerte, hogy az irodalom képes az önismeret növelésére, vagyis a műben ábrázolt tartalmak felismerésére saját magunkban.⁴⁹ Foglalkozott a folyamatot lehetővé tevő technikai feltételekkel is (a műalkotás formája, a megfelelő esztétikai távolság), meglepő azonban az olvasó motivációjának szinte teljes elhanyagolása. Ehhez köthetően pedig az utókor szempontjából sajnálatos az olvasói aktivitáspasszivitás kibontásának hiánya, és ezen keresztül a művészet terápiás alkalmazhatósága előtti megtorpanás.⁵⁰

A pszichoanalízis első fázisbeli fogalmainak a művészet jelenségeire való alkalmazása jelentette az első lépést a terápiás tapasztalatoktól többé-kevésbé független pszichoanalitikus esztétika (Erős, 1990) létrehozásában. A pszichoanalízis rámutatott a művészet rejtett szimbolikus jelentőségére, és az emberi személyiség mélyrétegeinek kifejezése révén a civilizációban betöltött szerepére (Read, 1951). A patográfiás szemléletet és a mechanikus szimbólum-értelmezéseket azonban mind pszichoanalitikus, mind irodalomtudományi oldalról sok kritika érte. A továbblépést Freud strukturális modellje, az elhárító mechanizmusok elmélete, és az ezen felépülő én-pszichológia új fogalomkészlete készítette elő, mely lehetővé tette a művészt neurotikusnak bélyegző szemlélet meghaladását az én-funkciók kivételes erősségének hangsúlyozásával. Holland az új kérdések és vizsgálódási irányok szemléltetésére Anna Freudot idézi: „A szimbólumok lefordításának technikája... nem más, mint a tudatos legmagasabb rétegből a tudattalan legalacsonyabb rétegébe való alámerülés, anélkül, hogy elidőznénk azon korábbi én-tevékenységek középső rétegében, amelyek bizonyos ösztön-én tartalmakat arra kényszerítettek, hogy sajátos én-formát öltsenek.” (1998, 336. o.)

⁴⁹ Sokat idézett, 1897. október 15-i Fliesshez írt levelében Ödipusz király története szavakat ad neki saját élete eseményeinek megértésében: „A saját esetemben is rátaláltam az anyával való szerelembe esésre, és féltékenységre az apával szemben, amit most univerzális eseményének gondolok a korai gyermekkorban ... Ha ez így van, érthető az *Oidipusz király* megkapó ereje... A közönség minden tagja egykor bimbózó Oedipus volt... És az is átvillant a fejemen, hogy ugyanez állhat Hamlet mélyén is.” (idézi Berman, 1997, 641. o.) Freud személyes életében tehát komoly mentálhigiénés funkciót töltött be az irodalom, a saját gondolatai felismerése elismert költők műveiben egy önmaga felett álló kulturális hagyomány szövetébe kapcsolta be, bátorítást adott új eszméi kifejtésében.

⁵⁰ A néző motivációját Freud egyedül a *Pszichopata alakok a színpadon* c. írásában (2003/1942) említi, tulajdonképpen a *Rossz közérzet a kultúrában* (1930) tanulmány művészet-felfogásának előképeként: „A nézőt túl kevés élmény éri, úgy érzi magát, mint a „nyomorult, akivel nem történhet semmi nagyszabású”, már rég tompítani, jobban mondva félretolni kényszerült azt a becsvágyát, hogy mint Én a világ forgatagának középpontjában álljon, érezni, hatni akar, mindent a maga kedvére formálni, egyszóval hőssé akar válni, és ezt a költők és a színészek lehetővé teszik számára, amennyiben módot adnak rá, hogy azonosuljon egy hőssel.” (2003, 784. o.) A művészet tehát pótkielégülést nyújt a legősibb, kultúra okozta lemondások (elsődleges ösztönkielések, öröme) túléléséhez. Ártalmatlan, jótékony hatású illúzió, amelynek azonban meghatározó szerepe lehet a személyes mentálhigiéné fenntartásában. A kultúrán belül a művészetnek ez a funkciója kapcsolja össze a lemondások által egyaránt neurotizált alkotói és befogadói tudatot: az előbbi az alkotás révén képes uralni neuroziséjét, az utóbbit pedig a műalkotás élvezete juttatja helyettesítő lelki felemelkedéshez (Kurzweil és Phillips, 1983).

A pszichoanalitikus irodalomkritikai elemzések tárgya a második szakaszban tehát azokra az én-stratégiákra irányul, amelyek testet öltenek az irodalmi mű nyelvezetében, és amelyek lehetővé teszik a művész számára fantáziái egyedi kifejezését. A szövegközeli, formára irányuló műelemzések az irodalomtudományi hagyományoknak is jobban megfeleltek, a pszichoanalitikus fogalomkészlet pedig a műalkotás tartalma és az alkotó fantáziái mellett a mű formai elemei és az egyes (alkotóra vonatkoztatott) elhárítási módok megfeleltetésére is módot adott. Ez kitágította az elemezhető műnemek körét: a hagyományos karakter nélküli lírai és nem-fikciós prózai alkotások is megközelíthetővé váltak. A preödipális fejlődési szakaszok előtérbe kerülésével, árnyaltabb kidolgozásával bővült az azonosítható fantáziatartalmak köre is: a pénz, az elnyelés-elnyeletés, kontroll, düh, stb. ismétlődő megjelenése az alkotói életművön belül jelentést nyert. 1963-ban a francia irodalomkritikus Charles Mauron fogalmazta meg azt az elméletet, amely a személyiséget geológiai rétegek összességének tekinti, melyben az orális fantáziák vannak legalul, és ezekre rakódnak a többi fejlődési szakasz képződményei, egymásba alakulva, együttesen alkotva meg a műalkotásban felismert összetett tartalmat. Minden fantázia elvezet tehát a legkorábbi élményekig is. Ella Freeman Sharpe ezzel egybehangzóan a költészet kapcsán a nyelv hangzását, fonetikáját hangsúlyozza, ami a korai állapotokhoz, az érzett, testi tudattalan felé mutat (Maltby, 2003). Gondolatait a következő szakasz tárgykapcsolat-elméleti iskolái viszik tovább.

Egy lépéssel tovább ment Lionel Trilling és Anton Ehrenzweig, akik az összetett személyiség és összetett irodalmi alkotás megfelelését hangsúlyozták, rámutatva, hogy a műalkotás úgy van megszerkesztve, hogy pontosan illeszkedjen a tudattalan impulzusok és a realitás, illetve az ösztönök és a moralitás közt egyensúlyozó psziché dinamikájába.⁵¹ Az esztétikai élmény lényege tehát az ellentétek feloldása, harmóniába hozása, ami párhuzamba állítható a személyiségen belül az én szintetizáló funkciójával. A műalkotás jelentősége éppen abban áll, hogy megjeleníti a tárgy integritását – ami Read (1951) szerint a szépség maga –, és ezáltal facilitálhatja az én szintetizáló funkcióját. Az utolsó gondolatig általában nem jutott el az '50-es és '60-as évek pszichoanalitikus irodalomkritikája, mivel nem foglalkoztak módszeresen az olvasóval (kivételt képez ez alól Kris, Lesser és Holland első modellje, melyekkel a következő fejezetben foglalkozom részletesen), és mert a műalkotásról ebben a szakaszban még mindig mint a befogadótól független, külső entitásról gondolkodnak, hasonlóan a korszakban uralkodó formalista irodalomkritikához.⁵² Ebben a keretben nehéz megérteni azt az interakciót, amelyben a

⁵¹ Ehrenzweig az esztétikai tevékenységeknél mély és felszíni észlelést különít el, melyek egyszerre működnek az elme különböző rétegeiben: az előbbi szexuális jelentést ad az észlelt formáknak, az utóbbi pedig ezt ellensúlyozva egy esztétikai (jó) Gestaltot projiciál a külvilágra.

⁵² A pszichoanalízist és a dekonstrukciós irodalomkritikát ötvöző elméletekben megmarad a szöveg hatásának kiszolgáltatott, passzív olvasó szemlélete. Shoshana Felman *Writing and Madness* (1985) c. könyvében az indulatátétel jelenségét terjeszti ki az irodalmi élményre: az irodalmi műbe a retorika csábítására belépő olvasó egy élő átételi dráma szereplőjévé válik, a szöveg retorikája játszatja el vele a rá rótt szerepet, amit ő vakon ismét.

személyes jelentés létrehozása közben egyszerre formálja a befogadó a műalkotást és saját személyiségét.

Holland (1998) a pszichoanalízis harmadik, szelfpszichológiai fázisát Freud *Rossz közérzet a kultúrában* (1982/1930) c. írására vezeti vissza, melyben az én nem-én közti határ felfüggesztése már nem csak a patológia hatáskörébe tartozik, hanem az élet kezdeti szakaszán, szerelemben és műalkotás befogadásakor mindenki átélheti. A személyiség strukturálása a születéssel kezdődik a csecsemőt körülvevő környezet gondoskodása, visszajelzései alapján. Tehát míg Freud strukturális elméletében az ödipális komplexus megoldása függvényében alakuló felettes-én volt az első reprezentánsa a személyiségben a közvetlen környezetnek, az angol tárgykapcsolat-elméleti iskola, a lacani pszichoanalízis, Erikson identitás-elmélete és a kohuti szelfpszichológia meg egyezik abban, hogy sokkal korábban hatása van a külvilágnak a kialakuló személyiség struktúrájára. Az irodalomelméletben a hangsúly átkerül az alkotó és a műalkotás, illetve a mű és az olvasó személyes, interszubjektív viszonyára, melyben az értelmezés saját identitásunk megszólaltatója. Az észlelés egyben szelfalakító önészlelés is. Ha Freudnál elsősorban az alkotó (és tudattalanja), az én-pszichológusoknál az alkotás (és az én), akkor a szelfpszichológusoknál a kreativitás, és azon belül az alkotás mellett a befogadás kerül az elemzés középpontjába.⁵³ A hús-vér befogadó élményének elemzése az olvasói válasz-elméletek törekvése nyomán jelent meg a pszichoanalitikus irodalomkritikában, bár ott is marginális maradt, elsősorban az amerikai iskolára korlátozódott (Fish, Bleich, Holland), és ritkán vont be a kritikuson kívüli olvasókat. Miközben az olvasás élményének kibomlását, rétegeit, struktúráját próbálták megragadni, arra a következtetésre jutottak, hogy az interpretáció legalább annyira az értelmezőről szól, mint az értelmezett szövegről vagy az alkotóról. A műalkotás-olvasó kapcsolat mellett Bleich és Schwartz is felvetik a befogadó által konstruált fantáziabeli szerzővel való párbeszéd, az emberek közti kapcsolat, közös élmény igényét.

A tárgykapcsolat-elméletek fogalmaiból merítő irodalomkritikában (pl. Fraiberg, Schwartz) az olvasás és a könyvek az elsődleges kapcsolatok kiterjesztéseiként szolgálnak, a műalkotás olyan partnerként van kezelve, amit a humán kapcsolatok bizonyos tulajdonságaival ruházunk fel (Coen, 1994).

Meredith Skura az 1980-as évek elején felállította az irodalom és a pszichoanalitikus terápia közti – napjainkban is nagyon termékeny – párhuzamot, amikor átdolgozáshoz

⁵³ Az ehhez vezető úton Berman (1997) a pszichoanalízisben a következő elméleti újításokat sorolja fel: a Waelder-féle túldetermináltság és többszörös funkció elmélete segítette a redukcionizmus meghaladásában, Erikson Irma-álom elemzése tompította a manifeszt-látens tartalom dichotómiáját, az én-pszichológia forma- és stílus-centrikussága utat nyitott az egyéni különbségek vizsgálatának, Kris elmélete az én szolgálatában álló regresszióról megszüntette a művészet patológikus megbélyegzését, a lacani nyelv-központúság, a tárgykapcsolatelméletek és a szelfpszichológia érdeklődése az én és másik kapcsolat legapróbb rezdülései iránt (különösen Winnicott átmene-ti tér koncepciója), a pozitívista metapszichológia kritikája, és legújabbban a narratív, kapcsolati és interszubjektív modellek (645–646. o.).

hasonlítja az olvasó küzdelmét a szöveg komplexitásával. Mind a műalkotásban, mind a pszichoanalízisben a létezés formái lassan felbomlanak és újjászerveződnek, miközben az elhangzottaknak szánt kitüntetett figyelmen keresztül új ötletek merülnek fel a szelf-fel és választásainkkal kapcsolatban.

A legújabb pszichoanalitikus kritika a művészet sokrétű funkcióját hangsúlyozza a belső és külső valóság adaptációjában és kreatív integrálásában. Erre példa Mahony elképzelése a szövegre rezonáló olvasói kreativitásról: „Az írás és olvasás izgalmas, kreatív aktussá válik, ha megengedjük magunknak annak felfedezését, hogy merre is tartunk, mialatt elmerülünk az írásban, olvasásban. Az írás és olvasás a kidolgozás és átdolgozás kreatív irodalmi és pszichoanalitikus tapasztalataivá válnak. A szerző és az olvasó is küzdenek a konfliktusok átdolgozásáért az írás és olvasás során, kreatív kifejezést és integrációt keresve... És szembesülünk azon olvasói kísérleteinkkel, hogy a saját – önmagunkon belüli és a szerzővel kapcsolatos – konfliktusainkra is kreatív megoldást találjunk.” (idézi Coen, 1994, 4–5. o.) A pszichoanalízis szerepe tehát az olvasás megértésében Coen szerint nem az, hogy bepillantást enged a szöveg mélyrétegébe és esetleges hatásaiba, hanem hogy növeli az olvasó tudatosságát válaszkészsége összetettségét tekintve. Ezért lép fel azzal az igénnyel, hogy a pszichoanalitikus irodalomkritika tartalmazza a kritikus olvasmányélményének irodalmi és pszichológiai részleteit egyaránt.⁵⁴ Coen áttekintése az olvasóról a pszichoanalitikus irodalomkritikában csak a '90-es évekig terjed, így nem említheti azt a nagyon érdekes kezdeményezést, melyet Dent és Seligman (1993) indított útjára pszichoanalitikus oldalról, irodalomtudományi körökben pedig Jacobus (1999) foglalkozott vele az olvasás kultúrtörténetének keretében. Mindannyian az olvasás aktusát, helyzetét, kereteit elemezték tárgyakapcsolati fogalmak segítségével. Dent és Seligman egy vizsgálat eredményeit is bemutatják, melyben “kényszeres” olvasók interjúit tartalomelemeztek az olvasásnak tulajdonított jelentés és egy számukra élvezetes tevékenységbe való személyes bevonódási stílusuk szempontjából.⁵⁵

⁵⁴ A művészet szerepét a kritikus vagy terapeuta önanalízisében Berman (1997) így világítja meg: „Egy költemény, egy novella, egy film és az általa előhívott asszociációk, érzelmi reakciók ugyanolyan szolgálatot tehetnek nekünk, mint Freudnak az álmái és asszociációi tettek úttörő jelentőségű önanalízisében. Az önanalízis és egy szövegen vagy festményen végzett analitikus munka egybefonódhat, kölcsönösen erősítve és mélyítve egymást... A művészek többet is tehetnek annál, minthogy a képzeletbeli pácienseinkké válnak; képzeletbeli analitikusként és szupervizorként is a szolgálatunkra lehetnek.” (647. o.)

⁵⁵ A '70-es években kibontakozó modern pszichoanalitikus kritika előzőekben felvillantott irányai korántsem fedik le a napjainkban élő teljes elemzési gyakorlatot. Csupán érintőlegesen tértem ki a lacani, dekonstrukciós és feminista pszichoanalitikus irodalomkritikára, melynek pedig mára gazdag hagyománya van. Ennek oka, hogy bár ezek az irányok megtestesítik a Wright (1999) által felállított kívánalmat a pszichoanalitikus esztétikával szemben, vagyis hogy egyszerre képesek kezelni a szexualitás és a nyelviség kérdéseit, a műalkotás szelfmódosító, integrációs hatásának megértéséhez és empirikus vizsgálatához nem nyújtanak támpontot, mert nem veszik számításba az olvasó személyes élményét. A befogadót a nyelvi és kulturális kódok, illetve hatások passzív elszenvédőjeként kezelik.

Norman N. Holland olvasóközpontú pszichoanalitikus művészetelmélete

A modern pszichoanalitikus művészetpszichológia sarokpontja dolgozatomban Norman N. Holland tranzaktív befogadáselmélete. Arra teszek kísérletet, hogy Halászhoz (2002) hasonlóan ütköztessék a választott elméleti modellt a mai művészetpszichológia vezető iskoláinak eredményeivel. Míg azonban Halász (2002) a freudi inkohérens művészetelméletet gondolta tovább, és vonta le a következtetéseket a hiányzó részeket más irányzatok eredményeivel kipótolva, Holland művészetpszichológiai elmélete egyszerre nyitott és koherens. A klasszikus pszichoanalízis művészetszemléletén túllépve az elsők között alkalmazta az énszichológia elgondolásait a befogadás folyamatainak leírására, integrálta a '60-as évek identitás-elméleteit, a tárgykapcsolat-elméleti metaforákat, a '80-as évektől kezdve pedig nyitott a kognitív pszichológia felé. 2009-ben megjelent *Literature and the brain* c. kötetében a legújabb neuropszichológiai eredményeket használja fel a művészeti befogadás leírásában. Áttekintése és más elméletekkel való ütköztetése így nem elsősorban a hiányok kitöltésére irányul, mint inkább a beolvasztott elméletek rendszerezésére és a főbb állítások számbavételére.

A befogadás tranzaktív modellje 40 éve formálódik; olyan szélsőséges elméleti irányváltások sem feszítették szét, mint a bi-aktív, a befogadásban az olvasónak és a szövegnek egyaránt aktív szerepet tulajdonító nézetről a befogadó-központúra való áttérés az első hús-vér olvasók válaszainak elemzése nyomán. Ezek a változások, és a mélyebb megértés igénye is indokolja legalább két szakasz, pszichoanalitikus és kognitív indíttatású, elkülönítését Holland életművében belül – ellentétben Kann (1984) azon állításával, hogy az 1968-as *The Dynamics of Literary Response* c. mű megjelenése óta Holland modellje lényegében nem változott. A szakaszok azonban nem váltották fel egymást, hanem az olvasót érintő esztétikai kérdésekre integrált választ igyekeznek adni. A két fő szakaszon belül négy alszakaszt különíték el Holland 2009-ig tartó művészetpszichológiai pályáján összefoglaló munkái alapján. Az elsőbe Holland 1968-as műve a *The Dynamics of Literary Response* tartozik, mely az irodalmi témák, motívumok pszichoszexuális szakaszoknak megfeleltethető szótárával legközelebb áll a klasszikus pszichoanalitikus művészetkritika törekvéseihez. A befogadást itt a szöveg és az olvasó fantáziáinak és védekezéseinek együtt-működése határozza meg. A második szakasz 1973-tól 1985-ig tartott, és Holland máig legtöbbet idézett művei sorolhatóak ide: *Poems in Persons* (1973), *5 Readers Reading* (1975), and *Laughing* (1982). Mindegyik igazi olvasók gondos vizsgálatából és tudatos válaszaik értelmezéséből indul ki. Ezek egyéni különbségei vezetnek el a szakaszra jellemző befogadó-központú állásponthez és modellhez. A DEFT néven ismertté vált négylépcsős modell az első olyan kísérlet, ami a pszichoanalitikus irodalomkritika addigi eredményeit és fogalmait (tudattalan fantáziák projekciója, az én elhárító-mechanismusai, a személyiség primér identitása) a műbefogadási folyamat koherens magyarázó modelljévé fejlesztette tovább. A har-

madik szakaszt 1988-ben a *The Brain of Robert Frost* c. könyv nyitja, mely egyértelműen az olvasás kognitív, neurológiai elméleteinek feltérképezése és integrálása felé mutat. Jellemző még a pszichológiai elméletek (tárgykapcsolatelmélet, fejlődésneuropszichológiai elméletek, stb.) enciklopédikus áttekintése, és saját elméletével való ütköztetése. 2009-es *The Literary Mind* c. kötete tulajdonképpen ebbe a vonulatba illeszkedik, azért sorolom külön szakaszba, mert az integrált elméletek – a művészetpszichológia aktuális irányait tükrözve – a narratív és az evolúciós művészetpszichológia területéről származnak.

Első szakasz: az irodalmi mű transzformatív modellje

Az 1968-as *The Dynamics of Literary Response* c. mű a művészetkritika örökérvényű kérdését teszi meg kiinduló pontjának: mi a kapcsolat a műben levő objektív mintázatok és az olvasó szubjektív élménye között? Az irodalomtudomány Új kritikai irányzata szerint, mely az első elköteleződés Holland tudományos pályáján, a műalkotás egy saját belső logikával és organikus egységgel rendelkező, önmagában zárt (self-contained) tárgy. Sem az alkotói intenció, sem az olvasói válasz nem képezi tárgyát a mű-közpon-tú elemzésnek. Holland ezt a doktrínát az alkotói fantáziák és az olvasói jelentésadás pszichoanalitikus vizsgálatával egyaránt maga mögött hagyja, megtartja azonban a műalkotás egységességére, integritására és az olvasóhoz képesti autonómiájára vonatkozó elképzelést. A tartalom, forma és jelentés dimenziói mentén megfogalmazva a könyv mint egész (forma) az alkotói tudattalan fantázia-tartalmat alakítja át egy egységes tudatos mondanivalóvá (point).

A transzformáció kellékeit – a fantáziát és az elhárítás módját – tehát a műalkotás tartalmazza. A jelentést azonban az olvasó adja a szöveg felhasználásával.⁵⁶ Ezen a ponton Holland még a szóhasználatban is különbséget tesz a műben foglalt mondanivaló (point) és az olvasó által tulajdonított jelentés (meaning) között. A műalkotás dinamikai összetevőinek – fantázia, elhárítás (forma) és jelentés – tárgyalásakor azonban ösz-szezsúsztatja ezt a kettőt. Az összetevőket és a köztük levő viszonyt pszichoanalitikus fogalmakkal állítja párba: a tartalom úgy aránylik a fantáziához, mint a forma az elhárításhoz és a jelentés a szublimációhoz. A jelentés azért tekinthető szublimációnak, mert a tudattalan fantáziát intellektuálisan, morálisan és szociálisan elfogadhatóvá teszi. Itt azonban már nem egyértelmű, hogy kinek a szublimációjáról van szó. A szerző-

⁵⁶ Szándékosan kerültem a 'konstruál' kifejezést, mely a kognitív-narratív befogadáselméletek egyik kulcsfogalma, de 1968-ban Holland még nem használta. Már itt szeretném felhívni a figyelmet azonban behelyettesíthetőségére.

jéről, az olvasóéról, vagy mindkettőjéről?⁵⁷ Holland a klasszikus pszichoanalízis és részben az énpeszichológia talaján állva igyekszik a művészet formai kérdéseire választ találni, és egyben az olvasónak is szerepet adni – ez okozhatja a jelzett fogalmi összecsúszást. A pszichoanalitikus művészetkritika első szakaszának törekvéseit a terjedelmes Fantázia Szótár is jól mutatja. Holland ennek jelenlétét az Új kritika és a pszichoanalízis közös céljával indokolja: az előbbi a mű egységesítő, központi fantáziáját keresi, az utóbbi pedig a személyiségét.⁵⁸ A műalkotásokból kibontható tudattalan fantázia-tartalmak ekkor még Hollandnál is az alkotót jellemzik, és a pszichoszexuális fejlődési szakaszoknak megfelelően tárgyalja őket (kibővítvé az uretrális szakasz képeivel). Dolgozatom fókuszát tekintve csupán a legelső, orális fázis hollandi leírását mutatom be.

A szakasz fő vívmányának Holland az anyától való elkülönülést tartja, az én és a nemén határainak kialakulását. Az irodalmi műalkotásokban ez olyan fantáziatartalomként jelenhet meg, melyben az én elveszti határait, elnyelik, elárasztják, megfullad, de pozitív előjellel, jótékony összeolvadásként is. Általánosságban bizonyos témájú írások tartalmaznak ilyen összeolvadási fantáziákat, például a szerelemről, vallási miszticizmusról szólnak. Azonban mivel Holland túllép a hagyományos fantázia-szótárak orális szakaszt jellemző szimbólumain, és kiterjeszti az irodalomban használt képek, motívumok referencialitását a szakasz minden jellemző tevékenységére (pl. egy omnipotens anya-figura jelenléte, a száj, a szem mint érzékszerv, vagy-vagy gondolkodás, abszolút szavak használata, elhagyástól való félelem), végső konklúziója szerint ezek a leggyakoribb fantáziák az összes közül az irodalomban.⁵⁹ Holland az elsők között volt, akik ennek a fantáziának az aktiválódását magához az olvasási helyzethez is kötötték, mely globálisan egy új fantázia-világba való orális belépést jelent. Az irodalom-befogadási helyzet és az orális kielégülés közti párhuzamot támasztja alá a passzivitásra ítélt olva-

⁵⁷ Az alkotási és a befogadási folyamat egymás inverzeként való elképzelése Freudhoz nyúlik vissza. A *Bevezetés a pszichoanalízisbe* (1994) mára klasszikussá vált gondolatai az alkotásról tartalmazzák a befogadói élvezet forrását is: „Ha valaki igazi művész... Először is ért hozzá, hogy álmodzásait akként dolgozza fel, hogy elveszítsék azokat a nagyon is személyes vonatkozásokat, amik elijesztenek az idegent, s mások számára élvezetessé váljanak. Továbbá annyira mérsékelni is tudja őket, hogy nem egykönnyen árulják el tiltott forrásból való eredetüket. Megvan ezen felül az a rejtélyes képessége, hogy bizonyos anyagnak formát adjon, amíg csak fantáziaképzeteinek hű képmásává nem vált, s akkor annyi élvezetnyereséget tud kapcsolni tudattalan fantáziájának ehhez a megjelenítéséhez, hogy legalább egy időre ellensúlyozza és felfüggeszti az elfojtást. Ha képes mindezt, akkor lehetővé teszi mások számára, hogy a maguk tudattalanjának hozzáférhetetlenné vált élvezeti forrásaiból ismét vigasztalást és enyhülést meríthessenek...” (307. o., kiemelés tőlem) Ez az idézet határozottan azt valószínűsíti, hogy nem ugyanannak a tudattalan tartalomnak a felszabadulása okoz örömet az alkotó és a befogadó számára, az olvasó inkább felhasználja a műalkotást a saját mag tudattalanjának elfojtott részeihez való hozzáférésben.

⁵⁸ Az Új kritika és a pszichoanalízis módszere közti párhuzamot Holland később (1999) így határozza meg: az előbbi azt keresi, hogy egy vers vagy prózai szöveg egyes részei és különböző rétegei hogyan illeszthetők össze egyetlen organikus egységbe. Ennek során a szöveg részeit tematikus csoportokba rendezi. A pszichoanalízis a szabadon asszociáló páciens nyelvhasználatát veszi nagytitkos alá, és olyan témát igyekszik azonosítani, ami egységet teremt az asszociációk mögött.

⁵⁹ Ez a következtetés ellentétben áll a klasszikus pszichoanalitikus művészetkritika azon törekvésével, hogy az ödipális fantáziákat leképező tartalmakat azonosítsanak műalkotásokban.

só, akit a célvezérelt, motoros cselekvés hiánya a legkorábbi gondolkodási forma, a hallucinatorikus kielégülés felé terel.⁶⁰ Holland szerint az irodalombefogadási folyamatban nem a másikat várjuk, hanem az általa nyújtott kielégülést a duálunió korszakának megfelelően: “Engedjük, hogy etessen minket, és ily módon megismételjük az etetés és jóllakás korai élményeit, ami után álomba merültünk az édesanyával együtt.” (1968, viii. o.) Ez az öröm-éhség lehet az alapja azoknak az olvasást leíró orális metaforáknak, amiket a szerző az angol nyelv esetében összegyűjtött, de a magyar nyelvben is jellemzőek, például ‘falja a betűket’.⁶¹

Az irodalmi élmény Holland szerint a kölcsönös abszorpción keresztül – magunkba szippantjuk a fiktív világot, ami így beszippant bennünket – (újra)teremt a legkorábbi, differenciálatlan ént. Marion Milner az illúzióknak – mint a játék és a művészet – a gyermek és felnőtt életében betöltött adaptív funkcióját hangsúlyozza, mivel biztonságos háttérvesztés keretében tanulhatjuk meg általuk a belső és külső, én és nem-én közti határokat.

A befogadási folyamat összetettségére irányítja a figyelmet Holland, amikor kiemeli, hogy mialatt regrediálunk a legkorábbi duálunió fázisába, megtartunk néhány magasabb rendű mentális működést (munkamemória, anticipáció, értékelés). Ennek magyarázatát azonban leszűkíti dinamikai szerepükre: szükség esetén védenek a túl mély bevonódástól. A látszólagos ellentmondást a mélyülés fogalmának bevezetésével oldja fel: a befogadási folyamatban az olvasónak lehetősége van bejárni fejlődési fázisait, ami egy gazdagabb, hosszabb énézéshez vezet. Az énépszichológia fogalomkörén belül maradván az olvasás közben részleges, szelektív, ego-szintonikus regresszió történik, az én határait átmenetileg kiterjesztjük az ősbizalom rétegéig.

Bár dolgozatom fókuszát tekintve a művel való összeolvadás élményének jelenlétét emeltem ki Holland 1968-as befogadási modelljéből, a *The Dynamics of Literary Response* hangsúlya inkább az ’50-es évek énépszichológiai fogalomhasználatába illeszkedik, ötvözve – és formálva – azt az irodalmár formai, esztétikai érzékenységgel. Holland megtartja a freudi művészetpszichológia hedonisztikus kötődését, vagyis az olvasás motivációjának alapvetően – több mint 40 éves modellalkotó munkája során – az

⁶⁰ A filmbefogadás elemzése még határozottabban támaszkodik a mozi-helyzet regressziót kiváltó sajátosságaira. Globus és Shulman például a sötétséget, immobilitást, a figyelem koncentrációját, az objektív valóságtól való elszigetelődést hangsúlyozza. A diffúzzá váló énhatárok és az affektív arousal emelkedése korai elhárítási módokat indít be.

⁶¹ Holland kulcsszerepét az olvasás és az oralitás közti párhuzam legitimálásában Lesser (1962) megközelítésével illusztrálom, aki az énépszichológia szakaszában a legterjedelmesebb munkát szánta az olvasói válasz elemzésének. Ő az olvasási helyzet és az ödipális helyzet közt von párhuzamot: „az olvasás közbeni attitűdünk, amikor bevonódunk, nagyon hasonlít ahhoz a kisgyerekéhez, aki az édesanyja vagy édesapja által az ő szórakoztatására előadott mutatványt nézi... A bevonódás mértéke, a történetmondó képességeinek naiv csodálata, értékrendszerének megkérdőjelezhetetlen elfogadása, és a kompetitív érzések teljes hiánya, mind egy apa-figurával való kapcsolat jelenlétét valószínűsíti.” (136–137. o.)

örömszerzést tartja. Ennek azonban a psziché heterogén jellegéből fakadóan több forrása van. A tudatos összetevő foglalja magában a mű észleléséhez, jelentésének kereséséhez szükséges folyamatokat. Az ebből szerezhető öröm annak érzése, hogy egy szociálisan, morálisan és intellektuálisan értékes vállalkozás részesei vagyunk az olvasás révén, ami csökkenti a bűnösségérzést és szorongást. Emellett annak az ökonómiának az élvezete, mellyel a mű jelentésmintázata szervezi a beérkező adatokat. A jelentés addig a mértékig nyújt ösztönkielégülést, ameddig kezelni tudja a tudattalan fantázia-tartalmat, és így az uralás élményét is magában hordozza. „Majdnem minden koherens gondolat a műről megnyitja az utat a kielégülés felé, amíg értelmessé teszi a szöveget.” (1968, 185. o.)⁶² A tudattalan és tudatelőtttes összetevő a nukleáris fantázia-tartalom és az ezt kezelő, egyszerre elrejtő és megmutató forma, ami elhárítási módnak felel meg.⁶³ Ezek introjekciója révén válik a könyv pszichológiai dinamikája az olvasó saját pszichés folyamatainak részévé, az én alrendszerévé. Vagyis a műbeli transzformáció a befogadó transzformációjává válik, eszközt kínál bizonyos tartalmak formálásához. Az irodalom eszközei a szavak és események elrendezéséhez azonban sokkal strukturáltabbak, mint a hétköznapi mentális folyamataink. Vagyis nem csupán a jelentésalkotásban jelentenek mankót, amelynek során a műbeli fantáziák és az olvasó által ezekhez analogizált személyes tartalmak rendszerezésében segítenek,⁶⁴ hanem modellt kínálnak a felnőtt élethez is: hogyan alakítsuk a primitív, infantilis fantáziákat felnőtt, civilizált jelentéssé. Holland tehát itt is megtartja azt a freudi gondolatot, hogy a tudattalan fantáziák felszabadulása az olvasót örömeérzethez juttatja, amelyet a forma általi elrejtés tesz lehetővé. Nem köti azonban a felszabaduló tudattalan fantáziákat kizárólag a szerzőhöz, és sokkal összeforrottabban kezeli a mű tartalmát és formáját. Ezen kívül a mindennapi életben explicit jelentőséggel, adaptív funkcióval ruházza fel a művészetbefogadást. Összefoglalva, amikor bevonódunk a műalkotásba, megindul a transzformációs folyamat, melyben minden szint önmagában is képes örömet okozni, és módosíthatja a másik szintről érkező örömet. „Az irodalom primitív vágyainkat és félelmeinket jelentőségtejjessé és koherenssé formálja, ami örömet szerez nekünk.” (30. o.) Azonban Holland a befogadási folyamat határait is kijelöli, mert az introjekció csak akkor következik be, ha a műbeli transzformáció illeszkedik az olvasó szellemiségével, alapvető

⁶² Ez a gondolat párhuzamba állítható a kognitív-narratív művészetpszichológia állításával, mely szerint az olvasást a jelentés keresése vezérli (ld. Graesser és mtsai, 1994), egyben fontos támpont az irodalom terápiás hatásának megértésében.

⁶³ Holland az irodalmi stratégiák és a pszichológiai elhárító mechanizmusok megfeleltetése mellett foglal állást, és kimerítő – bizonyos filmes technikákat is magában foglaló – listát közöl erről: ellentétbe fordítás, reakcióformáció – ironia; tagadás – kihagyás; hasítás – megkettőzés; projekció – valószínűtlen okság; racionalizáció – tanulság a mű végén; helyettesítés – filmes vágás; regresszió – flashback; sűrítés – egymásra filmezés.

⁶⁴ Az az elképzelés, hogy a műalkotás formája az olvasó asszociációit is strukturálja, illeszkedik a narratívum azon definícióihoz, melyek nem csupán az elbeszélést, hanem a rá adott verbális reakciókat is a narratívum részének tartják (Riessman, 2007).

pszichológiai mintázataival (ezt a gondolatot bővebben tárgyalja, konkrét pszichológiai mechanizmusok mentén a '70-es években). Ez az illeszkedés nyújt kellő biztonságot az abszorpcióhoz, aminek a talaján végbemegy az introjekció. A bevonódás, a művel való összeolvadás tehát az összes későbbi pszichológiai folyamat alapját képezi, a jelentésadásét is.⁶⁵

Kitekintés az 1950-es évek én-pszichológiai alapú művészetelméleteire (Kris, Lesser)

Holland (1986) így foglalja össze a szakasz fő vívmányait egyetlen gondolatmenetben:

Az irodalmi szöveg imitálja Freud 1923 utáni strukturális személyiségmodelljét. Az én szolgálatában álló regresszió révén a szerző vágyteljesítő fantáziákat („tudattalan tartalom”) projiciál a szövegbe. A szöveg irodalmi formái, mint metonímia és metafora, mind a szerző, mind az olvasó számára védekezésekként és adaptációkként szolgálnak. Mérséklük és átalakítják a fantáziatartalmat az én és a felettes-én kívánalmának megfelelő erkölcsi témákká. „Az” olvasó így ki tudja elégíteni az énjé, felettes-énjé és ösztönéne többszintű működését... (26. o.)

Kris és Lesser mellett Ella Freeman Sharpe, Robert Waelder, Robert Rogers, és Gilbert Rose is kiemelkedő alakjai az énpeszichológia pszichoanalitikus irodalomkritikában való alkalmazásának, jelen fejezetben azonban kizárólag azokra az elméletekre fókuszálunk, melyek a befogadás kérdésével foglalkoznak, és megjelenik bennük a szintetizáció, integráció folyamata.⁶⁶

⁶⁵ A műalkotás formai sajátosságai közül Holland különös figyelmet szentel azoknak, melyek befolyásolják az olvasó bevonódását. A költői nyelv elvárásokat megtörő természete, a nyelv grammatikalitásának szándékolt változtatása a művön belül a tartalomról a kijelentés formájára tereli a figyelmet, ezáltal csökkentve a bevonódást. A rím azonban kapcsolatok létrehozása révén felkelti, erősíti a teljesség és egyben az uralom érzését, növelve a bevonódást, és a belőle származó örömet. A művészet kifejezési formája arra is hatással van, hogy milyen fejlett énfunkciók mozgósíthatódnak a befogadás során. A képi kifejezésen alapuló mozi kimondottan a „biztonságos tehetlenség” vizuális, preverbális időszakába vezet vissza (1968, 173. o.). Ehhez képest a költészet magasabb rendű, későbbi énfunkciókat hoz mozgásba; bár a magányos lírikus egyedi, stilizált nyelvezete még mindig inkább a preödipális fejlődési szakaszt idézi, azaz az egy- és kétszemélyes kapcsolatokra és a saját testre vonatkozó vágyak és fantáziák állnak a középpontban. A hatás a vers esetében mégis közvetettebb, „legyengítettebb” a prózánál, mivel a fantáziatartalmat azonnal elrejtí azáltal, hogy a tárgymegszállást a formai sajátosságokra irányítja. A prózánál ezzel szemben a realizmus erősíti az olvasói azonosulást.

⁶⁶ Az énpeszichológiai elméletekben a külső valóság és a heterogén, belső pszichés struktúra ellentétes törekvései között közvetítő én alapvető és egyik legkorábbi funkciója a szintetizáció. „Az én egy szerveződés, melynek jellemzője az egységesítés, a szintézis irányába ható figyelemreméltó törekvés” (Freud, idézi Holland, 1985, 343. o.). Freud gondolata nyomán 1931-ben Hermann Nunberg foglalta össze ezt az egységesítő törekvést „az én szintetizáló funkciójának” elméletében. Ennek során az élet első éveiben az én szelídíti meg, strukturálja és narrativizálja a személyiséget egyszerre fenyegető és védő izgalmi hullámokat. A pszichés összefüggések kialakítása, vagy a kontextusok hasonlóságainak megteremtése is ehhez a funkcióhoz köthető.

Ernst Kris befogadásmodellje

Kris (1952) a *Psychoanalytic Explorations in Art* c. munkájában érinti a közönség és az egyén művészeti alkotásokra adott válaszát, illetve ennek személyiség- és részben csoportdinamikai hátterét. A művészi alkotás napjainkban is elfogadott elméletét, mely szerint a művész regressziója, lemerülése a tudattalanba az én szolgálatában áll, a befogadásra is kiterjeszti. Én-regresszió ugyanis nem csak akkor történik, mikor az én gyenge (pszichózis), vagy átmenetileg meggyengül (alvás, fantázia). Bizonyos körülmények között az én szabályozott regressziót kezdeményez, hogy egy tökéletesebb kontrollt állítson fel. Ilyenkor integratív funkciói önkéntesen és átmenetileg visszavonják a tárgymegszállásokat bizonyos területeken. Ennek példái a kreatív folyamatok. Az Arisztotelész által leírt katharizist, vagyis megtisztulást is a befogadás során felszabadított ösztönök által fenyegetett én kontroll-helyreállítási törekvésének tükrében értelmezi. A befogadó így kettős örömet élhet át: egyfelől az ösztönök felszabadulását, másfelől a felettük helyreállított kontrollét. A művészeti élmény keresését ez motiválja. Ez a kettős érzés emellett az egyént arra a fejlődési fázisra emlékezteti, amikor a passzivitás a teljes kielégülés feltétele volt, és amikor az elképzelt vágyteljesítés valósággá vált: a szoptatás, gondozás időszakára (317. o.) A kreativitás és passzivitás közti kapcsolat jól illusztrálja, hogy az én integratív funkciói magukban foglalják az önszabályozó regressziót, és lehetővé teszik a legmerészebb intellektuális aktivitás és a passzív befogadás élményének együtt-működését. Erre utalt Holland (1968) is, amikor a regresszió mellett bizonyos magasabb rendű énfunkciók működésének megtartását próbálta magyarázni.

A közönség a befogadás során különböző mentális fázisokon megy keresztül: a műalkotás tudatos észlelése a legkevésbé ellentmondásos, melynek kimenetele a felismerés élménye. A befogadó ismerősnek találja a művet, ez facilitálja az én szintetizáló funkcióját, ami korábbi emléknymok előhívásához vezet. Ez már azonban a tudatelőttel elaboráció területe. A második fázisban az észlelt és felismert tárgy a néző részévé válik, a szenzoros feldolgozás során a testséma is aktiválódik. Ekkor megy végbe a szerzői szándék azonosítása, és az ezzel való azonosulás, amit Kris a freudi tömegpszichológia alapján képzelt el: a vezetővel való identifikáció része felettes-én funkcióink átruházása. Ezeknek a folyamatoknak a nagy része tudattalan. A harmadik fázisban az eddigi történéseket kiegészítjük annak a megtapasztalásával, hogy hogyan jött létre az a hatás, amire reagáltunk. Ennek során passzív befogadóból aktív szerzőtársává válnunk. Kris itt egy fontos fogalmi különbséget is bevezet: a mű újraalkotása nem egyenlő a rá adott reakcióval, mert az előbbinek része a saját válasz elemzése. A folyamat lényege Kris szerint a különböző pszichés rendszerek közti energiaelosztás váltásaiban rejlik, illetve az én szerepében a váltások alatt. Az első szakaszban az én gyengíti a kontrollt, vagyis megnyitja az utat az ösztön-énnel való kommunikáció előtt. Ekkor a közönség még passzív, a műalkotás uralkodik. A későbbi fázisokban azonban az én a helyre-

állítást szorgalmazza – a művész útmutatásainak megfelelően: ennek során elhárítja az ösztönén és a felettes-én követeléseinek nyomán fellépő félelmeket, és ellenőrzi a mentális energia áramlását. Kris egyik sokat idézett állítása szerint a műalkotás által facilitált energia-megszállás váltásai önmagukban is élvezetet okoznak (63. o.). Az energia felszabadulás neutralizációt jelent, amelynek mértéke az énautonómia mutatója.

A befogadási folyamat leírása mellett Kris annak összetevőit, korlátait is elemzi, bár különböző mélységben. Általánosságban annyit állít, hogy a műalkotásra adott válasz aktivitása nem csupán az egyéni különbségekre vezethető vissza (például mások fantáziáinak elfogadási képességére), hanem a mű struktúrája és a művészeti médium is befolyásoló. A befogadási folyamat megrekedését két tényező okozhatja: a túl nagy, illetve a túl kicsi esztétikai távolság (overdistance vs underdistance, 56. o.). Az előbbi esetben a befogadó képtelen azonosulási pontot találni a műalkotásban, vagy nem elég motivált az energia felszabadításra. Ez történik akkor is, ha az énkontroll túl magas: az élmény intellektualizált, újraalkotás helyett rekonstrukció lesz az eredmény. Ennek ellenkezőjeként, amikor az értelmezésben túl gyenge az énkontroll, a jelentések projektívák és integrálatlanok válnak. A műalkotásra adott válasz esztétikai helyett pragmatikus lesz, ha nem jön létre a befogadáshoz szükséges optimális esztétikai távolság, ami rugalmas és szükség esetén fluktuáló. Ezzel a gondolattal Kris a mai érzelmi választ hangsúlyozó befogadáselméletek központi gondolatát előlegezi meg, mely a befogadó által – ha nem is tudatosan, de aktívan – alakított optimális befogadói távolságra helyezi a hangsúlyt az abszorpció fenntartásában (összefoglalóan ld. Bálint, 2012).

Kris méltatlanul elfeledett modellje több elemében is követi a freudi gondolatokat (a befogadás öröme a formai csábításból, és mélyebb pszichikus energiák felszabadulásának együtteséből ered; az esztétikai illúzió, távolság elengedhetetlen az élvezethez), azonban máig érvényes kiegészítéseket is tartalmaz. Az új élmények befogadása az én tudatos kontrollja alatt megy végbe, azonban műalkotásoknál a személyiség minden rétege részt vesz benne. Ez adja az esztétikai élvezet speciális jellegét. Modellje nem csupán a folyamat redukcionista ábrázolását igyekszik elkerülni, hanem kitér a befolyásoló tényezőkre is (forma, egyéni fejlődés, művészeti médium, csoport mint a befogadás közege). Hiányossága azonban pusztán spekulatív jellege.⁶⁷

⁶⁷ Kris egyetlen „mini-kísérletre” utal elmélete kifejtése során, amit másokkal végzett. Frederick Rolfe 1904-ben megjelent VII. Hadrianról szóló románcja nagy hatással volt rá, ellentétes érzelmeket keltett benne, ezért megkérte különböző barátait, hogy olvassák el, és mondjanak véleményt róla. „Az volt a várakozásom, hogy a saját reakcióm nagyjából tipikusnak bizonyul és valamilyen mértékig hasonlít más olvasókéra... Alanyaik reakciói meglehetősen mértékben igazolták ezt... Csak ketten nem reagáltak az elvárt ambivalens módon... Mindkét eset magyarázható azzal a ténnyel, hogy a regény témája nagyon személyes természetű válaszokat ébresztett; az egyikben az édesapával kapcsolatban, a másikban pedig a fejlődésnek olyan szakaszából származó emlékeket, amikre a befogadó máig neheztel.” (1952, 36–37. o.)

Simon O. Lesser természetes esztétikája

„...bizonyos szavak a legtöbb leírásban ismétlődnek
– elégedettség, béke, harmónia, derű, szintézis, egyensúly...
Az eksztatikus pillanatban teljes kielégültséget érzünk, egyek vagyunk magunkkal,
mentesek attól a belső tehertől, ami az életet megnehezíti.”
(Lesser, 1962, 288. o.)

A mottóban Lesser a fikció befogadásának örömteli pillanatait jellemzi. Célkitűzése az, hogy a fikcióra adott válaszok természetes esztétikáját alkossa meg, de saját bevallása szerint is hiányoznak egy ilyen vállalkozáshoz az empirikus adatok. Így a fikciós mű jellegzetességeiből (téma, forma, nyelvezet) kiindulva veszi sorra azok hatását és kölcsönhatását a befogadó egyes személyiségrészeivel. A befogadó oldaláról fő kérdése, hogy miért olvasunk fiktív műalkotásokat. Bár értelmezési keretként megtartja a freudi élvezet-központú elgondolást,⁶⁸ kiemeli, hogy az olvasás nyújtotta kielégülés műfajtól függetlenül kognitív és érzelmi tényezők együttes terméke (248. o.). Bodkin nyomán azt a feltevést is beépíti elméletébe, hogy a rabul ejtő fiktív történet eseményeinek mintázata valamiképp illeszkedik a befogadó személyiségében munkáló erőkhöz, aktuális tendenciákhoz.

A műalkotás oldaláról három tényező befolyásolja a befogadói választ: témája, formája és az a színvonal, érzékenység, amivel az intellektuális és érzelmi tartalmakat kezeli. A tartalom szintjén a műalkotás mindig az emberi konfliktusokról szól, így legsürgetőbb problémáinkra kaphatunk választ az olvasás révén. A forma intenzíven, komplexen, a problémát alkotó erőket kiegyensúlyozva tárja elénk a konfliktusokat, olyan fokú rendezettséggel (minden fontos szálát bevonva, oksági láncba fűzve, és minden mellékést elhagyva), amilyennel a való életben nem találkozunk.⁶⁹ A fiktív világ így jelentéstelibb és koherensebb. Lesser nemcsak a tartalom legtágabb rendezettségét érti forma alatt, hanem kitér a nyelvhasználat, a szavak, a ritmus használatára, mely a tudatos mellett a befogadó személyiségének tudattalan, nem-verbális rétegét is mozgásba hozza – nagyobb mértékben, mint maga a műalkotás témája. Részletesen tárgyalja a szorongást keltő tartalomból nyert élvezet forrásait, a forma Freud által leírt védő szerepét, következtetésében pedig megelőlegezi a tárgykapcsolat-elméletek kiindulását: „A forma... szinte anyai határozottsággal vesz védelmébe mindent, amit rá bízunk, kiemeli annak egészlegességét, vitalitását, tökéletességét... A forma egyik tulajdonsága,

⁶⁸ A művészet elméletében pótkielégülést nyújt, egyben képes arra, hogy egész világszemléletünket, személyiségünket megváltoztassa.

⁶⁹ Tomkins (1980) hangsúlyozza, hogy a 20. századi irodalomkritikai gondolkodást is erősen meghatározta az a Richards-ra visszavezethető vélekedés, hogy a költészet egy olyan rendező erő, mely támaszt nyújthat a kaotikus külvilággal szemben. Funkciója ebből fakadóan az emberek civilizálása, egyensúly, kontroll, rend teremtése egymással ellentétes törekvéseink között (220. o.).

az uralás vagy kontroll, bizonyos énfunkciók »objektív velejárójának« is tekinthető, amelyek szabályozzák az ösztönöket és harmóniát teremtenek köztük és a lelkiismeret kívánalmái között.” (174. o.) A narratív művészetben a forma tehát több funkcióval rendelkezik: örömet nyújt, lehetővé teszi a bűnösség és szorongás elkerülését, elősegíti és tágítja a percepciót. Ez magyarázza, hogy miért díjazzuk a tökéletességet, szimmetriát, szerető gondosságot, vitalitást és egységet a műalkotásokban.

A befogadás folyamatának elemzésekor kitér a megfelelő énállapokra: ugyan minél sürgetőbb egy probléma, annál nagyobb készzetést érezhetünk az olvasás iránt, de igazán élvezni csak akkor tudjuk, ha bizonyos mértékben szabadulni tudunk szorongásunktól, ösztöneink nyomásától, és képesek vagyunk feladni valamennyit az én kontrolljából. Ez utóbbit Kris nyomán az alkotás és befogadás előfeltételének is tartja.

A fikcióra adott válasz a személyiség minden rétegét érinti és harmonizálja. A tudattalan a percepció, a megértés és a részvétel szintjén is fontos szerepet játszik a befogadás folyamatában. A műalkotás egyes sajátosságainak észlelése mellett, mely az előrehaladó olvasás jellegzetessége, a tudattalan a történetet egységes egészként ragadja meg, és csak ennek révén vagyunk képesek a mű titkos jelentőségének egy részét megérteni. A befogadói részvétel legfontosabb fogalma Lessernél az analogizálás, az olvasottakkal párhuzamosan olyan fantáziatörténetek létrehozása, melyeknek mi vagyunk a szereplői (200. o.). Ezek a történetek elsősorban nem tapasztalatainkon nyugszanak, hanem tudattalan vágyaink és félelmeink kifejezői – hasonlóan a nappali álmodozáshoz. Legtöbbször a cselekményhez kapcsolódnak – a hősök nehéz helyzetéhez vagy egymás közti viszonyaihoz. Ebből következően nem csupán a tartalom, hanem az események struktúrája is képes előhívni az analogizálás műveletét. A fikció befogadása tehát erőteljesen kapcsolódik tudattalan folyamatainkhoz, így nem meglepő, hogy lehetőséget nyújt az ösztönén kielégítésére – Lesser szerint elsősorban azért, hogy objektívalja, tudatos reakciónk számára is elérhetővé teszi alapvető, legmélyebb konfliktusainkat.

Az én számára a legnagyobb örömet az okozza, hogy a tudattalan, kaotikus, szorongást okozó problémákat rendezett, könnyen észlelhető és így megoldható formában látja viszont. Lesser a legnagyobb szorongáscsökkenést a konfliktusok oksági viszonyok mentén való bemutatásának tulajdonítja, az okok és következmények időben belátható ábrázolásának (151. o.). A fikciónak éppen a koherenciára törekvő sajátossága az, ami a humán tapasztalatok mögött rejlő mintázatok felismerésében a való életnél sikeresebbé teszi. Ennek közvetítése révén pedig általánosságban növeli az ego képességét arra, hogy bármilyen problémával megküzdjön.

A fikció szuperegóként viselkedik a cselekmény-ábrázolás tipikus formáinál: a bűnök következményeinek felnagyítása, a hős gyötrelmei, vallomása, belátása az ént szorongatja a felettes-én elvárásai szerint, ami így kielégülést nyújt a felettes-én számára. Ha a cselekmény az elfogadás és szeretet irányában folytatódik, az azt üzeni az én számá-

ra, hogy a szuperegó pontosan látja a hibáit, és ezekkel együtt fogadja vissza. A fikció tehát minden személyiségünk számára nyújt kielégülést, ezen keresztül pedig csökkenti az intrapszichés feszültséget. „A fikció jellegzetessége, hogy... integratív. Az élmény sokoldalú és több nézőpontú ábrázolására való törekvés úgy tekinthető, mint a lélek egyes részei közti konfliktusos kívánalmak bemutatása. Ezek kiegyensúlyozásának kísérlete közben a fikció éppen abban a tevékenységben merül el, ami az egót is foglalkoztatja. A fikció azonban ideális feltételek között működik. Végeredményben olyan tényezőket tud figyelembe venni, és olyan lehetőségeket vesz észre a harmónia megteremtésére, amiken az én átlép. A fikció olvasása jelentős segítséget nyújthat az ének integratív tevékenységében.” (1962, 93. o.) Hanns Sachs kifejezését átvéve Lesser mellett érvel, hogy ennek révén az egész személyiség „koherensebb és folytonosabb” lesz, gyógyultnak és teljesnek érezzük magunkat. (268. o.) A személyiség harmonizációját a befogadás azáltal is elősegíti, hogy összehangolja a tudatos és tudattalan működéseket, olyan tevékenységekre serkenti a tudattalant – összefüggések feltárása és megteremtése, következtetések levonása, *a tapasztalatok szintetizálása* – amiket korábban a tudatos működés privilégiumának tartottunk (199. o.).

Az énpeszichológia fogalmain alapuló pszichoanalitikus irodalomkritika kiválasztott modelljeiben (Holland, Kris, Lesser) közös, hogy azáltal próbálják az esztétikai reakció összetettségét megragadni, hogy bemutatják, külön-külön hogyan okoz kielégülést, örömet az olvasás az egyes személyiségrészeknek. Mindannyian figyelembe veszik – bár különböző hangsúllyal – a műalkotás tartalmi és formai sajátosságait, és a szakasznak megfelelő modellben próbálják megragadni a befogadás pszichés mechanizmusait: Krisnél az én-kontroll és a pszichés energia-eloszlás változásai a magyarázó fogalmak, Lessernél az én integratív funkciója, Hollandnál pedig az abszorpció, introjekció és transzformáció. Az egyedi olvasó élményét azonban nem tudják kezelni, bár mindannyian utalnak a személyes élettörténet, a tapasztalatok illeszkedése, illetve az aktuális szükségletek befogadást befolyásoló szerepére. Így inkább a műalkotás hatásának kített, passzív olvasó képét közvetítik. Az esztétikai távolság összetevőinek elemzésével Kris jut a legmesszebbre a műalkotás és a befogadó interakciójának felvázolásában, ami a későbbi befogadási elméletek tükrében jelentősen előremutató gondolat. Lessernél az esztétikai élmény személyiségintegráló hatása, Holland modelljében pedig a jelentés funkciójának elemzése előlegez meg utánuk következő vizsgálati irányokat. Mind Kris, mind Holland azon észrevétele, hogy a befogadás, kreativitás valamiképpen párhuzamba állítható az elsődleges gondozóval való kapcsolat tapasztalataival a pszichoanalitikus irodalomkritika következő szakaszába vezet át.

Második szakasz: A befogadás tranzaktív modellje

„Tekintheünk úgy az énre, ahogyan egy műalkotást szemlélünk.”
(Holland, 1985, xii. o.)

Holland pszichoanalitikus kiindulású munkásságában a második szakasz irodalombefogadási modellje egyértelműen az elsőt alapul, megítélésem szerint azonban a változás elég markáns ahhoz, hogy új szakaszként kezeljük. Holland maga egyetlen módosítást emel ki: nem az irodalmi műalkotások tartalmazzak fantáziákat és elhárításokat, amiket az olvasó introjektál, és rájuk támaszkodva felépíti a jelentést, hanem a szöveg felhasználásával a fantáziát, az elhárítást és a jelentést is a befogadó adja a műnek annak érdekében, hogy megerősítse, újraépítse a műalkotáson keresztül személyes identitását. Ez a hangsúlyváltás alapvető szemléleti váltást is implicál: többé már nem a műalkotás olvasóra gyakorolt hatásából, illetve az énszichológiai elméletekben körvonalazódó interakciójukból származik az esztétikai élmény, hanem kizárólag a befogadói tranzaktivitás a meghatározó. Bár ennek megfelelően sokkal koherensebb és kidolgozottabb ebben a szakaszban a befogadási folyamat pszichológiai háttere, ami az egyéni olvasói élményt is képes magyarázni, nem egészen világos az irodalmi műalkotás státusza.⁷⁰

Holland második szakaszbeli elmélete – melynek alapvető művei az 1973-as *Poems in Persons* és az 1975-ös *Five Readers Reading* – az első olyan kísérlet, amely a pszichoanalízis egyes fázisainak addigi eredményeit, fogalmait (tudattalan fantáziák projekciója, az én elhárító mechanizmusai, a személyiség tudattalan identitástémája) a műbefogadási folyamat koherens magyarázó modelljévé fejlesztette tovább. Nem volt első a modell abban a tekintetben, hogy az énszichológia fogalmait a műbefogadási folyamatra alkalmazta. De úttörőnek számít abban, hogy a '60-as évek identitáselméleteit beépítette, és ötvözte a pszichoanalitikus gondolatokkal. És abban, hogy megtette az első, azóta

⁷⁰ Későbbi munkáiban (pl. 1995) Holland háromtípusú befogadási modellt vázol fel a műalkotás és az olvasó viszonya alapján: „szöveg-aktív”-nak nevezi azt a megközelítést, melyben a mű uralkodik a befogadó felett, a diskurzus helyettesíti a szubjektumot, a szöveg felfedi vagy elárulja saját jelentését. Állítása szerint a posztmodern befogadói elméletek használják ezt a modellt, illetve azok a megközelítések, melyek a műalkotás hatását elemzik az olvasó jellegzetességeinek figyelmen kívül hagyása mellett. A második modell az „olvasó-aktív”, melyben a befogadó alkotja a jelentést; teljes egészében felelős az esztétikai élményért, melynek során a passzív szöveget sémái alapján teszi élővé. A sémák tulajdonképpen korábbi tapasztalatokon alapuló hipotézisek, melyek a legalacsonyabb érzékelési folyamatoktól (pl. betűfelismerés) kezdve a szavak jelentésén át komplex, egyéni elképzeléseket is tartalmaznak az egyes irodalmi műfajokról, karaktertípusokról, stb. A hipotézis-feedback modell egyenlőségjelet tesz az esztétikai élmény és a szöveg interpretációja közt. Holland önmagát is beleértve elsősorban amerikai irodalomtudósokat sorol ebbe a kategóriába, például David Bleich-et és Stanley Fisht. Véleményem szerint a modell alapvető problémája, hogy nem tudja kielégítően magyarázni az olvasói értelmezések közti azonosságokat, hiszen nem veszi figyelembe a műalkotást. Erre korábban sem a pszichoanalitikus esztétikában, sem később a kognitív művészetpszichológiában nincs példa. Az utolsó, bi-aktív modell az előző kettő kompromisszumából származik: a szöveg és az olvasó is részt vesz az olvasói válasz kialakításában. Holland szerint nem világos azonban, hogy hol ér véget az egyik, és hol kezdődik a másik. A német recepcióesztétika (Iser, 2004; Jauss, 1999) például ezt az irányt képviseli.

is megkerülhetetlen (ld. pl. Dixon és Bortolussi, 2003) lépéseket annak érdekében, hogy az irodalomtudományos és pszichoanalitikus elméleteken nyugvó állításait hús-vér olvasókkal tesztelje.

A *Poems in Persons* c. könyvben Holland kimondottan vers-befogadással foglalkozik, és a tápláló Másiktól való szeparáció megszüntetésére irányuló tudattalan fantázia megjelenésével az olvasói válaszokban. Vizsgálatának alanyai és módszere átfednek a két évvel későbbi *5 Readers Reading* c. könyvével, így együtt tárgyalom őket. A személyek egyetemi bölcsészhallgatók voltak, akik önkéntesen jelentkeztek a vizsgálatban való részvételre. Holland egy személyes adatokat és irodalmi preferenciákat tartalmazó előzetes kérdőív alapján választotta ki őket.⁷¹ Versek, novellákat és filmeket kellett elolvasniuk és megnézniük, olyanokat, amiket nem túl nehéz értelmezni, emellett nem túl régiek, de nem is újak, divatosak. Heti egyszer kb. egy órás interjú keretében találkoztak Hollanddal, hogy annyit beszéljenek az adott műalkotásról, amennyit csak tudnak. A félig-strukturált interjút magnóra rögzítették. A beszélgetéseket meghatározó irány, a kötött kérdések a következők voltak: a történet elmondása saját szavakkal; az érzések, asszociációk bátorítása (pl. mit érzel a szereplő, megfogalmazás, esemény kapcsán); az adott műalkotás bizonyos kulcs-részeinek részletezése (pl. mit gondolsz, mi történt azon a végzetes éjszakán, konkrét bekezdések felolvasása). Holland a kapott válaszokat a történetekre adott szabad asszociációkként kezelte, amik feltárják a bennük rejlő szintetizáló, teremtő folyamatokat (1975a).⁷² A mai irodalompszichológiai kutatásokban azonban sokkal határozottabb követelmények vannak a gyűjtött adatok természetére vonatkozóan: Holland irodalmi válasz kategóriája egybeolvasztja az érzelmi élményt, a kognitív értelmező-konstruáló folyamatokat és a szabad asszociációt. Az interjúk során kapott befogadói válaszok terjedelme személyenként kb. 500 oldal, ami az olvasási mód és a személyiség elemzésének is az alapja.⁷³ Az olvasói szövegek értelmezésének általános irányelve egyértelműen hermeneutikai: a befogadó által használt szavakra, kifejezésekre nagy hangsúly esik, mint a versinterpretációkban vagy esettanulmányokban, mert ezek mutatják meg, ahogy az olvasó a maga számára újraalkotja a történetet és annak jelentését különböző tudattalan tartalmakból. A válaszok elemzésének folyamata a kvalitatív kutatások módszertanát idézi: első lépésben az egyes olvasók összes anyagának (befogadói válasz és tesztek is) átnézése általános vonások, visszatérő témák (pl. házasság, politika) és mintázatok (hasítás, biztonságkeresés)

⁷¹ A kiválasztás azonban erősen torzítónak tűnik: azokkal a személyekkel készített interjút, akik érdeklődőbbek, műveltebbek voltak az átlagos irodalom szakos diákoknál, és karaktertípus szerint egymástól erősen eltérő személyiségek voltak.

⁷² A kísérleti módszer terminusaiba átültetve jelen esetben állandó körülmény a szöveg, az interjúkészítő és az interjú helye, módja, független változó az olvasó személyisége, függő változó pedig a személy válasza.

⁷³ A személyiség mélyrétegének, dinamikájának meghatározására projektív tesztek is felvett a személyekkel (Rorschach, TAT, COPE), ellentmondó következtetés esetén azonban deklaráltan az interjúszövegeket vette inkább figyelembe (1975a).

körülhatárolása céljából. A műalkotásban ábrázolt fiktív világra vonatkozó és az ehhez képest külső hozzászólásokat együtt kezelve Holland 10-20 témát különített el az értelmezésekben, amelyekből végül három összevont kategória emelkedett ki: az olvasó szereti vagy nem a történetet; fantáziatartalomra vonatkozó szavak; bizonyos történetrészek adaptációjának módja. Második lépésben minden egyes interjúban megkísérelte megtalálni azokat az elveket, melyek szerint az olvasó szintetizálta a művet.

Az olvasói válaszok értelmezése nem csupán az adott befogadó személyes képét rajzolta ki, így megerősítve azt a művészetterápiák alapjának tekinthető feltételezést, hogy a műalkotásra adott reakciók impliciten mások és önmagunk megismerésének eszközei, hanem egy általános befogadási folyamat-modellhez is vezetett, mely DEFT néven vált ismertté a szakirodalomban. A modell két állításból indul ki: minden olvasás *konstruktív*, mert az olvasó elméje használja, illeszti és átformálja, amit a történetből beenged annak érdekében, hogy *örömet okozzon* neki. Minden cselekedetünk mögött meghúzódó stílusunk (identitásunk) tehát az irodalmi műalkotás értelmezésekor is arra törekszik, hogy újrateremtse önmagát.

A folyamat első lépését az az elvárásunk vezérli, hogy a hozzánk képest külső, objektív tárgyak számunkra örömteli módon jelenítsék meg stílusunkat (A stílus önmagát keresi). Vagyis tartalmazzanak olyan részeket, melyek megfelelnek az olvasó világról alkotott tudásának, vágyainak, és így a ráismerés pozitív élményét nyújtják. „[A befogadó] megpróbálja a szöveg alapján megalkotott nyelvezetet, eseményeket vagy embereket többféle irányban működtetni annak érdekében, hogy a saját stílusának megfelelő kompromisszum szülessen a belső és külső realitás közt... amilyen mértékig ez sikerül neki, olyan mértékben mosódik el a szelf és az örömet okozó szöveg közti határ, és vonódik be az olvasó.” (1975, 126. o.) Ez tulajdonképpen egy globális értékelés arról, hogy a befogadó tud-e kapcsolódni a műalkotáshoz, vagy az számára leküzdhetetlenül idegen. Ennek a lépésnek az ágense az én-stílus, mely az én és a másik elkülönülését követően pillanatról-pillanatra meghatározza, hogy a kulturális és egyéb információk hogyan lépnek be az énbe, és hogyan szintetizálódnak. Az első szakasz kimenete, a továbblépés feltétele a műalkotásra adott pozitív válasz, azt jelenti, hogy a műalkotás részeit saját életstílusának megfelelően rakta össze az olvasó.

A műalkotás tartalmi és formai sajátosságai (érzelmileg jelentős, az elvárások megtörését célozza) biztosítják, hogy az olvasó elhárításai és adaptációi működésbe lépjenek a következő lépésben, és megpróbálja előállítani a szöveg alapján részben vagy egészben rá jellemző védekezési struktúrát. Ez egy nagyon törékeny és megjósolhatatlan folyamat, az olvasói én minden szintjét ki kell elégítenie, a magasabbakat is (pl. nyelvhez való viszony, korábbi műalkotásokkal való tapasztalat, ízlés), hogy egy olyan biztonságos környezetet hozzon létre, melyben lehetővé válik az öröm átélése. Bár Holland csak a folyamat nehézségét hangsúlyozza, esetleges negatív kimenetelét nem, szükségesnek látom megelőlegezni, hogy saját vizsgálataim alapján (Papp, 2005) ezen

a szinten is megállhat a befogadási folyamat túlságosan gyenge, bizonytalan énszerveződés, és erős elhárítások esetén. A szakasz leírásának másik problematikus pontja ismét a szöveg státusza: Holland a *defense must match defense* elnevezést adja a folyamatnak (1975), ami implikálja, hogy a műalkotás is tartalmaz bizonyos elhárítási formákat tartalma elrejtésében, amit illeszteni kell az olvasónak személyes védekezési stílusával.

Az elmében az elhárítások a fantáziákhoz kapcsolódnak, így az irodalmi válaszban is együtt jelennek meg, csak fordított sorrendben. Ha az olvasónak sikerült jellemző védelmi rendszerét felállítania, az jelenti a kezdetét részben tudattalan fantáziái projekciójának. A műalkotás anyagát tehát a befogadó a rá jellemző, vágyteljesítő, örömet okozó fantáziák újraalkotásához használja fel. A fantázia-tartalom lehet a személyt aktuálisan foglalkoztató tudattalan témák kreatív transzformációja, és/vagy az olvasói eleműködés szokásos fantáziaszintjének megjelenése. Jellemzően rétegzett, koherens tartalomról van szó, nem izolált szimbólumokról: a gyermekkor fejlődési fázisaihoz kötődő tudattalan fantáziákra (hatalom/erő, adás-kapás, testbe bevétel vagy kiadás, ödipális rivalizáció témái) magasabb rendű fantáziák épülnek, így minden olvasáskor találkozunk a legkorábbi fázis témáival is (ambivalencia, ősbizalom, személy-tárgy differenciáció).

Az interjúhelyzetben kapott irodalmi válaszok az utolsó fázis, a transzformáció termékei, melyben az olvasó magasabb énfunkciói révén (értelmezési készségek, emberi természetről való tudás, érzékenység, kifinomultság, stb.) szociálisan és morálisan elfogadható jelentést ad a szövegnek. „Az általa létrehozott fantáziát tudatos szinten integratív és kielégítő szintézissé, egységgé alakítja” és jelentőséggel ruházza fel. (1975, 125. o.) Ezen a szinten tehát az olvasó szintézisreemtő igénye és képessége is vizsgálható (vö. Lesser), nem egyértelmű azonban, hogy ez milyen kapcsolatban áll az eddigi, részben tudattalan folyamatokkal.⁷⁴ A folyamat leírásában Holland egyaránt szerepet ad az elsődleges- és másodlagos folyamat gondolkodásnak: a logikus, konzisztenciára törekvő rendezést a másodlagos folyamat gondolkodás végzi, de az egység érzését megadhatják a tudattalan vagy tudatelőtti logikából származó zsigeri érzések is (1975).⁷⁵

A *What can a concept of identity add to psycholinguistics?* (1978b) c. tanulmányában Holland részletesebben fejti ki az irodalombefogadási szakaszok és az én korai fejlődé-

⁷⁴ Holland a jelentésadás folyamatához köti az egység keresését, a mögötte rejlő motiváció azonban egy egységre irányuló szükséglet formájában elménkbe van építve. Az olvasóknak szüksége van tehát centrálásra, azonban eltérő mértékben.

⁷⁵ A hatás és a befogadás kérdésének leírásában Arisztotelész óta jelen van az egység(esség)élmény, ugyanis elsőnek hangsúlyozta a műalkotás organikus egységességét, és a közönség törekvését arra, hogy egységet találjon abban, amit lát, egy központi témát vagy jelentést (Kovács, 2010). A *Poems in Persons* c. művében Holland is egyértelműen a befogadó által működtetett egységessítő sémához köti az irodalmi élmény megélésének lehetőségét: „A költemény egy olyan élmény, ami csak akkor keletkezik, ha az értelmező képes egy egységessítő sémát mozgásba hozni.” (1973, 49. o.)

si időszakban kialakuló képességei közti kapcsolatot. Az első szakaszt, az Elvárások vizsgálatát a szöveg (mint külső tárgy) iránti bizalom/bizalmatlanság kirajzolójának tekintik, a Védekezés és a Fantázia szakasz folyamatai a belső és külső közti határokat fessegetik, így a rugalmasság próbái, a Transzformáció pedig az ego szintetizáló képességét igényli. Míg az első elv az olvasónak a műbeli eseményszekvenciához való viszonyát írja le, a negyedik a szöveghez mint egészhez való viszonyt. A befogadó, az énjének azon képességével, hogy szervezi és szintetizálja a valóságot, egy teljességet teremt a szöveghez való pozitív odafordulásából. A folyamat általánosságban az olvasó kreatív személyiségét írja le, melynek korai eredetét, és későbbi megnyilvánulási formáit a tárgykapcsolat-elméleti iskola dolgozta ki részleteiben.

Adós marad Holland annak árnyalt bemutatásával, hogy milyen okok miatt áll le a befogadási folyamat. Korlátként mindössze annyit jegyez meg, hogy ha az olvasó negatívan válaszol bizonyos műalkotás elemekre, vagy nem válaszol rájuk, az azt jelenti, hogy úgy észleli őket, mint amik nem adják meg számára a másoktól várt kielégülést, vagyis nem sikerült az irodalmi mű által életbe léptetnie saját stílusát (1975). Ez a túláltalánosítás valószínűleg abból fakad, hogy a célcsoport jellegzetességei (angol szakos, az átlagnál műveltebb hallgatók, járatosak az értelmezésben) folytán vizsgálatában nem találkozott elakadt értelmezéssel. 2004 őszén a PTE ÁOK Pszichiátriai és Pszichoterápiás Klinikán Tényi Tamás kezdeményezésére pszichiátriai betegekkel végzett vizsgálatunkban kimondottan „olyan recepciós pozíciókat kerestünk, amelyekben valamilyen irányban felszakad, átlátszik a szövegértés, szövegolvasás normál eseteinek grammatikai rendje, rendszerező, de ugyanakkor elfedő hálója, és láthatóvá válik a jelentéskonstrukció szubjektív-retorikai létmódja” (Papp, Bókay, és Tényi, 2005). A Módszertan fejezetben ismertetett vizsgálat eredményei részben megerősítik Holland feltételezését az identitás önmagát újrateremtő működéséről. A befogadási folyamat lépéseit azonban tovább árnyalják.

Elizabeth Wright a pszichoanalitikus irodalomkritikáról írt, áttekintő művében Holland DEFT modelljét tipikusan 2. fázisú, énfunkciókra támaszkodó bi-aktív elméletnek tartja, mely azt sugallja, hogy empirikusan tesztelhető (1998). A befogadó-központú versus bi-aktív modell kérdését korábban már érintettük, maga Holland nehezíti meg elmélete értékelését ebben a tekintetben, mert miközben expliciten minimalizálja a szöveg jelentőségét a befogadási folyamatban, és kritizálja a német bi-aktív iskola álláspontját (1995), szövegei 1973-as fordulata után is tele vannak olyan kijelentésekkel, amik csak bi-aktív keretben értelmezhetőek: „Kölcsönhatásban vagyunk a művel: egy felől azt tesszük saját pszichés ökonómiánk részévé, másfelől önmagunk válunk... az irodalmi mű részévé.” (1975b, 293. o.). Másutt azt emeli ki, hogy a többi humán tapasztalathoz hasonlóan, az irodalom is szubjektív és objektív egyszerre (1975). Tomkins (1980) kimerítő listát közöl Holland munkáiból azokról a szöveghelyekről, melyek – végkövetkeztetése szerint – azt implikálják, hogy Holland válasza arra a kérdésre, mi-

szerint az értelmezés támaszkodik-e valamire, ami ténylegesen a szövegben van, „igen, részben.” (xix. o.) Ezt támasztja alá az is, hogy a szöveget másikként kezeli.⁷⁶ Az állásfoglalás tétje ebben az esetben azért jelentős, mert meghatározza azokat a hangsúlyokat, amelyeket az elmélet az olvasói válaszok különbözőségének és azonosságának magyarázatára helyez. Ahogy korábban már jeleztem, Holland túlhangsúlyozza a válaszok eltérését, és véleményem szerint nem dolgozza ki megfelelően a konszenzus forrásait. Expliciten mindössze annyit mond róla, hogy azért látunk konszenzust különböző olvasóknak ugyanarra az irodalmi műre adott válaszában, mert ugyanazt az anyagot használják. (1975, 116. o.) Máshol a szerzői intenció kapcsán jegyzi meg, hogy nem lehet a befogadóra jelentést kényszeríteni, pusztán a választott nyelvezet, forma, stb. révén bizonyos lehetőségeket kizárni – ami így legalábbis szűkíti a műalkotásra adható különböző válaszok körét. A legszellemesebb megfogalmazása azonban a *Tranzaktív beszámoló a tranzaktív irodalomtudományról* (1990a) c. tanulmányából származik, melyben az irodalmi válaszok vizsgálatának korábbi megközelítéseit megfordítva amellet érvel, hogy az értelmező egyediségének megismerésekor nem különböző olvasóknak ugyanarra a műre adott válaszát érdemes tanulmányozni, mert az legfeljebb a műalkotás szemantikai terét rajzolja ki, hanem ugyanakkor a személynek különböző műalkotásokra adott válaszát. Így a megfigyelést végző kutató az olvasó különböző irodalmi szövegekről szóló állításaiban azonosságokat és különbözőségeket egyaránt felfedezhet, melyek közül az azonosságok a személynek, a különbözőségek pedig a szövegnek tulajdoníthatók (250. o.). Ez a perspektíva azonban kizárja az olvasói válaszok összehasonlítását.⁷⁷

A narratív elmélet mint formalista elmélet, mely szerint az irodalmi művek struktúrák, amik normaként hatnak az olvasókra, Holland elméletével szemben éppen az olvasói válaszok azonosságát magyarázza. A művészetbefogadást vizsgáló narratív pszichológiai elméletek olyan egyéni különbségeket képesek csak kezelni, mint a befogadó előzetes tudása a szövegben ábrázolt világról, és az emögött meghúzódó kulturális különbségek (a téma részletes kifejtését ld. a *Kitekintés a kognitív-narratív művészetpszichológia felé* c. fejezetben). Egyetértek azonban Plantinga azon állításával, hogy „Ha a film-

⁷⁶ Bleich (1980) lényegesen élesebben fogalmaz, amikor arra mutat rá, hogy a *5 Readers Reading*-ben Holland szöveg-felfogása az objektivista episztemológia kiterjesztése, pontosabban a szöveg és az olvasói élmények objektivitásának együttes – és így ellentmondásos – hangsúlyozása, amiből nem az általa hangoztatott hangsúlyváltás következik a befogadói tapasztalatok struktúrájának leírása felé, hanem az, hogy az élmény is szöveggé válik.

⁷⁷ Későbbi, 1995-ös *Reader-response already is cognitive criticism* c. tanulmányában, mely az egyik összefoglalója az irodalmi műalkotás és az olvasó viszonyát vizsgáló modelleknek, részletesebb választ ad Holland arra a kérdésre, hogy az általa képviselt olvasó-aktív modellben mik a befogadói reakciók azonosságának forrásai: ugyanazzal a szöveggel kapcsolatban az azonos nemű, azonos életkorú, azonos társadalmi osztályhoz és értelmezői közösséghez tartozó olvasók hasonló hipotéziseket fogalmaznak meg. Tehát a hasonló interpretációk mögötti biológiai és kulturálisan osztott sémák az azonosságok közvetítői (Gyöngyösiné, 2007). A különbségek pedig az identitásban gyökerező értékek, hiedelmek, vélemények és élettörténeti események eltéréseiből származnak.

nek a hús-vér néző életében betöltött szerepét akarjuk vizsgálni, a különbségeket figyelembe kell vennünk.” (2008, 257. o.) Dolgozatomban ezen a ponton ér össze az egyediség leírását és magyarázatát nyújtó pszichoanalitikus szemlélet és a szöveg tulajdonságait és azok hatását elemző narratív szemlélet.⁷⁸

Fontosnak és relevánsnak tartom Holland módszertani problémafelvetéseit mind az irodalompszichológiai kutatásokat, mind a pszichoanalitikus elméleteket illetően. A megoldást a kvalitatív és kvantitatív módszerek integrált alkalmazásában látom. 2009-ben és 2010-ben az ELTE Filmtudományi Tanszékén Kovács András Bálinttal közösen végzett kutatásainkban pszichoanalitikus és kognitív művészetpszichológiai problémákra próbáltunk azonos kísérlet keretében választ adni az olvasói válaszok elemzése, személyiségpszichológiai kérdőívek, narratív interjú és munkamemória-terjedelmet vizsgáló tesztek együttes alkalmazásával. 2008-ban Gyöngyösiné Kiss Enikő és Németh Anita vizsgálata bizonyította eredményesen, hogy Holland identitástéma-modellje tesztelhető empirikusan. Középiskolás diákokkal olvastatták el Kosztolányi Dezső: *Az angyal* és Markovits Rodion: *Az égerfa* c. alkotását. A minimum személyenként egy oldalas írott beszámolókat, melyek személyes értelmezéseket, kiváltott érzéseket, gondolatokat is magukban foglaltak, tartalomelemeztek, és mindkét mű esetében megállapították azokat a kategóriákat, melyek a leggyakrabban fordultak elő a válaszokban. *Az angyal* c. novella esetében ezek például a kötődés, pozitív és negatív emóció, empátia, frusztráció voltak. A kategóriák megjelenései és előfordulása a válaszokban eltérő irodalmi szövegek esetén is stabilak maradtak egy adott személynél, ami önmagában megerősíti Holland feltevéseit. A vizsgálat másik eszköze a Kaliforniai Pszichológiai Kérdőív volt, melyben az egyes skálák által megjelenített személyiségvonásokat az identitás altémáiként kezelték a szerzők. A novellákra adott reakciókban megjelenő személyiségkategóriák több CPI skálával is együttjárást mutattak.

⁷⁸ Az egyediség és az összehasonlíthatóság kérdése szervesen kapcsolódik egy elmélet empirikus ellenőrizhetőségének problémájához is. Holland ezzel kapcsolatban a DEFT-modell tekintetében szintén ambivalens álláspontot képvisel: a *5 Readers Reading* c. könyvében problematizálja, módszertani kérdésként oldalakat szentel az irodalmi szövegek mint ingerek kiválasztásának és összehasonlíthatóságának, illetve a pszichoanalízis (ahol a válaszok egyedisége a fontos) és a megismételhetőség mint tudományos kritérium szükségszerű antagonizmusának. A kísérleti módszer objektivitásra törekvésével is ellentétes a pszichoanalitikus terápia és elmélet meghatározatlansága, narrativitása, a kapcsolat központi jelentősége és a prediktív érték irrelevanciája. Ezek mind elmosják a határt a megfigyelő és a megfigyelt jelenség között, így szükségképpen a szubjektivitásra mutatnak rá. Így a statisztikai módszereket egyértelműen kizárja az identitás vizsgálatában. Mindemmellett a holisztikus és kérdőíves módszertani hagyományon belül kívánatosnak tartja elmélete ellenőrzését, és ennek módját is körvonalazza: olvasói reakciók korreláltatása az olvasók adaptációjának különböző személyes mintázataival, ami interjúval vagy projektív teszttel vizsgálható. 1985-ben, a *The I* c. munkájában ezt írja: „Szeretnék egy olyan pszichológiát találni, ami összekapcsolja a pszichoanalízis által tanulmányozott individualitást a természettudományok és a kísérleti pszichológia alapján levezetett általános törvényekkel.” (315. o.) A megoldást Chomskyra hivatkozva vázolja fel: a témák tesztelhetőek közvetlen empirikus kritériumok, mint hipotézisek, gyakorisági számítások és statisztikai módszerek alapján. Ez a kijelentés már beemeli a vizsgálati módszerek közé a kvalitatív mellett a gyakoriságú alapú kvantitatív tartalomelemzést is. És bár 1999-es *The Story of a Psychoanalytic Critic* c. tanulmányában ismét az egyik legnagyobb tévedésnek nevezi modellje tesztelhetőségébe vetett korábbi hitét, legutolsó, 2009-es művében egyértelműen azok mellé a pszichoanalitikus elméletek mellé áll, melyek – akár megfigyelés révén – tesztelhetőek.

Az identitástéma elképzése

Bár már a *Poems in Persons* (1973) c. munkájában megjelenik az identitástéma fogalma, kibontása a *5 Readers Reading*-ben (1975) történik meg. Ez az a fordulat, amit maga Holland elmélete eredetiségének zálogaként, és a pszichoanalízis szelfpszichológiai fázisába illeszkedőnek (1998) tekint. Az amerikai Új kritika a szöveg központi témáját keresi, az identitás fogalma ezzel a törekvéssel és a mögötte meghúzódó előfeltevéssel párhuzamba állíthatóan a személyiség egységességét biztosítja. Holland utal Erikson énidentitás, Lichtenstein identitás téma, Adler életstílus és Anna Freud énstílus fogalmára, melyek a belső és külső világot egyaránt átfogják, és gondoskodnak a konfliktusmentes működésről. Az irodalmi befogadás megértésében és modellezésében végül Lichtenstein primer identitás fogalma alapján alkotja meg az identitástéma fogalmát. A primer identitást az anya vágya alakítja ki, az, hogy mit jelent a csecsemő az ő számára. A korai anya-gyermek duálunió talaján ugyanis ennek megfelelően választódnak ki a csecsemő azon tulajdonságai, melyek az ő elsődleges gondozójához illeszkednek. A tudattalan vágy és a szelekció folyamatának termékeként az anyától való különváláskor, a szelf és a tárgy differenciálódásakor születik meg a primér identitás, mely a későbbi élet során központi szervező elvként áthatja az egyén cselekedeteit. Soha nem változik meg, ezen a stíluson belül azonban végtelen a növekedés lehetősége, és az is, hogy hogyan tudjuk kifejezni. A konkrét megvalósulások variációinak története – hasonlóan a zenei téma és variációi váltakozásához – rajzolja ki az identitást. Ami Lichtensteinnél egy metafora, az identitástéma, az Holland elméletében egy külső szemlélő konstrukciója egy megfigyelt személy életében az én számtalan választása alapján az azonosságok megragadására. „Az identitástéma... az alapja minden új élmény személyes és humán szintézisének, legyen az szerelembe esés vagy egyszerűen egy könyv olvasása.” (1975, 61. o.) Holland az identitástéma jellemzésekor azt is kiemeli, hogy ugyanazokkal a stratégiákkal lépünk kapcsolatba a külső és a belső valósággal,⁷⁹ és ezekben a létrehozott variációkban van egy egység, ami azonban tudattalan a személy számára, egy külső megfigyelő azonban képes elvonatkoztatni. Ahogyan egy alkotó műveiben egyetlen központi téma köré szervezhetőek választásai, a befogadói válaszok szövegeiben is kirajzolódnak az azonosságok. Holland ennek fogalmi megragadására egy aránypárt is alkotott: „Egység/identitás = szöveg/én: az identitás az az egység (adathalmazból kikövetkeztetett konstrukció, absztrakció, azonosság, folytonosság), amelyet akkor

⁷⁹ Ezt az állítást Holland később a *The I-ban* (1985) cáfolja. Az identitás itt mind az elsődleges, mind a másodlagos folyamatokat használja az alkalmazkodás során, melyek közül az elsődlegesek a szelf kontinuitásának, azonosságának megőrzésében, és a külvilág asszimilációjában vesznek részt, illetve minden olyan tevékenységben uralkodóak, melyben valami meggátolja a külvilággal való kapcsolattartást (álom, mentális betegségek), vagyis a másodlagos folyamat fenntartását. Általánosságban tehát az én befelé az elsődleges folyamat gondolkodást alkalmazza, kifelé pedig a másodlagost.

pillantok meg az énben, ha úgy tekintem, mint szöveget.” (1996, 288. o.) Az egység és az identitás azonosság és folytonosság kizárólagos kifejezői, míg a szöveg és az én különbséget, változást mutat, illetve az elemzés következtében mindkettőt. A szöveg és én adathalmazok, az ebből elvonatkoztatott konstrukciók pedig az egység és az identitás, melyeket egy központi téma segítségével ragadok meg.

1975-ben ez a megfogalmazás egyértelműen a konstruktivizmus felé mutat. Azzal az állítással, hogy a személyiség lényegéhez szövegelemzésen keresztül el lehet jutni, egyenesen előlegezi a narratív pszichológia gyakorlatát.⁸⁰ A beszédmegnyilvánulások elemzésének elfogadása közös a pszichoanalízisben és a narratív pszichológiában. Az már nem annyira egyértelműen osztott, hogy mire nyitnak ablakot a szövegek: a pszichoanalízisben a tudattalanra, Holland elemzésében egyfajta implicit kapcsolati mintázatra, az életről szóló elbeszélésekben azonban a személyiség maga a róla elmondott történetek gravitációs pontja. A László János által vezetett Narratológiai kutatócsoport törekvései és eredményei mégis azt valószínűsítik, hogy ha nem is beszélhetünk mély- és felszíni rétegről, de a narratológiában a prózai szövegek elemzésében kidolgozott kategóriák (idő, tér, perspektíva, koherencia, stb.) alkalmazása a személyes dokumentumok elemzésében feltárhat olyan rejtett szöveg- és személyiség szerveződési mintázatokat, melyek kapcsolatban vannak személyiségvonásokkal és aktuális identitásállapottal (László és mtsai, 2000; László, 2005). Az identitástéma állandósága mellett (vagy helyett) a narratív pszichológia – strukturalista gyökerei folytán – inkább a struktúra, a szerveződés állandóságát tartja a személyiség megismeréséhez vezető kulcsnak. Holland elméletét éppen ebből az irányból kritizálta Christopher Bollas (1993), aki szerint az értelmezésekben kirajzolt identitástéma nem azt a módot mutatja meg, ahogyan a személy (reflektálatlanul, ösztönösen) éli és alakítja belső és külső valóságát, hanem az erre való reflexióját. Ez a belső világgal való idiomatikus párbeszéd jelenik meg a műbe vetített fantáziáiban. Az identitás és a zene párhuzamának kifejtésekor Hollandnál (1996) is található egy olyan kijelentés, ami a struktúra állandóságának irányába mutat: nem az egyes hangok, hanem a közöttük levő szerkezeti kapcsolatok maradnak állandóak az identitástéma variációinak játszásakor.

Mielőtt áttérnénk Holland munkásságának következő, kognitív szakaszára, szükségesnek tartom az identitástéma és a DEFT-modell egybeépítésének bemutatását. Minden ember az identitása által strukturálva veszi birtokba környezetét; ez olvasásnál maga a szöveg, amelyen keresztül kidolgozza jellemző vágy- és adaptációmintáit, hogy biztonsággal projiciálhassa a műalkotásra az őt leginkább foglalkoztató vágyakat és féltelmeket. Ezeket végül önmaga és a kulturális környezet számára is elfogadható jelen-

⁸⁰ A konstrukció motívuma a tranzaktív irodalomtudomány gondolatában (1978) hangsúlyozódik Hollandnál, mely explicit módon tárgyául veszi az irodalmár/értelmező személyes részvételét a szövegben. Vagyis az olvasói válasszok azonosságai alapján megkonstruált identitástéma legalább annyira szól megalkotójáról, mint a leírni kívánt személyről.

tésekké transzformálja. Így olvasás közben tulajdonképpen az irodalmi művel szimbolizáljuk, ismételjük meg önmagunkat, fantáziáink kivetítésének háttérében, az adott műalkotáshoz való viszonyulási képességünkben ugyanis részben az elsődleges gondozóhoz fűződő kapcsolati minta fenntartásának és megjelenítésének tudattalan motívuma áll. Ez a befogadó számára szükségszerűen megközelíthetetlen; külső megfigyelőként is csupán ugyanazon olvasó különböző műalkotás-értelmezéseiben kirajzolódó tematikus azonosságok mentén írható le (Holland, 1996).⁸¹

**Kitekintés: a pszichoanalitikus értelmezés harmadik fázisa:
tárgykapcsolat-elméletek, szelfpszichológia és azon túl**

A pszichoanalízis harmadik, szelfpszichológiai szakasza egy sokkal rugalmasabb – részben a korai, gondoskodó – környezet hatására strukturálódó személyiségképet vázol fel. Ehhez az utat Freud 1930-as *Rossz közérzet a kultúrában* c. munkája nyitja meg, melyben állítása szerint a csecsemő fokozatosan különíti el magát a gondozó környezettől. A szeparáció és differenciálódás korai élményeire épülve éljük át később a szelf és a másik közti határokat elmosó tapasztalatokat, mint például misztikus élmények, szerelem, képzeleti tevékenységek, esztétikai tapasztalat. Holland minden *interpszichikus* személyiségfejlődési modellt ebbe a szakaszba sorol (pl. Erikson identitáselmélete, Lacan tükör-stádiuma, Kohut szelfpszichológiája), az ezekre támaszkodó pszichoanalitikus irodalomkritika jellemzésében pedig a mű és az olvasó személyes, interszubjektív viszonyát emeli ki (1976). A kreativitás, a művészet itt egy koherens, stabil önmegéléshez nyújt segítséget – mind az alkotó, mind a befogadó oldalán. Ez a kijelentés azonban két egymás melletti elméleti pozíciót is magában foglal: a Freud és Holland által képviselt felfogást, melyben az olvasás az általa nyújtott élvezet révén a kielégítetlen vágyak helyettesítője, az identitás és a konfliktusok hű tükre, lenyomata. Illetve például a tárgykapcsolatelméleti megközelítést, melyben a műalkotás a szelf tartalmait formálni képes, az olvasók kreatívan használhatják az irodalmi művet belső konfliktusaik átdolgozásában. Fontos kiemelni, hogy ebben a szakaszban is hangsúlyozott a bemutatandó elméletekben az integráció folyamata, mely a koherens személyiség irányába hat – akár a pszichoterápiában, akár a műbefogadás folyamatában. Az én elsődleges feladata itt is a személyiség és a környezet illesztése, a sikeres adaptáció,

⁸¹ A folyamatot Holland több irányban is kiterjesztette: a csoportban történő irodalombefogadás felé, illetve a személyiség észlelésre gyakorolt általános hatása felé. A csoportműködésre adott válasza elnagyolt, azonban fontosnak tartom leírni a művészetterápiás csoport szempontjából: szerinte csoportban mások értelmezései ugyanúgy nyersanyagai a saját stílus megteremtésének, mint maga a vers (1973). Az olvasáselmélet kiterjesztése a percepció és interpretáció általánosabb elmélete felé már a *5 Readers Reading* c. művében elkezdődött, de igazán a *The I* -ban dolgozza ki – szinte enciklopedikus igénnyel – azokat a pszichológiai kontextusokat, melyekbe elmélete illeszkedik. Az alapfeltevés szerint az interpretáció és a percepció is az identitás egyik funkciója, hiszen minden élményszerzés – az irodalmi befogadás is – a szubjektív és objektív, az én és a más(ik) egybegyűjtése, egybevegyítése révén megy végbe.

melynek során a legkorábbi időszakban a csecsemő formálódó szubjektívitásának élmeénye majdnem kizárólag az én (kognitív, libidinális és affektív) integrációs törekvéseiből származik (Bollas, 1979; Stern, 2002).

A személyiség zárt intrapszichikus felépítése felől az én és a külvilág elválaszthatatlansága, folyamatos egybejártsága felé a Freud utáni első lépést a tárgykapcsolat-elméletek tették meg. Amellett, hogy a preverbális időszak fontosságát hangsúlyozták a személyiség-struktúra kialakulásában, kitüntetett figyelemmel fordultak a szelf és a világ közt születéstől kezdve működő, közvetítő pszichikus folyamatok felé. Nemcsak bővítették ezek körét, hanem jelentősen át is értelmezték a korábban használt fogalmakat (pl. projekció, identifikáció). Az irodalomelméletben Wright (1998) a szimbólum,⁸² fantázia, játék jelenségeinek beemelését, a műstílus és az alkotót jellemző tárgykapcsolati típus megfeleltetését, illetve a szerző fejében a befejezett műről és az olvasóról élő képzetek befolyását hangsúlyozza a tárgykapcsolati megközelítés jellegzetességeiként. Rudnytsky (1993) szerint Winnicott, Milner és Bollas rakta le egy tárgykapcsolat-elméleti esztétika alapjait, melyben a kreatív (már nem csak a művészi!) tevékenység forrásai az átmeneti jelenségek kialakulásával függnek össze az anyától való leválás időszakában. Ebben a keretben a művészet a felnőtt életben a tárgy(ak)hoz való kapcsolódás kitüntetett eszköze és diagnosztikus terepe egyben. A művészet integrációs hatását vizsgáló törekvéseim egyik alappillére a Rudnytsky által említett három elméletalkotó, megkerülhetetlennek tartom azonban a tárgykapcsolat-elméleti alapú esztétika tárgyalásakor Melanie Klein néhány művészettel kapcsolatos gondolatának bemutatását. Ezt indokolja elméletében a szimbólum fejlődésben betöltött szerepe, a kreativitás fontosságának hangsúlyozása és korai eredete, végül pedig 2004-es, pszichiátriai problémával élő személyekkel végzett vizsgálatom, melynek elemzéseiben felhasználtam a kleini fejlődéselméletet.

⁸² A szimbólum jelentése eltér az irodalomtudományban és a pszichoanalízisben. Read (1951) az eredeti görög kifejezés etimológiájának – ‘eredetileg különálló dolgok összerakása’ – elemzése révén arra mutat rá, hogy az esztétikai használat is leszűkítő: a szimbólum mint önmagában egész, originális kifejezési forma meghatározás nem veszi figyelembe az eredeti elválasztottságot, ezzel pedig figyelmen kívül hagyja a szimbólum és szimbolizált közti dialektikát, váltakozó mozgást. A pszichoanalízisben Jones dolgozta ki a szimbolizmus klasszikus elméletét 1916-ban, melyben a szimbólumok a testi én, a közvetlen vérrokonok, a születés, halál, szerelem jelenségének rögzített jelentésű, állandó helyettesítői (Holland, 1985). Dinamikailag az elfojtási törekvések és az elfojtott intrapszichikus konfliktusának nyomán születnek, és gyakran használják fel a nyelvi kapcsolatokat (etimológia, szleng) a helyettesítés során. Ferenczi már az intellektuális fejlődés tükrében beszél a szimbólumokról, a differenciálás előtti, identifikáción alapuló működés részének tartja őket, éppen ezért definíciója szűkebb Jones-énál: „Pszichoanalitikai értelemben csak olyan dolgokat (képzetek) tekinthetünk szimbólumoknak, melyek a tudatban logikailag megmagyarázhatatlan indulati túlsúllyal szerepelnek... indulati túlsúlyukat valamely más dologgal (képzettel) való *tudattalan* azonosulásból merítik... Nem minden hasonlat szimbólum tehát, hanem csak az, melynek egyik tagja el van fojtva a tudattalanba.” (Ferenczi, 1998, 167. o.). A szimbólumban rejlő egységet és differenciáltságot egyszerre képes kezelni Ogden (2004) modellje a szimbólumteremtés pszichopatológiájáról, melyet *Az irodalmi mű mint átmeneti tárgy* c. alfejezetben mutatok be.

Jacobus (2005) szerint a kleini művészetelmélet középpontjában drámai és regényhősök pszichés dinamikájának, és az alkotói emocionális problémák szimbolikus megoldásainak elemzése áll. A művészet és kreativitás alapját képező szimbólumalkotási képességet Klein fejlődéselméletének keretében tárgyalja. A projektív identifikáció és a szimbólumalkotás az első életév során a csecsemő eszközei szorongásának és félelmeinek kezelésében, az örömszerzés és az integráció fenntartásában. A csecsemő legkorábbi valóságát az anya testéhez (résztárgyak) kötődő örömszerző és fenyegető (szadista, destruktív) fantáziák strukturálják. A részben a halálösztönből, részben az anyai gondozás elkerülhetetlen frusztrációiból eredő destruktív készletések nyomán szorongás lép fel a csecsemőben, amit énszerveződése kezdetlegessége folytán kezdetleges elhárítási formákkal kénytelen leküzdeni: belső tartalmait a külvilágba vetíti, és az őket megjelenítő részekkel azonosul. Így válnak az ürülék, a testrészek, a tárgyak, az élő és élettelen dolgok egymással szimbolikus egyenértékűvé. Az igazi szimbolizáció kezdete az első életév második feléhez, a depresszív pozícióhoz köthető, amikor a gyermek fél attól, hogy destruktivitása elpusztítja a jó tárgyat, sajnálja az irányában érzett agressziót, és büntudata elvezetésére reparatív folyamatok révén próbálja helyreállítani. A szimbolizáció mozgatórugója tehát a félelem – az üldöző tárgyaktól, a jó tárgy elvesztésétől –, a tárgykapcsolatból származó frusztráció, irigység, mohóság és destruktivitás; célja pedig a szorongás kezelése és a tapasztalattöredékek integrációjának elősegítése (Klein, 1999). A teremtett szimbólumok tárgyak helyettesítői, megtartják az eredeti érzelmi töltést. A csecsemő szimbólumalkotási képessége pedig a későbbi szublimáció és tehetség alapja.

A kleini elmélet erénye, hogy a kezdetektől jelen levő destruktív készletéseket és szorongást a fejlődés szükséges tényezőiként, a külvilággal való kapcsolat alappilléreiként kezeli, melyek az agressziót toleráló és annak ellenére is épen maradó gondozó környezet révén a kreativitásban pozitív erővé válnak. A művészet, és az irodalom így a szimbolikus cselekvés, a kreativitás és a pszichés integráció trópusa, ebből fakadóan a destruktivitás ellenpárja. A kleini művészetelmélet nem foglalkozik expliciten a befogadóval, bár az alkotás háttérében álló folyamatokat részben vonatkozathatjuk a befogadásra is,⁸³ mivel a műalkotás elsődlegesen és szükségszerűen szimbólum (Milner). Az esztétikai öröm alapja így részben a szimbólumalkotás és a befogadó általi újraalkotás,

⁸³ Ennek egy másik módja – az alkotók elemzéséhez hasonlóan – a befogadói válaszokban megjelenő fantáziatartalmak alapján a személyek személyiség szerveződési állapotának azonosítása. Saját 2004-es vizsgálatunkban a kleini pozíciók fantáziatartalmait, illetve eseményeikre való utalásokat kerestünk a versolvasatokban, mivel pszichés problémával élők értelmezéseit vizsgáltuk. Klein szerint a skizofréniában és a pszichózisokban a paranoid-skizoid pozíció jellegzetességei érhetőek tetten, melyben a kezdetleges én gyengesége, kohézió-hiánya az anya testéhez kötődő fantáziái eluralkodásához vezetnek. A szakaszban a csecsemő célja – azonosulási képesség hiányában – az ideális tárggyal való teljes egyesülés, akár orálszadisztikus inkorporáció által, és a rossz, üldöző tárgy teljes megsemmisítése. Ez utóbbit célozzák a paranoid védekezések. A belső destruktív erők működése primér szorongáshoz vezet, illetve fantázia-szinten (ami ekkor még a csecsemő egyetlen valósága) az én és a tárgyak szét-hullásának érzetéhez. Ezek ellen a csecsemő primitív elhárító mechanizmusokat vet be, mint például hasítás,

mely a legkorábbi szeretett személyek – és az anyamell – iránti érzésekhez vezet vissza: „A mentális táplálék iránti bizalmatlanság és félelem visszanyúl az irigyelt és elrontott mell által kínált táplálék iránti bizalmatlanságra.” (Klein, 2000, 63. o.) Bizonytalan szublimációs képesség esetén a szavak a sorok közt megbúvó ellenség érzetét kelthetik, amiket fel kell falni. Az olvasás tudattalan jelentősége a tudás megszerzése az anya testéből. Ennek előfeltétele, hogy az anya testét jónak és sértetlennek érezze a csecsemő, illetve saját teste biztonságos, nem-üldöző legyen.

A szintézis fogalma Fairbairn és Segal befogadás-elméletében

A művészeti tevékenység során az élvezet forrása a kleini elméletben az integritással felruházott tárgy alkotása és észlelése (Wright, 1998). Ezt a gondolatot fejleszti tovább Fairbairn (1937/1938) és Segal (1955) rámutatva a műalkotás egységességére, az ellentéteket harmonizáló természetére. Fairbairn gondolatát érdemes teljes terjedelmében idézni, mivel a magyar pszichoanalitikus recepcióban keveset foglalkoztak vele:

...az esztétikai élmény egy ellentmondás feloldásán múlik, melyet a libidó (az életösztön) és a destruktív erők (halálösztön) egyidejű működése okoz. Ennek az ellentmondásnak a feloldásakor a libidó kívánalmi alkotják a tézist, a destruktív erők nyomása az antitézist, a megoldás pedig a szintézis. A művészet területén az esztétikai élményt a műalkotásnak az a képessége szabja meg, hogy mennyire képes a befogadó számára ezt a szintézist megjeleníteni (1937/38, 179. o.).

A szintézishez a tézis és antitézis megfelelő aránya szükséges Fairbairn szerint. A műalkotás, a tárgy integritásának észlelése a helyreállítás élményét nyújtja a befogadónak – ezzel a gondolattal Fairbairn visszatért a kreativitásnak a depresszív pozícióbeli eredetéhez és motivációjához. Külön hangsúlyozza azonban, hogy ennek együtt kell járnia a befogadás során a (tárgy elpusztításából eredő) szorongás feloldásával. Ugyan

hallucinatorikus vágyteljesítések, tagadás, projektív identifikáció. Az érzelmi életet a félelem, büntudat, felelősségérzet, nárcizmus, és a tárgytól való visszahúzódság, magány uralja. Ezen a szinten még nem működik a szimbolizáció. A fél és 1 éves kor közti depresszív pozíciót már rész tárgyak helyett az egész introjekciója jellemzi, annak az állandó szorongásnak a jelenléte mellett, hogy a tárgy elpusztul az introjekció folyamán. Ennek a fantáziának a nyomán a csecsemő (és a neurotikus) felfokozott veszteség-élményt él át, és egy erőteljes igényt a tárgy helyreállítására, integrálására. A szakasz uralkodó érzése az aggodalom és az epekedés a jó tárgyért. A szorongások elleni elhárítási módok az előző pozíció védekezései mellett már érett elhárításokat is tartalmaznak. A szakasz végén alakulnak ki a biztos határokkal jellemezhető külső és belső tárgyak, melyek a kohezív én alapjai. A két szakasz közti átmenetben, mindkettő elleni védekezésésként jelentkezhet a mániás állapot, melyben az én és a tárgy elválasztottságának nagyobb foka és magasabb ambivalenciája egyszerre jellemző. Uralkodó érzése az omnipotencia (tárgy ellenőrzési kísérlete, epekedés elleni védekezés), mely a reparáció igényével együtt a meggyilkolt tárgy felélesztésének fantáziáiban jelenhet meg. Az elsődleges elhárítási mód a tagadás (nem mond le a belső jó tárgyáról, de menekül a veszélyes függőségből), és a devalválás (tagadja a tárgy fontosságát).

Fairbairn nem von párhuzamot a libidó és az integritásra törekvés között, gondolatai alapján megtehetjük ezt a lépést. A műalkotás formai jellegzetességei közül a szimbolizáció megfelelő mértéke is befolyásolja a befogadást. Azokat a műveket tartjuk esztétikailag értékesnek, melyek egyszerre elégitik ki az ösztönén impulzusait és a felettesén elvárásait. Ebben a gondolatmenet megelőlegezi Lesser elméletét arról, hogy a műalkotás egyszerre több személyiség rész követeléseit képes teljesíteni – elsősorban formai megoldásai révén.

Hanna Segal (1955) a műalkotással mint egészszel való azonosulást tartja az esztétikai öröm előfeltételének, mely egyben a művész megjelenített belső világába enged be lépést. Az alkotási folyamat átélése magában foglalja a befogadóban a depresszív szorongások újraéledését, de egyben a sikeres gyászt és a belső tárgyak újraépítését is, melyek a személyiség reintegrációját és gazdagodását eredményezik. Segal is osztja Fairbairn álláspontját, mely szerint a műalkotás az ellentétes erők harcát és kibékítését ábrázolja, és ennek az egyensúlynak az észlelése okozza a szemlélő örömét, annyival megy tovább, hogy a jó és rossz műalkotás közti különbség meghatározását is belehelyezi ebbe a gondolatmenetbe. Az a jó műalkotás, ami úgy ábrázolja a teljességet, hogy közben a kontrasztok is megjelennek benne. Ennélfogva az esztétikai örömnél a szép mellett a csúf is része.⁸⁴ Segal expliciten kijelenti, hogy a csúf és a destruktív a halálösztön kifejeződése, míg a ritmikusra és egészre törekvés az életösztöné. A szimbólumokkal kapcsolatban Kleinell ellentétben nem a fantáziákban megjelenő jelentésük megértésére helyezi a hangsúlyt, hanem létrehozásuk folyamatára: míg a paranoid-skizoid pozícióban a szimbolikus egyenértékűség mechanizmusa uralkodik, addig a valódi szimbólumok reprezentációkként a depresszív pozíció veszteség-élményét, a fájdalmat és a gyász-folyamatot is magukban hordozzák (1957).

Kreativitás és átmeneti jelenségek Winnicott elméletében

Freudhoz hasonlóan Winnicott sem alkotott önálló, koherens művészetelméletet, hanem fejlődéselmélete keretében jelenik meg az élet kezdetétől egy sexualitás előtti primer pszichés kreativitás (Caldwell, 2000), mely a gyermek mindennapjaiban a játékban folytatódik, a felnőtté pedig a művészetekben, a vallásban, a képzeletben és a tudományos munkában egyaránt megjelenő intenzív átélésben játszik szerepet. A kreativitás Winnicott elméletében a külső világhoz való teljes viszonyulás színezete, mely lehetővé teszi a személyes fejlődést, az egység elérését. A művészet a kulturális élmény részét képezi, a kreatív elme integratív és reparatív kapacitásának győzelmét hirdeti.

⁸⁴ Segal tanulmányában áttekinti és kiegészíti a szépség fogalmával foglalkozó pszichoanalitikus elméleteket. Egyesíti Rickman elméletét, aki egyenlőségjelet tett a szép és az egész tárgy között, és Ella Sharpe elgondolását, aki a jó szopás, kielégítő ürítés és szexuális együttlétből eredő ritmushoz kötötte a szépet. Segal azonban ehhez egy sexualitástól független ritmust is hozzátesz: a légzést és a szívverést.

Nincs kitüntetett szerepe, és nem beszélhetünk specifikus esztétikai élményről abban az értelemben, hogy csak a művészetre jellemző mentális és érzelmi folyamatok aktiválódnának alkotás vagy befogadás közben. A művészet a felnőtt életében azonban fontos mentálhigiénés és gyógyító funkciót képes betölteni azáltal, hogy átélhetővé teszi a potenciális teret, melyben valóság és fantázia, külső és belső nem elkülönülve, hanem egyszerre érvényes. „A játék, a kreativitás, az átmeneti jelenségek, a pszichoterápia és a »kulturális« élmény mind egy térben zajlik. Ez a hely, a potenciális tér, nem *belül* helyezkedik el a szó szoros értelmében, [...] de az egyénen *kívül* se, vagyis azt mondhatjuk, hogy nem része annak az elutasított világnak, a nem én világának, melyet az egyén – bármilyen nehézség és fájdalom árán is – mint igazán külsőt igyekszik megismerni, és amely a mágikus kontrollon kívül esik.” (1999, 100. o.) A potenciális tér az egyedi személynek az érvényes környezetéből szerzett tapasztalatainak terméke. Pontosabban a csecsemő korai tapasztalata az anyai gondoskodásról, jelenlétről, hiányról, ráhangolódásról, mely az elég jó anya esetén a bizalom érzését alakítja ki a csecsemőben. A kreatív létezés gyakorlásában, és a kulturális élmény későbbi megtapasztalásában ez a bizalom a külvilág élő és élettelen tárgyai felé, az étellel szemben kitüntetett szerepet játszik. Winnicott elsőként tulajdonított közös eredetet az alkotásnak és a befogadásnak a kreativitás képességének keretében, és bár nem foglalkozott szűk értelemben az esztétikai élménnyel, fejlődéstudományából a művészet átmenetisége, a potenciális tér, az átmeneti tárgy, a fantázia-illúzió-reális fogalmi Milner és Bollas munkáiban a befogadás tárgykapcsolati alapú magyarázó modelljévé értek.

A szimbólumalkotás kreativitása (Marion Milner)

A kleini elmélettel szemben Winnicott, Milner és Bollas is a depresszív pozíció elé helyezi a kreativitás gyökereit, fejlődésében sokkal nagyobb szerepet tulajdonít a korai anya-gyermek kapcsolatnak – a destruktív erők szerepének hangsúlyozása nélkül. Milner elméletében a művészet egy olyan rugalmas médium, mely körülhatárolt teret és időt képes nyújtani a felnőtt életben, melynek keretében tetszés szerint élhetjük át újra és újra a csecsemőkor mindennapi tapasztalatainak egy részét (1955, 2010). Ennek a fókuszában a szimbólumalkotás áll. A szimbólum ugyanis Milner (1955) megfogalmazásában a szimbolizált, a szimbólum és a szimbolizáló fúziója, mely tartalmától függetlenül a szimbolikus egyesülés révén visszavezet a száj és a tápláló mell eredeti összeolvadásának élményéhez. Ennek újraéledését felnőttkorban a diszkriminatív én – ami a történéseket objektíven és racionálisan próbálja látni, érzelmi színezettől mentesen – átmeneti feladása kíséri, mely az én-érettség elvesztésének tolerálását kívánja meg a szimbólum, a másik megismerése érdekében. Milner az egységélmény illúziójának megfelelő átélését felnőttként az elválasztottság, az anya és a gyermek mint különálló létezők csecsemőkori kialakulásához köti. Ha a kielégítetlen szükségletek nyomására a

csecsemőnek túl korán, vagy túl sokszor kell elkülönült identitását átélnie, az az egység illúzióját kozmikus boldogságból katasztrófális káosszá változtathatja, vagy a fúzió feladásával idő előtti énejlődéshez vezethet, ami gátolja a szimbolizáció fejlődését. „A pre-logikus szimbolizmus időszakában a belső és külső valóság egységének megfelelő átélése nélkül a világ élettelen és sivár lesz.” (Milner, 2010, xi. o.) A pszichés kreativitás Milner elméletében egyenlő a szimbólumalkotás képességével. Ennélfogva az elsődlegesen szimbolikus műalkotásnak – Winnicott-tal ellentétben – kitüntetett szerep jut a felnőtt életében a kreatív létezés kiteljesítésében.⁸⁵ Emellett – Jones szimbólumfogalmának újraértelmezése révén – Milner a gyermeki realitásérzék fejlődésében is fontos szerepet szán a szimbólumalkotásnak. Jones szerint a szimbolikus azonosítás során az elsődleges tárgyakról a másodlagosak felé fordulást részben a társadalmat összetartó tiltások facilitálják. Az egyén motivációja emellett a másik megismerése: a külvilágot a szelffel felruházva ismerőssé, érthetővé tudjuk tenni.⁸⁶ Milner ez utóbbi gondolatot fejlesztette tovább annak hozzáadásával, hogy a szubjektum és objektum biztonságos összeolvadásának átélése a szimbólumalkotásban újra és újra segít meghúzni a határt a kettő között, és így valóságossá, realizálhatóvá teszi a nem-ént, a másikat. Ha elveszítjük azt a képességünket, hogy nem-reális világokat el tudunk képzelni, narratívumokat tudunk építeni, megszűnik a valóságról alkotott ítélőképességünk is. (2010).

Az irodalmi mű mint átmeneti tárgy

A Rudnytsky által szerkesztett kötet (1993), mely egy tárgykapcsolati alapú esztétika alapvető fogalmait, elgondolásait hivatott közvetíteni irodalomtudósok számára, több tanulmányában (ld. pl. Schwartz és Hutter) is felvetődik az a kérdés, hogy lehet-e az irodalmi művet – akár metaforikusan – átmeneti tárgyként kezelni. A probléma árnyaltabb megválaszolásához érdemes visszanyúlni Winnicott (1999) eredeti gondolataihoz az átmeneti tárgyról, amelyet a csecsemő–anya egység szimbólumaként határoz meg abban a fejlődési kontextusban, amikor az anya úton van tárgyként érzékelése felé, vagyis a szimbiotikus egység végén. Ha szó szerint ragaszkodunk ehhez a meghatározáshoz, akkor nyilvánvalóan első pillantásra elvethető az irodalmi mű átmeneti tárgyként

⁸⁵ Milner maga is amatőr festőművész volt, máig leghíresebb könyve, az *On not being able to paint* (2010/1967) a kreativitás elakadásának okait részletezi, termékenyen hozzájárulva az alkotási folyamat megértéséhez. Az alkotás motivációjával kapcsolatban háttérbe tolja a kleini reparáció-elképzelést, és a belső szerveződés, mintázat, koherencia, az ismeretlen ismerőssé tételének alapvető igényét hangsúlyozza. A kreativitás egyik gátja elemzésében az én és nem-én közti határ elmodódásától való félelem. A belső és külső világ ellentéteinek egymás mellett létezése elkerülhetetlen az alkotás folyamán, ennek a paradoxonnak a tolerálásához az elengedés, a regresszió képessége szükséges. „Azonban néhány páciensben ez feléleszti a perceptuális elengedés szellemét, amely egy extrém differenciálatlansághoz való visszatérést jelentene az összes testnyílás és termékek között. Ezen felül egy szörnyű és megsemmisítő differenciálatlansághoz a szelf és a másik között.” (2010, 218. o.)

⁸⁶ Klein szerint a szimbólumalkotás motivációja a kezelhetetlen tartalmak külvilágba vetítése által a személyiség integritásának megőrzése (1999).

kezelése, hiszen a winnicotti fogalom egy térben és időben lokalizált fejlődés-lélektani időszakban (4 és 12 hónapos kor között) érvényes, és arra a kedvenc tárgyra utal, ami materialitásában ugyan egy külső, valós létező (pl. maci, pelenka), de a gyermek az anya projektált attribútumaival ruházza fel, így többletjelentésre tesz szert: az anyát, a gyermeket, és az anya-gyermek egységet egyszerre jeleníti meg. A metaforikus használat esetében már Winnicott felvetette a párhuzamot a valóság és fantázia/illúzió határán létező átmeneti jelenségek és a műalkotás átmenetisége között: a művészet befogadása ugyanis felkelti ezt a kettősséget, a mintha-tudatot (Hutter, 1993). Goldner (2005) a költészetet az elsődleges és másodlagos folyamatok, a szimbolikus és preszimbolikus, szó szerinti és figuratív, érzéki és gondolati, én és nem én közötti határvidéken helyezi el.

Az elképzelés másik csoportja a párhuzam felállításakor az átmeneti tárgy szimbolizáló/helyettesítő funkciójából indul ki, amely az irodalmi műre vonatkoztatva azt a lehetőséget jelenti, hogy képes a korai anya–gyerek kapcsolat élményének, az eredendő egységnek a felkeltésére, kompenzatorikus és időleges helyreállítására. Ez megjelenhet tartalmi vonatkozásokban, ha egy vágyott, de már elérhetetlen egység, fúzió képezi a mű témáját, illetve a poétikai megformáltság szintjén is. Ez utóbbi a műalkotás nyelvi és formai jegyeinek összetett hálójára utal, Goldner (2005) megfogalmazásában:

Az irodalom egyszerre közvetít szavakat és valami szavakon túlit: ritmust, metrikát, intenzitást; a hangok nyújtotta elementáris öröm hívja elő a csecsemő gügyögését és az anya harmonikus válaszát [...] Az érzéki hangstruktúra jelenti az összekötő fonalat a vers szimbolikus regiszteréhez, melyben a nyelv vitalitása és pontossága, minden egyes szó súlya – a ráismerés elementáris élményét hordozva – átvezeti a [befogadó] egyedi elméjét a létezés és egyetemesség világába. Ritmicitás és specifikusság [...] minden humán interakció alapvető elve, ilyenformán a magját képezi a költészet egyetemes nyelvének és gyógyító hatásának is (110. o.).⁸⁷

Ebben a gondolatban a vers formaisága (ritmus, strófaszerkezet, trópusok), a választott szavak, és a hangok szerepe hangsúlyozódik az anya–gyermek egység és elválasztottság egyszerre jelen levő tapasztalatának felkeltésében.⁸⁸

⁸⁷ A '80-as évek végétől napjainkig a nyelviség és kitüntetetten a hangok szerepe a költészetben a tárgykapcsolati elemzések fókuszába került, és annak a diskurzusnak a részévé vált, ami a pszichoanalitikus terápia és a költészet párhuzamait veszi számba, erősítve ezzel az olvasás terápiás értékét vallók érveit. Ogden (1998) a hangok kapcsán arra mutat rá, hogy egy közvetlenebb kapcsolódási formát tesznek lehetővé a világban és magunkban jelen levő másság, másik észleléséhez (gondoljunk itt arra a kísérteties érzésre, amikor saját beszédünket hallgatjuk vissza!). A vers hangjait a fülünkkel halljuk, a szánkban formáljuk, és az egész testünkkel ejtjük ki. Ilyenformán valóban szervesen kapcsolódhat ez az élmény a preverbális korszak tapasztalataihoz.

⁸⁸ Álláspontom szerint nem feltétlenül a költészet egyetemes tulajdonsága az, ami képessé teszi az átmeneti tárgyakhoz hasonló funkció betöltésére a felnőtt életében, sokkal inkább bizonyos irodalmi alkotások sajátossága. Ennek meghatározása például történhet egy adott műalkotás szekunder irodalma alapján.

Az irodalom mint átmeneti tárgy koncepciója pontosításra szorul abból a szempontból is, hogy nem (vagy nem csupán) maga az irodalmi mű, hanem az ezzel kapcsolatos interpretációk és személyes jelentések azok, melyek a befogadás potenciális terében betölthetik az átmeneti tárgyak szerepét. Érvelésem kiindulópontját Ogden (2004) tanulmánya képezi, melyben a potenciális tér fogalmát a csecsemő dialektikus gondolkodásra való képességének kialakulása felől értelmezi újra. Ennek jelentőségét az adja, hogy a dialektikus gondolkodást, melyet két ellentétes képzet dinamikus viszonyának megnevezésére használ, a szimbólumalkotás és a szubjektivitás-átélés, illetve teremtés előfeltételének tartja. A dialektikát az átmeneti jelenségek korszakában a potenciális tér paradox lelkiállapota adja: a csecsemőnek az anyával való szimbiotikus diád megszűnési folyamatában egyidejűleg kell megélnie, hogy az anya és a csecsemő egy és kettő. Az átmeneti tárgy az elkülönülés folyamatában így egyszerre jelenti a csecsemőt és a nem csecsemőt, az egységben a szétválást és a szétválásban az egységet. Ennek a többjelentésnek, helyettesítő funkciójának következtében válik a gyermek életének első szimbólumává, mely az anyával való szimbiotikus egység szükségszerű frusztrációja, felhasadása nyomán keletkezett vágy terméke. Az első egységyszimbólum létrehozása a csecsemőt a teremtés élményével is megajándékozza, amely a későbbiekben a személyes jelentések megalkotása felett érzett öröm forrása. A szubjektivitás kialakulása szintén ezen a háttéren megy végbe, Ogden ugyanis a szimbólum, a szimbolizált és az értelmező szubjektum megkülönböztetésének reflektált visszatükrözéseként definiálja. A befogadás folyamán ezt a dialektikát, a teremtés örömét és a szubjektivitás élményét nem az irodalmi mű hordozza, hanem az értelmezése.

Ogden elmélete azt is megvilágítja, hogy az én tárgykapcsolati zavarai, fejlettségi állapota hogyan tükröződik a szimbólum létrehozás és használat zavaraiiban, miért feltételezhető, hogy a metaforikus vagy metonimikus azonosításra épülő versek szimbólumainak értelmezése, egy személyes és koherens interpretáció létrehozása nem történhet meg a szimbólumteremtés és a szubjektivitás képességének kialakulása nélkül. Ekkor teremthető csak meg ugyanis az a biztonságos tér, melyben a szubjektum (a befogadó) határai nélkül tudják a tárgyat (az irodalmi művet) befogadni, hogy feloldódnának annak materialitásában. Ezt a kérdést állítottuk a középpontba 2004–2005-ben pszichiátriai betegekkel végzett vizsgálatunkban (ld. Papp és mtsai, 2005 és Papp, 2005), melyben felhasználtuk Ogdennek a szimbólumformálás pszichopatológiájára kialakított kategóriarendszerét is. Az első típus „a hallucinációk valóságaként” jellemezhető, ebben az esetben ugyanis a valóság (az egyén omnipotenciáján kívüli tartomány) és a fantázia dialektikája az utóbbi irányába tolódik el. Ennek következtében nem alakul ki a szimbolizációs folyamat: nincs helyettesítés, valami helyett állás, csak azonosítás, minden dolog csak önmagát jelenti. A szubjektivitás megteremtése sem megy végbe a szimbólum és a szimbolizált megkülönböztetési képtelenségének, a köztük levő tér hiányának eredményeként, így a személy nem reflektál önmagára mint a jelentések lét-

rehozójára. Az észleleti események (a belülről származó érzések is) a cselekvésre való azonnali személytelen felszólítást jelentenek, csak ez után lehet foglalkozni az érzésekkel és gondolatokkal, ránézni vagy megosztani őket. A második esetben a dialektikus folyamat éppen az ellenkező véglet, a valóság fantáziát kizáró, korlátozó jelenlétére szorítkozik – egy erőteljes védekezés érdekében. A képzeleti működés a személy világgal való kapcsolatában gátolt, túlrészletező leírás, egyfajta „hipermaterializmus” jellemző. A dialektikus folyamat károsodásának harmadik példája, amikor a valóság és a fantázia disszociációja megy végbe egy specifikus jelentéssor (például egy elfojtott traumatikus esemény) elfedése érdekében. Ez a mechanizmus a tagadást szolgálja. A negyedik, Ogden szerint a dialektikus folyamat elsődleges károsodása, halmozott korai traumák esetén a megismeréstől való elfordulást eredményezheti: ekkor a személy világgal való kapcsolatát jelentéstulajdonítás nélküli percepció jellemzi.

A műalkotás mint transzformációs tárgy (Bollas)

A művészeti élmény megragadásában hasonlóan fontos értelmező fogalom a *potenciális tér*, melyben a befogadó szubjektum és az irodalmi alkotás mint tárgy összeolvadása végbemegy, létrehozva ennek az egységnek a határán az egyszerre belső és külső személyes interpretációt. Christopher Bollas (1993) így jellemzi az esztétikai élménynek ezeket a kitüntetett pillanatait:

Egy varázslatos pillanat, amelyben az én és a másik egyensúlyban záródik össze, az idő térré kristályosodik megteremtve az én és a másik (szöveg, zenei kompozíció, festmény) találkozásának helyét [...] a személynek azt a teremtő illúziót nyújtja, hogy összeillik a tárggyal, amely egy egzisztenciális emléket hív elő (40. o.).

Az esztétikai élmény nyomán előtörő emlék a létezés globális élményét közvetíti, mely az anyai gondoskodás mintázata és a csecsemő ezzel kapcsolatos tapasztalatai mentén alakul. Bollas azonban nem az anyai holding-funkciót tartja az átélésre való képesség alapjának, hanem azt, hogy az én tartalma a környezet által formálódik és transzformálódik. Mivel az egzisztenciális emlék nem a vizuális vagy absztrakt gondolkodás által közvetített, hanem a létezés affektusai által, Bollas szerint ezek a pillanatok a kognitív koherencián kívül esnek, és mindig transzformatívak. Gondolatmenete megértéséhez ebben az esetben is fontos eredeti elméletéhez visszanyúlnunk a transzformációs tárgyról (Bollas, 1979). Bollas törekvése éppen az átmeneti időszak előtti tárgy létezési formájának leírása volt, a gyermek életének első tárgyáé. A legkorábbi időszakban is nagyon aktív csere-folyamatok zajlanak csecsemő és gondozó között, melyek a gyermek pszichoszomatikus szükségletei mentén sűrűsödnek. Az etetés, a tisztába tevés, az altatás, stb. során az anya folyamatosan változtatja, átalakítja a csecsemő belső és külső

környezetét, és eközben stimulálja és előkészíti az én tevékenységeinek fejlődését. A másikkal való együttlét során a gyermek képes megélni azt, hogy az általa még kontrollálhatatlan és integrálatlan szelf-élményeket a gondozó szabályozza. Az a mód, ahogyan az anya észleli a gyermek belső szükségleteit, ahogyan válaszol rájuk, ahogyan tartja a gyermeket, mind egy személyes kultúra részévé válik, mely mozdulatokból, hangokból, hangulatokból és mintázatokból áll. Az anya ezáltal nem csupán életben tartja a csecsemőt, hanem a létezés egyfajta esztétikáját közvetíti felé, biztosítja a létezés folyamatosságának élményét, ami a szelf részévé válik. Az elsődleges transzformáció az üresség, a szenvedés, a düh átalakítása az anyatej által telítettségé és elégedettségé. Az első(dleges) tárgy pedig transzformációs tárgy, amit nem tárgyként képezünk le az elmében, hanem a létezés visszatérő tapasztalataként egzisztenciálisan ismerünk.⁸⁹ „Ahogyan az anya integrálja a csecsemő (ösztönös, kognitív, affektív, környezeti) létezését, az integrálatlanság(ok) felől az integráció(k) felé tartó folyamat ritmusa, rajzolja ki ennek a ‘tárgy’-kapcsolatnak a természetét. A transzformáció folyamatának nyomait őrzi a felnőtt életben a transzformációs tárgy-keresés (személyek, helyek, ideológiák).” (1978, 97. o.). A transzformációs tárgy ígérete ekkor a kereső szubjektum számára egy olyan élmény, melyben a szelf integrálatlanságai integrációt találnak a transzformáló tárgy formáján keresztül. Pontosan ez történik az esztétikai élmény pillanataiban.

Bollas szerint az esztétikai élményt megelőzi a befogadó belső zavara, amit az ijesztő (borzalmas és ismerősen kísérteties) és felkavaró külső tárggyal, a műalkotással való találkozása okoz. Ennek nyomán az olvasó – az esztétikai tárggyal való összeolvadásán keresztül – újraéli a transzformációs tárggyal kapcsolatos szubjektív viszonyulását. Ez az élmény magában foglalja a hiányos éntapasztalás felismerését, a bálinti östörés helyének újraélését, majd a belső tartalmak tárgy általi átalakításának extázisát (1979, 99. o.). Az én az esztétikai találkozás pillanatában az ábrándozás vagy egyetértés élményébe merül, ami nem serkenti gondolkodásra – a gondolkodás a transzformációs tárgy attribútuma. Az esztétikai tárgy felelőssége, hogy a létezés a gondolon és aktivitáson keresztül működjön.

A transzformációs tárgykapcsolat patológiás formái leggyakrabban a skizoid személyiségben lelhetőek fel (nárcisztikus és borderline esetek is ide tartoznak): ezekben az esetekben a páciensek nem az integrációt keresik, hanem belső zavaruk objektív megfelelőit. A terápiás munkát nem az értelmezések viszik ekkor előre, hanem az analizált

⁸⁹ Ezért állítja Bollas, hogy az esztétikai élmény pillanatai a kognitív koherencián kívül esnek, amikor a transzformációs tárggyal való egység pszichoszomatikus érzését keltik fel – intenzív affektív élményen keresztül. Stern elméletének bemutatásával a következő fejezetben amellet szeretnék érvelni, hogy az intenzív affektív élmény ebben az esetben csupán kísértője az egység-élménynek, és nem kifejezője. A szakirodalomban gyakran mossák össze a preverbális élményeket az affektív élményekkel, amik minden kétséget kizáróan fontos részei a korai tapasztalásnak, de nem az egyedüli összetevői. Véleményem szerint Bollas itt szintén elköveti ezt a hibát.

belső állapotának megragadása és visszatükrözése, a terapeuta hangolódása.⁹⁰ A művészet tehát képes a felnőtt életében egy korai, transzformációs folyamat megismétlésére, így az integrációra – de csak a pozitív anya-gyermek kapcsolat folyományaként. Az első tárgykapcsolat sérülése olyan űrt és bizonytalanságot hagy hátra, melyet csak a környezet ismételt rezonanciája képes a fejlődés útjára állítani. Holland befogadás-modelljének előrejelzését, mely szerint az interpretáció az identitás lenyomata, azoknak a személyeknek az olvasataiban érhetjük tetten Bollas elméletét továbbgondolva, akiknél súlyos zavarok voltak a legelső transzformációs tárgykapcsolatban.

Az 1970-es évektől a pszichoanalízisben és az irodalomkritikában is fordulat következett be: a psziché és a szöveg jelentéseinek meghatározása felől a kapcsolatok komplexitása felé (Coen, 1994). A tárgykapcsolatelmélet fogalmai így különösen relevánssá váltak a pszichoanalitikus irodalomkritikában. Az olvasás és a könyvek az előbbi gondolatmenet leegyszerűsített párlataként az elsődleges kapcsolatok kiterjesztéseiként szolgálnak, vagyis a könyv olyan társ, melyet a humán kapcsolatok tulajdonságaival ruházunk fel (Fraiberg). Jól mutatja ezt a hatást Holland 1985-ös *The I c.* könyve, melyben szlogenként fogalmazza meg a tárgykapcsolatelméletek tanulságait: „A másik az másik, legyen az könyv vagy anya.” (127. o.) DEFT-modelljét a winnicotti potenciális térben végbemenő befogadási folyamat leírásának tekinti, és külön fejezetet szentel a szimbólumalkotás pszichoanalitikus és kognitív elméleteinek. A személyes és kulturális szimbólumokat a másikkhoz való kapcsolódás eszközeinek tartja, melyekkel a belső és külső, egység és elválasztottság dialektikáját teremtjük meg. „A szimbolizáció aktsa során (a DEFT-eléssel, ami kidolgozottabb fogalom ugyanerre) megszüntetjük a határokat, hogy felfedezzük őket, és a felismerés után újrateremtsük.” (104. o.) Az átmeneti tárgy mint az élet első szimbóluma kapcsán Holland az anyai hiányt, és a nyomában feltörő vágyat hangsúlyozza. A vigasztaló tárgy megalkotásával a gyermek képessé válik a másikkal való egyedüllétre, ami az anyától való elkülönülés elfogadásának is a jele. Érzései átruházásával megtanulja a külvilágot saját igényeihez adaptálni. A szimbolizáció képessége mögött Holland is az egész tárgy internalizációját látja, mely egyben az én megjelenését is mutatja.

⁹⁰ Bollas fejlődélméletében a transzformációs tárgykapcsolat után jön az átmeneti tárgyak szakasza, melyben az anyai környezetet megszámlálhatatlan szubjektív tárgy helyettesítheti. A szimbolikus egyenértékűség, a metaforaalkotás szakasza ez. Végül a nyelv esztétikája következik, amelyben a létezés élménye integrálódik a gondolkodás élményével. A szó egy új transzformációs tárgy a gyermek számára, ami elősegíti az átmenetet a mélyen enigmatikus személyességből a humán kultúra birodalma felé.

Narcizmus és szelftárgy a pszichoanalitikus irodalomkritikában

*„A Tragikus Ember állandóan megkísérli,
de soha nem sikerül igazán elérnie magszelfje céljait, ideáljait.
Szelfje helyreállítására vágyakozva azzal tölti napjait,
hogy hiányos szelfjét igyekszik helyreállítani,
fel akarja fedezni egy empatikus, támogató,
önerősítő közegben azt a köteléket,
ami kohezív egésszé tehetné törött szelfjét.”
(Brooks Bouson, 1989, 13. o.)*

A pszichoanalízis harmadik szakaszába tartozik a Kohut és Kernberg által fémjelzett szelfpszichológia, mely elsődleges szerepet szán a személyiség formálódásában a gondozóval való kapcsolatnak, a környezet empatikus ráhangolódásának a csecsemőre, és a visszatükrözés érzékenységének. A kohuti fogalomrendszer használata az irodalomkritikában a '90-es évektől kezdődött, és elsősorban a narcizmus, az empátia, a koherencia és a szelftárgyak terminusai körül kristályosodott ki. Maga Kohut az 1950-es években foglalkozott a zenei formák egyes összetevőinek pszichológiai jellegzetességeivel, később pedig történelmi események és irodalmi alkotások megértésében alkalmazta elméletét (Silverstein, 2001).

Jeffrey Berman (1990) arra mutat rá, hogy a műalkotások nyelvi megformálásában rendkívül változatos formában jelenik meg a narcizmus kérdése: két szereplő közti bizonytalan határokon, primitív elhárító mechanizmusok alkalmazásában, mint például a viktoriánus regények Hasonmásai, illetve olyan formai megoldásokban, melyek érzéketlenné teszik az olvasót a hősök szenvedései iránt. Ha az empátia hiánya vagy a szoliptikus gondolkodás válik uralkodóvá egy regényben, illetve ha az egyik szereplő csak mások megalázása révén tudja fenntartani önértékelését, valószínű, hogy a szerző narcisztikus konfliktusokat ábrázol a szövegben. Ezekben az esetekben az olvasó nehezen tudja kialakítani az optimális távolságot a szövegtől. Brooks Bouson az irodalom narcisztikus hőseit ábrázoló műalkotások hatását elemzi a kritikusra, melynek során ki-merítő listát közöl az olvasóban felkeltett érzésekről:

Az együtt érző hallgató és közvetítő kialakított szerepének eljátszása során a kritikus/olvasó például minimalizálhatja vagy akár tagadhatja egy szereplő negativitását, vagy jóváhagyhatja aberrált viselkedését és szelfdestruktív impulzusait. Vagy a kritikai tevékenység során jelenhet meg egy olyan szöveg által generált, és magában a narratívumban is gyakran ábrázolt szükséglet, hogy a szereplőt megmentse. Szintén valószínűsítő a kritikusnak arra irányuló vágya, hogy hatalmat gyakoroljon a szereplő, a szöveg és/vagy a későbbi olvasók felett, illetve megmentse a szereplőt vagy a szöveget a kritikai félreolvasásoktól és negatív értékelésektől (1989, 6. o.).

Berman ezzel kapcsolatban általánosságban jegyzi meg, hogy míg az analitikusnak a páciens által felkeltett viszontáttételi problémákkal kell megküzdenie, a kritikus feladata a nárcisztikus szereplők által generált viszontáttételi reakcióinak felismerése. Berman és Brooks Bouson is részletesen elemzi az olvasás nárcisztikus jellegzetességeit, veszélyeit és meghaladási lehetőségeit. Az előbbi ebben (1990) Alcorn és Bracher modelljére támaszkodik, melyben az olvasás és a pszichoterápia párhuzamain keresztül érvelnek az irodalom szelfmódosító hatása mellett (A modellt a következő alfejezetben mutatom be részletesen). A befogadási folyamat előrehaladott szakaszában az olvasó „nárcisztikus szövetséget” köt a fiktív szereplővel, aki a pszichoanalitikushoz hasonlóan, az olvasó és a szelfjét érő fenyegetések közé ékelődik. Bár az olvasás alapvetően nárcisztikus tevékenység, nem szükségszerűen szolipszista: a grandiózus késztetések kiélése mellett lehetőséget ad arra, hogy felfedezzük az emberi korlátokat. Berman szerint az olvasás iránti vágyat nem elsődlegesen a grandiozitás iránti vágy táplálja, hanem a másokhoz való kapcsolódás igénye. Amennyiben képesek vagyunk ráhangolódni és figyelni a szövegre, valamint tiszteletben tartjuk különleges másságát, leküzdhetjük a nárcisztikus olvasást. Ennek előfeltétele ugyanaz, mint minden interperszonális tevékenység esetében: az összeolvadás és elkülönülés váltakozása, egyensúlya. Berman ezzel a megállapítással egyértelműen a tárgykapcsolatelméleti keretre támaszkodik, tovább menve Winnicott „elég jó anya” terminusának parafrázisával felállítja az „elég jó olvasó” kategóriáját, aki egyfelől nyitott tud maradni a szöveg irodalmi, pszichológiai, filozófiai, biográfiai és történelmi komplexitására, másfelől pedig tolerálni tudja a szöveg azon képességét, hogy frusztrálja a megértésre és kontrollra vonatkozó igényünket.

Brooks Bouson az olvasó és szöveg közti tranzakció leírásakor sokkal inkább támaszkodik a kohuti fogalomkészletre – bár felhasználja pl. Kris elméletét az én szolgálatában álló regresszióról és Reed viszontáttételről írt elgondolásait is. Azt a széles körben elterjedt irodalomkritikusi gyakorlatot követi – amit egyébként a freudi önelemzés példája is táplál –, hogy saját kritikusi élményét elemzi, és terjeszti ki a befogadás általánosabb modelljévé. A fiktív hősökkel való azonosulást és a szövegbe kódolt drámai konfliktusok önkéntelen újrajátszását a kritikus/olvasó által a fantáziák átmeneti megosztásának, az indulatáttételi ismétléseknek, a gerjesztett érzelmi és viszontáttételszerű reakcióknak a folyamataira vezeti vissza (1989, 25. o.). Kritikusként szerinte fontos, hogy egymástól eltérő válaszokat tételezzünk fel az adott szövegre, és változtatni tudjuk befogadói pozíciónkat az abszorpció és felülemelkedés kontinuumán:

Mint az analitikusok a terápiás tranzakció során, a kritikusok is, amikor belépnek a szöveg világába, kontrollált regresszió mennek keresztül, amikor a szelf sérülékenyebb lesz, és maradvány nárcisztikus szükségletek aktiválódhatnak. Az analitikusokhoz hasonlóan, akik átmenetileg szelftárgyként élhetik át páciensüket, nekünk is lehet az az élményünk, hogy a szereplők és a szövegek szelftárgyak, szelfünk kiter-

jesztései vagy támaszai, melyek lehetővé teszik, hogy kiéljük szelftárgy szükségleteinket. Átmenetileg például megerősíthetjük a szelfet azáltal, hogy azonosulunk idealizált szereplőkkel, vagy ikerkapcsolatot létesítünk a szelfünkhöz hasonló karakterekkel, vagy grandiózus alakokkal, akik úgy tűnik, hogy visszatükrözik a szelf vágyott nagyságát (171. o.)

A kohuti elméletből a nárcizmus mellett a szelftárgy fogalma az, amit leginkább alkalmaznak az irodalomkritikában annak leírására, hogy milyen szerepet tölt be a műalkotás a befogadó életében. A szelftárgy a szelf szolgálatában álló tárgy, ami fenntartja ösztönmegszállásait, vagy olyan tárgy, melyet a szelf saját részeként él meg (pl. az anyát a csecsemő, vagy az analitikust a páciens). A kohezív szelf kialakulása a korai szelf-szelftárgy kapcsolatok függvénye. A fogalom segítségével Kohut a szelf intrapszichés érzéseit írja le a határaival, kohéziójával vagy fragmentáltságával kapcsolatban. „Az irodalom egy teremtett szelftárgy, amelynek szelftárgy funkcióját egyetemesen használjuk, és amelynek segítségével az empátiás rezonancia kialakítható.” (Wolf idézi Brooks Bouson, 1989, 172. o.) A szelftárgy koncepciója hasonlít az átmeneti tárgy fogalmára, csak míg az előbbi a szelf igényei felől írja le a kapcsolatokat, az utóbbiban sokkal inkább hangsúlyos a tárgy önálló materialitása.

A művészetnek helye van az empatikus attitűdre nevelésben is. Brooks Bouson azonban az empátiát más értelemben is használja modelljében: az empatikus olvasó az a résztvevő megfigyelő (egyszerre analizált és analitikus), aki amellet, hogy képes bevonódni a fikció világába, tudatában van a szöveg működésének, rá gyakorolt hatásának. Ez utóbbi hiányzik Holland DEFT-modelljéből: azáltal kerülni közelebb önmagunkhoz, hogy a szöveg jellegzetességeivel tisztában vagyunk. Brooks Bouson szerint Holland impliciten tagadja, hogy az olvasók képesek empatizálni a szöveggel.

A személyes folytonosság esztétikai eredete

„Nem is csoda, hogy oly égető szükségünk van a művészetre,
hogy áthidalhassuk vele az önmagunkban rejlő szakadékokat.”
(Stern, 1985, 193. o.)

A tárgykapcsolat-elmélethez hasonlóan Stern művészet koncepciója is fejlődéslélektani elméletébe ágyazva jelenik meg: a csecsemő- és kisgyermekkorban aktiválódó, alakuló önérzékelési képességekhez kapcsolódóan. Stern a csecsemő fejlődését az állandóan jelenlevő környezeti ingerek perceptuális, érzelmi, társas feldolgozása felől közelíti, melynek során az élmények megmunkálásának olyan minőségileg különböző módjait írja le, melyek egy egyedülálló szubjektív szerveződést létrehozva teremtik meg önmagunkkal és a világgal való kapcsolatunk lehetőségeit. Az önérzékelési módok je-

lentőségéhez hozzájárul, hogy nem szűnnek meg a következő mód megjelenésével, hanem egész életünkben jelen vannak, és együttesen alakítják élményeinket, kapcsolatainkat. Az irodalmi műalkotás komplexitása miatt az önérzékelés valamennyi módzata szerephez juthat az esztétikai élményben.

A bontakozó önérzékelés tartománya időben az első, 0-2 hónap közt uralkodó élményfeldolgozási módja a csecsemőnek, mely az egyes érzékszervi élmények közti kapcsolatok szerveződésének érzékelését, egyfajta fizikai kohézió megteremtését foglalja magában. Ebben az időszakban nincs még átfogó önérzékelés, a csecsemő veleszületett integrációs képességét használja fel a szerveződés észlelésében. Az ingereket az amodális percepció, a vitalitás affektusok, és a cross-modális transzfer révén szervezi amodális, absztrakt reprezentációkba. Stern ehhez a korszakhoz köti az alkotás és a tanulás élményét, melybe a reflektált esztétikai élmény is belefoglalható:

Az alakuló szerveződés e globális, mélyen személyes világa az emberi szubjektivitás alapvető tartománya, és mindvégig az is marad... S nem utolsó sorban, ez az élmények végső tárháza, ahonnan alkotó ötleteket meríthetünk. Minden tanulás és minden teremtő cselekedet a bontakozó viszonyulás tartományában fog meg. Egyedül ez a tartomány áll kapcsolatban annak a szerveződésnek az életre keltével, amely az alkotás és tanulás szíve-lelke (77–78. o.).

A felbukkanó szelférzet és a vitalitás-affektusok Stern szerint az absztrakt festészet, a kortárs, improvizatív zene, illetve a tánc által ragadhatóak meg leghitelesebben. Szelfelméleti szempontból a műbefogadás során, a művel való találkozás preverbális szelférzeteinket, cross-modálisan szerveződött élményeinket, vitalitás-affektusainkat, implicit kapcsolati élményeinket mozgatja meg. Ezek a korai, prerefektív, nem tudatos élményeken és folyamatokon keresztül kerülünk kapcsolatba egy-egy alkotással, így 'illeszkedünk', 'hangolódunk' össze egy-egy képpel, szoborral, épülettel, szöveggel, dallammal, performance-szal, installációval (Lénárd, 2005).

2010-es, *Forms of Vitality* c. művében a vitalitás affektusok művészetben betöltött szerepét helyezi fókuszba, így érdemes ezekről részletesebb összefoglalást adni. A bontakozó szelférzet korszakát a vitális folyamatokhoz (pl. lélegzés, elalvás) kötődő érzések túlsúlya jellemzi, melyek alapvetően a ritmus, az aktivációs kontúr, az intenzitás, az időbeli mintázat alapján értelmezhetőek, és leginkább dinamikus, kinetikus, mozgást kifejező szavakkal (rebbenés, szétfolyás) írhatóak le. Nemcsak alapvető életfunkcióink kódolódnak le a vitalitási affektusok alapját képező információkká, hanem a gondozó személy viselkedésében észlelt aktivációs kontúrok is. A vitalitás-affektusok így relációs érvényre tesznek szert, a legkorábbi kapcsolatról alkotott implicit, procedurális, 'testi' emlékeinkben tárolódnak – destruktív vagy koherenciát biztosító időbeli és térbeli ritmusként (Lénárd, 2005). A vitalitási affektusok tehát az élmények azon minőségének

egyik korai megjelenési formáit képviselik, melyek közvetlenül az emberekkel való találkozásból erednek, és későbbi életünkben minden egyes viselkedésben jelen vannak automatikusan dekódolható dinamikai mintázatként. Stern a vitalitási affektusok mint a cselekedetek végbemenésének „hogyan-jai” és a művészi ábrázolás eszközei, a mű formája között állít fel megfeleléseket: „A spontán viselkedésben a művészi stílus megfelelője a vitalitási affektusok tartománya.” (2002, 171. o.) A vitalitás affektusok fogalom helyett Stern 2010-es munkájában a *vitalitás dinamikus formái* kifejezést használja az időbeli, nem nyelven alapuló művészetek hatásának háttérében álló kifejező eszközök azonosítására. Ezzel a terminussal egyértelműen elkülöníti a korai élményformák között az érzelmeket a dinamikai összetevőktől. „A vitalitás egy egész, egy Gestalt, ami az elméletileg különválasztott mozgás, erő, idő és tér élményéből emelkedik ki.” (2010, 5. o.) Ezek az élményformák az intencionalitás, eredet és irányultság képzetét hordozzák, így tulajdonképpen a mozgás ívét is magukban foglalják, ami a proto-narratív boríték megelőző fogalma szerint egy mini történet, kezdettel, bonyodalommal és végkifejlettel. Mivel a vitalitás dinamikus formái az epizodikus memóriának is részei, így később beleszövődnek az életünkről alkotott történetekbe is.⁹¹

A bontakozó szelf szakaszában az élmények a szerveződés elemeiként jelennek meg a csecsemő számára, és a szelfmagérzékelés, illetve a szubjektív szelf érzékelésének időszakában válnak a társas helyzet résztvevőinek állapotáról szóló komplex információ egyik forrásává. A két és kilenc hónapos kor közötti csecsemőnél az integrált önérzékelés talaján⁹² alakul ki a személyes hatóerő, önmagunk összefüggő fizikai egysége, a saját affektivitás és az események közötti folyamatosság mint történet érzékelésének emlékezeti integrációja révén szilárdan a szelf és a másik képzete. Ezek létrejöttét Stern nem egy szimbiotikus állapotból való elkülönülés mintájára írja le, hanem a személyes állapot érzékelése és egy másik személy csecsemő felé irányuló cselekedeteinek hatásérzéklése közti azonosságok és különbségek megszilárduló mintázataként. A másikkal való interakció így egy olyan speciális együttlét a csecsemő számára, melyben a gondozó szabályozza a csecsemő szelfélményeit. Mivel a felnőttek gyakran kezelik úgy a csecsemő környezetében levő tárgyakat, mint mozgással, érzésekkel, gondolatokkal rendelkező élőlényeket, ezekkel a megszemélyesített tárgyakkal szerzett élmények is

⁹¹ A valós időben kibomló művészetek viszonylag tiszta formában képesek megjeleníteni a vitalitási formákat: egy táncelőadás dinamikai összetevői például fel vannak nagyítva, csiszoltak, ismétlődnek, és könnyen elválaszthatóak a való élet esetlegességeitől. Ennek ellenére a befogadási helyzetben az inger utáni pár ezredmásodpercig észlelhetőek csak a vitalitási formák, mielőtt az érzelmek és a kogníció működésbe lép. A művészet reprezentációja alapvetően két szálon halad tovább Stern elméletében: a dinamikus-vitalis mód kódolja a sebességet, az intenzitást, a tartamot, a hangsúlyokat (temporal stresses), a ritmust, az irányultságot és mindezek változásait. A tartalmi-modalitáshoz kötött reprezentáció pedig az inger modalitását, az élmény szubjektív jellegét, az eszközöket és célokat, és a jelentést. A vitalitási formák tehát amodálisak, és sokkal inkább a műalkotás formájához, a stílushoz kötődnek, mint a tartalomhoz.

⁹² Az érzékelés egységének megteremtésére és ábrázolására Stern a művészetből vett példát hoz: a szinesztézia gyakori használatát a 19. századi francia szimbolista költészetben.

szelfszabályozóak lehetnek. Bollas ebbe a szakaszba helyezi az irodalmi élmény mint transzformatív pillanat eredetét.

Az irodalmi művel való találkozás következő háttértényezője az összehangolódás képességében rejlik, melyet Stern a szubjektív szelf kialakulásához köt: a csecsemő kilenc hónapos korától kezdve fedezi fel, hogy saját maga és mások is rendelkeznek pszichés tartalmakkal, melyek megoszthatóak egymással (ez a tudatelmélet csírája). A közös figyelem, a szándékok és az affektív állapotok olyan kölcsönös cseremintázatai alakulnak ekkor ki, melyek a „partnerség” minőségét hozzák a társas világba. A költészet Stern (2002) szerint képes az interszubjektív viszonyulás nem-tudatos élményének megidézésére.

Az irodalom specifikus közvetítő közege, a nyelv, Stern önérzékelési módozatai közül fejlődésileg a verbális szelfhez kötődik. A társas együttlét élményének és az összehangolásnak új személyes perspektívája jelenik meg ebben az időszakban, ami szimbólumok használatához kötődik. Ez egyfelől a létrehozott és megosztott jelentések körét kvázi-végtelenné teszi, másrésztől azonban az előző önérzékelési módozatok élményeit csak töredékesen tudja képviselni, így hasadás jön létre a szelfélményben. Stern szerint ezt a szakadékot a költészet, illetve a pszichoanalízis elbeszélő művészete képes át-hidalni a pre-verbális élmények nyelvbe való átültetésével – speciális szóhasználat és retorikai alakzatok használata révén. A szavakkal való játék ugyanis rámutathat a mögöttük rejlő amodális élményvilág összetettségére. Az irodalom ebben az értelmezésben tehát egyfajta közvetítő szerephez jut az életünk során szerzett élmények egységre foglalásával, és ezáltal egyfajta folytonosság felidézésével.

A fejlődésileg legkésőbbi élményszervezési mód a narratív szelf megjelenése, melynek nyomán a kisgyermek képessé válik a humán cselekvések világát a történetek fonalán mentén értelmezni. A narratív struktúrában rejlő pszichológiai érvelési forma alkalmazásának kezdete, mely szándékok és következmények mentén, a józan ész és a retorika által irányítva tulajdonít jelentést a világnak, az önéletrajz és az identitás szerkesztésének kezdete is. Az igazi szelf elidegenedésének veszélyét növeli azonban a kulturális sémák merev használata.

Stern elméletében a szelf nem csupán bizonyos tartalmakkal bíró rendszer, hanem *struktúra-fogalom* is egyben: az élmények szervezésének módja (Karterud és Monsen, 1999), melyben az integrációra törekvés veleszületett elemként a kezdetektől jelen van. A szelfkoherencia korai alkotóelemei a tér, a mozgás, az idő, az intenzitás és a forma. Ennek sérülései súlyos skizoid állapotokban figyelhetőek meg. Később a koherenciát más élménymódok is biztosítani tudják, mint például a történetstruktúra a narratív szelf megjelenésével. Az általunk kidolgozott szövegelemzési kategóriarendszer, mely személyes narratívumok koherenciáját az intencionalitás és kauzalitás megjelenése felől közelíti, reményeink szerint képes megragadni a szelf többszintű integráltságának mértékét is. A cél- vezérelt intencionalitás ugyanis Stern szerint a propriocepcióval és

a vitalitás formákkal egyszerre kezd működni, és feltételezhetően később is fennmarad a köztük levő kapcsolat. A magasrendű mentális tevékenységek, így például a művészetbefogadás és a képzeleti tevékenység pedig képesek aktiválni a vitalitási formákat.

A műalkotás integrációs hatásával számoló modern pszichoanalitikus irodalomkritika elméleteinek áttekintését három tanulmány bemutatásával szeretném zárni, melyeket munkám közvetlen gondolati előzményének tekintek – bár más-más okból. Az első Rose (1991) írása az absztrakt művészet egész(leges)ség élményünkre gyakorolt hatásáról. A második Alcorn és Bracher (1985) cikke, melyben a személyiséget módosítani képes pszichoterápia egyes szakaszait állítják párhuzamba a befogadás folyamatának történéseivel. A harmadik pedig Dent és Seligman (1993) kvalitatív kutatása az olvasási helyzet és a könyvek olvasók életében betöltött szerepéről.

Rose az én-pszichológia forma-hangsúlyú iskolájának egyik kiemelkedő alakja, nem véletlen, hogy a műalkotás formájának integratív hatása mellett érvel, és hogy kiindulása az ellentétes erők harmonizációja. Ehhez köti a teljesség érzését is: a feszültség és oldás egységbe szerveződéséhez, amit az expresszív művészetben például a ritmus és rím hordoz, vagy az elsődleges és másodlagos folyamatok harmonikus együttműködése, felkeltve a befogadó asszociációiban a szeparáció és újraegyesülés élményét. A feszültség és oldás áll Freud elméletében az öröm és a fájdalom háttérében, és ennek mintázataiból fejlődnek ki az érzelmek. A vizuális művészetekben minden egyes elem (alak, szín, fény, stb.) feszültségkeltő. Olyan élmények mentén érzékeljük őket, mint kiterjedés, összehúzódás, emelkedés, esés. A befogadás során az újdonság észlelésének feszültségét az egység, egyszerűség, szimmetria és egyensúly teremtésének törekvése ellensúlyozza, melyet harmóniaként, megnyugvasként, stabilitásként élünk át. „A feszültség és oldás perceptuális ritmusainak feltárásával és kidolgozásával a művészet az élmény érzelmek által kifejezett jelentőségét hangsúlyozza.” (1991, 140. o.)⁹³ A teljesség érzése a befogadásban azt jelenti, hogy a művészet képes az észleletek, gondolatok és érzések progresszív integrációjára, ami az uralom érzését adja, segít abban, hogy szembesüljünk tagadásainkkal, és meghaladjuk a bennünk rejlő megosztottságokat. Ennek a folyamatnak a középpontjába Rose az érzelmeket helyezi, elméletében ezek válnak elérhetővé és újraintegrálhatóvá a művészet révén a személyiség egészébe.⁹⁴ Befogadási modelljét a 20. század második felének kulturális kontextusában is értelmezi: a tömegkultúra egyik motiváló tényezője az azonnali teljesség-élmény iránti szükséglet a belső vagy külső fenyegetések dezintegráló hatásával szemben. A művészet a valódi

⁹³ Stern elméletével egybevetve Rose végkövetkeztetésével nem tudok egyetérteni, véleményem szerint túlhangsúlyozza a befogadásban az érzelmek szerepét a ritmus, a vitalitás dinamikus formáinak rovására.

⁹⁴ A befogadás folyamatát a következőképpen írja le: a legelső, zsigeri válasz az inger erősségét és hedonikus tónusát regisztrálja. Ha ezt követően át tudjuk adni magunkat az esztétikai élménynek, a kihívás (feszültség) és kielégülés (oldás) egyensúlyát éljük át. Az esztétikai struktúra ritmusa és perceptuális válaszuk összhangja nyomán a legkorábbi időszakból származó eltemetett érzések és emlékek törhetnek fel, melyek alapvető pszichológiai kérdésekhez kapcsolódnak. Ez nyitja meg az utat a személyiség re-integrációja felé.

személyiségfejlesztő hatás mellett képes arra is, hogy elhárítási célból a teljesség illúzióját nyújtsa.

Alcorn és Bracher (1985) is a művészet személyiségmódosító hatása mellett érvel, kiindulásuk azonban filozófiai, irodalomtudományi: a '70-es évek olvasói-válasz kritikájából Poulet és Iser gondolataira támaszkodnak, hangsúlyozva, hogy pszichológiai bizonyítékok mindezidáig nem születtek sem az irodalom terápiás hatásának feltevése mellett, sem ellene. Nem világos, hogy pontosan mit értenek pszichológiai bizonyíték alatt, mivel a továbbiakban nem empirikus irányban keresik a választ, hanem a pszichoterápia hatásmechanizmusának modelljeit alkalmazzák sikeresen az irodalmi élmény elemzésében. Saját kutatásunkkal az empirikus ellenőrzés irányába kísérünk meg lépéseket tenni.

A szerzők a pszichoanalitikus művészetkritika vázlatos áttekintésének konklúziójaként leszögezik, hogy a hagyományos pszichoanalitikus szemlélet szerint az irodalom nem rendelkezik személyiségformáló hatással. Ennek az elmúlt évek fejleményei mondanak ellent, hivatkozásukban Hymer és Roland tanulmánya, melyben az irodalom érzelmekre gyakorolt katartikus hatását és a szelf módosításának lehetőségét egyaránt hangsúlyozzák. A műalkotásnak azt az előnyét emelik ki, hogy az esztétikai távolság miatt a személyek könnyebben, fájdalom mentesebben tudják feladni elhárítási mechanizmusait, és felfedni elfojtott vágyaikat, ami reparatív a szelf számára. Alcorn és Bracher elméleti kiindulásukban Holland elméletével vitatkoznak, fő ellenvetésük, hogy csupán a projektív identifikáció mechanizmusát írta le a befogadási folyamatban, és figyelmen kívül hagyta a mindig jelen levő introjekciót. A tárgykapcsolat-elméletek bevonásával amellet érvelnek, hogy az identitás-téma variációinak vizsgálata hosszútávon igenis kirajzol a személyiségben strukturális változást:

Általánosságban, ez a két ellentétes nézet kiegészíti egymást: az irodalommal való találkozás egyfelől régi anyagok ismétlését foglalja magában, ahogyan Holland is hangsúlyozza, másfelől pedig új tartalmak megismerését, ahogyan Poulet és Iser gondolta. Az olvasás olyan elméletére van szükség, ami összebékíti mindkét nézőpont központi felismeréseit, és megmagyarázza, hogy az olvasás hogyan képes felkelteni a vágyak átalakítását és kielégítését egyszerre – hasonlóan az identitás és variációi gondolatához (343. o.).

A személyiség leírásában Meissner modelljére támaszkodnak, aki a korai introjektumokat tartja a pszichés aktivitás központi szervező erőinek. Az introjektumok egyfelől belső világunkat (inner world) népesítik be reprezentációkként, másfelől pedig strukturális erőként legbelső világunk (internal world) alkotói, magszelfünk alapjai, mely az intrapszichés struktúrák szerveződését, integrációját is megszabja, ezáltal irányítja az ösztönök céljait és intenzitását. Mind a belső, mind a legbelső világ változhat

különböző tényezők hatására, mint például trauma, kapcsolatok, pszichoanalízis és művészet. A belső világ berendezkedését képesek módosítani mindazok a hatótényezők, mint például a befogadás során az anticipáció és retrospekció, melyek az én perceptuális, logikai és szintetizáló funkcióját erősítik. Mindazonáltal ezek inkább kognitív, mint strukturális változások, nem valószínű, hogy érintik legbelső világunkat. A szerzők ide sorolják azt a deszenzitizáló hatást is, melyet egyébként elárasztó érzések biztonságos környezetben történő átélése idéz elő, segítve az ént a látens tartalmak reintegrációjában. A legbelső világ átstrukturálásának leírásához emeli be Alcorn és Bacher a pszichoterápia hatásmechanizmusának párhuzamát. Ennek első lépése – Kohut szerint – a tudattalan vágyakhoz és fantáziákhoz kötött ösztönenergiák aktiválása. Az analitikus feladata ezt követően egyfelől, hogy megakadályozza ezeknek az ösztönöknek az infantilis módon való kielégítését, másfelől pedig, hogy elárasszák a személyiséget. A tudattalan vágyak és fantáziák aktiválása a művészet által áll a klasszikus pszichoanalitikus elemzések középpontjában. Az alapvető humán konfliktusokat ábrázoló művészet, a defamiliarizáció hatására és a fikció-realitás határának összemosására építve, állandó feszültségben tartja az olvasót, miközben legtitkosabb vágyaival szembesíti. Azok az eleméletek, melyek a befogadás során az indulatáttételhez hasonló jelenséget feltételeznek (Holland, Kristeva), szintén a korai introjekumok és a hozzájuk tapadó érzelmek megelevenedését támasztják alá. Alcorn és Bacher szerint még az olvasó és az analizált erre adott reakciója is azonos: manipulálni igyekeznek a tárgyat azáltal, hogy szimbolikus jelentőséggel ruházzák fel. A szelfmódosító folyamat következő lépésének – az infantilis kielégülés megakadályozása – szintén megtalálható a megfelelője az irodalom befogadása során. A műalkotás egyedi jellegzetességei, különösen csoportban történő befogadás során, ellenállnak a projektív olvasatnak. A harmadik, és egyben befejező szakaszt a pszichoterápiában a terapeutával való azonosulás nyitja meg, ami az olvasás folyamatában az identifikáció a fiktív hőssel. Ez kezdetben nárcisztikus szövetségként jelenhet meg, azonban magával hoz egyfajta másodlagos bizalmat, aminek a talaján meg tudnak jelenni az olvasóétól eltérő nézőpontok, értékek és attitűdök. Ez először az énídeált vagy a szuperegót módosítja, mely két fontos introjektum a személyiségben, és bizonyos mértékig meghatározzák az én szerkezetét is. Az irodalom különösen gazdag abban a tekintetben, hogy azonosulásra érdemes alakokat kínáljon fel az énídeál számára. Ezek nem merülnek ki a hősiesség vagy magasztos szereplők grandiozitásának ábrázolásában; a velük való azonosulás ugyanis arra is lehetőséget teremt, hogy az olvasó felismerje a véges emberi adottságokat, és reálisabb – a szuperegó követelményeihez jobban illeszkedő – ideálokat építsen fel. Az identifikáción keresztül tehát az irodalom azt a fajta tápláló közeget biztosítja a szelf számára, ami fejlődéséhez elengedhetetlen. Fejleszti az identifikációra való képességét, ami patológiás fejlődés esetén a megrekedt szimbolizáció előfeltétele. Modelljük alapján a szerzők nem csupán az irodalom terápiás alkalmazhatóságát hangsúlyozzák, hanem – a szelf veleszületett növekedési és ko-

héziós törekvéseiből kiindulva – az egészséges személyiségfejlődésben játszott mentálhigiénés funkcióját is.

Dent és Seligman tanulmánya (1993) éppen arra szolgáltat bizonyítékot, hogy az olvasás mint tevékenység preventív szerepet tölthet be a személyiség egyensúlyának fenntartásában. Kvalitatív kutatásukban 68 lelkes olvasó írásos válaszai alapján állították fel azokat a jelentésteli kategóriákat, melyek lefedik a személyek olvasáshoz kötődő szükségleteit, fantáziáit, érzelmeit. Kiindulásukban arra mutatnak rá, hogy bár a pszichoanalízis érdeklődése az elmúlt évtizedekben kiterjedt a műalkotások befogadására, de nem foglalkoztak az olvasás aktusával, aminek nagyon is egyedi, tudattalan jelentése lehet minden ember számára – személyes fantáziákkal, vágyakkal és adaptációs módokkal színezve.⁹⁵

A szerzők négy kategóriával tudták lefedni a különböző válaszokat az olvasás funkciójával, hatásával kapcsolatban: szelfszerveződés, kapcsolódás, érzelemszabályozás, problémamegoldás,⁹⁶ azonban több kategória fordulhat elő ugyanannál az olvasónál. A rugalmasság-rugalmatlanság mint olvasási stílus- (és személyiség)jellemzőt tételezik fel amögött, hogy valaki milyen célokra képes használni az irodalmat: gazdagabb, mélyebb, változatosabb és tartósabb hatás elérése érdekében vagy defenzíven, a saját személyiség tükrözőjeként, és kevésbé új, izgalmas élmények kedvéért. A rugalmasabb csoportnál az olvasás nem szűkölt le egyetlen szükséglet vagy fantázia kielégítésére, nem az énkép vagy bizonyos fantáziák alátámasztásának, a magányosság vagy szorongás elűzésének eszközeként szolgált. A rugalmatlan csoportba tartozók kevesebb élvezetről számoltak be olvasás közben, saját fantáziáik kiszorították a lehetőségét az ismeretlen területek felfedezésének. „A rugalmas olvasás, más szóval, szabad elköteleződést tükröz, nem korlátozzák belső szükségletek, vagy a szöveg ún. realitásának szolgai követése. Ahogyan az olvasás rugalmatlanabbá válik, a szabadságot megengedő pszichológiai tér összeomlik.” (Dent és Seligman, 1993, 1265. o.)

A művészetbefogadás általunk vizsgált hatása az első, az olvasás és identitás kategória alá tartozik, amelyben a teljesség-, folyamatosság és pozitív önértékelés érzését képes az irodalom felkelteni a befogadókban. Lényegében minden olvasó használta már életében az olvasást a szelfet támogató vagy fejlesztő célokra, különösen serdülőkorban, krízis vagy változás időszakában. „Az olvasás betöltheti egy mentor szerepét, aki segíthet a zavarban értelmet találni, egy tartályét, ami formát adhat a formátlanságnak,

⁹⁵ Az olvasási stílust és a fikció világában való elmerülést motiváló és befolyásoló élményeket egy félig strukturált kérdőív segítségével gyűjtötték össze, mely például olyan kérdéseket tartalmazott, hogy a könyvek milyen szerepet játszanak társas életükben, mikor és hogyan olvasnak újra bizonyos műveket, mit élveznek leginkább az olvasásban, és milyen szerzők, könyvek, szereplők hatottak rájuk életük során. A személyeknek egy rövid önéletrajzot is kellett írniuk magukról mint olvasókról, kisgyermekkortól felnőttkorig felidézve egy-egy olvasással vagy könyvvel kapcsolatos emléket.

⁹⁶ A tanulmány alapvetően deskriptív célkitűzésű, azon kevés kísérletek egyike, amikor a művészetbefogadás pszichodinamikus összetevőit próbálták az interjú és tartalomelemzés eszközével vizsgálni.

vagy egy ideálét, aki helyreállíthatja a meggyengült önszeretetet.” (1993, 1256. o.) Alkalmas arra, hogy a személyes integráció érzését fenntartsuk általa, akkor is, amikor az élet többi területe kiszámíthatatlan, gyorsan változó. Voltak személyek, akiknél az olvasói identitás a személyiség lényegi részét képezte. A szerzők ez alatt a kategória alatt foglalkoznak részletesebben az olvasás nárcisztikusan kompenzáló jellegével, amikor valaki azáltal érzi magát értékesnek, az emberiségből kiemelkedőnek, hogy olvas. A jelenséget a kohuti szelftárgy-fogalom mentén értelmezik – dichotómiákban: fragmentált, szétszóródott, hasadt, inadekvát szelf vs. egységesítő, állandó, megerősítő fikció.

A második kategória az olvasás és kapcsolódás elnevezést kapta, amikor az olvasói tevékenység egy *másik* jelenlétét idézi fel, sokszor az egész kapcsolati scenáriót. A megkérdezettek közül minden személy olvasáshoz fűződő attitűdje mögött az az intim, megnyugtató, izgalmas és élvezetes élmény állt, amikor gyermekkorukban nekik olvastak. A spontán felidézett emlékek között néhány a szülői hang ritmusát is tartalmazta. A kapcsolódás pozitív élménye átvezet a harmadik kategóriához, ami az olvasás és érzelemszabályozás viszonyát írja le. Minden személy használta már az olvasást arra, hogy megváltoztassa érzelmi állapotát: megnyugodjon, elragadtatott állapotba kerüljön, vagy megértésre találjon. Sokuknak az olvasás a mindennapi unalom izgalmas, élvezetes ellenpárját jelenti. Az olvasás és konfliktus, illetve átdolgozás alatt a szerzők a befogadás pszichodinamikus mechanizmusát foglalják össze, amikor a fikció megfelelő terep problémáink álcázott kifejezésére, és olyan megoldási módok átélésére a fantázia szintjén, melyek a valóságban fatális következményekhez vezetnének.

Harmadik szakasz: a kognitív fordulat: enciklopedizmus és integráció Holland elméletében

*„Összekapcsolhatjuk az agytudományt,
a kognitív pszichológiát
és a pszichoanalitikus elméletet egyetlen modellben...”*
(Holland, 1988, 179. o.)

A választott mottó jól szemlélteti Holland törekvését munkásságának utolsó szakaszában: integratív elméleti keretben helyezni el az irodalmat és az irodalmi élményt. Az idézet folytatásában vázolja fel modelljét, mely azonban hangsúlyozottan magát a humán élmény-befogadást, tapasztalatszerzést írja le: „a személyes identitás vezérli a viszcacsatolások hierarchikus rendszerét, mely közösen osztott kódokat, kánonokat és fizikai tényeket használ fel az élményszerzés folyamán, többek között az irodalom befogadásakor.” (Holland, 1988, 179. o.)

A pszichoanalitikus elmélet tágítását az észlelés elméletének új eredményei felől indítja. Ezek egyértelműen arra mutatnak rá, hogy az észlelés aktív folyamat, melynek során a kultúrát, a személyiséget és a fiziológiát vegyítve konstruáljuk az észlelt világot

megannyi beágyazott feedback-körön keresztül. Holland modelljében a legelső visszacsatolási hurok a biofizikai, fiziológiai tulajdonságokat tartalmazza (az olvasás esetében ez a betű- és szófelismerés, a saját test, érzékszervi adottságok, és a szöveg mint inger fizikai szintje), ami általában közös a „normális” emberek esetében. A következő szint kulturális és szociális azonosulásainkra épül: a kódok egy adott kultúrán belüli rögzített jelentések (olvasásnál ilyenek az irodalmi műfajok jellegzetességei), míg a kánonok egy szűkebb értelmezői közösség által osztott feltételezés-, és értékrendszerek (például a pszichoanalitikus irodalomkritika értelmezési repertoárja). A feedback-modell legfelső szintjén van az egyéni identitás és a belőle származó érzelmi reakciók. Tehát míg az identitás egyéni, az általa irányított visszacsatolási hurok működése mindenkinél ugyanaz. Az értelmezés hierarchikus feedback-modelljében a belső folyamatok leírhatóak információ-feldolgozásként, a külsők pedig az egyes visszacsatolási szintnek megfelelő standard értékek alapján végzett keresésként, összehasonlításként. A modellben a magasabb szint biztosítja az alacsonyabb visszacsatolási hurkának standard szintjét. A világgal történő kapcsolatfelvételt tehát legmagasabb szinten a személyes identitás vezérlő hipotézisalkotás és célok megfogalmazása révén. Az alacsonyabb szintek ellenőrzik ezeket a külső valóságból történő információ-felvétellel – az érzelmek összehasonlítást kísérő pozitív vagy negatív jelzéseinek megfelelően –, és egyben korlátot szabnak a megvalósításnak.

Az irodalmi alkotás értelmezése felfogható egy olyan dialógusként, melyben azok a hipotézisek, amiket a szöveggel kapcsolatban megfogalmazok, és azok a válaszok, amiket erre a szöveg ad nekem, a személyes identitás standardjától függenek. Az identitás azonban négyféleképpen is jelen van az egyén és a külvilág viszonyában. Egyfelől identitásomnak megfelelően lépek kapcsolatba a világgal: Ágensként cselekszem. Másfelől az erre adott válasz formálja is az identitást, ami így Következménye a kezdeményezett visszacsatolásnak. A cél és eredmény közti összehasonlítást is az identitás végzi. Végül pedig az identitás verbális reprezentációja a fenti három funkciónak, ami a személy vagy valaki más által is megragadható egy téma és annak variációi mentén. Az identitás mint verbális reprezentáció, melyből kibontható az egyén és a külvilág dinamikus viszonya már expliciten a narratív elméletek felé mutat, melyekben a személy identitásállapotai szövegelemzéssel meghatározhatóak az aktuális célok szerint konstruált élettörténetekben. Mindazonáltal Holland elméletében a személyes identitás fogalma összetettebb (az identitás mint reprezentáció csak egy megjelenése), mint a narratív elméletekben, és jelen van mögötte egy feltételezett állandó, kevésbé helyzetfüggő cselekvő ágens. Az irodalmi mű értelmezésekor az identitás reprezentációja ad lehetőséget a kutató vagy a művészetterapeuta számára, hogy a személyiség működésmódjára, korábbi tapasztalataira következtessen. Az önanalízis eszközeként emellett arra használhatjuk a műveket, hogy átéljünk valamilyen új tapasztalatot, vagy feldolgozzunk korábbi fájdalmas élményeket, ami az önismeret révén megnyithatja az utat a személyiségváltozás felé.

Az irodalmi befogadás hierarchikus feedback-modelljének empirikus ellenőrzését Holland 1988-as *The Brain of Robert Frost* c. könyvében mutatja be. Korábbi módszerétől eltérően írásban kért választ Edwin Arlington Robinson *The mill* c. versére angol tanároktól strukturált kérdések alapján. Az első két kérdés az olvasók szintaktikai tudására és az olvasás közös elveire hagyatkozik (a költemény egy-egy sorának értelmezése), mégis nagy az eltérés a válaszok között. A harmadik kérdés úgy szól, hogy *Mi a legfontosabb szó a versben, és Miért?* A negyedik és ötödik a költemény központi alakját járja körül, de már sokkal szubjektívabb, kimondottan a befogadó személyes fantáziáit, életének szereplőit kívánja mozgósítani (*Hogy néz ki a molnár felesége – vonások, termet, ruházat, stb.? Kire emlékeztet téged és Miért?*). A kutatás megerősítette Hollandot a befogadó kizárólagos aktivitásán alapuló modellje érvényességében, sőt, arra a következtetésre vezette, hogy az értelmezésben még az elemi szintaktikai (fizikai) és kód szintű visszacsatolásban sem játszik szerepet a szöveg. Ez az empirikus eredmény a fő érve az Iser-féle biaktív olvasás-moddellel szemben, melyben a szöveg korlátozza az olvasót.

Már ebben a munkájában elindul Holland azoknak a neurobiológiai folyamatoknak a megismerése felé, melyek tágabban kapcsolódnak az irodalom írásához és olvasásához. Kitűzött célja, hogy mind a szövegből érkező kognitív, mind az érzelmi visszacsatolások alapját feltérképezze. A legfelső visszacsatolási hurkot irányító identitást MacLean alapján a limbiko-kortikus együttműködésben helyezi el, és a nyelvi képességek mellett erősen hangsúlyozza az emlős agyban található preverbális szükségletek, szintetizáló, világ-építő képességek és érzelmek fontosságát az irodalmi befogadásban. A ma általa képviselt művészet-recepciós modell a neuropszichoanalízis eredményein alapul.

A *The I* (1985) c. művében a kognitív pszichológia mellett leginkább a fejlődéspszichológia felé tágitja ki irodalombefogadási modelljét, ami szervesen következik abból az állításból, hogy az irodalmi művel való találkozásakor az anya-gyerekek duálunióknak megfelelő differenciálatlan szelférzést élhetjük át. Jelen dolgozat egyik elméleti kiindulópontja is ez a hipotézis, Hollandtól eltérően azonban én ezt a személyiség átmene-ti strukturális változásaként kezelem, mely feltételezhetően tetten érhető a befogadási szövegek struktúrájában. A feedback-hipotézisen alapuló fejlődésmodell előnye Holland (1990) szerint éppen az, hogy az én és nem-én közti határt nem egy vonalként, egy dologként vagy egy helyként írja le, hanem folyamatként. A személyes stílus azon az általánosított elvárás-moddellen alapul, amit a gyermek környezete irányában tett aktív lépéseire kap válaszként. A környezetre gyakorolt hatás módja rajzolja ki az interakciókban alkalmazott DEFT-inget.

Holland befogadás-modellje ettől az összegzéstől kezdve két markánsan különböző irányba ágazik szét: egyfelől a recepciós folyamat neuropszichológiai háttere felé, mely új belátásokra vezet munkássága utolsó, jelenlegi szakaszában. Másfelől pedig a műbefogadás folyamán az objektivitás-szubjektivitás elválaszthatatlanságának hangsúlyozása

mentén az irodalomkritikus válaszában legszemélyesebb vonatkozásainak feltárása felé. Ez utóbbit 1990-es összefoglaló munkájában így fogalmazza meg:

A pszichoanalízis a humán szubjektivitás tudománya. Betekintést nyújt a gondolkodás, álom, képzelet, akarat, és főleg az önelrejtés elméleti útjaiba. Végül mindannyiunknak meg kell találnunk az ebből kivezető utat saját elménk felé, mivel mások elméjéhez nincs hozzáférésünk. Másszóval, ennek a tudománynak a laboratóriuma saját elménk (2. o.)

A pszichoanalízis igazi értéke tehát az irodalomkritika számára abban rejlik, hogy egyedül ez képes megmutatni azt a személyes tartalmat, amit a kritikus visz bele az elemzett műalkotásba.⁹⁷ Ebben a szellemben fogantak a 2007-es *Meeting movies* c. tanulmánykötet filmelemzései, melynek fő mottója: „Meeting these films, I meet myself.” (12. o.) Az esszékkel Holland tulajdonképpen egy virtuális csoportban való részvételre invitálja az olvasót, melyben személyes olvasata képezi az összehasonlítási pontot az olvasó saját filmre adott válaszában megértésében. Az önelemzés kulcsa továbbra is abban rejlik, hogy az esztétikai válasz összeolvadásunk módján, azonosulásainkon keresztül a személyiségre nyit ablakot:

Amikor egy filmet nézel, amikor a történet a saját fejedben kel életre, amikor egyé válsz a képernyő gigantikus alakjaival, úgy érzed, a film beszippantott téged. Te és a film egyek vagytok... Úgy gondolom, hogy teljes valóddal veszel részt a filmben. Úgy érthetsz el magadhoz, hogy mindent felhozol magadból, a legkorábbi gyermekkortól kezdve az aktuális problémáig, és hozzákapcsolod a filmhez (12. o.)

Negyedik szakasz: neuropszichoanalitikus irodalomkritika

„*A stílus (vagy az identitástéma) az agyba van ágyazva.*”
(Holland, 2009, 217. o.)

2009-es *Literature and the Brain* c. munkája ismét enciklopédikus igénnyel igyekszik elhelyezni az irodalmi befogadás folyamatát és korábbi saját modelljét a kognitív pszichológia, a narratív pszichológia, a neuropszichológia és az evolúciós pszichológia háttérén. Integratív vállalkozása együttesen kezeli a műalkotás élvezetének kognitív és érzelmi összetevőjét, ami a művészetbefogadás vizsgálatának aktuális kihívása.

⁹⁷ 1994-ben Rancour-Laferriere egy egész kötetet szentelt az önanalízis és a szöveganalízis kölcsönösségének olyan szerzők műelemzéseivel, mint például Holland, akik komolyan vették az önfeltárást irodalomkritikai munkásságuk során. Mindazonáltal *intellektuális felfedezésként* élesen lehatárolja a területet a terápiás célú beavatkozásoktól (1994, 3. o.). Az önanalízist magában foglaló irodalomkritikát magasabb rendűnek tartja annál, mint ami nem tartalmaz ilyen belátásokat.

Ideális esetben, az irodalmi műalkotás megértése és élvezete együtt jár. Ennek bekövetkezése bizonyosan az irodalmi élmény legemelkedettebb pillanatait adja – azonban elég ritka. Az agyunk gondolkodó (frontális és kortikális) területei el vannak választva az élvezet (szubkortikális) területeitől. Biztos, hogy ezek együttműködnek. Mindazonáltal egy élményről való gondolkodás soha nem ugyanaz, mint az élvezete, ami a jelentésadás minimumát kívánja csak meg a szöveg esetében (Holland, 2009, 357. o.).

Értelem és érzelem eltérő működésmódját az irodalmi befogadásban egy folyamatmodellel oldja fel, melynek első lépése a beérkező élmények jelentőségének gyors, automatikus érzelmi értékelése. Ezután (vagy ezzel párhuzamosan?) automatikus kognitív kiértékelés következik arra vonatkozóan, hogy a befogadó érti-e a műalkotást, bele tudja-e illeszteni legalább részben a világról alkotott tudásába. A következő lépés a tetszés megítélése: jónak vagy rossznak tartjuk a műalkotást. A tulajdonképpeni értelmezés, jelentésadás ezeknek az automatikus folyamatoknak a talaján történik meg. Egy fontos eleme, hogy kognitívan okot találunk automatikus érzéseinkre, körüljárjuk, hogy miért kellett a műalkotásnak tetszenie, vagy nem tetszenie. A megértés és a jelentésadás tehát része az értelmezési folyamatnak és az ebből származó élvezetnek. Holland arra is felhívja a figyelmet, hogy egészen más érzelmek – például zavartság – aktiválódhatnak akkor, ha a befogadó úgy érzi, hogy nem érti a műalkotást, nem tud egy számára kielégítő jelentéshez eljutni.⁹⁸

Az élvezet és intellektus különválását egészen korai képességekre, tapasztalatokra vezeti vissza Holland, ami jelen dolgozat fókuszja szempontjából különösen releváns. A féléves csecsemők már képesek az önindította mozgás alapján elkülöníteni egymástól az élő és élettelen tárgyakat. Az előbbi esetében egy naiv pszichológia segítségével következtetnek a cselekvő intenciójára, ami később a mások elméjéről alkotott elméletbe illeszkedik. A kívülről indított mozgások értelmezésében ugyanakkor egy naiv fizikára támaszkodnak, ami például ok-okozat viszonylatában képezi le az eseményeket. Az irodalmi alkotásra adott válaszuk ezt a két következtetési típust ötvözi: a gyors érzelmi válasz érzelmekkel és célokkal rendelkező élőlényként kezeli a műalkotást, míg az értelmezés folyamata tárgyiasítja, okok és hatások keretében élettelenként jeleníti meg. A Holland munkásságának második és harmadik szakaszában használt tárgykapcsolatelméletek éppen ezt a különbséget mossák el: ha bizonyos élettelen tárgyak a csecsemő közvetlen környezetében a számára fontos személyekhez kötődő érzelmek átruházása révén élőként viselkedhetnek, ami az alapját képezi az irodalmi mű mint át-

⁹⁸ A befogadásban szerepet játszó érzelmi és kognitív folyamatok láthatóan önmagukban is összetettek, több fázison keresztül bomlanak ki, és bonyolult kapcsolatban vannak egymással. A kognitív folyamatok például a verbális képességek mellett felhasználják a világról való tudásunkat (deklaratív emlékezet) és személyes élményeinket (epizódikus emlékezet) is, melyek külön-külön is beágyazódnak az olvasó élettörténetébe, és érzelmileg színezzetnek.

meneti tárgy metaforának, akkor megfelelő érzelmi hangsúly esetén nincs különbség az élő és élettelen tárgyakhoz való viszonyulásunkban. Az irodalmi művek egyik jellegzetessége pedig éppen a megemelt, felfokozott érzelmi állapot felkeltése.

Elméletének eddigi hangsúlyát megtartva egy több mint 100 oldalas fejezetet szentel az abszorpció kérdésének, melyet a regressziónál specifikusabb, négy összetevőből álló transzszzerű állapotként ír le. Átételekor testünk és környezetünk eltűnik tudatunk fókuszából, feladjuk a valóság ellenőrzését, és igazi érzéseket élünk át a mű fiktív szereplői iránt. Mindegyik összetevőt annak tudatára vezeti vissza, hogy a mű élvezése közben nem változtathatjuk meg a műalkotást, vagyis nem cselekszünk, és nem is tervezünk cselekedni az ábrázolt események kapcsán. Neurológiailag ugyanis a cselekvés lehetősége vagy gátlása befolyásolja az észlelést, hatással van arra, hogy mit hiszünk el. A való életben evolúciósan is értékes realitás-tesztelést, ami az érzelmek kialakulását is a legmagasabb szinten szabályozza, kikapcsoljuk, így teret engedünk az érzelmi válaszok felerősödésének. Dolgozatom szempontjából a legrelevánsabb kérdés, hogy jár-e együtt az abszorpció, és ha igen, milyen jellegű határelmosódással?

1975-ös *Five Reader's Reading* c. munkájában Schafer elgondolását veszi kölcsön, aki azt hangsúlyozza, hogy az észlelő/olvasó szelfről gondolkodó én-funkciók szűnnek meg az abszorpció során, vagyis időlegesen nem reprezentáljuk magunkat mint olvasók vagy mozi nézők, ezért érzékeljük a fiktív eseményeket konkrét realitásként. A *Literature and the brain*-ben (2009) Csikszentmihályi és Nell alapján árnyalja álláspontját. Az abszorpcióhoz hasonló szelfelvestési állapotok közé sorolja a flow-élményt: „Más flow élményekhez hasonlóan az esztétikai élmény is annak érzését nyújtja, hogy átléptük a mindennapi valóság határait, mélyen elköteleződünk egy rendezettebb és intenzívebb világban.” (Csikszentmihályi és Robinson, idézi Holland, 2009, 51. o.) Victor Nell az abszorpciót határozottan megkülönbözteti az elragadtatástól (entrancement). Az előbbi a figyelem teljes fókuszálásával éri el a bevonódást, míg az utóbbi magában foglalja az olvasót az alternatív világok csodálatával és sajátos ízével betöltő transz-állapotot. Nell ezt tartja az irodalmi és művészeti élményre specifikusnak, míg az előbbi lenne párhuzamba állítható más flow-élményekkel. A mai kognitív művészetpszichológiában több párhuzamos fogalom és mérőeszköz is létezik az olvasói/nézői bevonódás megragadására (pl. Gerrig alapján a Green és Brock által kifejlesztett Transportation-scale, 2000; vagy Busselle és Bilandzic Narrative Engagement kérdőíve, 2009). Ezek részletes bemutatását a következő fejezetben kísérellem meg.

A kognitív-narratív művészetpszichológia integrálása ismét felveti azt a kérdést, hogy a befogadási folyamatot az olvasó tulajdonságai, a műalkotás jellegzetességei vagy a kettő valamilyen interakciója okozza. Ez az elméleti és módszertani keret ugyanis tipikusan a műalkotás jellegzetességeinek (mint variálható ingereknek) befogadóra gyakorolt hatását állítja a középpontba. Holland a kérdés ismételt tárgyalásakor visszatér a biaktív – vagy John Dewey-től kölcsönzött kifejezése alapján a tranzaktív – modellhez,

melyben a befogadás közben tranzakció megy végbe a műalkotás és az olvasó között, ami „magában foglalja mindazt, amit az írók és művészek létrehoznak, és amit mi megalkotunk ebből.” (2009, 299. o.) Az olvasásnál ez két védekezési rendszer, a szövegé és a befogadóé, összehangolását kívánja meg. Az előbbi esetében a szerző átfogó, szerkezeti megoldásokat alkalmaz az anyag kezelésében, hogy biztosítsa a saját és az olvasó esztétikai és pszichológiai kielégülését. A szereplők viselkedésmintázatai és verbális megnyilvánulásai is elhárításokként működnek. Amikor bevonódunk egy műalkotásba, az általa felkínált formákat használjuk fel a fiktív világban való eligazodáshoz. Ez a leírás tulajdonképpen visszatérés az 1968-as transzformatív modell gondolataihoz.

A műalkotás és a befogadó közti interakció feltételezése megkívánja az inger közeli elemzését is. Holland a kognitív pszichológia legújabb eredményeire alapozva gondolja újra a forma-tartalom-jelentés szerepét a befogadásban. Ha elmélyedünk a műalkotásban, akkor megengedjük, hogy annak formája irányítsa figyelmünket és észlelésünket, azt, hogy egy adott pillanatban milyen tartalomnak vagyunk tudatában. Védekező rendszerünket lefoglalják az észlelés során felvett új információk, és az ezekhez hozzáadott tudattalan asszociációink kezelése. Ezért az olvasó kevésbé képes a szavak többjelentéséből vagy konnotatív jelentéseiből származó fenyegetésekkel megküzdeni, több teret enged a jobb féltekei asszociációknak, ami az irodalmiságból származó hatások alapját képezi.⁹⁹

A jelentés kérdését Holland egyértelműen a koherens értelmezés létrehozása felett érzett élvezethez köti, megalkotását mikro szinten, szóról szóra, mondatról mondatra azonban a diskurzus-elemzés eredményei alapján írja le. A prózához hasonlóan a köl-

⁹⁹ A forma percepciót irányító szerepének alátámasztására Holland a Hasson munkacsoport eredményeit idézi. 2008-ban publikált kísérletükben öt személy MRI aktivitását rögzítették mialatt 30 percet mutattak nekik Leone *A jó, a rossz és a csúf c.* filmjéből. Az elemi vizuális és auditoros információfeldolgozás agyi területein, az érzelmileg kiemelkedő, meglepő filmrészleteknél egy irányba mutatott agyi aktivitásuk. Eltérő volt azonban azokon az agyi területeken, melyek a különböző modalitású információkat egyetlen koherens képpé állítják össze, illetve a prefrontális területeken, amelyek a látottak érzelmi és intellektuális értelmezését végzik. Egy későbbi kísérletükben Hassonék a film műfaját is bevonták a vizsgált változók közé: egy szoros történetvezetésű Hitchcock film hatását hasonlították össze egy szerkesztetlen felvétellel, ahol emberek mászkáltak. A nézők agyi aktivitásának 65%-a mutatott egy irányba a Hitchcock-film esetében, ami szignifikánsan nagyobb volt, mint a szerkesztetlen filmnél, és magában foglalta a frontális kéreg magasabb agyi funkcióinak részleges korrelációját is. Az egyes filmek tehát különböznek abból a szempontból, hogy mekkora kontrollt gyakorolnak a nézők felett. Ugyanakkor a nézők közti különbségek és az egyéni válaszok gyakrabban kerülnek előtérbe, minél magasabb agyi funkciókat használunk a befogadásakor. Ezek az eredmények a műalkotás strukturális koherenciája (szerkesztett vs. szerkesztetlen) és a befogadókban aktivált agyterületek szintje között is implikálnak összefüggést. Feltételezhető, hogy egy alacsonyabb strukturális koherenciájú alkotás megértéséhez magasabb agyi funkciókat szükséges aktiválni, így széttartóbbak lesznek a nézői válaszok. 2009-ben és 2010-ben az ELTE Filmtörténeti Tanszékével közösen végzett kutatásunkban általánosságban mi is a nézői válaszok együttjárásának mértékére voltunk kíváncsiak, illetve a széttartás mögött feltételezett személyiségjellemzők hatásaira. Vizsgálati módszerünk azonban a tartalomelemzés, illetve a kérdőíves módszerek ötvözete volt. A nézők filmre adott online kommentárjait tartalomelemezük a koherencia változója mentén, ami kirajzolta a filmeknek azokat a jelenteit, melyek egyéni különbségektől függetlenül egyöntetű választ hívtak. Az egyéni variancia egyik okozója visszamutat a pszichoanalitikus recepcióelméletekre, az intim kapcsolatok korai mintázataira. Holland konklúziója módszertani szempontból az, hogy míg az egyéni élményt eddig csak pszichodinamikusan tudtuk megközelíteni, most már az agytérképező eljárások is lehetőséget adnak rá.

tészet is következtetéseket kíván tőlünk (pl. metafora-értelmezés, képek, távoli információk összekapcsolása). Annak magyarázatában, hogy miért alkotunk jelentéseket, Holland Jaak Panksepp neurológiai elméletére támaszkodik: befogadás közben bekapcsoljuk agyunkban a kielégülést remélő KERESŐ rendszert, és engedjük, hogy kíváncsiságunk teljes mértékben odaszegezzen minket a könyvhöz vagy a filmhez. Emellett legátoljuk a motoros rendszert, így a KERESÉS válik a műalkotás közbeni cselekvés egyetlen formájává, ami jelentőséget és koherenciát képes teremteni. Úgy viselkedünk, mint amikor jutalmat várunk, ami a személy korai tapasztalatainak megfelelően az ösbizalommal is kapcsolatban van: azt a megerősítést kaptam-e a környezetemtől, hogy képes kielégíteni belső szükségleteimet és vágyaimat? Holland szerint pozitív korai tapasztalatok esetén ezt a bizalmat erősíti meg a műalkotással való találkozás, és a várható öröm reményében fordulunk a művészethez.

Kitekintés a kognitív-narratív művészetpszichológia felé

Holland munkássága egyértelműen tükrözi a kognitív pszichológia, a neuropszichológia és a narratív pszichológia térnyerését elméletében. Bár, ahogyan korábban is kiemeltem, ez a fordulat nem szorította ki a pszichoanalitikus irodalomelmélet helyét gondolatrendszerében; inkább ötvözni igyekezett eredményeiket. A befogadás hipotéziseken alapuló feedback-modellje, illetve a kognitív és affektív folyamatok kiépülésének és interakciójának elképzelése a mai kognitív művészetpszichológia fő áramába is tartozhatna. A DEFT-modell második-harmadik szakaszára tehető abszorpció jelenségének vizsgálata, mely Hollandnál 1968-as, *The Dynamics of Literary response* c. könyve óta jelen van, bár változó mértékben, az empirikus művészetpszichológia egyik központi kérdése. Egyértelműen új belátásokra vezetne a kognitív művészetpszichológiában a pszichoanalitikus megközelítés integrálása, melynek következményeként a fiktív világba való bevonódást olyan képességnek lehetne tekinteni, mely a korai anya-gyermek kapcsolati élmények pozitív háttérén megengedi az én-nem-én határ közti elmosódást. Holland DEFT-modellje utolsó szakaszában, a transzformációs művelet részének tekinti a szintézisteremtés folyamatát, melyet a másodlagos gondolkodás irányít, azonban egy belső hajtóerőre vezethető vissza. A szövegfeldolgozást vizsgáló kutatások egyik központi állítása, hogy a jelentésalkotás során a befogadó koherens reprezentációt hoz létre a műalkotásról. Ennek személyiségbeli meghatározóira nem terjed ki a megközelítés fókusza, van den Broek, Ridsen, és Husebye-Hartmann (1999) is csupán az olvasó által az adott befogadási helyzetben alkalmazott koherenciára vonatkozó sztenderdeket veszik számításba. Hollandnak a DEFT-elés egyes szakaszainak korai kapcsolati háttérhez kötődő elképzelése (elvárások – biztos kötődés, védekezés/fantázia – rugalmasság, transzformáció – egószintézis) támpontokat nyújthat a szintézisteremtő képesség gyökereinek vizsgálatában is, amely megnyitja az utat az adott személyiségjellemzőt mérő kérdőívek használata előtt.

Ebben a fejezetben a kognitív-narratív művészetpszichológia komplexitásra, koherenciára vonatkozó kutatási eredményeit tekintem át, illetve az abszorpció jelenségét tárgyaló kurrens irodalmat. Ehhez azonban szükségesnek tartom a megközelítés általános elveinek és módszertanának rövid bemutatását. Ezt a pszichoanalitikus esztétikának az empiria hangsúlyú művészetpszichológia területéről való viszonylagos kiszorítása – és visszavonulása a művészettudományi tanszékek interpretáció-központú keretei közé (Miall, 2006) – indokolja. Ennek egyik oka, hogy a pszichoanalízis nem kínálta fel, sőt inkább ellenezte állításainak kísérleti úton való ellenőrzését (László, 2002). Deklarált céloom, hogy a pszichoanalitikus esztétika feltevéseit is bekapcsoljam a kísérleti művészetpszichológia áramába, olyan vizsgálatok bemutatásával, amik a modern pszichoanalitikus recepcióelméletek azon konvergáló feltevését kívánják ellenőrizni, mely szerint az olvasói/nézői válaszok háttérében a korai kapcsolati mintázatok tudattalan ismétlése áll. Ez a célkitűzés szükségszerűvé teszi a pszichoanalitikus mellett más módszertani eszközök, eljárások alkalmazását: kutatásaimban a hangos gondolkodás módszerét, az így kapott vers-, illetve filmbefogadási jegyzőkönyvek narratív pszichológiai elemzését, valamint személyiségtesztek használatát.

Holland hús-vér befogadókkal végzett vizsgálatai kivételnek számítanak a pszichoanalitikus elméletalkotás területén, nem véletlen, hogy bár a kísérleti pszichológia szigorú pozitivisták elvárásainak nem felelnek meg, de empirikus olvasó-központú szemlélete a mai kognitív művészetpszichológiában is megkerülhetetlen. 1993-as *Experiencing Narrative Worlds* c. áttörő munkájában Gerrig a következőképpen fogalmaz: „Amire a kognitív pszichológiának választ kell találnia... az a mentális reprezentációknak azok a tulajdonságai, amelyek az identitástémák megjelenését lehetővé teszik a narratívumok átélése során.” (22–23. o.) Tíz évvel később pedig Dixon és Bortolussi (2003) pszichonarratológiai elmélete egyik pillérének nevezi a Holland által is képviselt olvasói válaszelméleteket. Mindazonáltal maga Holland *Reader-Response Criticism* (1998) c. tanulmányában elhatárolódik az irodalom empirikus tanulmányozásának a '80-as évek elején kibontakozó új gyakorlatától, mivel szerinte azt a szöveg-aktív megközelítés uralja:

Mostanában Kanadában, Németországban, Magyarországon és Izraelben sok kutató végez kísérleteket valódi személyek esztétikai válaszaival kapcsolatban (de Beaugrande, Goodblatt, Halász, Martindale, Miall, Van Peer, Tötösy, Tsur, hogy csak egy párat nevezünk meg). Munkájukban tipikusan az irodalmi szöveg a független változó a rá adott válasz pedig a függő változó... Ez a paradigma a szöveget helyezi az aktív, meghatározó szerepbe, a recepcióesztétikának megfelelően, és kétséget kizáróan, az Újkritika szellemében... Az olvasói-válasz elméletek amerikai tradíciója a 'konstruktív' modellt követi. Ennélfogva, úgy hiszem, érdekesebb kérdéseket vet fel a pszichoanalitikus közösség számára. (1205. o.)

Az idézetben Holland saját korábbi besorolására cáfol rá, melyben a recepcióesztétika a bi-aktív modell tipikus példája volt. Az azóta egyesületbe is tömörülő kutatók (IGEL: Internationale Gesellschaft für Empirische Literaturwissenschaft) deklaráltan a szöveg és olvasó interakcióját hangsúlyozó modellből indulnak ki (MacNealy és Kreuz, 1996). A szemléletet jól tükrözi Martindale 2007-es provokatív felvetése az empirikus művészetpszichológia múltjáról és aktuális trendjeiről írt összefoglaló tanulmányában, mely szerint az esztétika a kognitív tudomány részdiszciplínája kellene, hogy legyen, mert a műalkotásokat nem fizikai entitásként kell vizsgálni, hanem ahogy a megfigyelő érzekei és megérti őket. Az empirikus esztétika alapkérdései eszerint arra vonatkoznak, hogy milyen pszichikus folyamatok mennek végbe a befogadás során, és milyen tényezők határozzák meg az esztétikai reakciót? A válaszok megtalálásában egyértelműen helye van a pszichoanalízisnek is; ezt paradox módon Graesser, Person és Johnston (1996) azon meglátásával támasztom alá, melyben az esztétikai élmény tanulmányozásának nehézségei között a vizsgálandó tárgy komponenseinek absztraktságát és tudatlan természetét hangsúlyozzák.

Az olvasás-kutatás központi helye a kognitív pszichológiában

A művészeti megismerést az érzékeléstől a szimbolikus rendszerek kezelési folyamatáig vizsgálja a kognitív pszichológia, és nem feltételez külön az esztétikai viselkedést irányító kognitív törvényszerűségeket. Az irodalmi mű jelentése a szövegről alkotott mentális reprezentációnak felel meg, ami az értelmezés folyamata során konstruálódik (László, 1999). Így lehetséges az, hogy az irodalombefogadás kognitív elméleteinek jelentős része általánosságban a szövegértés eredményeire támaszkodik.

Tóth és Csépe (2008) az olvasást olyan komplex készségként határozza meg, amelyben „a kognitív architektúrán belül a nyelv, emlékezet, figyelem és észlelés egymással kölcsönhatásban alakuló rendszerei eltérő működési jellemzőkkel írhatók le. Az olvasás a felsoroltak közül legszorosabb kapcsolatban a nyelvi rendszerrel áll.” (36. o.) Van den Broek és Gustafson (1999) szerint az olvasás kutatása éppen komplexitása és humán-specifikus jellege miatt áll régóta a kognitív pszichológia homlokterében. A résztvevő kognitív folyamatok az alacsonyabb rendűektől (betűfelismerés, szintaktikai elemzés) az egészen magasrendűekig (pl. jelentés-hozzáférés, tudás- és ismeretaktíválás, olvasási stratégiák alkalmazása) széles skálát ölelnek fel, melyek integrációja szükséges a sikeres megértéshez.¹⁰⁰

¹⁰⁰ A szöveg és olvasó interakciójából származó megértést Rusch (1997) nyomán mindig generatív, konstruktív, kreatív és szintetizáló folyamatnak tekintem, melyben a szekvenciális és hierarchikus folyamatok együttműködése egy koherens, szubjektíven is kielégítő reprezentáció kialakítása felé tart, ami szociálisan beágyazott. A feldolgozás és megértés fogalma – különösen az irodalmi szövegekre vonatkoztatva – ma tágabb, magában foglalja az érzelmi, intellektuális és érzelmi folyamatokat is.

Az olvasás-kutatás első generációja az 1970-es évek közepétől eredmény-központú volt. Fő kérdése arra irányult, hogy az olvasók mire emlékeznek az olvasott szövegből, mik a jellemzői és milyen tényezők határozzák meg a kialakított reprezentációt? Ez a fókusz a szöveg jelentésére és az olvasó jelentéskereső motivációjára irányította a figyelmet a szövegfeldolgozás kutatásában is (Dixon és Bortolussi, 2003). A '80-as évektől kezdve, részben az online tevékenységek mérését lehetővé tevő technikai újítások következtében (pl. szemmozgás követése), a kutatók érdeklődése az olvasás folyamata felé fordult: milyen információk és mikor aktiválódnak a szöveg befogadása során, illetve milyen következtetések szükségesek a megértéshez? Általános egyetértés van abban, hogy a szöveg szerepe meghatározó az éppen aktivált információk tekintetében. Eltérő modellek születtek azonban annak leírására, hogy milyen jellegű következtetéseket végeznek az olvasók a megértés során: pusztán a lokális koherencia fenntartására szolgálókat (minimalista modellek) vagy a globális koherenciára is kiterjedőket; referenciális és/vagy oksági kapcsolatokat létesítőket; az előzményeket újraaktiválókat és/vagy előretekintőket, a lehetséges események bejósolását célzókat (konstruktivista modellek). Az online és offline viselkedést legeredményesebben a magyarázat-alapú modellek jelzik elő, melyek a lokális koherencián túl akkor feltételezik a globális koherencia megteremtésére irányuló következtetéseket, ha azok szükségesek a kauzális megértéshez (van den Broek és Gustafson, 1999). A harmadik generáció célkitűzése integratív, a folyamat és az eredmény együttes vizsgálata révén igyekszik olyan kérdésekre választ találni, hogy az online feldolgozás során milyen mechanizmusok járulnak hozzá a végleges reprezentáció kialakításához, és hogyan hat vissza az alakuló reprezentáció az online folyamatokra? Az olvasást ebben a szakaszban az aktivációk folyamatos és dinamikus váltakozása, illetve különböző erőssége jellemzi.

A jelentést előtérbe helyező szövegértés kutatások középpontjában elsősorban a szemantikus vagy konceptuális feldolgozás áll: az olvasó feladata az egymás utáni mondatok összekapcsolása, a koherens szöveg-reprezentáció megalkotása. A szöveg jellemzőiből kiindulva a lokális fogalmi-propozicionális mikrostruktúra alapján, és globálisan a szövegtéma szerint. Az olvasó oldaláról mindkettőt a világról való tudás sémái, szemantikus struktúrái szervezik (László, 1999). „Az irodalmi szövegek mentális reprezentációit tanulmányozandó, a kognitív pszichológiának rendelkeznie kell a tudás és élmény reprezentációjának komplex elméletével, és egy arról szóló teóriával, hogy e változatos tudásformák az olvasás folyamán miként lépnek interakcióba a szövegben rejlő információval.” (László és Viehoff, 1994, 325. o.)

A kognitív pszichológia tehát az olvasó (általános) jellemzőit az elmében tárolt tudás¹⁰¹ felől közelíti, ami szövegbefogadás esetén érinti az adott nyelv lexikai, szintak-

¹⁰¹ A tudás itt a legtágabb értelemben, a tapasztalatok összességéként értendő. Bruner (1986) a környezetből érkező információk strukturálásaként határozza meg, annak megtanulásaként, hogy hogyan függnek össze egymással a dolgok.

itikai, szemantikai és pragmatikai jellemzőinek ismeretét (ez utóbbiba beleértve az adott szövegtípus műfaji jellegzetességeit is), ezen túl pedig olyan nyelven kívüli tudás mozgósítását, ami általában a világ működését (pl. naiv pszichológiai és fizikai elméletek, kulturálisan elsajátított társadalmi tapasztalatok), és specifikusan a szövegvilághoz köthető eseményeket illetően igazítja el az olvasót (pl. társadalmi-történelmi ismeretek). Bár ezeknek a tapasztalatoknak kétséget kizáróan jelentőségük van a megalkotott mentális reprezentációban, vagyis az értelmezés végtermékében, Fincher-Kiefer (1993) arra mutat rá, hogy kevés kísérleti bizonyíték áll rendelkezésre arra vonatkozóan, hogy a tudás az online következtetési folyamatot is irányítja. Ennek ellenőrzése leginkább olvasás közbeni szóbeli beszámolókkal mehet végbe, a jelentésalkotás forrásainak vizsgálata révén. Halász (1994, 1996) az olvasás közbeni hipotézisalkotást vizsgálta O'Connor *Minden összefut* c. novellája kapcsán. Az olvasók online jegyzőkönyveinek tartalomelemzése alapján fő következtetése, hogy az események megértését és bejósolását az emberi cselekvésre vonatkozó sémáink irányítják, valamint, hogy a befogadás folyamán is érvényesül az elsőbbségi hatás, az első benyomások irányadó szerepe. A szövegfeldolgozás egy állandó önkorrektív folyamat, melynek keretét különböző kontextusok alkotják: a már említett nyelvi és kulturális kontextus mellett kiemeli az olvasó szándékait és perspektíváját alkotó szituációs kontextust, az adott műalkotás modalitás specifikus jellegzetességeit (médiakontextus), és a befogadó tudását, attitűdjeit, érzéseit magában foglaló személyes kontextust. Én ez utóbbit kiegészíteném az olvasó tartós személyiségjegyeivel, amik meghatározzák, hogy a megértés folyamán milyen más kontextusok, és milyen mértékben aktiválódnak.

A szöveg jellegzetességeinek és az olvasó tudástípusainak külön-külön vizsgálata természetesen nem adja ki a szövegfeldolgozás komplex, ökológiai validitással is rendelkező elméletét. A kettő különböző találkozási mintázatait nevezte el van Dijk és Kintsch diskurzus stratégiáknak (ld. László, 1999), melyek létezése mögött az az előfeltevés áll, hogy a szöveg különböző szinteken szervezett információ, a befogadóknak pedig hasonló, kognitív sémákba szervezett tudásuk van. Ez az izomorfizmus a Gestalt pszichológia óta jelen van a pszichológiai gondolkodásban, a narratív pszichológiában is megtalálható (ld. László, 2005), az evolúciós pszichológián belül pedig például Steen (2006) és Donald (2006) képviselik. Az előbbi szerint az esztétikai élmény létezése arra mutat rá, hogy jelentős és szisztematikus kapcsolat van a környezetben megjelenő rendezettség és létezésünk bizonyos aspektusaiban kifejeződő belső rend között. Donald szerint az agyunk specifikusan úgy fejlődött, hogy az adott kultúrában éljünk, ami a tudás kollektív tárháza.

A szövegértés elméletei közül a legtartósabbnak és leginkább interaktívnak a szituációs modell bizonyult, mely az előzőekben említett szövegjellegzetességek és olvasói tudás interakciójának kérdését azzal az előfeltevéssel oldja fel, mely szerint olvasáskor hierarchikusan reprezentáljuk a szöveg felszíni jellegzetességeit és a szöveg által ábrázolt

világot (Dixon és Bortolussi, 2003). A felszíni struktúra proposíciók halmazaként jelenik meg az elmében automatikus szöfelismerési és szintaktikai elemző műveletek eredményeként (Kintsch és van Dijk, 1978). Az állítások közötti szemantikai kapcsolatok létrehozása eredményezi a proposíciós szövegbázist (propositional textbase), ami már rendezettsége révén korlátozott jelentéshez juttatja az olvasót (Fincher-Kiefer, 1993). Ez felelhet meg a korábbi modellekben a szöveg lényegét absztraháltan megragadó makroszintnek, ami elvont sémákból építkezik. A legfelső szinten található az olvasó szövegen kívüli tudását leginkább mozgósító szituációs vagy mentális modell, ami a következtetések gazdagságában tér el a proposíciós szövegbázistól, részletesen kontextualizálva a szövegvilágban ábrázolt eseményeket a személyek, tér, idő, kauzalitás és intencionalitás dimenziói mentén. A szövegben leírt állapotok integrált mentális reprezentációjában helye van az anticipációs, prediktív következtetéseknek, a hősök tulajdonságokkal való felruházásának is, és ezt nevezzük értelmezésnek (Zwaan és Radvansky, 1998; Fincher-Kiefer, 1993). Zwaan és Radvansky szerint a forgatókönyvekhez képest a szituációs modell egy adott éttermi látogatás leképezése. Fontos kiemelni, hogy a második és harmadik szint közti határvonal a legújabb eredmények fényében elmosódni látszik, ugyanis a nyelvi megértés (az adott szó auditív feldolgozása nyomán automatikusan aktiválódó képi, testi, stb. érzékletek) maga után vonja a szituációs modell megalkotását. Zwaan, Langston és Graesser esemény-indexelő modellje a szituációs modellhez képest arra mutat rá, hogy a feldolgozás folyamán az egyes dimenziókat külön-külön, eltérő részletességgel dolgozzuk ki, illetve az egyes dimenziók online interakciójára (pl. a téri dimenzió részletes kidolgozása valószínűsíthetően nem történik online, kivéve, ha az események menetében kauzális jelentősége van a térnek).¹⁰²

A kognitív pszichológia figyelme a '80-as évektől fordult a perceptuális vagy élményjellegű feldolgozás felé (László, 1998), melynek keretében például a szöveg által előtérbe állított (foregrounding) stilisztikai jellemzők érzelmi hatását, a szereplőkkel való identifikációt, a feszült várakozás érzését (suspense) kutatják. Dixon és Bortolussi (2011) szerint bár sok minden történt az empirikus irodalomkutatás elmúlt 40 éve alatt, egyik vizsgált terület sem teljes mértékben feltárt. Sürgető a hiánya a befogadás során a megismerési és érzelmi folyamatok vizsgálatát integráló kutatásoknak, melyek olyan problémákat állítanak fókuszba, hogy az érzelmek hogyan segítik a feldolgozást, irányítói vagy kísérői?¹⁰³

¹⁰² Bár a megértés és a tudás meghatározásánál is arra törekedtem, hogy az irodalmi befogadást komplex, intellektuális, érzelmi és testi feldolgozást egyaránt magában foglaló tapasztalatként írjam le, a kutatások egyértelműen feloszthatóak kizárólag a kognitív és kizárólag az érzelmi reakciók vizsgálata mentén. A megismerési folyamatokra koncentrálok az olvasásra irányuló célokat, attitűdöket, az olvasói elvárásokat (szakértő vs naiv befogadó, műfaji tudás), bizonyos textuális jellemzőkre adott reakciókat, következtetéseket, illetve a szövegek értékelését vizsgálják (Dixon és Bortolussi, 2011).

¹⁰³ Halász szerint (1996) az olvasó empátiája a hőssel a hős reakcióinak megismerésétől is függ, az átélt érzelem pedig szorosan kapcsolódik az események ismeretstruktúrák alapján elvárt alakulásához. A befogadói empátia és identifikáció elméletei már beemelték modelljeikbe a hős céljának feltérképezését, ami korábban a kognitív fo-

Az irodalmi műalkotás jellegzetességei

Bár a szövegértés és szövegfeldolgozás kutatása jelentős eredményekkel járult hozzá az irodalmi szövegek befogadásának leírásához, a kísérleti feltételek miatt egyszerűsített ingeranyag alkalmazása és az olvasói tudástípusok vizsgálata nehezen tudja kezelni a műalkotások sajátos jellegzetességeit, és a befogadás élményszintű, sokszor az egész életre kiható természetét. László és Larsen (1990) a személyes élmények felelevenedését vizsgálta Sánta Ferenc *Nácik* c. novellájának befogadása során. Végkövetkeztésükben hangsúlyozzák, hogy a sémákon alapuló ismeretek alapján nem lehet kielégítően magyarázni különböző olvasók különböző reakcióit ugyanarra az irodalmi műre. Az általános ismeretek mellett specifikus ismereteket is fel kell tételezni, a személyes élmények felelevenedése és beleszövődése a megértésbe pedig különösen fontos az irodalmi műalkotások esetén. Ezáltal kerül ugyanis a szöveg kapcsolatba az olvasó énjével. A klasszikus és modern pszichoanalitikus szerzők éppen ezt az énvonatkozást emelik ki.

A személyes élmény lehet a befogadó által átélt, vagy mástól hallott esemény, illetve az olvasottakra emlékeztető fikciós alkotás is. Halász (1996) illesztett témájú fikciós és értekező szöveget olvastatott középiskolásokkal. Az irodalmi szövegre adott ráemlékezésekben a befogadó inkább résztvevő cselekvő volt, a felidézett élmények személyesebbek, tágabb interperszonális teret mozgatók, affektívabbak, és részletesebbek voltak, mint az értekező szövegnél. Az utóbbihoz kapcsolódó élményekben a befogadó inkább közvetlen megfigyelő volt, vagy hallotta a történetet. Halász ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy az olvasás során a ráemlékezések csak annyiban szolgálják a szöveg megértését, amennyiben az olvasó identitásának gazdagítása a szöveg jelzőingereivel összhangban történik. Squire (1964) ezzel egybehangzó kitétel tett a kontrollálatlanul feltörő személyes élmények megértésben játszott szerepével kapcsolatban: amikor az asszociációk a történetmegértés kritikus pontjain történtek, például egy konklúzió levonását közvetlenül megelőzve, az olvasó végső elképzelése a történetről lényegesen inkoherebb volt.¹⁰⁴ A személyes élmények ugyanakkor az események bejósolása által segíthetik a megértést. Bár ahogy az előző fejezetben már utaltunk rá, az egyik legmarkánsabb véleményeltérés a szövegfeldolgozás kapcsán éppen akörül bontakozott ki,

lyamatok vizsgálati területébe tartozott (pl. Tan, 2010). Az integratív törekvések körébe tartoznak a befogadás folyamatát leíró modellek is, melyek közül az egyik legelfogadottabb Grodal elmélete (Kovács, 2010), mely az észlelés, érzélem, kogníció, emlékezet, cselekvés lépésein keresztül írja le a néző esztétikai tapasztalatát.

¹⁰⁴ Larsen és Seilman a befogadás szekvenciális kibomlásában is elhelyezte a személyes emlékeket. Eredményeik szerint az irodalmi szöveg olvasásának kezdetén több személyes emlék hívódik elő, mert az olvasó ekkor konstruálja meg a diskurzus-univerzum reprezentációját (Halász, 1996). Ennek ellentmond Squire kísérlete, melyben a személyes emlékek a befogadás jegyzőkönyvekben inkább a történet közepén szaporodtak meg, amikor az olvasók már egyértelműen bevonódtak érzelmileg (1964).

hogyan vajon végeznek-e az olvasók az események várható bekövetkezésével kapcsolatos következtetéseket online, 1981-ben Olson, Mack és Duffy is abban jelölte meg az irodalmi és értekező szöveg befogadása közti legfontosabb különbséget, hogy az előbbi esetén a személyek alapvetően prospektív orientációt vesznek fel, vagyis igyekeznek bejósolni az események várható menetét, míg az esszéknél a mondatról mondatra történő feldolgozást a retrospektív orientáció jellemezte, az olvasók az aktuális információkat próbálták az addig elhangzottakhoz igazítani.

A személyes élmények előhívása mellett az irodalmi szövegek jellegzetessége a személyes értelmezések, jelentések gyakoribb kiváltása (Halász, 1996). Ez különösen annak fényében érdekes, hogy ugyanakkor az irodalmi szöveg az értekezővel összehasonlítva nem eredményezett több általános jelentést, és nem differenciálta erősebben a személyek válaszait, vagyis nem hívott elő markánsabb idioszinkratikus ítéleteket.¹⁰⁵

A személyes élmények és jelentések gyakoriságával összhangban az irodalmi szövegek általában érzelmileg jelentősebbek, mint az értekező szövegek. Halász (1990) összehasonlító vizsgálatában az irodalmi szöveget izgalmasabbnak, nagyobb kíváncsiságot ébresztőnek, érdekesebbnek, befejezettebbnek értékelték a személyek, és jobban beleélték magukat. Andringa (Miall, 2006) a hangos gondolkodás módszerével gyűjtött válaszokat egy Schiller novellára, majd kategorizálta őket. A kevésbé tapasztalt olvasók körében egy jellegzetes válasz-szekvenciát írt le: érzélem, értékelés, majd érvelés. Ez alapján jutott arra a következtetésre, hogy a befogadás során az érzélem facilitálja, szelektálja és irányítja az érvelést. Kétségkívül szerepük van az érzelmeknek az olvasási motiváció fenntartásában, a szöveg által nyújtott élvezetben és az irodalom énré gyakorolt hatásában. A megértésben betöltött funkciójukat azonban további vizsgálatokkal szükséges tisztázni.

Az empirikus irodalompszichológián belül legerőteljesebben Miall és Kuiken érvel amellett, hogy a szövegfeldolgozás propozicionális, következtetés-fókuszú megközelítései nem feltétlenül alkalmazhatóak irodalmi szövegekre azok stilisztikai sajátosságai miatt. A műalkotás nyelvi-formai jellegzetességei (trópusok, ritmus, alliterációk) erőteljesen befolyásolják a szöveg megértését és a rá való emlékezést is (Eva-Wood, 2004). Miall és Kuiken a defamiliarizáció elméletére támaszkodva tekintik az irodalmi szöveget más szövegtípusoktól eltérőnek, olyannak, amelyik nyelvi-formai jellegzetességei révén éppen a szavak prototipikus használatának elvetésére szólít fel, kizökkent a mindennapos megértés keretei közül. Ez a kilépés érzelmeket generál, ami személyes perspektíva és jelentések megalkotásához vezet. „Az általános szövegelmélet keretében a stílus funkciója »a megértés gazdaságossá tétele«, míg az irodalom defamiliarizációs el-

¹⁰⁵ Kuiken és Miall (2001) műnembeli eltérést is talált: az elbeszélések több személyes kijelentést indukáltak, mint a versek. Ez alátámasztja Holland azon megfigyelését, hogy a versek hatása közvetettebb, és a realista próza növeli az olvasói azonosulás esélyét (1968).

méletében a »megértés bonyolítása.« (Eva-Wood, 2004, 183. o.) A szerzők a prágai iskola defamiliarizációs elmélete mellett elsősorban Mukarovszky „foregrounding” elméletére támaszkodnak az irodalmi műalkotás hatásának elemzésében. Ez utóbbi szerint az irodalmi nyelv kiemel, előtérbe állít bizonyos szövegrészeket, amiket kísérleteik eredményei szerint az olvasók szignifikánsan többször választanak meglepőnek (striking) vagy evokatívnak (Kuiken, Miall, és Sikora, 2004). Halász (1990) szerint a műalkotás előtérbe és háttérbe állított részeinek kölcsönviszonya határozza meg a rá jellemző komplex és egységes szerkezetet. A műalkotás abban különbözik más szövegtípusoktól, hogy az eltérítő eljárásokat is magasan integrálja. A mű hatásának egyik összetevője, hogy a hétköznapi nyelvtől való eltérés egy ideig növeli az énrendszer entrópiáját, aminek vállalása az olvasó részéről tudatos, hiszen tudja, hogy átmeneti, és így a negentrópia átélése a befogadás végén kifejezettebb.

Zwaan klasszikussá vált kísérlete, melyben ugyanazokat a szövegeket adta a kísérleti személyeknek eltérő instrukciókkal – melyek vagy irodalmi szöveggként vagy újsághírként posztulálták az olvasandó anyagokat – arra mutat rá, hogy az irodalminak vélt szövegeket inkább nyelv-központúan olvasták, és próbáltak eljutni a jelentésükig, a hírekben pedig az oksági összefüggésekre koncentráltak (Miall, 2006). Ez az eredmény alátámasztja azt az elképzelést, hogy irodalmi és nem irodalmi szövegeket máshogyan olvasunk, nagyobb erőfeszítésre vagyunk hajlandóak az előbbi esetében, és a reprezentáció eltérő hierarchikus szintjein egyszerre kódoljuk az információkat. Nem teszi érvénytelenné azonban a szövegfeldolgozást vizsgáló kutatások eredményeit az irodalmi művek esetében, hiszen a felszíni struktúra jelentősége és a jelentés keresése itt is központi elméletek.

Az irodalmi befogadás empirikus módszerei

„A befogadók esztétikai kultúrájának mérhetősége alighanem még hosszú időre szelíd illúzió marad. Egyelőre ugyanis körvonalaiiban sem látható az eszközök olyan finom osztatú rendszere, amely meg tudná közelíteni a műértés belső mechanizmusát, s ugyanakkor a szövegek partitúráját is le tudná írni a leadható üzenetek nagyszámú (szinkron és diakron) változatai felől.”
(Kulcsár Szabó, 1984, 90. o.)

Bár a '80-as évek elején egy irodalmár számára valóban nem tűnhetett túl reményteljesnek a komplex irodalmi tapasztalat empirikus vizsgálata, a kognitív pszichológia szemszögéből az olvasás és a narratívumok megértése empirikus kérdés (Dixon és Bortolussi, 2003). A kísérleti tesztelés tárgya pedig lehet a pszichoanalízis vagy az irodalomtudomány által felhalmozott elméleti tudásanyag is. A rendelkezésre álló módszerek, amelyek a szövegtudomány esetében sem különböznek a kognitív pszichológia más területein alkalmazott eljárásoktól, természetesen behatárolják a kutatási probléma termé-

szetét, illetve az alkalmazott ingeranyagot is. Ebből a megfontolásból az irodalmi befogadást kutató kognitív pszichológusok a megértés vizsgálatokor legtöbbször nem irodalmi szövegeket használtak, mivel azok túl összetettek, lehetetlen az egyes szövegváltozókat kontroll alatt tartani (MacNealy és Kreuz, 1996). A kutatók által létrehozott és szisztematikusan variált szövegek azonban kevésbé érdekesek, kevésbé informatívak és kevésbé koherensek, mint a természetes szövegek (Bailey és Zacks, 2011). A textoidok alternatívája a rövid, szoros történetvezetésű, általában egyetlen perspektívát tartalmazó (nép)mesék, gyermektörténetek használata (pl. Olson et al., 1981; Trabasso és van den Broek, 1985).

Az empirikus irodalompszichológiában a kísérleti eljárások az azonnali vagy késleltetett szabad illetve hívószavas felidézéstől a különböző reakcióidő és az olvasási idő mérésén át a fogalom-szortírozásig, és a skálás értékelésig terjednek. A társadalomtudományokban preferált módszerek közül a kérdőívek, az interjú és a megfigyelés is helyet kapott. A kevésbé tradicionális eljárások közül a hangos gondolkodás módszere, a szövegek, illetve az olvasói válaszok tartalomelemzése, valamint a fiziológiai reakciók mérése egyre nagyobb népszerűségnek örvend (MacNealy és Kreuz, 1996). A *Scientific Study of Literature* c. folyóirat első számában (2011) Biber a számítógépes korpuszelemzések alkalmazásának előnyeit veszi számba olyan tradicionális irodalomtudományi kérdések esetében, mint egy-egy szerző, illetve műalkotás jellemző szóhasználatának vagy grammatikai összetételeinek vizsgálata. Graesser, Dowell és Moldovan (2011) arra mutat rá, hogy már a jelenleg elérhető elemző szoftverek is képesek egyes szó- és mondat szintet meghaladó műfaji, retorikai és pragmatikai jellegzetességek felismerésére, kezelésére.

Ahogy az olvasáskutatás történetének rövid áttekintésekor már utaltunk rá, a befogadás során alkotott online következtetések vizsgálata a '80-as évek technológiai és módszertani újításaira támaszkodott. Függő változóként gyakran alkalmazták az automatizált olvasási idő mérést, a szómegnevezési, illetve lexikális döntési latenciát, különböző priming technikákat, vagy a Graesser és Clark által kifejlesztett kérdés-válasz módszert (MacNealy és Kreuz, 1996). Trabasso kauzalitásra vonatkozó eredményei nagymértékben támaszkodnak a hangos gondolkodás módszerére. Ez utóbbi különösen alkalmas arra, hogy az olvasás során spontán megjelenő különböző következtetések gyakoriságát felmérjük, illetve a megértés vizsgálatában együtt vizsgáljuk a tudásalapú következtetéseket és a személyes, érzelmi reakciókat (Magliano, 1999). Az értelem-képződés kísérleti körülmények között való megragadásának egyik legnagyobb nehézsége, hogy nem propozíciók formájában jelenik meg. A hangos gondolkodás módszerével gyűjtött szóbeli beszámolók elemzésekor átfogóbb kategóriák alkalmazására is nyílik mód, így azonosítottak például az irodalmi szövegolvasást megkülönböztető komplex elaboratív folyamatokat (László, 1999).

Trabasso és Suh (1993) arra kért személyeket, hogy hangosan mondjanak ki minden eszükbe jutó gondolatot, miközben egy szöveget próbálnak megérteni mondatról mondatra. A vizsgálatban annak ellenőrzésére törekedtek, hogy a személyek a szöveg diskurzus-analízis által feltárt helyein végeznek-e következtetéseket. Eredményeik szerint a személyek az adott mondat fenntartására, előhívására, kidolgozására és magyarázatára vonatkozó mentális műveleteket végeztek olvasás közben. Trabasso és Magliano (Magliano, 1999) kifejlesztett egy kategóriarendszert is a hangos gondolkodási jegyzőkönyvek elemzésére, mely a magyarázat (visszafelé irányuló következtetés, mely egy adott esemény bekövetkezésének okát igyekszik feltárni), asszociáció (egy adott kijelentés kapcsán elaboratív, leíró részletezés) és predikció (előre irányuló következtetés, mely az események következményeit igyekszik kitalálni) kategóriáit tartalmazza. Természetesen, a hangos gondolkodás módszere elsősorban az olvasás közbeni tudatos, stratégiai feldolgozásról nyújt információt, illetve a felhasznált információkról és tudásbázisról, és nyitva hagyja azt a kérdést, hogy mennyiben járulnak hozzá a megértéshez a nem-verbalizált, automatikus folyamatok. Ez azonban általánosságban a verbális beszámoló technikájának kritikája, nem csak a hangos gondolkodás módszerét érinti, ami még leginkább közel áll a szabad asszociációhoz, így legnagyobb esélye van arra, hogy tudatelőttés folyamatokat is elérjen.

Annak a problémának a megválaszolására, hogy a hangos gondolkodás módszere mennyiben befolyásolja magának a feldolgozásnak a természetét, menetét Waern (1988) és Guindon (Ericsson, 1988) végeztek vizsgálatokat. Mindketten a közvetlenül olvasás utáni retrospektív felidézéssel hasonlították össze a hangos gondolkodást. Waern eredményei szerint ugyan több verbalizáció volt a hangos gondolkodás alatt, mint az olvasást követően, a beszámolók tartalma nem különbözött. Guindon nem talált különbséget a történetek megértésében a két feltételben, amit Fletcher történet összefoglalók vizsgálatának eredményei alapján megerősített (Ericsson, 1988). A hangosan gondolkodó személyek tehát képesek beszámolni közvetlenül a tudati fókuszukban levő (szöveg)tartalmakról és arról, hogy mit csinálnak ezekkel. A kutatók feladata, hogy ezeket a beszámolókat a mögöttes mentális folyamatok tükrében értelmezzék, illetve összehasonlítsák őket más módszerek eredményeivel.

Trabasso a Graesser és Clark által kifejlesztett miért, hogyan és mi-fog-történni-uzután kérdés-válasz módszerrel vetette egybe a hangos gondolkodással gyűjtött jegyzőkönyvek eredményeit, és számszerűen megegyező következtetéseket talált. Suh és Trabasso pedig konvergenciát fedezett fel a verbális beszámolók és a felismerési ítéletek latenciája között (Magliano, 1999). Olson és Mtsai (1981) a hangos gondolkodás módszerét hasonlította össze az olvasási idő mérésének eredményeivel irodalmi és értekező szövegek esetében. Az irodalmi szövegeknél a két módszer adatai konvergáltak, és arra mutattak rá, hogy a fikciós elbeszélő szövegek egyes történetrészeit prediktív stratégiáknak köszönhetően különböző sebességgel olvassák a személyek. A történet

elején lassabbak voltak, mert ekkor alkották meg értelmező hipotéziseiket, később ezeknek elvetése vagy igazolása kevesebb időt vett igénybe.

Összetett irodalmi műalkotások vizsgálatában Kuiken és Miall egyik legtöbbet alkalmazott módszere a hangos gondolkodás, bár az általunk 2009-ben és 2010-ben végzett kutatástól eltérően ők nem a befogadás közbeni folyamatos kommentálásra kérik a személyeket, hanem részekre osztják a műalkotást, és ezeket egymás után vetítve gyűjtik össze a befogadók szóbeli reakcióit (2001).¹⁰⁶ Felmerül a kérdés, hogy nem-prózai irodalmi alkotások esetében mennyire hatékony a módszer. Harker eredményei szerint középiskolás diákok nem tettek különbséget a verbális beszámolóknak a költői művek és a prózaiak között (Eva-Wood, 2004). Eva-Wood a költészet-oktatás hatékonyságának növelése érdekében dolgozta ki a hangos gondolkodás módszerével szemben a hangos gondolkodás és érzés módszerét. Az utóbbi csoportba tartozó diákok átlagosan hosszabb jegyzőkönyveket adtak ugyanarra a költeményre, melyek elsősorban az elabratív, jelentés kereső, értelmező megjegyzések számában haladták meg a hangos gondolkodás módszerét. Emellett több stilisztikai eszközt azonosítottak a versben a hangos gondolkodást és érzést követők; személyes megjegyzéseik és képzeleti tevékenységük inkább a költői hang (empatikus) megértéséhez kötődött, míg a hangos gondolkodás csoport esetében a szövegtől független maradt. Ezek az eredmények alátámasztják a módszer instrukció-érzékenysége kritikáit, emellett rámutatnak arra is, hogy a költészet befogadása és megértése esetében kimondottan fontos az érzelmek explicit bátorítása.

Koherencia, komplexitás és kauzalitás a művészetbefogadásban

*„Miközben olvasóként kiegészítjük a művet (a kiegészítésre szoruló töredéket),
mi magunk is (ugyancsak kiegészülésre szoruló töredékek)
kiegészülünk, vagyis teljesülünk,
ugyanis az irodalom a teljességélményre ad esélyt.”*
(Kamarás, 2007, 5. o.)

A mottónak választott Kamarás-idézetben a befogadó teljességélménye morális jelleű, az egyéni létezés transzcendáló, ugyanakkor a mondat első fele szerint alapjaiban a szövegfeldolgozás közben végbemenő következtetésekre épül. A regények és novellák olvasása ugyanis, átfogó témájuk, erkölcsi tanításuk azonosítása érdekében is, megkívánja a szövegben ábrázolt események és állapotok közti kapcsolat megalkotását, egy koherens szövegrepresentáció létrehozását (van den Broek, Rohleder, & Narvaez,

¹⁰⁶ A hangos gondolkodás módszere magában foglalja az inger észlelése közbeni folyamatos kommenteket, az előre meghatározott egységek exponálásával gyűjtött beszámolókat, illetve azokat is, melyek a szöveg specifikus helyein szakítják félbe a befogadást, hogy a megértést ellenőrző, kontrolláltabb feladatokat adjanak az olvasónak pl. kérdések megválaszolása, szó- vagy mondatfelismerési feladatok, a történet befejezése, stb. (Trabasso és Suh, 1997).

1996). Ennek alapját a kognitív-narratív elméletekben elsősorban a műalkotás formai jellegzetességei képezik, kevésbé a befogadó karakterisztikumai, koherencia-igénye, észlelési sajátosságai, stb. Bár a fejezet végén a koherencia olvasói standardjaira vonatkozó elképzelés ennek figyelembe vétele felé mutat (van den Broek és mtsai, 1995).

Az a gondolat, hogy a koherencia a narratívumok immanens tulajdonsága, egészen Arisztotelészig nyúlik vissza. A *Poétikában* kívánatosnak tartja, hogy a narratívum minden alkotóeleme az egész integráns része legyen; ebből következően bármilyen eltávolítás vagy felcserélés szétrombolja a reprezentációt (Mar és Oatley, 2008). Ez szorosan kapcsolódik ahhoz a felvetéshez, hogy a történet minden része releváns a megértés szempontjából. Az esztétika egyik legrégebbi elve, a *Discordia Concors* az „egység a sokféleségben” felől fogalmazza meg a szép műalkotás alapvető jellegzetességét. Eszerint a műalkotások olvasztótégely módjára egyesítik a valóság disszonáns elemeit (László, 1998). Esztétikai kísérletek sora támasztotta alá azóta, hogy a maximális élvezetet az az inger okozza, amelynél a maximális változatosság együtt jár a maximális egységgel (Martindale, 1995, 63. o.). Az esztétikai preferenciát vizsgáló irodalomban azonban általában mindkettő, az egység és a változatosság is, az inger formai sajátossága. A jó Gestalt Palmer szerint maximális egyszerűséggel, szabályossággal, szimmetriával és szervezettséggel rendelkezik, így lehetővé teszi a befogadó számára, hogy a más szempontból összetett műalkotást is könnyebben észlelje, rá tudjon illeszteni egy koherens, egységet biztosító mintázatot, sémát (Martindale, 1995).¹⁰⁷ Graesser és mtsai (1996) a befogadó háttértudásától és kultúrájától függetlenül, kizárólag az ingerjellemezők alapján meghatározott koherencia-felfogás redundanciájára hívja fel a figyelmet:

Az esztétikai élvezetet nyújtó ingernek megfelelő egyensúlyt kell felmutatnia a komplexitás (sokféle eszköz, üzenet, álláspont) és a rendezettség között... Másszóval, a koherencia összekapcsolja a különböző témákat és esztétikai eszközöket. Sajnálatos módon, alapvető probléma az egység és koherencia meghatározása. A koherens cselekménysor definíciója például nem egyszer komputációs, formális alapon történik (8. o.).

Az idézet tanulsága, hogy a koherencia definíciója és operacionalizációja ma is probléma, melynek központi eleme műalkotások esetében a tartalom és forma együttes keze-

¹⁰⁷ Petőfi S. János (2007) az explicit módon koherens, látens módon koherens és interpretálható szöveg megkülönböztetésével oldja fel azt a problémát, hogy a koherencia a szövegben és/vagy az olvasóban keresendő elsődlegesen. Ha az értelmezőnek nem kell beiktatnia a megértés érdekében külön elemeket a szöveg szomszédos mondatai közé, akkor a szöveg expliciten koherens. Ha az interpretációhoz szükséges a szövegből vagy az értelmező ismereteiből nyilvánvaló módon levezethető elemek beiktatása, akkor a szöveg látens módon koherens. Interpretálható akkor, ha a szöveg egy adott értelmező számára, ismeretei mozgósításával válik koherenssé úgy, hogy általa relevánsnak tartott kapcsolatok mentén rendel esemény- és állapotkonfigurációkat a szövegvilághoz.

lése, illetve ha kizárólag formai tulajdonságként kezeljük, a számításba vett nyelvi-szerkezeti jegyek köre. Berlyne pszichobiológiai elméletében (1995) az esztétikai preferencia (kellemesség) és érdekesség legfontosabb meghatározója a komplexitás. Vizuális ingerekkel és festményekkel végzett kísérleteiben többféleképpen is operacionalizálta, például ábrázoló festményeknél a sok emberi figura, nem ábrázolóknál a sok elem jelenléte (független egységek száma, felület kitöltöttsége, elemek sokfélesége), az elrendezés és a forma szabálytalansága mentén. Az ingerjellemzők felől mindenképpen az aleggységek száma és csoportosítása, míg kollatív változóként (melynél az inger és az előzetes elvárások egybevetése a meghatározó) a függetlenül kiválasztott elemek száma és a köztük megállapított kölcsönös függőségek (hasonlóság, szimmetria) határozzák meg. Irodalmi alkotások komplexitását a rímek, ritmusok szimmetriája vagy szabályszerűsége, illetve a metaforák eredetisége adja (László és Vincze, 2001). Komplex minták kellemességének megítélésekor a Wundt-görbét azonosította: a komplexitás növekedése egy kiváltott optimális arousal-szintig növeli a kellemesség-érzést, majd ezután csökkenti. A kezdetben egyenlő mértékben kedvelt egyszerű és komplex alkotások közül az idő múlásával az egyszerűbb inkább kap negatív ítéletet, míg a komplex egyre kedveltebbé válik. A kellemesség mellett kísérletei során éppen a komplexitás eltérő operacionalizációinak köszönhetően sikerült a kedveltség érzését tovább árnyalni: miközben ő is azt találta, hogy a szimmetrikus ábrák kellemesebbek és preferáltabbak, a modern művészek érdekesebbnek tartották a komplexebb ábrát, ami érdeklődést támaszt, explorációra sarkall, és az információ integrációjára motivál.

Martindale kritikájában (1995) a komplexitás meghatározásának pontatlanságát emeli ki, szerinte kontúr és komplexitás összekeveredett a Berlyne által alkalmazott ingermintákban, és a preferencia inkább az éldetekciós neuronok aktivitásából ered. Ha állandó szinten tartjuk a kontúrt, felnötteknél a komplexitás fordított arányú a preferenciával. Alternatív elméletében az ingerek ökológiai tulajdonságai közül a jelentés – monoton növekvő módon – határozza meg a személyek esztétikai preferencia-válaszait. A két szembenálló elmélet kísérleti ellenőrzésekor Farkas (1998) a kollatív tulajdonságokon belül különválasztotta a komplexitás és a rendezettség változóját. A preferencia-ítéletekkel mindkettő összefüggött, valamint a jelentés sokrétűsége és az inger kongruenciája mint a koherenciához köthető értékelő skálák is. További eredményei szerint középiskolás személyek esetében minél rendezettebb az inger, annál jobban tetszik, szép és kellemes, és ez független az érzelemteliségtől nonfiguratív ingereknél. Ábrázoló alkotások esetén a laikusok tetszése nőtt a komplexitás mértékével. Ettől markánsan eltérő preferenciamintázatot mutattak a szakértői befogadók: a kevésbé komplex elrendezéseket és a kongruens képeket részesítették előnyben (1998).

A tudományos művészetpszichológia információelméleti megközelítésén belül Birkhoff vizsgálta a műalkotás esztétikai értékét a rend és az összetettség tulajdonságai mentén. Elképzelése szerint a szépség ezek arányától függ, vagyis a renddel együtt nö-

vekszik, mert az megkönnyíti az észlelést, míg az összetettséggel csökken. Eysenck módosításában az esztétikai érték a rend és az összetettség szorzatával egyenlő (Bornstein, 1997). Cupchik (2006) a szemmozgás regisztrációjával mutatta ki festmények és inger-mintázatok alkalmazásánál, hogy a személyek egyetlen pillantás alatt meg tudták különböztetni a relatív komplexitást a rendezettségétől. „Valójában, a preferenciák on-line tükrözik a kívülről bemutatott ingerek esetében a struktúra keresésének legkorábbi erőfeszítéseit. A relatív komplexitás korai pusztá észlelése alakítja az érzelmi választ, és ezen keresztül a preferenciákat.” (213. o.) A műalkotás koherenciája a kísérleti esztétika preferencia-kutatásainak vonatkozó eredményeit áttekintve összetett tulajdonság: egyfelől függ a sokféleségtől (komplexitás), másfelől pedig ennek rendezett bemutatásától, amit a személyek perceptuális szinten is automatikusan elkülönítenek.

A '70-es években induló séma- és forgatókönyv alapú szövegfeldolgozás elméleteiben a koherencia fogalma a befogadó elméjében létrejövő reprezentáció jellemzője, amit az olvasó tudása és a szöveg tulajdonságai együttesen alakítanak.

A szöveg olvasója feltehetően folyamatosan értékeli a szöveg legkézenfekvőbb értelmezéséből adódó feltevéseket. Az olvasók akkor értik meg a szöveget, amikor a hipotézisek olyan konfigurációjára (séma) képesek rátalálni, ami a szöveg különböző tulajdonságaira koherens leírást kínál. Amennyiben egy adott olvasó nem képes ilyen konfigurációt találni, a szöveg csapongónak és érthetetlennek tűnik számára (Rumelhart, idézi Holland, 1988, 85. o.).

A jó reprezentáció (nem a jó műalkotás!) tehát koherens. A koherencia azonban legalább kétféleképpen értelmezhető a szövegfeldolgozás irodalmában (Fletcher, Chrysler, van den Broek, Deaton, és Bloom, 1995). Az első meghatározás Rumelhartéhoz áll közel: egy reprezentáció akkor koherens, ha egy kanonikus sémába illeszkedik. A történetnyelvtanok írták le a narratívumok esetében azokat a rendezési szabályokat, algoritmusokat, melyek alapján a tipikus cselekmény felépül. Az olvasó ezeket a kombinatorikus szabályokat követve szervezi a szöveg által ábrázolt eseményeket és állapotokat mentális reprezentációjában. A koherenciát tehát a kijelentések nyelvtani kategóriáknak megfelelő beazonosítása és történetyszerű összekapcsolása biztosítja, inkoherens szövegek esetén pedig a történetnyelvtani szabályokat követő kiegészítések (László, 1998). A történetemlékezet vizsgálatok eredményei szerint azonban az előhívást, és az ebből kikövetkeztetett reprezentáció kialakítását nem elvont történetnyelvtanok irányítják, hanem a humán cselekvések megértését szolgáló naiv – célokra és következményekre vonatkozó – elméleteink (Pléh, 1988; László, 1998).

A reprezentáció koherenciájának bottom-up elképzelése szerint az összetevők (események, tagmondatok, bekezdések, stb.) jelentésteli kapcsolatai alkotják a koherenciát. Ezek lehetnek koreferenciális, idői-téri, okozati, érzelmi, stb. kapcsolatok (Fletcher és

mtsai, 1995). A Trabasso és van den Broek által kidolgozott rekurzív tranzíciós hálózat modell (1985) a történetek makrostrukturális egységeiben megjelenő oksági viszonyok leírásával egyesíti a két megközelítést. Nem véletlen, hogy a szövegfeldolgozás elméletei közül a koherencia egyik legkidolgozottabb, kísérletileg leginkább alátámasztott modellje, reduktivitása ellenére is. A modellt a következő alfejezetben részletesen bemutatom, mivel részben ez alapján dolgoztuk ki a közvetlen felidézés és hangos gondolkodás módszereivel gyűjtött esztétikai válaszok elemzési kategóriarendszerét.

Az információfeldolgozás keretében tehát a megértés mindig maga után vonja a koherenciát, legfeljebb hosszabb időt igényel, és egyre személyfüggőbb tudást mozgósít (Rusch, 1996). A Graesser, Singer és Trabasso (1994) által kidolgozott konstrukcionista szövegfeldolgozási modellben például a megértés a szövegek többszintű (referenciális és oksági specifikáció plusz globális üzenet) reprezentációjának létrehozása, amit legáltalánosabb szinten a jelentés keresése irányít. Előrejelzése szerint a minimalista és magyarázat-alapú modellekkel szemben az olvasó törekvése minden esetben a szöveg globális koherenciájának megteremtésére irányul a lokális kapcsolatok kiépítése mellett. A megértést elsősorban a pszichológiai és fizikai okozás naiv elméleteire támaszkodó 'miért' kérdések irányítják. Az összes lehetséges következtetési típust leíró modelljünkben a műalkotások esetén kiemelt szerepet kap az események, állapotok okának feltárásakor a szerző művön kívüli célrendszere. A modell emellett a megértésben szerepet tulajdonít az adott szöveg műfajához kapcsolt céloknak (például szórakozás, meggyőzés, informálás, esztétikai-irodalmi hatás), illetve az olvasó egyéni céljainak, de bevallottan ez utóbbit tudja legkevésbé eredményesen kezelni. 2009-ben és 2010-ben végzett vizsgálatunkban a konstruktivista modell következtetéstípusait ötvöztük Trabasso és van den Broek oksági modelljével kategóriarendszerünk kidolgozásakor. Emellett személyiségtesztek és élettörténeti interjú alkalmazásával hangsúlyt fektetünk a cél, és oksági alapú koherens reprezentációk egyéni hátterének feltárására is.

Mindazonáltal a szövegek struktúrája fontos szerepet játszik a koherens reprezentáció kialakításában: Trabasso és Suh (1997) eredményei szerint a jól szervezett epizódok eredményesebb előhíváshoz vezetnek két nappal később is. Kintsch különbséget tesz a jólformált és a nem-jólformált, nehéz szövegek megértése között. Az előbbi esetén az olvasás közbeni információ integrációja elsődlegesen felismerési és előhívási folyamatokon keresztül valósul meg, ami nem kívánja meg a következtetések tudatos figyelmét, így inkább hasonlít a percepcióra, mint a problémamegoldásra. Az utóbbi esetén a megértés gyakrabban jár együtt köztes gondolatokkal, a felülről lefelé irányuló információk felhasználásának tudatosításával.¹⁰⁸ Módszertanilag ebből következően a következteté-

¹⁰⁸ Noorman és Vonk (1998) hasonló megkülönböztetést tesz az oksági következtetések vizsgálatakor: a felszíni megértés az információk integrációját kívánja meg, melynek során az informatívitás elve alapján – mely a leginformatívabb és legspecifikusabb információk keresését írja elő – automatikusan feltételezzük, hogy a mondatok kauzálisan összefüggenek. Így gyorsabban integráljuk a reprezentációba az oksági kapcsolatokat, mint az additívakat. A mélyebb megértés kívánja meg a következtetéseket, mely a feldolgozás sebességének lassulását vonja maga után.

sek vizsgálatában érdemesebb szervezetlen vagy az olvasó előzetes tudásához nem illeszkedő szövegeket alkalmazni, ami az olvasó releváns tudásának és a szövegbeli információknak az aktív előhívását és integrációját kívánja meg (Graesser és mtsai, 1994). A szövegek eltérő jellegzetességeinek hatását jól szemlélteti Olson és mtsai (1981), illetve Tsur, Glicksohn és Goodblatt (1990) eredményeinek és következtetéseinek összehasonlítása. Az előbbi szerzők népmesék megértését vizsgálták a hangos gondolkodás módszerével. A személyek az egyes mondatok után következtetéseket fogalmaztak meg a várható eseményekről, illetve az adott kijelentésnek az előzményekhez való kapcsolatáról. Ami figyelemreméltóvá teszi eredményeiket, hogy a személyek lényegében ugyanazt csinálták a történet azonos részein. Az expozícióból narrációba való átmenetnél fogalmazták meg a további feldolgozást irányító általános hipotéziseiket, a történet csúcspontját pedig, noha nem volt kiszámítható a bekövetkezése, azonnal felismerték, és integrálták reprezentációikba. A kísérletben használt másik két rosszul formált történetnél ez az inger által irányított interkorrelációs válasszintázat nem volt megfigyelhető. Tsur és mtsai (1990) Omar Khajjám egy rubáija rímszerkezetének a feszült-nyugodt, unalmas-érdekes, statikus-dinamikus, érzelemmentes-érzelmes, kellemetlen-kellemes, komplex-egyszerű és nyitott-zárt jelzők mentén való megítélését hasonlította össze a vers két átírt változatával. Az eredeti *aaba* rímképlet, és az átírt *aabb*, illetve *aaaa* működésének háttérében a jó folytatás és a visszatérés Gestalt-elveinek különböző megjelenési arányát tétélezte fel. Az *aaaa* rímképlet például csak a jó folytatás elvét tudja kihasználni a perceptuális organizáció kialakításának elősegítésében, így sokkal inkább a strukturálatlan egész benyomását kelti, ami végül kedvezőtlenebb ítéletekben nyilvánul meg. A legkoherensebb és egyben legkellemesebb változatnak Tsur az eredetit vélte, melyben a jó folytatás és visszatérés elve együttesen van jelen, és így a csoportosítás és elkülönülés magasabb szintű egységét képviseli. A személyek a Tellegen-féle abszorpció skálát is kitöltötték. Első kísérletének eredményei szerint szakértők az *aaba* verziót feszültebbnek ítélték meg a másik kettőnél. Jelentős interakció mutatkozott a versváltozat és az abszorpció között: az alacsony abszorpciós képességű személyek zártnak ítélték meg az eredeti változatot, míg a magas pontszámúak nyitottnak. Ezt a szerzők a magas abszorpciójú személyek ambivalencia iránti toleranciájával magyarázták. A második kísérletében naiv befogadók vettek részt, akik az eredeti *aaba* versváltozatot aktívabbnak, energikusabbnak ítélték a másik kettőnél, valamint zártabbnak és érzelemtelibbnek. Ez a kombináció meglepő, és a szerzők szerint a befogadás konstruktív jellegét erősíti meg. „<A szervezett egész>, tehát, nem előre adott tény, inkább bizonyos kognitív stratégiák mint például kiegyenlítés (leveling) és kielezés (sharpening) alkalmazása révén elért teljesítmény.” (Tsur, 1992, 153. o.) A költeményeket tehát nehéz szövegeknek tarthatjuk, melyek befogadása a problémamegoldási feladatokhoz hasonlóan, az ingerek és ismeretek magas szintű integrációját kívánja meg.

A művészet eredetét és túlélésben játszott előnyeit vizsgáló evolúciós megközelítés szintén a rendezett komplexitásnak mint ingerjellemzőnek és az integrációra törekvésnek mint az idegrendszer általános működési elvének kiemelt találkozási helyének tekinti a művészetet. Steen (2006) szerint a prototipikusan szép természeti jelenségek dinamikus és rendezett komplexitással jellemezhetőek. Az esztétikai válasz során úgy tűnik, hogy ezekre a tulajdonságokra vagyunk érzékenyek, a mögöttes, de kikövetkeztethető rend adja az esztétikai élvezetet. Elképzelésében ezeket a komplex természeti elrendeződéseket használjuk fel tudattalanul arra, hogy formáljuk az agyunkat és az észlelő rendszereinket, melyekre szelfkonstrukciónk is támaszkodik. A természetes szelekció pedig kialakított egy motivációs rendszert, hogy keressük ezeket a mintázaokat.¹⁰⁹ Donald (2006) hasonló feltevések alapján egyenesen az integrációra irányuló inherens humán drive-ról beszél. Heath (2006) az egészsleges minták alkotásának, a hézagok kitöltésének törekvése mögött a folyamatosság megteremtésének erőfeszítéseit látja. Érvelésében arra hívja fel a figyelmet, hogy ez nem egyéni válasz, hanem a művészeti alkotás és befogadás esetében is, a közösséghez tartozás részeként fejlődött ki.

A fenti áttekintés jól mutatja, hogy a koherencia (sokszor a szépség vagy a komplexitás elnevezése alatt) az esztétika és a művészetpszichológia kezdeteitől a vizsgálatok középpontjában áll. Általában a jó műalkotás formai jellemzőjeként, a kognitív pszichológia térnyerése óta pedig a befogadás során létrehozott – más kognitív műveletek alapjául szolgáló hatékony – reprezentáció szükséges tulajdonságaként. Bár operationalizációja sokféle, elméleti meghatározásában konszenzus látszik kirajzolódni a 'dinamikus rendezett komplexitás' definíciója körül. A fejezet további részében ennek felbontási kísérleteit mutatom be a szövegfeldolgozás kutatásokon és a művészetpszichológiai kísérleteken belül.

A koherencia összetevői

A Fletcher és mtsai (1999) által a reprezentáció koherenciájának bottom up elképzeléseként említett megközelítés alapvetően két szövegjellemző vizsgálatát mentén operationalizálja a koherenciát: az egyik a történetben említett személyek, tárgyak, fogalmak

¹⁰⁹ Ennek idegrendszeri hátterét a következőképpen írja le: öt különböző szintű mintázatra fókuszálhat a szem az ingerfelvételnél, melyek feldolgozása integrációs folyamatok által kapcsolódik egymáshoz az elmében. Az első a különböző modalitásokhoz kötődő formák folyamatos érzékelése, mely az alakzatokba rendezett (gestalt) és kategorizált tárgyszlelés alapja. Ez vezet a helyzetek appercepciójához, mely után a transzszituációs gondolkodás, vagy értékelő reflexió következik. A legfelső réteg a kontemplatív, affektív absztrakció, mely egy testi folyamatokba beágyazott, cselekvés-orientált fordítása a korábbi tartalmaknak, és az alapja a műalkotáshoz fűződő általános érzésünknek. Az egyes szinteken végbemenő integrációknak rugalmasnak, újraírhatónak, változásra nyitottnak kell maradniuk, ellenkező esetben bizonyos mentális betegségek rigiditása jellemzi az egyént.

jelenléte és megisméltése, egymáshoz kapcsolása az egyes tagmondatokon átívelve (pl. Kintsch, van Dijk), mely a lexikális, anaforikus, (ko)referenciális, tematikus következtetések vizsgálatát fogja össze. A másik az eseményrészletek és a szereplők tudattartalmi közötti kauzális és cél jellegű kapcsolatok, mely a kauzális, intencionális és részben az érzelmi (amennyiben az érzelmi reakciók az események következményei) következtetések kutatását foglalja magában (pl. Schank, Trabasso és van den Broek) (László és Pólya, 1998). Egészen a 90-es évek végéig ezeknek az együttes vizsgálata nem jellemző a szövegfeldolgozás irodalmában, azonban mindkettő központi kérdése, hogy mely jellemzők szükségesek a szöveg megértéséhez és előhívásához, illetve melyek integrálódnak az olvasás során a kibontakozó reprezentációba, és melyek adódnak hozzá offline következtetési műveletek eredményeképpen. A koreferenciális koherencia vizsgálatában célszerűnek tűnik megkülönböztetni az egymás utáni mondatokat összekapcsoló, így a szemantikus struktúra mikro szintjén ható referenciális koherenciát a szöveg globális témáját (vagy témáit) kirajzoló motivikus (tematikus) koherenciától (Kintsch és van Dijk, 1978; Zwaan, Radvansky, és Whitten, 2002) Az előbbi feldolgozása ugyanis online történik a propozíciók argumentációjának átfedései alapján, és biztosan részét képezi a szöveg alapján megalkotott reprezentációnak (text base). Emellett befolyásolja a személyek szubjektív ítéleteit a szöveg koherenciájáról. A tematikus koherencia kialakítását illetően eltérő vélemények vannak a szakirodalomban. A minimalista modell képviselői szerint nem végzünk globális következtetéseket a szövegfeldolgozás során, legfeljebb utána. Azonban vannak az irányba mutató eredmények, hogy már az anaforikus koherencia megalkotása is megkíván tematikus következtetéseket az olvasóktól a befogadás során (Fletcher és mtsai, 1999). Magliano, Baggett és Graesser (1996) szerint csak a történet tanulságának keresése indítja be a tematikus következtetést, ami mindig offline. Zwaan és mtsai (2002) a szituációs modell alkalmazhatósága felől teszi fel a kérdést, hogy vajon a referenciális és tematikus következtetésekhöz szükség van-e a szövegvilágról kialakított részletes reprezentációra, vagy ettől függetlenül mennek végbe. Végkövetkeztetésükben arra jutnak, hogy a referenciális koherencia megalkotása az információ ismételt automatikus aktivációjának eredményeként nem igényli előzetesen a szituációs modell konstruálását. Míg a tematikus koherencia a szituációs modell alapján jön létre, méghozzá a kauzális és motivációs struktúra megtartásával, és az adott szöveg idői-téri, szereplőkre vonatkozó specifikációinak törlésével. László (1998) a szociális kogníció és szövegfeldolgozás területén végbement kutatások eredményei alapján már korábban felvetette a tartalom struktúrájának a hős céljai mentén való leírását. További vizsgálatokkal pedig feltárta, hogy a célok a történeteken belül az emberi élet témáihoz kapcsolódnak, tematikus kontextusokba rendeződnek az ún. személyközi forgatókönyveken belül.

Az intencionalitást is magába foglaló oksági lánc ezek alapján is elsődlegesnek tűnik a koherencia kialakításában, és a tematikus koherencia alapját is képezheti, mert túlmegy a lokális koherencia határain, és teljes epizódoknak is kölcsönözhet globális jelentést.¹¹⁰

Kauzalitás a szövegben és a szövegről alkotott reprezentációban

*„A narratív fikció az életet mintázza meg, kommentálja,
és segít megérteni, hogy az emberi célok hogyan határozzák meg.”*
(Mar és Oatley, 2008, 173. o.)

A történetek leginkább elfogadott meghatározásuk szerint időben kibomló, kauzálisan összekapcsolt eseményekről szólnak. A narratív fikciók autonóm intencionális hősök interakciói köré épülnek, miközben a konfliktuózus vágyak közt próbálják az olvasót eligazítani (Mar és Oatley, 2008). Arisztotelész *Poétikája* óta fontos és explicit alapelve a tragédiának a láncolódás, vagyis hogy minden lényeges mozzanatnak szükségszerű vagy valószínű jelleggel kell az előzményekből fakadnia. Az egyes irodalmi műnemek és műfajok ugyanakkor különböző mértékben kívánják meg a célelvűséget. Kulcsár Szabó Ernő szerint (1984) például míg az epikában az esztétikai jelentés az elbeszélés cselekményegységeinek okozati viszonyai mentén értelmezhető, addig a lírai cselekmény metaforaként közelíthető meg, ami az értelmezés asszociációs formáját igényli, és okozati úton csak részleges összefüggések állapíthatóak meg vele kapcsolatban.¹¹¹ Mar és Oatley (2008) szimulációs hipotézisükben azt hangsúlyozzák, hogy a narratív fikció mint szimuláció alapvetően két funkciót tölt be a mindennapi életben. Egyfelől a valószínű interakciókban közvetlenül nem hozzáférhető humán tudati folyamatokról (mit gondolnak, akarnak, éreznek mások) állít fel egy modellt, mely által hozzájárul az elmeolvasási képesség fejlesztéséhez. Másfelől pedig segít megérteni és ennek révén bejósolni a személyközi viselkedést.

Az alfejezet további részében a Trabasso és van den Broek által kidolgozott oksági modellt mutatom be, melyben a hős célja(i) mellett az események valószínű és szükségszerű előzményei és következményei mentén vázolják fel a narratívum kauzális hálóját. A modellt alkalmazták már népmesék, irodalmi alkotások, filmnézés közben felvett

¹¹⁰ Boda és Bodáné Porkoláb (2004) versértelmezések vizsgálatánál, melyeket az adott műalkotás fogalmi sémákkal (tudáskeretekkel) való lefedéseként határoznak meg, ezt alátámasztó modellt alkalmaznak. A koreferencialitás és téma-réma kapcsolatok a befogadó asszociatív gondolkodása alapján jönnek létre az összefüggőség, illetve lineáris organizáció során. A koherencia (pl. kauzális) és a fogalmi tartományok közötti leképezések (tematikus koherencia) megalkotása pedig logikai képességeken alapul, mely az absztrakció, ellentmondásmentesség és teljesség műveleteit igényli.

¹¹¹ Szegedy-Maszák Mihály (1995) az egyes prózai műfajokon belül is különbséget tesz, és arra mutat rá, hogy elsődlegesen a romantikus és realista regények vezetnek vissza a történetet oksági összefüggésekre, az epizodikus szerkesztésű lovag-, pikareszk-, naturalista-, és tudatfolyam regényben az ismétlődésnek vagy az asszociációs szerkesztésmódnak nagyobb szerepe van.

hangos-gondolkodás jegyzőkönyvek és élettörténeti események elemzésében is (Magliano, 1999). Trabasso és Sperry (1985) előfeltevése, hogy a narratív szövegek elsődleges kapcsolatai logikaiak és kauzálisak, melyek azonosítására a filozófiából és a jogból kölcsönöztek kritériumokat. Esemény1 *oka* esemény2-nek, ha esemény1 implikálja esemény2-t, esemény2 időben nem előzi meg esemény1-et, és esemény1 jelenléte szükséges feltétele esemény2 bekövetkezésének (kontrafaktuális feltétel). Trabasso és van den Broek (1985) az oksági kapcsolatok manuális azonosításában használták ezeket a logikai feltételeket, elsősorban a kontrafaktuális tesztre támaszkodva, ami az ő értelmezésükben azt jelenti, hogyha esemény1 nem következik be, akkor esemény 2 sem. (Ez az értelmezés azonban nem tesz különbséget az okozás és a lehetővé tevés között, amik pedig a szerzők későbbi kísérletei során markánsan elkülönültek (Trabasso, van den Broek, és Suh, 1989).) Oksági tipológiájukat az 1. táblázatban mutatom be, az egyes típusok megjelenését pedig az MTA Pszichológiai Kutatóintézet 2004 tavaszán felvett élettörténeti szövegtörzsből vett példákkal illusztrálom.

1. táblázat

Trabasso és van den Broek oksági típusainak megjelenése önéletrajzi motívumokban

Okság típusa ¹¹²	Nyelvi kritérium	Szövegbeli példa ¹¹³
Motivációs (Okozás)	Célt kifejező nyelvi elemek az első tagmondatban	„Talán így, jó, utólag kibékültünk az anyukámmal, megpróbálunk normális kapcsolatot kialakítani, talán ilyen jóban még nem is voltunk...”
Pszichológiai (Kiváltás)	Belső állapotra vagy reakcióra utaló szavak (emóció, kognitív folyamat) a második tagmondatban	„A legnagyobb veszteség számomra, de valahol nem is veszteség, de ez a legnegatívabb, hogy elköltöztem otthonról, és hogy ez így állandóan vívódom , hogy veszteség vagy nem. Tehát valami kihalt bennem. ”
Fizikai (Eredmény)	Egy esemény szükséges és elégséges feltétele egy másik esemény létrejöttének (két cselekvést vagy egy cselekvést és egy állapotváltozást kifejező ige egymáshoz közeli jelenléte)	„Hát engem először nem vettek fel az orvosira, se másodjára. Így elementem dolgozni nővérként...”
Lehetővé tevés	Egy adott esemény vagy fennálló körülmény szükséges, de nem elégséges feltétele egy másik történésnek	Visszatér az új életébe, ahol a szerelmével megtalálja a boldogságot.

¹¹² A Trabasso és van den Broek által felállított típusok mellett zárójelben megadjuk az ezeknek megfelelő, ismeretebb Schank és Abelson-féle kategóriák elnevezéseit.

¹¹³ A kritériumoknak megfelelő szavakat vastag betűvel emeltük ki az adott szövegtörzsből.

Mindenképp kiemelendő a modell hierarchikus felépítése, mely jelen esetben azt jelenti, hogy amennyiben egy adott mondatpár első tagjában célra vonatkozó információt tartalmazó nyelvi elem található, akkor első típusú oksági kapcsolatról beszélhetünk. Ha ez nincs jelen a vizsgált szövegrészben, azonban a második tagmondatban található valamilyen belső állapotra vagy reakcióra utaló kifejezés, akkor a Pszichológiai okság típusa áll fenn. Ennek hiánya esetén érdemes azt meghatározni, hogy a mondatpár első felében szereplő esemény(ek) szükséges és elégséges feltételeket nyújt-e egy utána következő változás létrejöttéhez. Ebben az utolsó esetben a legnyilvánvalóbb az a körülmény, hogy a modell propozíciókban kifejeződő események közötti kapcsolatokat vizsgál. A gyakorlatban ez tagmondatpárok vizsgálatát jelenti: az egyik esemény (esemény1) az egyik, míg a másik (esemény2) a következő tagmondatban található.

Az oksági háló elemzés az online és offline szövegfeldolgozás több mutatóját is helyesen jelzi előre. Az online mutatók közül az egyes mondatok olvasási idejét, a primingon alapuló felismerési latenciát, a lexikális döntési latenciát, a történet mondataira vonatkozó „jól illeszkedés” ítéleteit és a hangos gondolkodás közben végzett következtetéseket jósolja be megfelelően (Magliano, 1999). Az offline emlékezet-mutatók közül pedig a szabad felidézési jegyzőkönyvek tartalmát, a történet összefoglalók tartalmát, a történet egyes mondatainak fontosságára vonatkozó ítéleteket és a történet különböző elemei közti kauzális erősségek megítélését tudja előre jelezni. A modell következtetéseinek alapja elsősorban a történet-események közvetlen oksági kapcsolatainak száma (előzményeinek és következményeinek összege), illetve az oksági láncon való elhelyezkedésük.¹¹⁴ A több oksági kapcsolattal rendelkező eseményekre ily módon jobban és hosszabb ideig emlékszünk, gyorsabban hívjuk őket elő a memóriánkból, inkább adjuk őket válaszként a 'miért' kérdésekre, és nagyobb valószínűséggel kerülnek bele a történet összefoglalójába.

Elemzési módszerük különböző korpuszokon történő alkalmazása arra a következtetésre vezette a szerzőket, hogy nem lehet figyelmen kívül hagyni a vizsgált narratívum makrostruktúráját, a történetnyelvtanok által azonosított rekurzív szerkezeti elemek sajátos felépítési sorrendjét, mivel befolyásolja az esemény felidézését, valószínűsíthetően az oksági kapcsolat erősségén keresztül. Rekurzív tranzíciós hálózat modelljükben ennek folyományaként a narratívumokat véges esemény-kategóriák (szetting, esemény, cél, elérési kísérlet, reakció, kimenetel) és oksági tipológiába rendezett viszonyok láncolataként írják le. A szetting teszi lehetővé az összes többi kategória működését. Az itt levő propozíciók, még ha egyetlen oksági kapcsolattal rendelkeztek is, sokszor megjelentek a történet összefoglalásokban. Az események vezethetnek más

¹¹⁴ Az oksági láncon elfoglalt hely Black és Bower elméletére támaszkodik, melyben a történet állapotváltozások lineáris sora, mely a hős célelérési kísérleteit tartalmazza. A van den Broek és Trabasso által preferált hierarchikus modellben a fő probléma alproblémák sorára bomlik le, melyek között a fő cselekménylánc a hős kezdeti állapotát és kiinduló célját köti össze okságilag a vágyott kimenetellel (van den Broek és Trabasso, 1986).

eseményekhez, célokat és reakciókat generálhatnak. A célok újabb célokat vagy elérési kísérleteket motiválhatnak. Az elérési kísérletek újabb kísérletekbe torkollhatnak, vagy kimeneteleket okozhatnak. A kimenetelek pedig reakciókhoz vezethetnek, vagy újabb célok felállításához, illetve lehetővé tesznek újabb kísérleteket is. A kauzális következtetések a modell új változatában a szetting alapján történő szövegvilág felépítése után kezdődnek, és a fizikai és pszichológiai okozás naiv teóriáira támaszkodnak. Ezek mentén kapcsolja az olvasó a következő állításokat okságilag az előzőekhez az adott szöveg által meghatározott körülmények korlátai között. A modell teljesen egybevág Olson és mtsai (1981) eredményeivel, melyben a szettingből a narrációba való átmenetkor állították fel a személyek hipotéziseiket az eseményekre vonatkozóan, majd folyamatosan ellenőrizték azok megvalósulását.

A narratívum definíciók a megértésben kitüntetett helyet biztosítanak a hős cselekedeteit vezérlő cél(ok)nak. Trabasso és van den Broek modelljének egyik előnye, hogy kauzális modelljükben helyet kapnak a célok (motivációs típusú okozás).¹¹⁵ Narratívumok előzetes elemzésével sikeresen be tudták jósolni, hogy a hangos gondolkodás jegyzőkönyvekben a személyek a történet melyik pontjain végeznek motivációs következtetéseket (Trabasso és Suh, 1993; Graesser és mtsai, 1994).¹¹⁶ A történet kibomlása során a hierarchikus modellek megkülönböztetnek globális és lokális célokat, az események követésében és felidézésében azonban ellentmondásosak az eredmények a kettő közti viszony tekintetében, illetve hogy a globális célok mennyiben játszanak szerepet az online feldolgozásban. Fletcher történetekkel és újsághírekkel végzett kísérletében (1988) az olvasási időt leginkább a globális célokra következtetés jelezte előre hangos-gondolkodás jegyzőkönyvekben, amiből azt a következtetést vonta le, hogy a szövegértés során a szereplők céljai és az ezek elérésére végrehajtott cselekedetek a rövid-távú emlékezetben vannak jelen. Graesser és mtsai (1996) szerint a fölérendelt célok elengedhetetlenek a történet megértésében, és olvasás közben generáljuk őket. Van den Broek és Lorch (1993) priming kísérletében azt találta, hogy a célok mint priming ingerek felgyorsították azoknak az eseményeknek a felismerését, melyekkel oksági kapcsolatban álltak, abban az esetben is, amikor a cél és következménye közt a szövegben nagy távolság volt. Ennek ellentmondanak McKoon és Ratcliff (Gerrig, 1993) kísérleti eredményei, melyek szerint a globális célok még rövid szövegek esetében sem maradnak automatikusan aktívak a rövid-távú memóriában. Zwaan és Rad-

¹¹⁵ Fejlődéslélektani kutatások eredményei szerint nem hasznos egy modellben kezelni az intencionalitást és a fizikai okozást, mert eltérő idegrendszeri hátterük van, és más időben jelennek meg a csecsemők életében. A fizikai, látható okok következtetése korábbi, mint a belső, láthatatlan céloké. Ez azonban nem zárja ki, hogy a felnőttkori szövegfeldolgozás során összefüggés van a kettő között. További releváns fejlődéslélektani megállapítás, hogy az epizódokon belüli kapcsolatokat hamarabb felismerik a gyermekek, mint az epizódok közöttit, és csak ezután következik a tematikus koherencia (pl. tanulság) azonosítási képessége. (Fletcher és mtsai, 1999)

¹¹⁶ A kísérletben azonos struktúrájú, de eltérő tartalmú történetváltozatokkal dolgoztak. Végkövetkeztetésükben megjegyzik, hogy a tartalomnak is volt hatása a következtetések megjelenésének variációjára (Trabasso és Suh, 1993).

vansky (1998) szerint a hős azonossága és a cél beteljesületlensége azok a feltételek, melyek elősegítik a fölérendelt célok munkamemóriában tartását.

Bár Magliano és Graesser, illetve Long vizsgálataiban a verbális beszámolóokban több fölérendelt cél volt, mint alcél, illetve Trabasso és van den Broek eredményei szerint a fölérendelt céloknak több következményük van, mint az alcéloknak, a történet-összefoglalóba való bekerülést nem befolyásolta a célok lokális vagy globális jellege (Trabasso és Suh, 1993), azonban mindkettő hasznos kapaszkodót nyújtott a szövegértés során megjelenő előrejelzésekhez.

Graesser, Singer és Trabasso 1994-es tanulmányukban gyűjtik össze a szövegfeldolgozás során lehetséges összes következtetési típust, és összefoglalják az ezekkel kapcsolatos kutatási eredményeket különös tekintettel a következtetés online és/vagy offline jellegére, illetve hozzájárulására a lokális és /vagy globális koherenciához. 2009-ben és 2010-ben végzett kísérletünkben az ebből kiválasztott oksági kategóriákat használtuk fel a hangos gondolkodás jegyzőkönyvek elemzésében, melyek megfeleltethetők a Trabasso és van den Broek által felállított kategóriáknak a szerzői szándék mint célkategória hozzáadásával, viszont a kategóriák pontosabb meghatározásával kidolgozottabb támpontokat nyújtanak szövegbeli azonosításukhoz. A *fölérendelt cél* a hős szándékos cselekedetének motivációjára vonatkozik, a szerzők szerint online hozzuk létre, és a lokális és globális koherencia megteremtéséhez egyaránt hozzájárul (megfelel a Trabasso és van den Broek-féle Motivációs típusnak).¹¹⁷ A *szerzői szándékra* való következtetés vonatkozhat a szöveg egyes eseményeire, de hosszabb, akár az egész művet átfogó alkotói attitűd vagy cél felállítására is. Az oksági *előzmény* egy adott cselekedet összekapcsolása az azt megelőző bekezdéssel egy feltételezett oksági lánc mentén. Ez a következtetési típus online, és a lokális koherencia eszköze. Az oksági *következmény* fizikai eseményekre vagy a hősök új tervére vonatkozik egy jóslott oksági lánc mentén. Ellentmondó kísérleti eredmények vannak azzal kapcsolatban, hogy online vagy offline generált. A szerzők külön kategóriában kódolják a szereplők érzelmi reakcióját, mely egy korábbi eseményre vagy cselekedetre válaszként jön létre. Ez utóbbi három kategória együttesen fedi le a Trabasso és van den Broek által felállított Pszichológiai és Fizikai típusú okságot.

Számos kísérlet irányult az előzményekre, illetve következményekre vonatkozó következtetésekre. Trabasso és Suh (1997) azt találta, hogy a hangos gondolkodás jegyzőkönyvekben emelkedett a szöveg-alapú magyarázatra vonatkozó következtetések száma, amikor a szövegben oksági előzmény szerepelt, nem volt jellemző azonban a tudás-alapú magyarázat, illetve az asszociáció. Magliano, Baggett és Graesser (1996) az

¹¹⁷ A szerzők által alárendelt cél-cselekvésnek (subordinate goal-action) nevezett események a 'hogyan' kérdésre válaszolva bontják alcélokra vagy cselekedetekre a fölérendelt célt. Jegyzőkönyveinkben a 'hogyan' kérdésre válaszoló eseményeket nem kódoltuk az okság részeként, azonban a fölérendelt célból következő további, 'miért, mi célból' kérdésre válaszoló alcélokat igen.

előremutató, prediktív következtetések részeként tárgyalják a következményeket, melyek a megértés során egyrészt plusz erőfeszítést kívánnak a befogadótól (hiszen a szöveg valószínűsíthetően úgyis tartalmazza a következményeket), másrészt viszont annak a veszélyét hordozzák, hogy amennyiben nem igazolódnak, gyengítik a megértést (Gerrig, 2011). Vitathatatlan előnyük azonban, hogy a hipotézisbe illő, és a későbbiekben a szöveg által alátámasztott következményeket hamarabb feldolgozzuk. Emellett egyes kutatók úgy vélik, hogy a kimenetelre vonatkozó olvasói elvárások fontos részét képezik az olvasó érzelmi és esztétikai élményének (Gerrig, 1993). A prediktív következtetések megjelenésének feltételeit vizsgáló kutatások eredményei szerint amennyiben a szöveg korlátozza a potenciálisan bekövetkező események számát, elégséges kontextust biztosít, és előtérbe állítja a bekövetkezendő eseményt, akkor az előremutató következtetések az online feldolgozási folyamat részei. Valószínűsíthetően hosszabb, jelentéssel bíró irodalmi alkotások esetében ezek a feltételek inkább fennállnak, mint a textoidoknál (Zwaan és Radvansky, 1998). Noorman és Vonk (1998) arra kereste a választ, hogy inkább az ok felől következtetünk az okozatra vagy fordítva. Az előbbieket szerint megfelelően előkészítő okok esetében felgyorsulnak a következményeket bejósoló következtetések. A következmény elsőként való említése azonban nem gyorsítja fel a várható okok generálását. Ez a szerzők szerint a kognitív struktúra és a nyelv ikonicitására hívja fel a figyelmet. Ezek az eredmények konvergálnak abban a tekintetben, hogy a szöveg által valószínűsített következmények viszonylag erőfeszítés mentesen online jönnek létre, az előzményekre való következtetések azonban erőfeszítést kívánnak.¹¹⁸ Valószínűleg azért következtetünk rájuk mégis online, mert alapvetőek a lokális koherencia létrehozása szempontjából, vagyis koherencia-törést idéz elő, ha nem áll rendelkezésre az adott esemény bekövetkezésének kielégítő magyarázata. Éppen ez a fő érve a van den Broek által kidolgozott Kauzális Következtetés Gyártó modellnek (Causal Inference Maker, Van den Broek és Gustafson, 1999), mely Graesser és mtsai (1994) konstruktivista modelljével szemben figyelembe véve az olvasó korlátozott figyelmi kapacitását és szelekciós kényszerét, azt jósolja, hogy csak abban az esetben végzünk a lokális koherencián túlmutató következtetéseket, ha koherencia-törést érzékelünk a szövegben. Az oksági lánc sérülése kitüntetett ebből a szempontból, és kiküszöbölése a szöveg-előzmények reaktíválása vagy az olvasói tudás aktiválása révén lassítja a feldolgozást.

Az előzőekben bemutatott szövegfeldolgozási paradigmával szemben hasznos kritikákat, megfontolandó szempontokat fogalmaz meg Gerrig (1993), valamint Noordman és Vonk (1998). Az előbbi szerző szerint alapvető probléma az oksági lánc vizsgálatában, hogy általában több ok vezet egy következményhez, illetve az okság azonosítása

¹¹⁸ Graesser, Singer és Trabasso (1994) összefoglalásában valószínűsíthetően azért találkozunk ennek ellentmondó eredményekkel, mert nem választották külön a következményeket a jövőbeli következtetésektől. Az előbbieket egybehangzóan online generálták, az utóbbiak szerepe a történetmegértés során azonban kérdéses.

meglehetősen érzékeny az információk bemutatásának sorrendjére. Felhívja a figyelmet arra is, hogy olvasásnál is érvényesül az alapvető attribúciós hiba, vagyis inkább tulajdonítjuk az okokat a szereplőknek, mint a helyzetnek. Noordman és Vonk (1998) a kauzális szövegfeldolgozást alapvetően az emberi megismerés kauzális természetéből vezeti le, és azzal ikonikus folyamatokat feltételez az olvasás során. A kauzális kapcsolatok megértését szerinte egy kauzális séma vezérli, melyet a szöveg kétféle úton aktiválhat: a propozíciók közti implicit összefüggések által, mely igényli az olvasói tudás közvetítését, vagy egy explicit okságot kifejező kötőszó révén. Eredményei szerint szakértők több oksági kapcsolatot azonosítottak szövegben, mint nem szakértők (70 vs 39%), és utóbbiak inkább támaszkodtak az explicit okságot kifejező kötőszavakra. Naiv olvasók további vizsgálata arra a következtetésre vezette a szerzőket, hogy normál olvasás alatt oksági következtetéseket elsősorban oksági kötőszó jelenlétekor végzünk az adott mondat végén.¹¹⁹ Westfall és Irwing (1982) középiskolásokkal végzett kísérlete ezzel összeegyeztethető eredményeket adott: a hangos gondolkodás módszerével gyűjtött jegyzőkönyvek szerint a jól olvasó személyek sikeresen azonosították azokat a kontextuális jegyeket, melyek alapján ki lehetett egészíteni a hiányos kísérleti szövegeket. Roszszabbul olvasó társaik sikeresek voltak a referenciális és lexikális koherencia követésében, meglepően alul teljesítettek azonban a logikai, kauzális és szekvenciális kapcsolatokat biztosító kötőszavak pótlásában. Fletcher és mtsai (1995) az egyidejűséget, a koreferencialitást és a kauzális kapcsolatok jelenlétének hatását hasonlította össze mondatpárok esetén a létrejövő reprezentáció koherenciája szempontjából. Meglepő eredményeket kapott: már önmagában a két mondat egyidejűsége is elegendő volt ahhoz, hogy az emlékezetben kapcsolat legyen közöttük. Ennek erősségét a koreferencia jelenléte növelte, az oksági kapcsolatnak azonban nem volt rá hatása. Végkövetkeztetésében az előzőekkel egybevégtően kiemelte, hogy az okságnak csak akkor van szerepe a reprezentáció koherenciájának kialakításában, ha a szövegben expliciten jelen van.

Wolfe, Magliano és Larsen (2005) a szemantikus és kauzális kapcsolatoknak az olvasás online (olvasási idő) és offline (előhívási teljesítmény) mutatóira gyakorolt együttes hatását vizsgálta – elsősorban abból a célból, hogy tisztázzák az eddigi ellentmondó eredményeket.¹²⁰ A magas kauzális összefüggéssel jellemezhető szövegeket gyorsabban olvasták a személyek, mint az alacsonyakat. Ez a különbség nem jelentkezett az ala-

¹¹⁹ A leggyakoribb kauzális kötőszavakkal végzett vizsgálatok szerint járulékos hatás lép fel a „mert” kötőszó jelenlétekor a szövegfeldolgozás alatt, vagyis a befogadók megpróbálják az adott mondatot kauzálisan hozzákapcsolni az előző kijelentéshez. Caron eredményei szerint a „mert” kötőszó jelenléte növelte a szövegreprezentáció koherenciáját, és javította az okot tartalmazó (első) mondatok felidézését (Zwaan és Radvansky, 1998).

¹²⁰ A koherens reprezentációban a kauzalitás elsődlegességét támogató tanulmányok egyik része hangos gondolkodás módszerrel gyűjtött jegyzőkönyvekben a következtetések típusának gyakoróságát használta fel érvként. Guindon (1988) például azt találta, hogy a célok, okok és forgatókönyvek a következtetések közel kétharmadát tették ki, míg az anaforákra vonatkozó megjegyzések csak 11% körül voltak. Trabasso és Magliano (1996) jegyzőkönyveiben 70% volt a magyarázatok, 19% az asszociációk és 11% a predikciók aránya. A felhasznált információs források közül a leginkább integratív a magyarázat volt, melyben a szövegből származó korábbi informá-

csony és magas szemantikus kapcsoltság esetén. Vagyis az integrációt megkönnyíti a mondatok közötti oksági összefüggés, a szemantikusnak azonban nincs hatása rá, csak abban az esetben, ha alacsony az oksági összefüggés és azonos a hős. A priming ingerrel magas kauzális és magas szemantikus összefüggést mutató mondatokat könnyebben hívták elő a személyek. Sem a lokális oksági összefüggések, sem a szemantikus kapcsolatok nem jósolták be a mondatok illeszkedésére vonatkozó ítéleteket, csak a globális kauzális kapcsolatok. Mondatpárok közötti oksági kapcsolatok nem voltak hatással az előhívásra a személyek közötti összehasonlításban, de jó előrejelzői voltak a tételenkénti felidézésnek. A szemantikus kapcsolatok mindkét esetben prediktívek voltak az előhívás tekintetében. Ezek az eredmények az oksági kapcsolatok szerepét elsősorban az online szövegfeldolgozás során erősítik meg, míg a szemantikusakét az offline feladatokban. Emellett rámutatnak a vizsgálatok feladatérzékenységre. A propozíciós szövegbázis és a szituációs modell tekintetében a szerzők (1999) eredményeik alapján azt vetik fel, hogy a felszínebb, propozíciók közti – elsősorban referenciális – kapcsolatok generálása automatikus, és az olvasó céljaitól független, míg a szituációs modell, amely lehetővé teszi, hogy olyan részletes reprezentációt alakítson ki az olvasó, mintha a valóságban is résztvevője lenne az eseményeknek, az egyéni tudás nagyobb mértékű bevonását kívánja meg, kontrollált feldolgozást igényel és érzékeny az olvasó céljaira. Ez utóbbihoz sorolják a kauzális koherencia megalkotását. Ez az elképzelés azt is maga után vonja, hogy nem minden szövegműfajban egyformán van szerepe a kauzalitásnak. Ezek az újabb eredmények egyértelműen arra hívják fel a figyelmet, hogy sok tenivaló van még az okság vizsgálatában olyan változók szisztematikus ellenőrzése révén, mint a szövegműfaj, az okság implicit vagy explicit jelenléte, a befogadó tudása (pl. szakértőség), olvasási és „konfigurációs” készsége (Westphall és Irwing, 1982; Kiss, 2004) és céljai.

Van den Broek és mtsai (1995) a '90-es évek közepétől dolgozta ki a koherencia olvasó-alapú forrásainak (reader-based sources of coherence) modelljét, mely az egyéni tudás és stratégiák figyelembe vételét célozza a koherens szövegrepresentáció kialakításában. Hipotézisük szerint a befogadó koherenciára vonatkozó sztenderdjei a szöveg által nyújtott információk megkötései között, meghatározzák – legtöbbször tudattalanul –, hogy milyen következtetéseket végez az olvasó, mennyire kiterjedten és mikor. Az oksági koherencia esetében – a Kauzális Következtetés Gyártó modell előfeltevéseiből kiindulva – az első lépés az olvasó arra vonatkozó elvárása, hogy a szöveg

ciók, a világról való tudás és az addigi következtetések együttesen jelentek míg, míg az asszociációk inkább az egyéni tudásra támaszkodtak. Zwaan és Magliano azt találta, hogy az argumentációk átfedése és az oksági kapcsoltság mérsékelten korrelált természetes szövegekben. Fletcher és mtsai kísérleteiben két tagmondatból álló szövegek esetében az oksági kapcsolat jelenléte nem jelentett előnyt a koreferencialitáshoz képest az előhíváskor, csak abban az esetben, ha meg kellett magyarázni a tagmondatok közti összefüggést. Mindazonáltal, úgy tűnik, hogy a szemantikus és oksági kapcsolatok függetlenül járulnak hozzá az olvasási idő variációjához és az előhívott mondatok összefüggésének mértékéhez (Wolfe és mtsai, 2005).

kauzálisan összefüggő-e. Ennek meghatározása után az olvasó a szövegfeldolgozás során a kielégítő kauzális magyarázatra törekszik. Annak mértéke, hogy mikor érzi a szöveget teljesnek, azonban egyénenként eltérő, és ez befolyásolja, hogy a lokális következtetéseken felül globálisakat is generál-e az olvasó. A hipotézist ellenőrző kísérletek eredményei tovább árnyalják a modellt. Az olvasók ugyanis akkor adtak kauzális válaszokat, amikor az első mondat részben elégséges magyarázatot kínált a másodikra. Ha a szövegben nem merült fel az oksági kapcsolat, vagy teljes mértékben kielégítő magyarázatot adott, nem volt szükség kauzális következtetésre. A szerzők a referenciális egyértelműség kialakítását is vizsgálták modelljük keretében, és arra a következtetésre jutottak, hogy a referenciális és kauzális koherencia sztenderdjeinek alkalmazása univerzálisnak tűnik az átlagos olvasás során. Mindazonáltal nem merítik ki a koherencia olvasói sztenderdjeit, melybe aktualizált, műfajfüggő elemek is bekerülhetnek az adott olvasás során. A sztenderdek a koherencia fenntartásának egyéni szükségletei mellett azt is tartalmazzák, hogy mi a teendő explicit megsértésük, például a szöveg inkonzisztenciái esetén. Ezzel az elmélettel van den Broek és mtsai egyértelműen az egyéni eltérések bizonyos formáinak (elvárások) beemelése felé tett lépéseket a koherens reprezentáció vizsgálatában.¹²¹ 2009-ben és 2010-ben végzett kísérleteinkben (Papp-Zipernovszky és Kovács, 2010) ezen az úton indulunk tovább, amikor a koherens reprezentáció megalkotását a koherenciaérzék (Antonovsky, 1987), illetve a kontrollhely (Rotter, 1966) személyiségdimenzióival hozzuk összefüggésbe.

Művészeti alkotások (irodalmi szövegek, filmek) reprezentációjának kauzális vizsgálata a fentiek mellett egyéb kérdéseket is felvet. Van den Broek és mtsai (1996) irodalmi szövegek felidézésekor arra mutatott rá, hogy bár az előhívási variancia 50%-át a kauzális összefüggések magyarázták, több olyan változó is befolyást gyakorolt, melyet a kauzális elemzés nem jelzett előre. Ilyen volt a narratívum struktúrája: a szettingben levő állításokat nagyobb valószínűséggel idézték fel az olvasók, mint kauzális kapcsolataik száma indokolta volna. Valószínűleg azért, mert ez a történetrész biztosítja az összes többi oksági kapcsolat kibontakozását. Egyes események kiugró érzelmi jelentősége, vagy élénksége emlékezetesebbé teszi őket, így inkább helyet kapnak a felidezésben. A narratívum átfogó tanulságát sokkal többször idézték fel a személyek, mint az specifikus oksági kapcsolatai alapján várható volt.

Az irodalmi alkotások specifikumait áttekintő alfejezetben központi szerepet kapott a feldolgozás – kogníciótól nem független! – érzelmi jellege. László ennek fényében így értékeli a kauzális elemzéseket: „A célhiedelem struktúrákban elemzett narratívumok

¹²¹ A kognitív pszichológia szigorú kísérleti elvárásait betartva ebbe az irányba mutat Gerrig (1993; 2011) munkássága is, aki az online következtetések közé sorolja az azonnali megértés lokális koherenciájának biztosítása mellett a narratívummal való találkozás élményét megeremtő és gazdagító résztvevő reakciókat is. A szereplők céljainak beteljesülése elmélete szerint mindig hív résztvevői reakciókat, az elvárásokkal ellentétes kimenet esetén akár a cselekmény mentális újrainása révén. Gerrig elméletében tehát az általam vizsgált cél-kimenet követése a befogadónak a narratívumba való bevonódásával és az olvasás esztétikai, érzelmi színezettségével függ össze.

jól vonatkoztathatók a modern pszichológiában narratív szerveződéssel felruházott selfre..., az empátiás megértési folyamatokat, melyek az irodalom szempontjából ugyancsak központi jelentőségűnek vélt identifikáció alapján állnak, nem érintik.” (1998, 101. o.) Ez egybecseng Mar és Oatley (2008) azon végkövetkeztetésével, hogy bár az elemzésnek ez a szintje hasznosnak bizonyult az emlékezettel és megértéssel kapcsolatos feldolgozás leírásában, nem kielégítő a befogadási élmény vizsgálatában. László (1998) arra is rámutat ugyanakkor, hogy még ha az irodalmi elbeszélés megértése többet is jelent, mint a szereplők céljainak követése, az empátiás megértés nyilvánvalóan összefügg a szereplőknek tulajdonított célokkal (100. o.). A kogníció és az érzelmelek bonyolult összekapcsolódását árnyalja, hogy feltételezhetően a célgenerálás, és általánosságban a következtetések gyakorisága sem független az olvasás közben átélt érzelmektől (Halász, 1996). Schank modellje összekapcsolja a naiv cselekvéslogika és az empátiás folyamatok működését az irodalmi megértésben. Kiemelve, hogy ezek általában párhuzamos, egymásra épülő, kumulatív folyamatok, egy olyan kontinuumot vázol fel, melynek egyik végpontja a tisztán kognitív (van értelme), másik pedig a puszta emocionális viszonyulás. Az intencionalitáson és kauzális következtetéseken alapuló megértés a kontinuum középső tartományában helyezkedik el, mély, kontextuális feldolgozás eredményeképpen (László, 1999).

A szövegfeldolgozás irodalmában a koherens reprezentáció egyik legfontosabb és legtöbbet vizsgált eleme az okság, amely megfelelő mutatója az online végzett integráció könnyedségének. Trabasso és van den Broek (1985) modellje pedig magában foglalja a hős céljainak azonosítását, illetve a szereplőknek az események következményeképpen kialakuló mentális és érzelmi állapotváltozásait is. Így alkalmazásával nagy részben követhető a történet leképezése, és az egyéni élmények és tudás hátterén végzett ok- és érzelemtulajdonítási folyamatok is. Feltételezésünk szerint az oktulajdonítás attribúcióelméletek alapján leírt bejósoló, kiszámíthatóságra törekvő motivációja kapcsolatban áll a korai csecsemőkor tapasztalatai alapján kialakult biztonsági szükségletekkel.

A befogadói személyiség komplexitásának vizsgálata

Az előző alfejezetekben elsősorban a szövegfeldolgozás irodalmára támaszkodva a koherens szöveg és a koherens reprezentáció jellegzetességeit jártam körül. A műalkotás és a befogadó interakcióját feltételező megközelítésnek azonban az olvasó – legalább is a szövegfeldolgozást befolyásoló – karakterisztikumairól is kell tudnia érvényes megállapításokat tenni. Ennek az elvárásnak a kognitív művészetpszichológia az olvasók általános és specifikus tudásának mint változónak a vizsgálata révén tett eleget. A preferenciáitételket középpontba állító kutatások személyiség kérdőíveket alkalmaznak például a különböző művészeti stílusok kedvelésének összehasonlításakor, illetve bizonyos típusú ingerek megítélésében a személyiségkorrelátumok feltérképezésekor. Ke-

vés olyan vizsgálat van ezen a kutatási területen, amelyik az ingerkomplexitás és rendezettség preferenciáját vizsgálja a befogadói személyiség komplexitásmutatójának tekintetében; az eredmények általában csak az egyik oldalra vonatkoznak, például hogy milyen személyiségvonások állnak a komplex ingerek kedvelésének háttérében, illetve, hogy milyen művészeti ingereket kedvelnek a komplex személyek. A saját 2009-ben végzett vizsgálatunk ezt a hiányt kívánja pótolni integratív módszertan alkalmazásával, melyben a személyiség koherenciájának mérését kérdőívvel (SOC, Antonovsky, 1987), illetve a narratív elméletek alapján személyes élettörténeti epizódok koherenciájának megállapításával közelítettük, és ezek eredményeit hasonlítottuk össze a befogadás online (hangos gondolkodás jegyzőkönyvek) és offline (filmcselekmény történetének összefoglalása) produktumainak kauzális koherenciájával.

Child festmények esztétikai ítéletét vizsgálta, és azt találta, hogy a műalkotás eredetiségét, értékét helyesen megállapítókat nagyobb mértékben jellemezte a tolerancia a komplexitás, ambiguitás, ambivalencia és az irreális tapasztalatok irányában, az én szolgálatában álló regresszió képessége, valamint a szorongás tudatosítása és közlése (Halász, 1980). Barron a komplexitáspreferencia és az eredetiség (kiegyensúlyozatlanság, kockázatkeresés), valamint a bonyolultabb személyiség szerveződés, nagyobb egőszintézisre való képesség, önérvényesítés, uralkodó hajlam között mért összefüggést. Ezen eredmények alapján a Barron-Welsh művészeti skála a jó ízlést a komplexitáshoz való viszonyhoz köti. Kreitler az integratív esztétikai megértés gondolkodás- és személyiségbeli feltételeit a mentális hajlékonyság, hierarchikus strukturálás, egyidejű figyelembevétel, más vélemények tudatosítása, valamint az autonóm részek integrálási képességében jelöli meg. Végkövetkeztetésében a befogadás egyik előfeltételének az énközpontú véleményektől eltérő álláspontok tudatosítását és integrálási képességét tartja, ami a kismértékű autoritarianizmus egyik jellemzője (Halász, 1980). Ezek az eredmények a kockázatvállalás mint nyitottság, illetve az ambiguitás-tolerancia szükségességére mutatnak rá a művészeti élmények beengedésében, hiszen az magával hozhatja az érintettséget, az érzelmi feszültség átmeneti növekedését.

Az ingerkoherencia különböző összetevőinek, mint komplexitás, rendezettség és jelentésteliség preferenciája azonban a további kutatások fényében különböző személyiségjellemzőkkel függött össze. A szenzoros élménykeresés pozitív korrelációt mutatott a komplexitás mértékével (Rawlings, Twomey, Burns, & Morris, 1998); Zuckermann emellett a festmények aszimmetrikusságának, mozgást sugalló jellegének preferálását azonosította magas szenzoros élménykeresőknél. A rendezett, szimmetrikus ábrákat az alacsony élménykeresők mellett a stabil introvertált személyek kedvelik. Rawlings és mtsai (1998) sokszögek preferenciájának vizsgálatában a komplexitáson kívül a jelentésteliség faktort azonosította, mely a skizotípiával és a nyitottsággal függött össze. Eredményei alapján egy olyan tágabb kreativitás/preferencia gyűjtőkategória felállítására tett javaslatot, mely magában foglalja a komplexitáspreferenciát, a kellemes

populáris zene elutasítását, és a divergens gondolkodást jellemző válaszok magas számát (originalitás). Farkas (1998) eredményei szerint – a korábbiaknak ellentmondóan – az ingerek komplexitásmutatója negatív tendenciaszintű összefüggést mutat a nyitottsággal. Furnham és Chamorro-Premuzic (2004) tovább árnyalták a nyitottság személyiségvonásának szerepét a művészeti vizsgálatokban: a nyitottság a művészeti élmények varianciájának 33%-áért volt felelős, pozitívan korrelált a művészeti érdeklődéssel, nem mutatott azonban összefüggést a műalkotások megítélésével.¹²²

Dijkic, Oatley, Zoeterman és Peterson (2009a) személyiségvonást mérő kérdőív (Big Five Inventory) és érzelmi skálák felhasználásával nem a műalkotások preferenciáját mérte, hanem a befogadás előtti és utáni teszteredmények összehasonlításával az irodalmi szöveg hatását. A személyek egyik csoportja egy Csehov-novellát kapott, a másik pedig egy megegyező témájú értekező szöveget. A műalkotást olvasók szignifikánsan nagyobb személyiségvonás-változást mutattak, mint a kontroll csoport, valamint nagyobb érzelmi változás következett be náluk. Mindazonáltal nem volt egyetlen olyan személyiségvonás sem, ami mindenkinél módosult volna, csak egyénre jellemző változások történtek, amiket az érzelemváltozások közvetítettek.

Giannini és Bonaiuto (2003) konfliktuózus, illetve harmonikus festményekhez való pozitív és negatív viszonyulást vizsgált a személyek konfliktus- és inkongruitás-toleranciájának hátterén. Eredményeik szerint a korábban az inkongruitással szemben intoleránsnak bizonyult személyek a harmonikus képeket találták különösen szépnek, a konfliktuózusokat pedig csúnyának, míg a toleráns személyek az ellenkező mintázatot mutatták. Kísérleteik specifikus személyiségjellemzők és az ingermintázat specifikus jellemzői közötti interakcióra mutatnak rá a befogadás során.

King és Gurland (2007) az általános oksági orientáció (Ryan és Deci GCOS mérőeszköze) személyiségbeli változójának összefüggését vizsgálta a kreativitással. Az autonóm orientáció, mely a személyek fogékonyságát mutatja az autonóm cselekvési lehetőségekre a környezetben belül, az elkészített kollázsok részletgazdagságával, komplexitásával függött össze. Ezen túl a „fenyegető” helyzetben (a személyek úgy tudták, hogy független szakértők értékelné fogják a munkáikat utólag) résztvevő, kevésbé autonómia orientált férfiak kollázsait kevésbé kreatívnak és újszerűnek értékelték.

¹²² Fitzgerald (1966) Schachtel élményekre való nyitottság fogalmát veti össze az én szolgálatában álló regresszió és a szorongás koncepciójával. Az előbbi meghatározása szerint a rögzített elvárások feladása révén a nyitott személy a sajátjától eltérő aspektusokból képes megközelíteni a tárgyat, szorongástól és elfojtástól mentesen tudja megtapasztalni az új és szokatlan ingereket. Ez Fitzgerald elképzelése szerint nem jár együtt a gondolkodás vagy viselkedés korábbi formáira való regresszióval, viszont magas énerőt kíván meg. Az általa összeállított Élmény Kérdőív (Experience Inquiry) elemzése – feltevéseivel szemben – három különböző klasztert tárt fel: (1) belső élményekre és módosult tudatállapotokra való nyitottság, regresszív élményekre való toleranciával és képességgel kísérve; (2) vágy a zárt, rendezett, kiszámítható, megmagyarázható környezet iránt, és a kontrollálatlan tudatállapotokkal szembeni intolerancia; (3) intolerancia a szokatlan személyes és személyközi élmények iránt. Eredményei alapján a regresszióra való képességnek fontos szerepe van az élményekre való nyitottságban, ez azonban inkább a képzelet gazdagságának, a bevált kategóriák elvetésének és a szokatlan élmények iránti kíváncsiságának a kognitív jellegzetességeire vonatkozik, mint a személyiségben tett utazásra.

A komplexitás vizsgálata mellett, az okság és a kötődés feltételezett összefüggése miatt szeretnék a művészetbefogadás és a kötődés kapcsolatát vizsgáló kísérleti eredményeket is idézni. A kötődés típusának beemelése az esztétikai válaszok kutatásába általában a műalkotás által kiváltott érzelmekkel összefüggésben történik. Nincs tudomásom olyan kutatásról, ami a kognitív feldolgozás és a kötődés közti kapcsolatot vizsgálta volna, pedig a mentalizáció elmélete alapján megfogalmazható lenne a szándék-tulajdonításra vonatkozó elvárás. Dijkic és mtsai (2009a) elkerülő kötődésű egyének művészeti élményével kapcsolatban fogalmazták meg azt a hipotézisüket, hogy mivel a művészet nem-fenyegető módon kínálja fel az interperszonális helyzetek átélését, kikerülve az elhárító mechanizmusokat nagyobb érzelmi változást okoz elkerülő személyek esetében, mint biztonságos kötődésűeknél. A várt hatást ugyan nem tudták azonosítani, nem volt különbség a Csehov novella által előidézett érzelmi változás tekintetében a magas és az alacsony elkerüléssel jellemezhető személyek között, az elkerülők azonban szignifikánsan nagyobb érzelmi változást mutattak a művészeti alkotás befogadásánál, mint egy témában megegyező leíró szövegnél. László és Fülöp (2007) szintén egy interperszonális konfliktust ábrázoló novella érzelmi hatását hasonlította össze különböző kötődési típusba tartozó személyeknél. Eredményeik szerint a biztonságosan kötődők a pozitív és negatív szociális érzelmek széles skáláját észlelték és élték át a műalkotás olvasásakor, ami megteremti a lehetőségét az érzelmi élet és az önészlelés változásának. A bizonytalanul kötődők az érzelmi skála sokkal szűkebb szeletére voltak fogékonyak, míg az elkerülők általánosságban alacsony érzékenységet mutattak a szociális érzelmek irányában. Ez a kutatás azonban nem a műalkotás hatására végbement érzelmi változást azonosította, hanem a szereplőknek tulajdonított érzelmek mennyiségének és minőségének összefüggéseit a kötődési típussal. 2010-ben végzett vizsgálatunkban (Bálint, Papp-Zipernovszky, és Kovács, 2010) a hangos gondolkodás jegyzőkönyvekben a kauzalitás mellett az érzelmi válaszok típusait is kódoltuk. Az *Itt vagyok* c. rövidfilm esetében (Szimler, 2010) a film cselekményéhez kötődő érzelmi válaszok varianciájának 59%-át határozta meg a tapasztalatokra való nyitottság és a kapcsolati elkerülés személyiségjellemzője; az utóbbi fordított irányban: vagyis minél elkerülőbb volt a személy, annál kevesebb érzelmi választ adott a filmnézés során. A film levetítése előtt és után is felvettünk önkitöltős érzelmi skálákat. A diszkrét pozitív érzelmek változásának varianciáját 59%-ban együttesen határozta meg a kötődési szorongás és az empátiás törődés személyiségdimenziója ismét negatív irányban: minél magasabb pontszámot adott a személy a kötődési szorongás skálán, annál kisebb változást élt meg a pozitív érzelmekben a film hatására. Ezek az eredmények arra mindenképpen rávilágítanak, hogy a pszichoanalitikus elméletek feltevéseinek megfelelően van összefüggés a korai tárgykapcsolat minősége és a későbbi művészeti tárgyakhoz való kapcsolódási képesség között.

Az esztétikai élmény személyiségformáló hatása

„Az egész olvasási folyamatban a módosított elvárások és az átalakított emlékek közötti cserék játéka zajlik.”
(Ricoeur, 1998, 25. o.)

Bár temérdek személyes beszámoló áll rendelkezésre művészekről, illetve műélvezőkről, akiknek az életét megváltoztatta egy-egy műalkotás, ez az átalakulás ritkának, bejósolhatatlannak és egyedinek tűnik, és nagyon nehezen mérhető (Dijkic, Oatley, Zoeterman, és Peterson, 2009b). Mindazonáltal a pszichoanalízis mellett a kognitív pszichológia perspektívájából is lehetségesnek tűnik, hogy a művészet változásokat idézzen elő a szelfélményben. Ezt magyarázó fogalmak például az identifikáció, a szelfimplikáció vagy az önészlelés változásai (Kuiken és mtsai, 2004). Keveset tudunk azonban arról, hogy hogyan és mikor mennek végbe ezek a változások (pl. a szövegfeldolgozás specifikus helyein, a szöveg által (is) irányítva, vagy jóval az esztétikai élmény után). A feladat tehát összetett: nem csupán a szelf különböző aspektusainak módosulását kell kísérleti körülmények között mérhetővé tenni, hanem a szelfimplikáció ennek megfelelő formáit is ki kell dolgozni, és az olvasás során operacionalizálni kell. 2009-ben és 2010-ben végzett vizsgálatainkban a kauzális kapcsolatok számával mért integrációs képességet hasonlítottuk össze kérdőívvel mért személyiségjellemzőkkel, fő érdeklődésünk arra irányult, hogy a korai tárgykapcsolat jellegzetességeit tükröző kötődési tulajdonságok hogyan befolyásolják az éntől eltérő műalkotás befogadását. Az integrációs képesség talán a szelfimplikáció egyik formája.

Holland DEFT modelljének első két szakaszában beszél a szelfimplikáció lehetőségeiről: ennek feltétele a műalkotás és a befogadó illeszkedése, az elvárások és a védekezési mechanizmusok legalább részleges átfedése, mely megteremti a lehetőségét az abszorpciónak. Holland a bevonódás jellegzetességének tekinti a szelf és az örömet okozó szöveg közti határ elmosódását (1975). A szelf módosulását az irodalmi élmény hatására azonban nem veszi figyelembe. Modellje mégsem zárja ki ezt a lehetőséget hosszú távon, a műalkotásokra adott személyes válaszok alapján kibontakozó önismeret kumulatív eredményeként. Kuiken és mtsai (2004) Coleridge esztétikai elméletéből bontják ki a szelfimplikáció különböző formáit, mint például identifikáció, empátia, szimpátia, egyesülés, rezonancia. Az elnevezésbeli sokféleség ellenére mindegyik tartalmazza a szöveg kifejező potenciáljának jelentésteli megragadását, illetve egy másik szemszögének átérzett megértését. Azonban különböznek abban a tekintetben, hogy a megértés aktusa akaratlagos vagy önkéntelen; az affektív, kognitív és cselekvéses dimenzióból melyiket foglalja magában; tartalmaz-e észlelt hasonlóságokat a szelf és a másik között; irányulnak-e érzelmek a másik felé; illetve a másik fiktív szereplő, élő személy vagy megszemélyesített élettelen tárgy. „Az összetettséget figyelembe véve, az irodalmi olvasás során fellépő szelfimplikációk formái érthetően ellenállnak a koherens

tanulmányozásnak.” (181. o.)¹²³ A személyes bevonódás feltételeit és hatásait vizsgáló 2004-es *Poetics* különszám előszavában Lauwerse és Kuiken a narratív világ élénk jelenvalóságát hangsúlyozza az előbb említett jellegzetességek mellett, ami a transzportáció, abszorpció, illetve jelenlét gyűjtőfogalma alatt került a vizsgálatok fókuszába. A fiktív világ hatása fennmaradhat az olvasás közvetlen befejezése után is – lebegő hangulatok, megváltozott hiedelmek és az önészlelésben bekövetkezett váltások formájában. A szerzők a terület eredményeinek áttekintése során azt emelik ki, hogy bár egyes narratív és stiláris jegyek (pl. metafora, perspektíva) működését széleskörűen vizsgálják, kevés figyelem irányul az irodalmi olvasás hatásait lehetővé tevő, vagy felerősítő – személyiségjellemzők által is meghatározott – bevonódási formákra. A stilisztikai eszközök hatásmechanizmusát Miall és Kuiken, illetve Dixon és Bortolussi is a műalkotás mint esztétikai objektum pozitív értékelésén keresztül képzelik el. A trópus megragadja a figyelmet, megágyaz a hétköznapiól eltérő jelentéseknek, és érzéseket kelt, melyek a műalkotás újraértelmezés(ei)re motiválnak. Attól a közkeletű vélekedéstől eltérően, hogy a személyes bevonódásnak előfeltétele a narratív megértés, a szerzők azt a lehetőséget vetik fel, hogy a személyes bevonódás alkotja a narratív megértés elsődleges módját, vagyis érzelmi megértésről beszélhetünk csak. Ezt alátámasztják a tematikus számban Eva-Wood kutatásai, melyben a személyes bevonódás mértéke nagyobb volt azoknál a diákoknál, akik a hangos gondolkodás és érzés módszerét alkalmazták, mint akik csak a hangos gondolkodást. Kuiken és mtsai (2004) eredményei szerint az önészlelésben bekövetkezett változások egy olyan olvasási móddal jártak együtt, melynek során a személyek a történet szereplőit metaforikus vehikulumként használva tesznek a szelfet érintő állításokat. Ennek előfordulása összefüggött a személyek tapasztalatokra való Nyitottságával mint személyiségvonással.

A 2004 óta eltelt közel egy évtized alatt a szelfimplikáció figyelmi, kognitív és érzelmi dimenzióinak vizsgálata az abszorpció ernyőfogalma alatt egyesült, és az eredeti 1974-es mérőskála több irányú módosításához vezetett. Az Abszorpció skálát Tellegen és Atkinson dolgozta ki a pszichoanalitikus és kognitív elméletek együttes felhasználása alapján. Az abszorpciót olyan vonásként határozták meg, mely a személy összes reprezentációs (perceptuális, képzeleti, fogalmi, motoros) forrását lekötve, a teljes, integrált figyelem epizódjait teszi elérhetővé. A figyelem ilyen típusú működése feltételezésük szerint tárgyának – legyen az egy műalkotás, a természet, egy másik ember, saját szelfünk vagy egy emlék – valóságosságát felfokozó érzékeléshez vezet, kizár minden

¹²³ A szelf-implikációt megszállott olvasók körében először szisztematikusan vizsgáló Victor Nell (1988) a személyek és a könyvek interakciójában számtalan változót írt le: a fő közvetítő tényezők a társas értékrendszer és a személyiség-jellemzők. Emellett a narratív struktúra, a perspektíva, az olvashatóság, az olvasási készségek, a megértés jellegzetességei, a figyelmi mechanizmusok is számítanak. Hollanddal megegyezően a megszállott olvasás előfeltételének tartja a személynek az olvasás iránti pozitív elvárásait, és a befogadás során a pozitív – fiziológiai szintű – visszajelzéseket.

más elterelő ingert, és általánosságban a valóság és a szelf megváltozott érzékelését eredményezi. Egy olyan speciális figyelmi tárgykapcsolat, melyben a tárgyról egységes képzetet hozunk létre.¹²⁴ Az abszorpció kognitív kompetense felöleli az eltérő reprezentációs modalitások szinergikus, szinesztetikus működtetését az integrált mentális kép kialakításának érdekében. Ezen kívül a reprezentációk sokféleségét (komplexitását?) és empatikus minőségét. A motivációs-affektív összetevője pedig az élményekre való nyitottság érzékeny, toleráns formája, amely magában foglalja a mély bevonódást lehetővé tevő tárgykapcsolatok iránti vágyat és felkészültséget. Ez a leírás egyetlen vonásban egyesíti az általam vizsgált integrációs képességet és a tárgyhoz való kapcsolódás képességét.

Atkinson és Tellegen (1974) a szelfimplikáció meghatározói mellett felvázolják a szelfmódosulás lehetséges mechanizmusát is. Amennyiben a figyelem tárgya valaki más, az abszorpció a másik tevékenységeinek és élményeinek reprezentálásán keresztül vezethet szelfváltozáshoz. A reprezentáció kinesztetikus, motoros következményei megnövelik az empátia részvételt, és az én és a másik ekvivalenciájának élményét. A tárggyal való identifikáció így utat nyit a megszokott szelf időleges változásához, egyúttal a hétköznapiakban a szelfnek fenntartott jelentőséggel és intimitással ruházza fel a másikat. A mai kutatási eredmények fényében a valódi személyekkel való találkozás mellett a szelfmódosulás lehetőségét kiterjeszthetjük irodalmi hősökre is. Bizonyított, hogy cselekvéseket leíró mondatok, egyszerű történetek, illetve a figuratív nyelv megértése is a reprezentációnak ugyanazokat a motoros összetevőit hozza működésbe, mintha megfigyelnénk az adott cselekvést (Kuiken, Campbell, Sopcak, és Lee, 2012).¹²⁵

Az abszorpció-kutatásban újabb lépést jelentett Gerrig *Experiencing Narrative Worlds* (1993) c. munkája, melyben két metaforához köti az olvasók fenomenológiai bevonódás-élményeit: az elragadtatáshoz (transportation) és az eljátszáshoz (perform). A befogadók gyakran számolnak be arról, hogy a narratívum elragadta, hatalmába kerítette őket annak révén, hogy eljátszatja az egyes szerepeket velük. Miközben az 'itt és most' helyett a fiktív világ válik élményeik keretévé, gyakori érzés a szelf elvesztése. Gerrig tételen felsorolja a transzportáltság jellemzőit: az olvasót átszállítják egy másik világba egy transzportációra alkalmas eszközzel, miközben figyelmeztetik rá, hogy igazodjon a helyi szokásokhoz. Ennek eredményeként bizonyos cselekvések elvégzésén keresztül az utazó bizonyos távolságba kerül eredeti világától, aminek bizonyos aspektusai, tényei így elérhetlenné válnak számára.¹²⁶ Az utazó az élmények hatására bizonyos mérték-

¹²⁴ Tellegen és Atkinson (1974) az abszorpció kutatásának gyökereit a megváltozott tudatállapotok, a csúcsermény, az én szolgálatában álló regresszió irodalmában találta meg – a korabeli észlelés, figyelem és emlékezet kutatásaival ellentétben, nem véletlen, hogy a skála együttjárást mutat a hipneabilitás más mérőeszközeivel.

¹²⁵ Ennek következménye lehet a szituációs modell kidolgozásának facilitálása (a szöveg alapú modellen túl), illetve az olvasó deiktikus centrumának átirányítása a hétköznapi világról a fiktívra.

¹²⁶ A Ryan által felállított minimális eltérés elve alapján a konstruált fiktív világ az általunk ismerthez lehető legközelebb álló, vagyis csak az elkerülhetetlen igazításokat végezzük el (Gerrig, 1993).

ben megváltozva tér vissza eredeti világába, például abban a tekintetben, hogy milyen emberek is vagyunk mi. Gerrig szerint minden olvasó képes azoknak a kognitív képességeknek a működtetésére, amik a transzportációt lehetővé teszik, bár idéz kutatási eredményeket arról, hogy a kevésbé jól olvasók nehezebbnek találják a narratívumba való bevonódást. Ezzel az állítással inkább azt a nézetet kívánta megerősíteni, hogy az esztétikai élmény átélése nem kíván az átlagos hétköznapi észlelési, emlékezeti, gondolkodási, stb. folyamatoktól eltérőket. Saját vizsgálatai elsősorban a transzportáció során a külső világra vonatkozó tudás elérésének módosulására irányulnak.¹²⁷ 2004-es, Rappel közösen írt tanulmányában azt vizsgálja, hogy a fikcióval való találkozás élménye milyen kumulatív, hosszú távú hatást gyakorol az olvasók mindennapi döntéseiben. Két olyan mintázatra mutat rá, melyek a valóságtól eltérő elvárásokat alakítanak ki a befogadókban olvasási élményeik eredményeként. Az egyik a szereplők, és az emberek személyiségvonásain alapuló konzisztenciájára vonatkozik, a másik pedig az események kimenetelének rugalmasságára. Általános következtetésük szerint a jobban bevonódott személyek nagyobb attitűd és hiedelemváltozást mutatnak a narratívum hatására.

Green és Brock fejlesztette tovább a transzportáció fogalmát a figyelemnek, a képzelgetnek és az érzelmeknek a történet eseményeire irányított, integratív összeolvadása-ként. Meghatározásukat a Tellegen-féle abszorpció, illetve Csikszentmihályi flow fogalmához érzik közelállónak, azzal a különbséggel, hogy a narratívumokra adott élményjellegű választ igyekeznek megragadni, amit általánosságban a narratív hatás kulcsának tartanak. Kísérleteik elsősorban a transzportációból következő meggyőzésre, hiedelemváltozásra irányulnak (Green, 2004). Egy lenyűgöző történet olvasói elvesztik az idő fonalát, nem érzékelik a körülöttük zajló eseményeket, és teljes mértékben belemerülnek a fiktív világba. Ennek az összetett folyamatnak a mérésére egy 15 tételből álló kérdőívet is kidolgoztak, mely a kognitív és érzelmi bevonódást, valamint a képzelési aktivitás skálákat tartalmazza. Ha megnézzük az eredeti tételeket, akkor szembe-tűnővé válik, hogy valójában a kognitív bevonódás is az események élénk elképzelését fedi le. A szöveg oldaláról is igyekeztek olyan változókat azonosítani, melyek meghatározzák az olvasói bevonódást. Bestsellereket és klasszikus novellákat inkább ítélték személyek transzportációt elősegítőnek, mely az írás minőségi jegyeire hívja fel a figyelmet. Az irodalom jelentéstelien és kontextualizálva, egy koherens struktúrában ábrázolja az eseményeket. Ebből következően a koherencia növeli a történet valószerűségét. A transzportáció folyamata azáltal emeli meg a koherens észlelés valószínűsége-

¹²⁷ Ezek eredményeként módosítja Coleridge begyökerezett tételét a hitetlenség szándékos felfüggesztésével kapcsolatban, és vezeti be a hitetlenség konstrukciója fogalmát. Ez annyit jelent, hogy mivel a fiktív világ észlelésében is ugyanazokat a kognitív rendszereket használjuk, mint a valóságban, automatikusan elhisszük történéseit (és beépítjük állításait tudásunkba), és ennek felfüggesztése, az „ez csak fikció” gondolatának előhívása kíván tőlünk plusz mentális erőfeszítést. Természetesen a szöveg bizonyos eszközei segíthetik vagy hátráltathatják ezt a folyamatot.

gét, hogy a fiktív világ kereteit magunkévá téve kevésbé vagyunk érzékenyek az esetleges ellentmondásokra. A történetek észlelt realizmusa pozitív együttjárást mutatott a transzportáció mértékével.

Az abszorpció, transzportáció, bevonódás szinonimaként használt konstruktumainak mérésében Busselle és Bilandzic 2009-ben kidolgozott Narratív Elköteleződés kérdőíve a legújabb, egyszersmind saját kutatásunkban a reprezentációk oksági kapcsoltságának mint koherenciamutatónak az alkalmazása miatt a leghasznosabb. Ennek oka, hogy Green és Brock-kal ellentétben a kognitív bevonódás alatt nem a képzeleti működés aktivitását mérik, hanem elkülönítik a narratív megértést, a figyelmi fókuszot és a narratív jelenlétet. A mérőeszköz negyedik skálája az érzelmi elköteleződés. Az egyes skálák korrelációi az abszorpció egyéb mérőeszközözeivel rávilágítanak a megértés szerepére a bevonódásban. A narratív megértés skála a narratívum valóságosságára, perspektívájának felvételére, illetve jelentésének megalkotására vonatkozó tételeket tartalmaz. A valóságosság mérése a történet logikusságát és az események értelmezhető (okságilag is alátámasztott) kibontakozását foglalja magában, a narratívum koherenciáját és érthetőségét. A kognitív perspektíva-felvétel pedig a szereplői cselekedetek és érzések okainak, céljának megértésére vonatkozik. Ezek a tételek nagyon közel állnak a szövegfeldolgozás irodalmában a jelentésalkotás, és az ebben központi helyet kapó kauzális koherencia meghatározásához. A kognitív perspektíva-felvétel és az oksági megértés közelítése számomra azért is nagyon fontos, mert Cohen eredeti meghatározása szerint a szerző, a narrátor vagy egy szereplő szemszögének felvétele az abszorpció során szelfmódosító lehet. Az empátiától abban különbözik a perspektíva-felvétel, hogy nem pusztán a szereplők helyzetének szimulációja történik, hanem megélése és kiterjesztése a saját személyiségen belül (Kuiken és mtsai, 2012). Az okok és célok olvasói megértésének feltérképezése természetesen csak közvetve utal erre a mély, testi bevonódásra a fiktív világba, azonban alátámasztja azt a párhuzamot, amit a dolgozatban az én és a másik közti határ elmosódása, illetve a befogadásjegyzőkönyvek oksági kapcsoltsága között feltételezünk. Mindazonáltal a való világból a történet világába való átmenetet, és az aktuális környezet – beleértve a szelférzést is – kikapcsolását Buselle és Bilandzic a narratív jelenlét skálával mérik, mely a médiából kölcsönzött „távjelenlét”-re (telepresence) vonatkozó tételekből áll. (A kognitív perspektíva-felvételt, melynek érzelmi vonatkozásait, a szereplőkkel való identifikációt az érzelmi elköteleződés skála tartalmazza, a szerzők a narratív jelenlétet megalapozónak tartják.)

A bevonódás összetevőinek gondos elkülönítése mellett Buselle és Bilandzic külön figyelmet szentel a szöveg inkonzisztenciáinak. Feltételezésük szerint az inkonzisztencia, amely lehet a cselekményvezetés döccenése, a szereplő motivációjával ellentétes viselkedés, vagy a műfaji, illetve az általános tudásunkra támaszkodó elvárásainkkal ellentétes történés, elsősorban a narratív valóságosság, vagyis érthetőség csökkentésén keresztül interferál a bevonódással.

Az abszorpció egyéb mérőeszközeivel való együttjárások eredményei szerint a Transzportáció kérdőívvel mindegyik alskála szignifikánsan korrelált, legkisebb mértékben a narratív megértés. Az Identifikáció kérdőívvel legerősebben az érzelmi bevonódás függött össze, a narratív megértés viszont egyáltalán nem, ami a kognitív perspektíva-felvétel révén való átfedésüket tekintve, meglepő eredmény. A történethez kapcsolódó attitűdökkel a narratív megértésen kívüli többi skála együttjárást mutatott. A Narratív Elköteleződés Kérdőív minden skálája korrelált a történet olvasása során átélt élvezettel. Eredményeik alapján a narratív megértést leginkább a feldolgozás könnyedségeként írják le, és a figyelmi folyamatok koncentráltasága mellett az érzelmi bevonódás és a narratív jelenlét előfeltételének tekintik. Az abszorpciót mérő kérdőívek áttekintése alapján saját kutatási kérdéseinkkel leginkább Buselle és Bilandzic mérőeszköze áll összhangban, azzal a kiegészítéssel, ami az abszorpciót mint a műalkotással és/vagy a szereplőkkel létesített tárgykapcsolatot írja le (ez a gondolat még inherens része volt Tellegen és Atkinson (1974) abszorpció-definíciójának).

Az abszorpció irodalmában az egyes összetevők közti együttjárás, vagy széttartás áll jelenleg az érdeklődés középpontjában, azzal a feltevéssel a háttérben, hogy különböző típusú abszorpciók vannak (például narratív és esztétikai, Kuijpers, 2012; ld. erről Tan és mtsai, 2010-es *The Variety of Absorptions* c. projektjét).¹²⁸ A művészetbefogadásban az embodiment kutatásokkal konvergenciában előtérbe került a bevonódás testi élménye is. Tan és mtsai (2010) ezt az aspektust különösen relevánsnak tartják az abszorpció kapcsán a testi szelftudatosság élményének megváltozása, illetve a tárgykapcsolatok érintettsége miatt. Saját pszichoanalitikus szakirodalmi tájékozódásom is ez irányba mutat, mely szerint a bevonódást a korai tárgykapcsolati időszakban kialakuló személyes ritmus, vitalitási forma (Stern, 2010) műalkotáshoz való illeszkedése előzi meg, amelynek az érzelmi elköteleződés csupán kísérője. Tan és mtsai (2010) projektje arra is rámutat, hogy bár történt előrelépés az elmúlt tizenöt évben az abszorpció meghatározóinak, mechanizmusának és hatásainak tekintetében, az eredmények azonban hiányosak és elszigeteltek. Kéves kutatás koncentrált az abszorpció személyiségjellemzőkkel való kapcsolatára¹²⁹ (a projektben az empátia-készséget mérik), valamint az élvezeten kívül más érzelmi válaszokban (pl. esztétikai vagy morális elismerés, megrázkódtatás) játszott szerepére. Saját kísérletsozrotatukban az abszorpciót befolyásoló szövegjellemzőket is vizsgálják, különös tekintettel a narratív kohézióra, illetve a szöveg előtérbe állító (foregrounding) jellegzetességeire.

¹²⁸ Köszönöm Bálint Katalinnak, hogy a rendelkezésemre bocsájtotta a projekt részletes leírását.

¹²⁹ Thompson (McKinney, 1975) a '60-as években végzett kutatásában a befogadók kevesebb, mint 20%-ánál talált bevonódást irodalmi mű olvasásakor (7,5% a férfiak és 17% a nők esetében). A férfi olvasók 65%-a, illetve a nők 31%-a egyáltalán nem vonódott be. Vizsgálatai érdekessége, hogy az abszorpció mértékét korreláltatta Cattell 16 Személyiségvonást mérő kérdőívvel, melynek eredményei szerint a magasabb bevonódást mutatók magabiztosabbak, fantáziadúsabbak, érzőbbek, túlérzékenyebbek, és kreatívabbak. A nemi különbségek itt is tovább árnyalták az eredményeket: a magasabb bevonódást mutató férfiak nyugodtabbak és kísérletezőbbek voltak, míg a nők agresszívabbak és asszertívabbak.

Saját vizsgálataim nem az abszorpció elméleti és módszertani vizsgálatára támaszkodtak, hanem a modern pszichoanalitikus művészetbefogadás elméletekre, illetve a narratív koherencia fogalmára és mérésére. Úgy vélem azonban, hogy kérdésfeltevéseim nagy mértékű átfedést mutatnak az abszorpció kutatásával, különösen a bevonódás során végbemenő (átmeneti) szelf-módosulás problémájával, illetve az ezt befolyásoló szöveg-koherencia mértékével. Vizsgálataim folytatásában szándékozom bevonni abszorpciót mérő kérdőívet.¹³⁰

Kuiken és mtsai 2004-ben egy novellából kiválasztott három különösen meglepő vagy evokatív szakaszhoz kapcsolódó élmények leírásaiban igyekeztek olyan szövegjellemzőket azonosítani, melyek az önmegértés változásait előrejelezték. Az egyes szövegrészek hatását egy új, saját fejlesztésű mérőszközzel, az Olvasási Élmény Kérdőívvel (REQ) mérték, mely a személyes érzésekre, emlékekre, anticipációkra és figyelmi koncentrációra kérdez rá. A szöveghez kapcsolódó affektív témák megjelenése, speciális – fúgaszerű – kibomlása, a szereplőkkel való azonosulás metaforaszerű megjelenése, és a személyes névmások E/1-ről vagy E/3-ról való módosulása T/1-re (ami az összeolvadó, általánosított 'mi' használatát jelenti) jó indikátorai voltak a szelf-módosító élményeknek. A kísérletben résztvevő személyek a Tellegen-féle Abszorpció Kérdőívet is kitöltötték. Az eredmények szerint a magas abszorpciós készséggel jellemezhető személyek beszámolóiban nagyobb valószínűséggel jelentek meg affektív témavariációk, és váltások az önészlelésben, mint az alacsony vagy közepes abszorpciójú személyeknél – különösen a történet érzelmileg összetett részeinél. Ezeket a változásokat azonban nem önmagában az érzelmi bevonódás közvetítette – nem volt összefüggés ugyanis az abszorpció és az érzelmi bevonódás (REQ) között – hanem annak speciális kifejeződései. A szerzők a magas abszorpciós képességet a szelfmódosító képzeleti élményekre való nyitottságként értelmezték, emellett arra is felhívják a figyelmet, hogy a narratív érzések nem

¹³⁰ Az Albertai Egyetemen Don Kuiken és David Miall vezetése alatt működő irodalompszichológiai kutatócsoport fenomenológiai és kognitív irodalomtudományi háttérű munkája ugyancsak mutat párhuzamokat az abszorpció-kutatással, így hozzájárul néhány felvetett kérdés megválaszolásához. Saját kutatásaimhoz közelebb áll módszertanuk annyiban, amennyiben a szelf-módosító élményeket versekről és prózai művekről egyaránt gyűjtött verbális beszámolóikban próbálják szövegelemzéssel azonosítani. A '90-es években kifejlesztett, és azóta is széleskörűen használt Irodalmi Válasz Kérdőív (LRQ) az olvasók irodalmi szövegek irányában mutatott általános attitűdjét méri, mely segíthet az irodalmi szövegek befogadásának egyéni aspektusait azonosítani. Az olvasói attitűdök hét aspektusát méri a kérdőív: Belátás, Empátia, Képzeleti élnkség, Szabadidő alatti kikapcsolás (Leisure Escape), Szerző iránti érdeklődés, Cselekmény-központú olvasás, az irodalmi értékek Elutasítása (Miall és Kuiken, 1995). Kísérleteikben azt találták, hogy az egyes aspektusok különböző személyiség- és kognitív jellemzőkkel korreláltak: a szelf-módosító élmények átéléséhez leginkább a Belátás skála áll közel, ami az Én szolgálatában álló regresszió képességével függött össze. A szerzők ezt a fajta olvasást az én-tudatosságot növelő bevonódásként írták le, amit az olvasás során egyszerre jellemez regresszív és integratív gondolkodás. Az én-tudatosságot elaltató abszorpció a Szabadidő alatti kikapcsolás orientációjához kötődött, ami pozitívan korrelált a komplex érzések irányában mutatott nyitottsággal. Ezek a vizsgálatok elkülönítenek személyiségváltozással járó és személyiségváltozással nem járó bevonódást, és azonosítanak olyan személyiségváltozókat, melyek összefüggenek az olvasási orientációkkal. Különösen fontos az általam a kauzális összefüggések számával mért integratív gondolkodás összekötése a regresszióra való képességgel, és a személyiségváltozáshoz vezető belátással.

egyenlőek a szelfmódosító érzésekkel, bár az olvasó személyes küzdelmeinek felidézése révén gyakran szelfimplikatívak. A személyes küzdelmek mindig imperativusként állnak előttünk arra nézve, hogy milyenné kellene válnunk (vagyis aktiválják legmélyebb célkitűzéseinket!), azonban intimitásuk forgatókönyvbe ágyazott. A szelfmódosító érzések, melyek a szöveg és a szelf megértését egyaránt újrastrukturálják pedig az esztétikai élmény generativitásában jönnek létre. A szerzők a folyamatot a következőképpen írják le: az ismerős helyszínek, szereplők, események az olvasót a saját történeteire, vagy korábban olvasott élményekre emlékeztetik (narratív érzések). Időnként emellett olyan nem-hétköznapi érzések jelentkeznek, melyek nyomán addig nem tapasztalt, vagy nem a szöveg által megfogalmazott formában tapasztalt, felismerések születnek. A szöveg világa hirtelen ismeretlenné, nyugtalanítóvá válik. Egy további lépés, hogy ez a megváltozott érzékelés a befogadó saját életére is kiterjedjen, és annak megértésében változáshoz vezessen.¹³¹ Ebbe a leírásba könnyen belehelyezhető a szelf- és a szövegkoherencia élményének általam feltételezett módosulása (az én és a másik összeolvadásának átmeneti következményeként), azonban felveti azt a gondolatot, hogy ez nem egyszerre következik be, hanem egy összetett és időben kibomló folyamat esetleg különböző fokozataként, illetve, hogy nem érhető tetten a befogadási jegyzőkönyv összesített szövegjellemzőjeként. A szövegvilág nyugtalanítóvá válását tükröznie kell a reprezentáció koherenciájának, feltehető azonban, hogy a szelf módosulása, melynek a koherencia módosulása feltevésem szerint egyik összetevője, hosszabb folyamatot vesz igénybe.¹³²

¹³¹ A magyarországi olvasáskutatás egyik kiemelkedő alakjának, Kamarás Istvánnak akadémiai doktori disszertációjában (2007) több évtizedes kutatómunka eredményei vannak összefoglalva, és az irodalomszociológia, irodalomszociálpszichológia elméleti keretébe helyezve. Sok következtetése illeszkedik Kuiken és mtsai (2004) modelljéhez. Egyik eredménye szerint a regény látásmódot megváltoztató hatása elsősorban a kognitív regiszterben működik, és kifejezettebb azoknál, akiknek a regény nagyon tetszett; akik a regényt újszerűségéért is értékelték; akiknek azért tetszett, mert úgy érezték, róluk is szól; akik azt kapták, amit vártak tőle, vagy még többet is; akiket megrendített; akiket gyönyörködtetett; akiknek példát jelentett; akiket felszabadított; akik előtt új összefüggések tárultak fel. Mindazonáltal a szerző végkövetkeztetésében arra jut, hogy általánosságban az olvasók jelentős része – elhárításai segítségével – gondosan elkerüli a szembesítés és a megrendülés lehetőségét. Ugyanakkor az is valószínű, hogy az adott mű eredményezte katarzisz halmazati hatás, előző élmények és megrendülések is szerepet játszanak létrejöttében. Azt az olvasási típust, ami leginkább lehetővé teszi a látásmód megváltozását „elemző-összegező olvasási stratégiának” nevezi Kamarás. Ezt az aktív és nyitott olvasói attitűdöt a szellemi munkavégzés vállalása jellemzi, a „beavatkozás” igénye nélkül, a párbeszéd jegyében. Az értékegyeztetésen és a szembesülésen keresztül ez a stratégia nyújtja a legnagyobb esélyt ad a katarziszra.

¹³² Az elgondolások összeillesztésekor mindenképpen meg kell jegyezni, hogy Kuiken és Miall tölem eltérő módon határozzák meg és értelmezik a koherenciát. Egy vers befogadását vizsgáló kutatásukban az élmények leírásaiban – a számokkal segített fenomenológiai elemzés módszerének megfelelően (2001) – igyekeztek választípusokat azonosítani. A koherencia alá sorolták mindazokat az eseteket, amikor a befogadó szakaszokon belül vagy azok között visszatérő vagy kapcsolódó témák, képek megjelenésére utalt. Ide tartoztak az ellentétes vagy inkongruens képekre vonatkozó megjegyzések, illetve az elvárásoknak ellentmondó versfolytatás is, valamint a szelf és a másik határainak összeolvadására való utalások. A klaszteranalízissel kapott koherencia-kategória egyértelműen a tematikus folytonosságra épül, mindazonáltal magában foglalja a befogadói elvárásokat, illetve a szelf határainak módosulásáról szóló beszámolókat is. A reprezentációk kauzális folytonosságának elemzésében az előzmények visszatérése a műalkotás aktuális részeinek feldolgozásakor szintén fontos, illetve a következtetésekben megjelenő olvasói elvárások is.

Legutóbbi kísérleteikben Kuiken és mtsai (2012) a szelfmódosító érzések megjelenését és eddig feltárt jellemzőit egy sajátos befogadási típushoz, az expresszív olvasáshoz kötik, és az *Átélés Kérdőív* (EQ) segítségével igyekeznek azonosítani. Az expresszív olvasás jellegzetessége, hogy a befogadók a műalkotás helyszínét is többféle modalitással, érzéki képekben reprezentálják (megelevenednek a szereplők, tárgyak is), ami egy élénken elképzelt másik megalkotását eredményezi; ez az érzékenység fennmarad a későbbi költői képek esetében is, és az élettörténet háttérén metaforikus feldolgozást nyer, vagyis olyan összeolvadása történik a szelfnek és a narrátornak, vagy egyes szereplőknek, amelyből egyikre sem visszavezethető új minőségek, belátások születnek. A többféle modalitás kinesztetikus, testi átélést is magában foglal, ami elősegíti az olvasó átértett jelenlétét a szövegben. Az eredetileg megjelenített tárgy a korábbi vizsgálatokban azonosított tematikus lánc mentén módosul. A jegyzőkönyvekben egyértelműen megjelennek a befogadó érzelmei a műalkotásban ábrázolt helyzetekkel és történésekkel kapcsolatban.¹³³ Az 58 tételből álló *Átélés Kérdőív* 9 dimenzió mentén méri az olvasási élményt. (1) Az átértett minőség kiemelkedése (Kifejezhetetlen Felismerések, Evokatív képzetek); (2) szelf-diffúzió (Szelf-határok elvesztése, Átható érzékelés); (3) affektív kihatás (Csodálkozás/Csodálat, Nyugtalanság); (4) megismerésre vonatkozó árnyalat (epistemic tone) (Tisztelet, Disszonancia); (5) szelfreflexió (Explicit Éntudatosság, Toleráns én-figyelem); (6) vitalitás (Széttörő elevenség, Spirituális felélénkülés); (7) egzisztenciális keret (Időtlenség, Végesség); (8) antiutilitáriánus tisztelet (a természet és az emberek iránt); és (9) önismeret (Megalapozottság (Thrownness), Az önészlelés mélysége). Az Irodalmi Válasz Kérdőívvel való összevetés alapján a Spirituális Felélénkülés skálán magas pontszámot elérőket jellemezte magas Empátiás olvasás, illetve szelfdiffúzió. Ez az eredmény a szelfmódosító irodalmi élményeket – a humanisztikusok által vizsgált – misztikus élmények körébe emeli, Tellegen és Atkinson (1974) abszorpció-fogalmához hasonlóan.

Az én-határok nyitottabbá, átjárhatóbbá válásáról számol be Baráth (1996) is tízperces költészet és zenei intervenció eredményeként. A kísérleti csoport, a másik két kontrollcsoporttal összevetve, szignifikánsabb magasabb pszichológiai nyitást mutatott,

¹³³ A folyamatot a következőképpen képzelik el: az első szakaszban a műalkotással kapcsolatban valamilyen kifejezhetetlen, átértett minőség jelenik meg, ami a befogadó addigi előzetes koncepcióit felborítja, megzavarja. A második szakaszban az olvasó reflektív magyarázatát keresi ennek az új átértett minőségnek, előfeszítve arra, hogy felismerje a műalkotás folytatásában az erre rezonáló szavakat, képeket, passzusokat. A harmadik szakaszban formálódik meg az átértett minőséget kifejező tematikus lánc olyan módon, ami megváltoztatja a világra és a szelfre vonatkozó kategoriális megértést. Az önészlelésben bekövetkező váltásokról az olvasók a szövegben belüli és azon túlmutató, a hétköznapokban figyelmen kívül hagyott kérdések iránti megnövekedett érzékenységgel számolnak be (AZ ÖNÉSZLELÉS MÉLYSÉGE). A szelf tekintetében ezt a szakaszt leginkább a megzavart kategoriális gondolkodásból fakadó instabilitás jellemzi. Ez sugallhatja egy addigi, tartós identitás elvesztését, átalakulását, melynek háttérében egyfelől a szelf-határok feloldódása, másfelől pedig a szelf és a másik összeolvadása állhat. Az utolsó fázisban a frissen kialakult kategoriális és önmegértés kiterjesztése áll a szövegben belül és az életben.

valamint – az esztétikai távolság megteremtésének részeként – hangulatbeli hidegülés és keserülés volt tapasztalható náluk (181. o.).

Az irodalmi alkotás koherenciájának függvényében végbemenő befogadói személyiség-koherencia-változásra vonatkozó feltevéseinkhez legközelebb Proulx, Heine és Vohs (2010) kísérletei állnak. Ezekben abszurd irodalmi művek vizsgálatakor a jelentés fenntartásának modellje alapján abból a feltételezésből indultak ki, hogy a szokásos értelmezési keretet fenyegető információk befogadásakor az olvasó olyan (kísérteties) izgalmi állapotot él át, ami bármilyen másik elérhető értelmezési keret megerősítésére ösztönzi. Mind az abszurd irodalom olvasása, mind az én egységének manipulálása eredményesebb implicit nyelvtan tanuláshoz vezetett a vizsgálati személyeknél. Egy Kafka parabola olvasása után a személyek inkább erősítették meg kulturális identitásukat, vagyis azonosultak saját csoportjukkal, mint egy Aesopus mese befogadói. A legérdekesebb eredmény szerint az abszurd irodalmi művet olvasók magasabb pontszámot mutattak a személyiségvonásként felfogott Struktúra iránti személyes igény kérdőíven a befogadás után, mint előtte.

Filmbefogadási szövegek vizsgálata

„Az a kultúra, amelyben művészi és irodalmi alkotások jönnek létre és hatnak, nem tesz szigorú különbséget a verbális és a vizuális terület között. A kulturális életben a két terület állandóan egybefonódik.”
(Bal, 1998, 158. o.)

Plantinga definíciója szerint a filmnézés a fikciós játékfilmek nézésének és hallásának élménye, mindazzal a pszichológiai és szociális kontextussal együtt, melyben az élmény végbemegy (2008, 249. o.). Ebben a meghatározásban helyet kap a film befogadását és a nézői értelmezéseket vizsgáló pszichoanalitikus és kognitív megközelítés is, azonban ahogy Carroll rámutat, magyarázatuk – a közös érdeklődési terület ellenére – korántsem ugyanarra vonatkozik. Ugyanannak az adatnak az értelmezése ugyanis a kognitív elméletben egy proto- vagy ideáltípus viszonyában történik, a pszichoanalízisben pedig ennek a proto- vagy ideáltípusnak egy egyedi történethez való viszonyában (Kovács, 2007).

A pszichoanalitikus filmelmélet a '70-es évektől kezdve támaszkodott – a freudi elképzeléseket maga mögött hagyva – a lacani pszichoanalízisre a nézői élmények kulturális és ideológiai alapú magyarázatában (Königsberg, 1996). Az apparátus-elméletek elsősorban a filmi apparátus és a néző kapcsolatáról, a nézői szubjektum konstrukciójáról, és az ez által közvetített filmes hatásról fogalmaztak meg elméleteket. A film hatásmechanizmusával kapcsolatos alapvető elképzelésük nagyon hasonlít az irodalmi hatást leíró, Holland által is képviselt (1968) pszichoanalitikus elméletekhez, melyek az olvasás közben az orális szakaszba való regressziót hangsúlyozzák, ahol a szelf és a tárgy

még nem különült el egymástól. Baudry és Metz szerint a moziapparátus a külvilág kizárása, a sötétség és a néző mozgásának akadályozása révén mesterséges regressziót hoz létre, újratelemi a lelki szerkezet alvás közbeni állapotát, melyben a tudattalan és tudatos szféra jobban átjárható. Az apparátus célja, hogy az első kielégültség elvesztett állapotát segítsen újra megtalálni a valóságérzetben. A filmnézés azonban nem a freudi orális fázist reprodukálja, hanem a lacani tükörfázist, amikor a kisgyermek saját integrálatlan szelférzete helyébe a tükör által nyújtott, koherens testképet teszi, és a későbbiekben ez az elidegenítő illúzió válik énképe alapjává (Allen, 2008). Metz és Baudry elméletében a néző nem saját magával, és nem is a filmben megjelenített látvánnyal azonosul, hanem a kép létrehozójával, a kamera szemszögével. Az ezen keresztül nézett, integrált műalkotás alkotja meg a filmnézés közben a transzcendentális szubjektumot. Plantinga (2008) a következőképpen foglalja össze a screen-elmélet alapfeltevéseit:

A screen-elméletben a néző hedonikusan motivált a filmnézésre, vágyainak forrásait és működésüket pedig a freudi vagy a lacani tudattalan valamelyik verziója biztosítja. A mozi a többi művészettel szemben különösen alkalmas arra, hogy a nappali álmodozáshoz, álmhoz, voyeurizmushoz, fetiszizmushoz, korai pszichoszexuális fantáziákhoz és primitív orális nárcizmushoz hasonló tudattalan folyamatokat hívjon elő, melyek mindegyike a vágyhoz kötött. Az elmélet ezeket a folyamatokat a szubjektum pozicionálásában használja fel, olyan módon, hogy hajtóerői vagy vágyai az elfojtás vagy a szubjektivitás szociálisan elfogadott mintázatai – a jó kapitalista szubjektum – felé terelik (253. o.).

A pszichoanalitikus filmelméletben a lacani vonaltól eltérően Ira Königsberg (1996) képviseli a tárgykapcsolati alapú megközelítést, melyben – Klein elgondolását követve – azt hangsúlyozza, hogy a képernyőn nem önmagunkkal, hanem a másikkal, a tárggyal lépünk kapcsolatba, és a filmnézés a winnicotti átmeneti teret teremti újra, ahol a valóság a szubjektum és objektum között helyezkedik el. Erőteljesen kritizálja a screen-elméletet azért az egyenlőségjelért, amit a koherens műalkotás és a nézéséből származó koherens szelféret közé tesz.

Látható tehát, hogy a pszichoanalitikus filmelmélet hatásmechanizmusra vonatkozó alapvető elképzelései párhuzamba állíthatóak az irodalmi befogadás pszichoanalitikus elgondolásaival. Az elmeműködést speciális, művészetbefogadási helyzetben leíró elképzelések a művészeti forma modalitásának eltéréseit nem veszik figyelembe, legfeljebb indirekten egy-egy fogalom, pl. a filmelméletben a tekintet, alkalmazásával. Ahogy Kovács (2007) fogalmaz: „Mindazt, amit a filmértelmezések és a pszichoanalízis kapcsolatáról gondolok ugyanis, minden további nélkül kiterjeszhetőnek tartom a többi művészetre is. A filmnek nincs kitüntetett kapcsolata a pszichoanalízissel, nem alkalmasabb pszichoanalitikus elemzésre, mint a rajzok, festmények vagy szövegek.” (1. o.)

A perceptuális szint feletti kognitív filmelmélet szintén erős párhuzamokat mutat az irodalmi befogadás kognitív elméleteivel. Bordwell és Carroll a kognitivizmust olyan elméleti megközelítésként határozták meg, ami a humán gondolatok, érzelmek és cselekvés magyarázatait keresi a mentális reprezentáció, naturalisztikus folyamatok és a racionális ágencia elveire támaszkodva (Plantinga, 2008). A kiinduló feltételezés szerint a “normális” nézők osztoznak egy alapvető pszichés hardware-ben, melynek segítségével következtetési műveleteken keresztül, a film által felkínált kulcsok alapján aktívan megalkotják a történetet és annak jelentését. A filmelbeszélés kutatása általános szinten az irodalmi narratológiába illeszkedik, a történetmondás és az elbeszélés szerkezetének logikája valószínűleg művészeti ágakon felül is azonos marad, hiszen – a narratív elméletek szerint - a humán gondolkodás alapvető jellegzetességeit artikulálja (Kovács, 2002). Tan és mtsai (2010) is azzal a munkahipotézissel dolgozik irodalmi és filmes narratívumok abszorpciójának vizsgálatakor, hogy bár egyes elméletalkotók (pl. Iser)¹³⁴ élesen megkülönböztették egymástól a két művészeti ágra adott reakciókat, a narratív forma feldolgozást irányító tulajdonságai felülírják a modalitásbeli különbségeket. Zwaan és Radvansky (1998) irodalmi és filmes szövegeket alkalmazó kísérletek eredményeket hasonlítottak össze. Konklúziójukban kiemelik, hogy a vizuális és a narratív eseményekre adott válaszok hasonlóságai egy közös esemény-megértési mechanizmus létezése felé mutatnak. Az olvasási feladat közbeni agytérképező eljárások értékelése pedig megerősítette, hogy a szövegfeldolgozás során a személyek perceptuálisan (vizuálisan is!) és motorosan is szimulálják az eseményeket.

A filmnarráció rendszeres kutatása a hetvenes évek közepén indult meg, és a narratív szerkezetet meghatározó elbeszélésmód alapelemeinek és elveinek vizsgálatát foglalja magában. Ezek az időrend felépítése, a cselekményszálak összefűzése, az elbeszélés információinak rendszerezése és közlése, a narrátor szerepe, a makrostrukturális elemek (pl. expozíció, konfliktus, befejezés) elhelyezkedése és egymáshoz való viszonya (Kovács, 2002). Az elvont szerkezeti elvek mellett az elbeszélések konkrétabb narratív sémákat (fordulattípusokat, szerepeket) is alkalmaznak. Ezek a konvenciók a néző számára megkönnyítik a hipotézisalkotást és tesztelést, illetve specifikus mintázatot kölcsönöznek a folyamatnak. Például Olson és mtsai (1981) eredményeivel egybehangzóan Kovács (2002) azt emeli ki, hogy a történetekben a klimax vagy csúcspont, a végállapotot közvetlenül kiváltó esemény előtti szekvencia, hordozza a legnagyobb feszültséget, hiszen a befogadó már eleget tud ahhoz, hogy specifikus következtetéseket

¹³⁴ Bárdos (2006) Eichenbaum munkásságában mutat be ehhez hasonló elképzelést, mely szerint a film befogadásának folyamata az olvasásával éppen ellentétes irányú: a konkrétól, a látható tárgytól és mozgástól az értelmezés, az elemzés, a dolgok összekapcsolása, a *belső beszéd* felépítése felé halad. Ennek következtében a film nem közvetlenül az értelemhez, hanem az „álomszerű érzékelésnek és a hangok és zenei emóciók félig valós atmoszférájának a közvetítésével a transzmentális szférához szól.” Ez a *transzmentális szféra* sem az intellektuális, sem az emocionális világgal nem azonos, hanem a gesztusokon, az arcjátékon, a vizuális hatásokkal való atmoszférateremtésen alapul.

tegyen, és izgalommal töltse el a várakozás, hogy ezek helytállóak-e. A Hasson csoport eredményei szerint is ezen a ponton a legmagasabb a nézők agyi aktivitásának interkorrelációja (2008).

Az irodalmi és filmes narratívum hasonlóságai mellett ugyanazt a mennyiségi különbséget látjuk, mint a pszichoanalitikus elméletek esetében, ahol teoretikusan a filmnek nagyobb regressziós hatást tulajdonítottak, mint az irodalomnak, a feltételezett hatásmechanizmus azonban nagyjából azonos volt.¹³⁵ Chatman (2006) a filmes cselekmény bonyolításával kapcsolatban megjegyzi, hogy a néző oldalán még erősebb a narratív kényszer, hogy minden elemet a cselekménynek rendeljen alá, mint az irodalomban, mert a film nem képes felfüggeszteni a történések folyamatosságának érzetét (nincs benne leíró rész). Oudart szerint a klasszikus hollywoodi montázsstruktúra legfőbb filmszerkesztési sajátossága éppen azért lett a beállítás-ellenbeállítás, mert ez képes a nézőben leginkább a filmi egység illúzióját, folyamatosságát létrehozni (Bálint, 2011). A nézésirányok összeillesztése miatt – ami egyfajta montázs – a tudat összekapcsolja az előző jelenetet a másikkal. Ezért is olyan nehéz a racionalitást, illetve a megszokott okszerűséget felfüggeszteni a filmnézés során. A koherencia illúziójának megteremtése, a nézői válaszok „irányítása” azonban gondos szerkesztést igényel. Erre mutattak rá a Hasson csoport (2008) korábban ismertetett eredményei, melyet a temporális koherencia manipulálásával tovább árnyaltak. Ugyanabból a filmből randomizált szerkesztéssel négyféle verziót hoztak létre a temporális koherencia változtatása mentén: az eredeti mellett egy hosszú időléptékű verziót, melyben 36 másodperces egybefüggő részek szerepeltek, egy közepeset, melyben 12 másodpercesek, és egy rövid időléptékűt, mindössze 4 másodpercnyi, körülbelül egy beállításnak megfelelő folyamatos részekből felépítve. Az alapvető vizuális feldolgozást végző agyterületek aktivációjának személyek közötti interkorrelációja mind a négy változat esetén magas volt. Az események közti integrációt végző vizuális és kognitív folyamatok azonban csak a közepes temporális koherenciájú változatnál léptek működésbe. A szereplők céljaira, hiedelmeire, a cselekmény várható lefolyására vonatkozó következtetések háttérében álló kognitív funkciók pedig csak a hosszú időléptékű verziótól kezdve aktiválódtak. Az eredmények alapján a szerzők végkövetkeztetése, hogy az esztétikai befogadás vizsgálatában feltétlenül dinamikus, a befogadási folyamat időbeli változásait követő módszerekre van szükség.

Az irodalmi alkotások kauzális kapcsoltságának és a befogadáskor létrehozott reprezentáció kauzális természetének vizsgálata, ahogy azt a *Kauzalitás a szövegben és a szövegről alkotott reprezentációban* c. alfejezetben részletesen bemutattam, kiterjedt.

¹³⁵ A mennyiségi különbséget feltételező elméleteknek ellentmond Hakemulder (1997) metaelemzése, melyben egyetlen tanulmányt idéz, ahol az irodalmi és a filmes narratívum hatása közti különbséget hasonlították össze, és az eredmény nem lett szignifikáns, vagyis nagyon kicsit volt csak erősebb a filmet néző csoportban a hatás. Szenvedélyes olvasókkal végzett kísérletsorozatában ugyanakkor a Nell (1988) által megkérdezett személyek a befogadási folyamat fölött gyakorolt kontroll miatt egyértelműen az olvasást preferálták a filmnézéssel szemben.

Ehhez képest meglepő, hogy szinte egyáltalán nincs empirikus vizsgálat filmes narratívumok oksági szerkezetére vonatkozóan. Ennek oka valószínűleg éppen a narratív sajátosságok modalitás független befolyásának feltételezése a befogadásra. Kovács (2007) ezzel szemben amellet érvel, hogy az okság megjelenítésében a film és az irodalom között alapvető különbség van, a film ugyanis az elbeszélés szempontjából két fontos összefüggést nem képes egyértelműen ábrázolni csak helyettesítő eszközökkel: az időrendet és a kauzalitást. A prózában ugyanakkor gyakori, hogy a szereplők motívumait okságot kifejező szavakkal (pl. *akar, mert, tehát*) leírja a szerző, a direkt kauzális magyarázat ugyanis a leggazdaságosabb módja a természeti és társadalmi szabályszerűségek és szükségszerűségek megjelenítésének egyetlen időbeli szekvencia alatt, események egyéni láncolatába ágyazva. A filmművészetben, hacsak nem verbális formában jeleníti meg a rendező a kauzális magyarázatot, a valósághoz hasonlóan nagyon ritka az, hogy egy szereplő cselekedeteinek kauzális magyarázata expliciten rendelkezésre áll, általában két esemény egymás utáni elhelyezése sugallja a nézőnek a köztük levő kauzális kapcsolatot. Amennyiben ez a kapcsolat egy jól ismert szabályon alapul, automatikusan kauzálisan értjük meg. Új törvényszerűségek bevezetésekor azonban – ami minden műalkotás implicit célja – a kauzális kapcsolatot csak az ismétlés hatására alkotjuk meg. Kovács (2007) részletesen vizsgálja, hogy a filmben milyen transzformatív műveletek segítségével generálunk egyik szituációból egy másikat. Ezek közül az okság – az analogikus (szemantikailag hasonló eseményváltozatok előfordulása) és a strukturális (strukturálisan hasonló eseményváltozatok ismétlődése) elv mellett – csak az egyik. A klasszikus narratívumok azonban a kauzális koherenciát alkalmazzák a legtöbbször – háttérbe szorítva a másik két művelettípust.¹³⁶ 2009-ben és 2010-ben végzett vizsgálatainkban a nézők kauzális következtetéseit vizsgáltuk, abból a – közvetlen szakirodalmi előzmény híján – tág kérdéssel kezdve kiindulva, hogy egy klasszikus narratív film befogadása során mely részeken adnak a nézők kauzális következtetéseket, és hogy ezeket a film eseményei vagy személyiségvonásaik befolyásolják inkább.

¹³⁶ 2011-es tanulmányában Kovács már azt a kérdést teszi fel, hogy miért annyira fontos a klasszikus narratívumok számára az oksági elv? Válaszában hangsúlyozza, hogy az okság valójában nem filmspecifikus, de még csak nem is az elbeszélések egyedi sajátossága. Hanem az emberi gondolkodás alapvető jellegzetessége. A helyes problémafelvetés tehát úgy hangzik, hogy miért van szüksége a kauzális gondolkodásnak a narratívumokra? Korábbi elképzelésével megegyezően a filmes események oksági megértését itt is a valós helyzetek oktulajdonítási jellegzetességeiből vezeti le azzal a különbséggel, hogy míg a valóságban az értelmező választja ki – aktuális céljainak, érdeklődésének, pszichológiai jellegzetességeinek megfelelően - azokat a kulcsokat, melyekre oksági következtetéssel válaszol, a filmben ezek a kulcsok a művészi kifejezőeszközök részei, így valószínűbben váltanak ki ugyanakkor kauzális következtetéseket a nézőkből. Zwaan és Radvansky (1998) az előtérbe állítás filmes eszközeinek (pl. kameraállítás) hatása kapcsán idézik Magliano kísérleti eredményeit, melyek arra mutattak rá, hogy az előtérbe állított szereplőkkel, tárgyakkal, eseményekkel kapcsolatban nagyobb valószínűséggel alkotnak oksági magyarázatokat a befogadók. Az attribúciós elméletekkel is összhangban Kovács (2011) szerint a nézők elsősorban a szabálytalan, az események addigi menetét megtörő, és a kiugró történéseknél végeznek kauzális következtetéseket. Az alapvető attribúciós hibának megfelelően elsősorban a szereplők tulajdonságait tartják cselekedeteik igazi okának. Inkább próbálnak egyetlen okot azonosítani a történések mögött, mint többet, illetve először a fizikai okokat képesek felismerni, utána az absztraktakat.

Terápiás vonatkozások

*„Az olvasás és a pszichoanalízis nem engedi meg
a szelf és a másik között húzott határokat,
ahogyan az örület sem.”
(Jacobus, 1999, 15. o.)*

Jacobus mottónak választott idézete összefoglalja a modern pszichoanalitikus irodalomkritikának az olvasás hatásmechanizmusára vonatkozó egyik fő elképzelését, a szelf és a másik közti határok módosulását. Emellett egyfelől párhuzamot sugall az olvasás és a pszichoanalitikus terápia, másfelől az ezek közben átélt élmények és az örület között. Nyitva hagyja azonban azt a kérdést, hogy mi történik olvasás közben, illetve az olvasás hatására azokkal, akiknek a szelf és a másik közti határok összerosódásáról, át-láthatatlanná válásáról negatív, kontrollálhatatlan tapasztalataik vannak? Az előző fejezetben használt terminológiát követve, milyen jellegű abszorpcióra képes egy pszichotikus beteg, átélhet-e a fejlődését szolgáló szelfmódosító élményt a művészet kapcsán? Egy gondosan kiválasztott, formailag jól strukturált műalkotással való találkozás, terapeuta felügyelete mellett, a szelf és a másik határainak átrendezésén keresztül eredményezhet-e például pszichotikus személyeknél a szelf számára transzformatív, korrektív élményt? Ezek a kérdések egyfelől az irodalmi hatás, a hatásmechanizmus, valamint ezeknek speciális csoportokkal végzett vizsgálata felé vezetnek.

Olvasás és identitásváltozás

Kuiken és mtsai (2012) szerint azért olvasunk irodalmi műveket, mert lehetővé teszik, hogy reflektáljunk érzéseinkre és aggodalmainkra, tisztázzuk és átalakítsuk őket saját és mások életének megváltozott megértésén keresztül. Az irodalom kognitív struktúrárt biztosít számunkra, melynek révén jelentéssel ruházzuk fel élményeinket és érzéseinket (Hunter és Sanderson, 2007). Steen (2006) evolúciós elméletében az esztétikai élmény annyiban öncélú, hogy a szelfkonstrukció szolgálatába állítható, adaptív információkat nyújt számunkra implicit módon. Ching-Huang (2004) identitás-válságban levő fiatalok körében vizsgálta a problémamegoldási eszközöket, és azt találta, hogy az olvasás az identitás átgondolásának, megvitatásának szerves része volt, és segített – a személy céljától függően – a régi identitás rekonstruált fenntartásában, vagy egy új identitás kialakításában. Djikic és mtsai (2009a) ezzel megegyezően arra a következtetésre jutnak, hogy az irodalom abban támogatja az olvasót, hogy a saját módján változzon. Mar és mtsai (2006) a narratív fikció egész életen átívelő olvasása és a szociális készségek közötti pozitív együttjárásról számoltak be. Schrodes (1948) a műalkotásbeli helyzetek és szereplők “életre keltésének” következményeit az olvasó életterének differenciálásában és integrálásában látja.

1997-ben Hakemulder készített metaelemzést az irodalom hatásairól, melynek során körvonalazta a terület, mások által is gyakran megfogalmazott (pl. McKinney, 1975), fő problémáját: ugyan sok elmélet ismert az olvasásról, hatásait azonban kevesen vizsgálják empirikusan, még kevésbé longitudinálisan. Így viszont nehezen lehet hiteles képet kapni az olvasásnak a személyiségváltozásban betöltött szerepéről. Az elemzésbe bevont tanulmányok a következő területeken számoltak be módosulásról az irodalmi szöveg hatására: attitűdváltozás külső csoport irányában, nemi szerepekkel kapcsolatban; normákra/értékekre kifejtett hatás; kritikai gondolkodás fejlődése; empátianövekedés (szerep-felvétel képessége, proszociális viselkedés); erkölcsi fejlődés; önértékelés pozitív változása; szorongás-csökkenés. Az eredmények néhány esetben eltérőek voltak a szöveg feldolgozási módjától (bemutatás csoportos megbeszéléssel kísérve vagy a nélkül), a befogadó nemétől, illetve képességeitől függően. Hakemulder a hatásmechanizmus részeként csupán a kiválasztott műalkotásoknak az adott személyek élethelyzetével kapcsolatos relevanciájára hívja fel a figyelmet. Véggövetkeztetésében arra mutat rá, hogy a hatásvizsgálatokban általában nincs arra nézve hipotézis, hogy milyen szövegtulajdonság felelős az adott hatásért, és milyen pszichológiai mechanizmusok közvetítik azt. Ez utóbbi kérdések megválaszolásába kapcsolódhatnak be eredményesen a fejezetben bemutatott kognitív-narratív és pszichoanalitikus elméletek, illetve empirikus vizsgálatok.¹³⁷

Az elmúlt három évtizedben felhalmozott eredmények ellenére az elégedetlenség oka valószínűleg az, hogy a kognitív-narratív szemlélet elsősorban empiria-hangsúlyú, illetve az olvasásra vonatkozó elméletei sem specifikusak, hanem a kognitív rendszer (figyelem, emlékezet, nyelvhasználat, problémamegoldás, stb.) olvasásban is szerepet játszó, más összetevőinek működésével kapcsolatos hipotézisekre épülnek. A pszichoanalízis nem az olvasásra, hanem a művészetbefogadásra vonatkozóan fogalmaz meg elméleteket a személyiség működésének hátterén, melyek azonban nagyon nehezen operacionalizálhatóak, és ellenőrizhetőek empirikusan. A személyiségpszichológiai megközelítés pedig túlságosan nagyléptékű változók – személyiségvonások és képzőművészeti irányzatok – összefüggéseit vizsgálja, ennél fogva nem is alakíthat ki egységes elméleti-magyarázó keretet a művészetbefogadás vizsgálatában. Így bármennyi elmélet és empirikus vizsgálat születik is, ezek nehezen integrálhatóak, és kétséges, hogy felépíthető-e belőlük egy személyiségjegyekkel összefüggő befogadási stílusokat, szövegtulajdonságokat, és különböző vizsgálati módszereket rendszerező, egységes elméleti és módszertani keret. A művészetbefogadás közben gyűjtött szóbeli beszámolókat mind-

¹³⁷ McKinney már 1975-ben rámutatott, hogy a fikció hatásainak tanulmányozásában az egyik első lépés a személyes bevonódás mérésének kidolgozása. Saját kísérletei kapcsán azt az elgondolkodtató eredményt kapta, hogy az érdeklődés és bevonódás megítéltetése skálákon a befogadók által egyáltalán nem korrelált az általa kidolgozott „Történetre való Reakció” félig-strukturált kérdőívre adott válaszok utólagos elemzésével.

ezek ellenére olyan eljárásnak tartom, mely mindegyik megközelítés számára megfelelő adatokat nyújt, amik specifikus módszerekkel tovább elemezhetőek – elsősorban a hatásmechanizmus feltárásának céljából.

A kognitív-narratív elméletekben a hatásmechanizmus a szövegrepresentáció kialakításának stratégiái felől közelíthető meg, a pszichoanalízisben pedig a személyiségformálás általános adaptációs és védekezési módjai felől. Az irodalmi szövegek gyakorlati célú felhasználására épülő biblioterápia, melynek alapvető érdeke, hogy a hatást és a hatásmechanizmust egységes elméleti keretben tárgyalja, szintén mutatja ezt a megosztottságot. A minimális terápiás kontaktusra épülő önsegítő könyvek hatásának elmélete és vizsgálata kognitív-behaviorista alapú, míg a szépirodalmi szövegeket felhasználó terápiákat mindig követi irányított terápiás feldolgozás – mely lehet csoportos vagy egyéni –, elméleti hátterük pedig a művészet befogadásával és hatásával foglalkozó filozófiai, esztétikai, pszichológiai és irodalomelméleti teóriákon nyugszik.¹³⁸ Az alfejezet következő részében a pszichoanalitikus esztétika és a kognitív-narratív művészetpszichológia eddig bemutatott elméletei után, melyek az irodalom személyiségmódosító hatásának mechanizmusát is érintették, kimondottan a biblioterápia irodalmából tekintek át erre vonatkozó elméleteket. Ezek előnye, hogy a gyakorlati motivációból fakadóan nem csak egy-egy összetevőre koncentrálnak (pl. abszorpció). Emellett bepillantást nyújtanak a pszichiátriai problémával élők befogadási mechanizmusaihoz is, amiről a kognitív pszichológia „normális” mentális folyamatokra fókuszáló érdeklődése következtében szinte egyáltalán nincs kísérleti adat.

„Patológiás olvasatok”, avagy a biblioterápia olvasás-felfogása

Fuhriman, Barlow és Wanlass (1989) a biblioterapeuták által alkalmazott elméleti megközelítések sokféleségét emeli ki, amely ugyanakkor azt eredményezi, hogy nehezen alkotható meg az az elméleti keret, ami a hatást és a hatásmechanizmust lefedi, azon az általános állításon kívül, hogy az olvasás terapeutikus hatással bírhat. 1950-ben Shrodes doktori disszertációja volt az első, ami az alaklélektan és a pszichoanalízis elméleteire támaszkodva megkísérelte kidolgozni a biblioterápia működésének lehetséges pszichológiai hátterét. A szakirodalomban ma is ez a négylépcsős modell a legelterjedtebb a hatásmechanizmus magyarázatában: (1) a mű hőseivel való identifikáció; (2) a személy problémáinak a műbe való projiciálása; (3) katarzisz; (4) intellektuális belátás és integráció. Sajnálatos módon, Shrodes érzékeny, részletes és elméletileg is kidolgozott modellje az identifikáció-katarzisz-belátás láncává redukálódott a mai hivatkozásokban

¹³⁸ A széles elméleti háttér kínálat ellenére jellemző a szépirodalmat használó biblioterápiás elméletekben, hogy kizárólag a pszichodinamikus, analitikus elméletekből merítenek. Ez utóbbi tendencia, kizárólagosságát tekintve, szintén nem üdvözlendő, főleg ha figyelembe vesszük az elmúlt két évtized érzelmközpontú kognitív kutatásait, illetve a narratív pszichológia tornyosuló eredményeit.

(pl. Ching-Huang, 2004). Pedig Shrodes (1948) körültekintően foglalkozott a befogadó jellegzetességeivel (a saját életterének differenciációjával és integrációjával, és az új ingerek beillesztésének egyéni módjával) és a műalkotás valóságosságával (hiteles, célvezérelt szereplők legyenek benne, akiknek a cselekedetei okságilag fel vannak fűzve) mint a befogadási folyamat meghatározóival, az általa leírt folyamat pedig újra megjelenik például Kuiken és Mtsai (2012) fenomenológiai alapú elméletében. Az irodalom, a közvetlen és konkrét megjelenítés, valamint az értékelő perspektíva által, lehetővé teszi az olvasónak, hogy új formában, frissen ragadja meg az élményeket, korábbi sztereotípiáit hátrahagyva. A múlt újfajta tudatossága a jelenhez kötve a perceptuális mező újraszervezését eredményezheti, ami pszichés energiákat szabadít fel, és megnyitja az utat az énkép változása előtt. A folyamat elemzésekor Shrode olyan ma is aktuális kérdéseket vetett fel, mint hogy az egyes lépcsők szükségszerűen együtt járnak-e, az identifikációt és a felfokozott érzelmi történéseket követi-e belátás, és kognitív átszerveződés. Az olvasó rend(szer)ező, elemző, interpretáló tevékenységét az integrációs képességre vezette vissza. Míg a freudi elméletben ennek gyökerét az én executív funkciójában találta meg, addig a mezőelméletben a valóságot leképező szubjektív mező átstrukturálása vezet a személyiségváltozáshoz. Fuhriman, Barlow és Wanlass (1989) kritikája szerint a modell legkevésbé kidolgozott része az, hogy hogyan történik a belátás és az önmegértés. A katarzis, identifikáció és belátás fogalmai pedig szerintük egyszerű átvétel a pszichoanalízisből és a tanácsadás elméleteiből, és kevés empirikus alátámasztottsággal bír.

Inkább élvezhetik a kísérleti megerősítést a szociális tanulás elméleteit felhasználó biblioterápiás elképzelések (pl. Timpoukis; Fisher), melyek a könyvekkel való találkozást olyan tanulási folyamatként írják le, melynek során az olvasó új készségeket és viselkedési mintákat sajátít el behelyettesítő azonosulás révén. Ching-Huang (2004) arra mutat rá, hogy ennek ellenére sem átlátható a biblioterápia működési mechanizmusa kognitív perspektívából, a gyakorlati szakemberek csak kiragadott terminusok (mint például asszimiláció, akkomodáció, lépésenkénti pontosítás, kiváltás) általánosítására támaszkodhatnak.

A művészetterápiás szakemberek természetesen az újabb pszichoanalitikus elméleteket is eredményesen alkalmazzák a terápiás hatás magyarázatában. Hymer (1983) például a tárgy reparációjának kleini elméletére és Kohutnak a szelf helyreállítására vonatkozó koncepciójára támaszkodik a művészet szelfreparációs hatásának bemutatásában. Hunter és Sanderson (2007) pedig a winnicotti tartó környezet és konténerfunkció fogalmait alkalmazza a személyiséget fragmentáló, dezintegráló krízishelyzetek költészetterápiával való gyógyításának magyarázatában. Az 1997-ben *Art Psychotherapy and Psychosis* címmel megjelent kötet elsősorban a brit pszichiátriai intézményekben végzett képzőművészetterápia kiemelkedő szakembereinek írásait gyűjti össze. Schaverien tanulmányában a bollasi transzformációs tárgytól és a winni-

cotti átmeneti tárgytól megkülönböztetve tranzakcionális tárgynak nevezi a műalkotást, mely közvetít a kliens és a terapeuta között. A pszichotikus állapotot, illetve a képzőművészet-terápia hatásmechanizmusát a szerző Cassirer, Jung és Lacan elméletének felhasználásával írja le. Killick (1997) Bick, Meltzer és Bion elméletére támaszkodva elsősorban a művészetterápiás szettingben látja a páciens integrálatlan szelfjét megtartó tárgyat. A páciens az akut pszichózis szakaszában a megalkotott képbe üríti a számára elviselhetetlen szorongást okozó belső tartalmait, és bizonyos idő után ő maga jelzi, amikor vissza tudja fogadni, tartalmazni képes azokat. Ekkor beszélhetünk a winnicotti értelemben tárgy-használatról, és ekkor válik az alkotás játékká. Greenwood (1997) az elhárító-mechanizmusok elméletére épít terápiás munkájában, különösen Vaillant munkásságára, melynek alaptézise, hogy regresszív állapotú pácienseknél is működésbe léphetnek a legmagasabb szintű elhárító mechanizmusok, mint a humor és a szublimáció. Ezekre támaszkodva valósul meg a páciens növekedése a művészetterápia folyamán, anélkül, hogy átstrukturálnánk vagy lenyesegetnénk a személyiségét.¹³⁹

Ahogy az alfejezet elején is utaltam rá, kevés olyan irodalomterápiás tanulmány van, mely a narratív pszichológia eredményire támaszkodva dolgozza ki a művek hatásmechanizmusát. 1989-ben Fuhrman, Barlow és Wanlass közölt egy listát a narratív szöveg lehetséges hatótényezőiről: a szereplővel való hasonlóságon alapuló identifikáció, a bevonódás, a kapcsolatok utáni remény felerősödése, a belátás elősegítése, illetve új területek és lehetőségek bemutatása. Ez integrálja a Shrodes munkája nyomán elterjedt identifikáció-katarzis-belátás modellt a kognitív elméletek által hangsúlyozott hatótényezőkkel, mint ismeretnyújtás és új megoldási módok felkínálása. A narratív pszichológia fejezet alapján szeretnék a műstruktúrára és a koherenciára alapozó gondolatmenetet bemutatni. Az alapfeltevés szerint a biblioterápia során a beteg fragmentálódott élettörténete találkozik egy strukturált narratívummal, amely így keretet nyújt, és segít megfogalmazni a traumatikus élményeket egy társadalmilag elfogadott formában. Fitzgerald (1992) szerint a mai ember önéletrajzi érzékenységének kifejlődésében meghatározó jelentőségűek a XIX–XX. századi nagy regények, mert szerepet játszottak a szelfről elmondott történetek struktúrájának „intézményesülésében”. Átaluk vált a történetekkel és az élettel (ezen belül másokkal és önmagunkkal) kapcsolatos megérté-

¹³⁹ A kötet számos kérdést vet fel a gyakorlatban alkalmazott művészetterápiával kapcsolatban. Látható, hogy a műalkotás mellett a terápiás szetting, a terapeuta, és csoport esetén a csoporttagok illetve a csoportdinamika mind szerepet játszik a művészet szelfmódosító hatásában. A művészetbefogadással foglalkozó elméleti és empirikus tanulmányokban ezeknek a faktoroknak nincsen szerepük, mégha relevánsak, mint például a befogadási helyzet, vagy egy olvasói közösség, akkor sem. A művészetterápiás szakirodalomban a művek hatását azonban sokszor elsősorban ezeknek a műalkotáson kívüli praktikus szempontoknak a figyelembevétele határozza meg. Jó példa erre Galt felsorolása, melyben az olvasás előnyeit veszi számba mentális betegek esetén (Jack, 2008): (1) rövid távon, a figyelem irányításával segít kizárni a beteges gondolatokat és a téveszméket; (2) segít az idő eltöltésében; (3) instrukciókat tartalmaz; (4) lehetőséget ad a kórház személyzete számára, hogy kifejezze barátságos hozzáállását a páciensekhez; (5) azáltal, hogy elégedetté és elfoglalttá teszi a pácienseket, kezelhetőbbé válnak.

si mód alapjává egy koherens, rendezett elbeszélési forma. A narratív pszichológia állításából általánosan is következik, hogy az életünk során elolvasott történetek szerepet játszanak szelfünk megkonstruálásában. A biblioterápia területére alkalmazva ezt: a feldolgozott szöveg struktúrája tartalmazni képes a páciens lehasadt, megformálatlan tartalmait, és mintát nyújt a szelf módosításához. A hatás felől a folyamat kimenete az énkép és az én-percepció változása, melyet gyakran említ a biblioterápiás szakirodalom.

*Művészetbefogadás skizofrénekkel*¹⁴⁰

*„A felépülés az ön-felfedezés és transzformáció fejlődésbeli folyamata,
ami képessé teszi a mentális problémával élőket,
hogy méltó és jelentésteli életet építsenek fel.”
(Spaniol, 2003, 270. o.)*

A művészeti hatás és hatásmechanizmus leírását az előző alfejezetben a biblioterápiás szakirodalom felől közelítettem, rámutatva arra, hogy a területet elsősorban a pszichoanalitikus modellek gyakorlatorientált alkalmazása jellemzi. Mivel szinte nincs előzménye a klinikai betegcsoportok terápián kívüli befogadástudományának, jelen alfejezetben is a biblioterápiás tapasztalatra támaszkodom skizofrének és pszichotikusok esetében az esztétikai hatás vizsgálatában.

A biblioterápiát széleskörűen alkalmazzák a legkülönbözőbb pszichiátriai betegségek (depresszió, szorongásos kórképek, pánikbetegség, alkohol- és drogfüggés, evési zavarok, szexuális zavarok, neurózis, pszichózis, skizofrénia, borderline személyiségzavar, kényszerbetegség, szelfdestruktív viselkedés) kiegészítő gyógyításában elsősorban a probléma-indukálta érzések felismerése és kezelése, a betegség elfogadása, egy alternatív élvezeti forrás felkínálása, az interperszonális interakciók elősegítése, a szorongás oldása, illetve a kognitív rongálódás megelőzése céljából (Shafi, 2010). Mindazonáltal a biblioterápia hatékonyságára vonatkozó kísérleti bizonyítékok több mint húsz éve meglehetősen ellentmondásosak. A szakirodalomban az utóbbi években elsősorban az önszempontú könyvek hatékonyságáról szóló tanulmányok szaporodtak meg, illetve az a tendencia rajzolódik ki, hogy az egyes problémák kezelésében értékeljék a biblioterápia eredményességét más terápiás eljárásokkal (pl. asszertivitás tréning) összehasonlítva.

1969-ben jelent meg az első olyan szerkesztett kötet, mely a költészetterápia aktív és receptív alkalmazásának eredményeit mutatta be különböző célcsoportokkal, több

¹⁴⁰ Alapvető célom a szelf és a másik fenyegető határelmosódásával járó pszichotikus élményt átéltek művészetbefogadásának vizsgálata, melyet 2004-ben különböző diagnózisú személyekkel végeztem. Ez megfelel a művészetterápiás gyakorlat kiválasztásának: az idézett *Art, Psychosis and Psychotherapy* c. kötetben (1997) is skizofrénia, mániás depresszió és paranoid pszichózis diagnózissal rendelkező személyek szerepelnek a pszichotikus csoport gyűjtőfogalma alatt. 2010-ben csak skizofrén személyek vettek részt kutatásomban.

esetben pszichiátriai osztályon benn fekvőkkel. Edgar, Hazley és Levit (1969) tanulmánya hét krónikus, átlagosan 6 éve pszichiátriai osztályon bennfekvő skizofrén beteg csoportos irodalomterápiájáról számol be. A felolvasott és közösen megbeszélte verseket a Leedy által felállított hasonlósági elv (isoprinciple) alapján választották ki, vagyis a páciensek fel nem dolgozott érzelmeit szimbolikusan megjelenítő alkotásokat kerestek. Eredetileg elő- és utótesztelésre épülő vizsgálati elrendezést terveztek, melyben Rorschach, WAIS, HTP, Bender és pszichiátriai interjú is szerepelt a mérőeszközök között, az utótesztelést azonban nem tudták kivitelezni. Heti két alkalommal találkoztak 8 hónapon keresztül, melynek eredményeképpen 3 páciens elhagyhatta a kórházat, 4 pedig több év után elkezdett hazajárni, és lelkesebben vett részt a kórházi mindennapokban. A csoportműködés tekintetében a versek lerövidítették a bemelegedési időszakot, hamarabb kialakult a csoportkohézió, és a személyes feltárulkozás is rövidebb időt vett igénybe, mint a hagyományos csoportterápiás módszereknél. „Világosan látszik, hogy a költészet minimális fenyegetés mellett ver éket a pszichotikus patológiája és elhárításai elé, viszonylag veszélytelen interperszonális kapcsolatba vonja be őket, rigiditásmentes strukturált terápiás szettinget biztosít, és a nyomás nélküli megértést kínálja fel.” (1969, 31. o.)

Ugyanebben a kötetben Forrest (1969) a skizofrén gondolkodásmód és a költészeti kifejezés közötti párhuzamokat és különbségeket tárgyalja, illetve beszámol egy kórházi biblioterápiás csoport tanulságairól. Az alapvető azonosság egyfajta paralogika használata, mely egyetlen közös vonás alapján a legheterogénebb tárgyakat is képes összekötni. A költészet a paralogikában való részvételt kínálja fel az olvasónak, Forrest szerint ennek előtérbe kerülése, a vágyteljesítő gondolkodás uralma a realitás felett, nyújtja a vers élvezetét. A vágyteljesítés legitimálása a költőt és a páciens is szembehelyezi a nyelv korlátaival, az egyéni psziché feletti elemet állít a kifejezés útjába, ami kihívás a költő számára, viszont fenyegetés a páciensnek. A párhuzam nem csupán a gondolkodás logikájára és a struktúra szintjére terjed ki a szerző elemzésében, hanem a retorikai eszközök és a szóképzés használatára is. Az analógiákra támaszkodó metaforák, a metonímiák, a szinekdoché, a poliszémia, a sűrített, kötőjeles kifejezések mind a hasonlóságokat támasztják alá. Alapvető különbség azonban, hogy a költő tudja, hogy a szavakkal nem a dolgokat magukat manipulálja, míg a skizofrén beteg ennek általában nincs tudatában. A költő tudatosan változtatja a kifejezés absztrakciós szintjét a szóképek használatával, a skizofrén gondolkodásban azonban általában elmosódik a különböző absztrakciós szintek közti határ, a konkrét egyenlő a metaforikussal, a környezet által szimbólumnak nevezett jelenség pedig a szokásos szimbolizációs formáktól eltérő mechanizmusra épül (ld. még Bókay és Tényi, 1995). A költemények mindemellett kiegyensúlyozzák, integrálják az ellentétes tartalmakat. Kórházi osztályon végzett vizsgálatában Forrest inkább az esettanulmányok hagyományait követte, a heterogén betegcsoportban elsősorban a hozzászólások minőségét, az anamnézisekből ismert

diagnózis és életesemények tükröződését figyelte. Az egyetlen koherens értelmezést a bemutatott vers kapcsán egy neurotikus lány adta, a többiek reakciója egy-egy kiragadott részlet és a saját élethelyzet párhuzamaira épült. A válaszok egyértelműen tükrözték a befogadók személyiségét, ami aláhúzza a versek mint projektív tesztek alkalmazásának elképzelését. Az érzelmeik és gondolataik közti ellentmondást átélő páciensek számára a szerző következtetése szerint mindenkor hasznos lehet a költészetterápia, melyben az érzéseknek és a témának megfelelő kifejezési mód – a képek és hangok közvetítésével – harmonikusan egyesül.

Holland (1975) is utal Forrest kutatásaira, melyekben affektív zavarban szenvedő páciensek jól ismert versekre adott válaszait vizsgálta, és a személyiségtípusnak (paranoid, skizoid, hisztérikus) megfelelő reakciómódokat tárt fel. Holland ezeket az eredményeket DEFT-modellje megerősítéseként idézi, hiszen a tanulmányok az elhárítási módokon, vagy a fixáció szintjét is figyelembe vevő diagnosztikus kategóriákon keresztül összekötik a személyiséget esztétikai válaszával. 1975-ös munkájában azonban a pszichotikusok irodalmi befogadásával kapcsolatban elnagyolt megállapítást tesz: mivel percepciójukat kizárólagosan a belső impulzusok, téveszmék irányítják, a külső tárgy (a műalkotás) semmilyen hatást nem gyakorol rájuk. 2010-ben az irodalmi befogadás neurológiai hátterének áttekintésekor érinti a skizofrének kognitív jellegzetességeit, nem von le azonban ezekből az irodalmi élményre vonatkozó következtetéseket. Saját kutatásomban Holland modelljét elsősorban ebből az irányból vizsgálom felül, és a tárgykapcsolatelméletek feltevéseivel összevetve, pszichózisban levő, illetve krónikus pszichiátriai problémával élők irodalmi befogadása áll érdeklődésem középpontjában.

Green, Wehling és Talsky (1987) eredményei szerint egy 10 hetes művészetterápiás csoport hatásaként a páciensek szignifikáns fejlődést mutattak az önmagukra vonatkozó attitűdjeikben, terapeutájuk pedig határozott előrelépést látott interperszonális kapcsolataikban. Liberman és mtsai (1998) a művészetterápia hatását hasonlította össze egy szociális készség tréninggel krónikus skizofrének esetében. Eredményeik szerint egyértelműen csak az utóbbi volt sikeres a distressz és a tünetek csökkentésében, valamint az önértékelés növelésében. Ahol mindkét beavatkozás hatása pozitívan mutatkozott meg, az az izgatottságot, feszültséget, modorosságokat, pózolás magában foglaló agitáció alskála. Ez utóbbi eredmény ellentmond annak, hogy sem a distressz, sem a tünetek csökkenésében nem volt hatásos a művészetterápia, csak a szociális készségeket fejlesztő tréning, de a szerzők nem reflektálnak erre. Milnes (2005) 61 beszámolót talált skizofrének művészetterápiás kezeléséről, ezek közül azonban csak kettő felelt meg a metaelemzés kritériumainak. Mindkettő az alap kórházi ellátást hasonlította össze művészetterápiás részvétellel is. A művészetterápiás csoportot nagyobb arányban fejezték be a páciensek, mint a hagyományos kórházi csoportokat, és szignifikáns különbség mutatkozott a mentális állapot tekintetében a művészetterápiás csoport javára. Azonban a társas működés és az életminőség tekintetében nem volt különbség a két

csoport között. Crawford és Patterson (2007) az 1970-es évektől kezdve 20 klinikai vizsgálat metaelemzését közli, melyekben skizofrének vettek részt képzőművészet-, zene- és drámaterápiás foglalkozásban. Eredményeik szerint a zeneterápia a legeredményesebb ebben a célcsoportban a mentális állapot és a globális működés javításában. Kínában 86 kórházban fekvő skizofrén beteg képezte azt a kísérleti csoportot, mely a kontrollcsoporttal ellentétben csoportos képzőművészetterápiában vett részt. Az intervenció következtében megnövekedett szociális működésről és mentális egészségről számoltak be, emellett rámutattak arra, hogy a skizofrénia negatív tüneteinek kezelésében hatékonyabb a művészetterápia, mint a pozitív tünetek esetében. Tényi, Goldstein és Pogány (1996) egy pszichotikus beteg sikeres zeneterápiás kezeléséről számolnak be a *sterni* szelfszerveződési megközelítésbe ágyazva esetleírásukat. Értelmezésük szerint pszichotikusoknál a szelfkoherencia preverbális élményként megjelenő elvesztése passzív zeneterápia segítségével korrigálható. A páciens számára érzelmileg fontos zenék meghallgatása – a katartikus és/vagy nyugtató hatás révén – lehetővé tette a tárgykapcsolati problémák verbalizálását, ami hosszabb távon a szubjektív szelférzet újrarendezéséhez, az affektív stabilitás fenntartásához, valamint a szelfmag-érezet tapasztalati szinten történő reparatív megformálásához vezetett. Tamura (2001, idézi Shafi, 2010) a skizofrén nyelvhasználat fejlesztésén keresztül igyekezett kognitív javulást elérni krónikus betegeinél. A japán *renku* versformát alkalmazta a terapeuta és a páciens kommunikációjának összehangolása érdekében, ami erős ritmikai kötöttségekre épül, így elősegíti az átláthatóbb, koherensebb kifejezőmódot. Két esettanulmánya szerint a *renku* formai előírásai kevesebb teret engedtek a skizofrén betegek patológiás gondolatai számára, struktúráját és rendezést hívtak elő művelőikből, így az uralom érzéséhez és pozitív hangulathoz juttatták őket.

Ez utóbbi két tanulmány tartalmazott elképzelést arra vonatkozóan, hogy a skizofrén személyek gondolkodásának, nyelvhasználatának, személyiség szerveződésének, stb. mely jellegzetességei lépnek kapcsolatba a művészetterápiás folyamatokkal. A hatástanulmányok, metaelemzések, illetve a különböző terápiás módszerek eredményességét összehasonlító vizsgálatok azonban általában nem térnek ki a hatásmechanizmusra. Az alfejezet zárásaként kimondottan erre vonatkozó művészetpszichológiai elméleteket és kísérleti eredményeket mutatok be.

Lesser (1962) a fikció működésmódjának elemzésekor emeli ki, hogy nagyon változó, hogy az olvasók mennyire félnek a fantáziától: csupán az extrémén gyenge én-szerveződéssel rendelkező személyek – akiknek instabil a valóságérzékelésük vagy nem képesek kontrollálni ösztönkésztetéseiket- számára jelent a 'mintha' birodalmába való belépés állandó fenyegetést. (6. o.) A gyenge én-szerveződés megakadályozza őket abban, hogy átmenetileg csökkentsék énkonzrolljukat, ami pedig szükséges a fiktív világba való bevonódáshoz.

Wolfenstein (1944) pszichotikusok és neurotikusok történetpreferenciáit hasonlította össze annak a hipotézisnek a talaján, hogy a pszichotikusok nem képesek elfogadni a realitáselv vágyteljesítést korlátozó működését. Feltevésük megerősítést nyert, a pszichotikusok a neurotikusokkal és a normális mintával összehasonlítva szignifikánsan nagyobb arányban választották a valószínűtlen, vágyteljesítő történet befejezéseket, ami örömelev vezérelt gondolkodásra utal.¹⁴¹ A percepció, emlékezés és valószínűségi következtetések területére is kiterjedő valóságelv kizárása, az örömelev és az elsődleges folyamat gondolkodás érvényesülése gyakran leírt jellemzője a pszichotikus működés-módnak.

Fleming és Bohnel (2009) kedvenc játékfilmekre vonatkozó kérdéseknek az első klinikai interjúba való beépítése kapcsán jegyzik meg, hogy a metaforák használata hasznos lehet a kognitív feldolgozás és kifejezés nehézségeivel küzdő, pszichotikus páciensek esetében is. A direkt kommunikáció fenyegetését kikerülve ezeken keresztül az érzelmi folyamatok mozgósítása is lehetséges, ami pedig a kognitív feldolgozás változásához vezethet. A legújabb, neuropszichológiai metaforakutatásokat foglalja össze Shafi (2010), melyek egyik vonulata skizofrének értelmezéseit vizsgálja, illetve az eközben lezajló agyi folyamatokat. Általánosan elfogadott eredmény, hogy a metafora-feldolgozás, és ennél fogva a nyelvi és esztétikai érzékenység, mindkét félteke közreműködését megkívánja, és több agyterület együttműködése szükséges hozzá. Schmidt és Seger metaforikus és szó szerinti szöveg feldolgozásának összehasonlításakor az előbbinél megnövekedett aktivitást regisztrált a jobb insula, a bal temporális és a jobb alsó frontális gyrus (IFG) területén. Az insula és a bal IFG feltevésük szerint a kevésbé ismerős nyelvezet, illetve a nehéz ingerek feldolgozásában játszhat szerepet. Mashal és mtsai fMRI alkalmazásával megnövekedett aktivitást találtak új metaforák feldolgozása közben a jobb posterior-superior temporal sulcus (PSTS), a balközép frontális gyrus és a jobb IFG területén a konvencionális metafora-feldolgozáshoz képest. Az IFG a skizofrén patológia egyik központi régiója, a konkretizmusért felelős. Kircher és mtsai kísérletsorozatukban azt találták, hogy ugyan az IFG skizofrének esetében is aktiválódik a metaforafeldolgozás során, azonban a dorzális része. A szerzők ezt a feldolgozásbeli különbséget egyértelműen a skizofréneknél általánosságban regisztrálható kognitív deficitekkel hozzák összefüggésbe. Egy másik vizsgálatukban negatív korrelációt találtak skizofréneknél a konkretizmus súlyossága és a baloldali IFG-aktivitás között.

¹⁴¹ Érdekes mintázat rajzolódott ki az “együttértett-e valamelyik szereplővel?” kérdésre adott válaszok között. Míg a neurotikus és normális csoportban elenyésző volt a “Nem”-mel felelők aránya, a pszichotikusok között fele-fele arányban oszlott meg az együttértzők és együtt-nem-érzők száma. Azt várhatnánk, hogy az utóbbi csoportba tartozókat nem érdekli a történet kimenetele, mégis a happy-endes befejezést választották nagyobb számban. Másfelől pedig, az a két pszichotikus személy, aki elsősorban a realiztikus befejezéseket preferálta, nem mutatott különösebb érdeklődést a szereplők iránt. Az egyikük expliciten meg is fogalmazta, hogy ha beleélte volna magát a szereplő helyzetébe, akkor a happy-endes verziót választja. Vagyis realiztikus hozzáállását egyfajta emocionális elhatárolódás révén tudta csak elérni.

A *Módszertan* fejezetben bemutatott vizsgálataink krónikus pszichiátriai problémával élő és sine morbo személyek esztétikai válaszainak elemzési kísérleteit fogják egybe. A három vizsgálat (a *Füst* c. vers értelmezései, *A múlt nélküli ember* c. filmre adott válaszok, illetve az *Egy gyávaság története* és az *Itt vagyok* c. film befogadásai) tíz év elméleti és módszertani tájékozódásának, útkeresésének terméke, ezért szükségszerűen szerteágazó, eklektikus. Az időben első, *Füst* c. vers befogadási jegyzőkönyveinek feldolgozása a kvalitatív tartalomelemzéstől indul (Holland, Klein és Ogden tipológiai alapján), és a szövegkoherencia számítógéppel segített kvantitatív tartalomelemzésével ér véget. Az eredmények bemutatását megszakítja az általam kipróbált és adaptált különböző koherencia-elemzési eljárások bemutatása (Labov, Gergen, Schank és Trabasso módszere alapján), mivel ez vezet a végleges, a kauzális kapcsoltságon alapuló koherencia-méréshez. Ez után következik a 2009-ben és 2010-ben elvégzett vizsgálatok leírása, melyek egyrészt kontroll csoportot biztosítottak a korábbi pszichiátriai olvasatok értelmezéséhez, másrészt a műalkotások interpretációinak sokkal szélesebb - élettörténeti interjúra és személyiség- illetve kognitív tesztek eredményeire támaszkodó – pszichológiai háttéren való elemzését tették lehetővé. Az utolsó vizsgálatba tudtuk bevonni két markánsan különböző film összehasonlítása révén a műalkotás szerkezeti koherenciáját mint változót.

Módszertan

József Attila Füst c. versének olvasatai

Dolgozatomban a pszichoanalitikus esztétika áttekintésének középpontjában Norman N. Holland tranzaktív befogadás-modellje állt, melynek egyik fő állítása szerint az irodalmi élmény a kölcsönös abszorpción keresztül (újra)teremti a legkorábbi, differenciálatlan ént (1968). Az abszorpciónak azonban előfeltétele a műalkotás formai mintázatainak és az olvasó szellemiségének, alapvető pszichológiai stílusának, elhárításainak illeszkedése.¹⁴² Mivel modellje empirikus ellenőrzését Holland egészséges, magasan képzett személyekkel (angol szakos, az átlagnál műveltebb hallgatók, illetve egyetemi professzorok, akik járatosak az értelmezésben) végezte (1975, 1985), a műalkotás értelmezéseinek elakadásáról csupán elnagyolt állításokat fogalmazott meg. Ennek mélyebb vizsgálatára vontuk be elméleti háttérként a tárgykapcsolatelméletek (elsősorban Winnicott, Bollas és Milner) és a rájuk épülő esztétikai modellek feltevéseit, melyek szerint azoknál a személyeknél, akiknek az én és a nem-én határai közti elmosódás fenyegető, nem tud kibontakozni megfelelő mértékű kreativitás, és nem képesek a műalkotás hatására transzformatív élményt átélni. Bollas elmélete specifikálja azt a patológiás személyiség szerveződési formát, melynél a transzformációs tárgykapcsolat zavarai fellelhetőek: ez leggyakrabban a skizoid személyiség (nárcisztikus és borderline esetek is ide tartoznak), aki az esztétikai élményben nem az integrációt keresi, hanem belső zavarát tükröződését. Súlyos pszichiátriai problémával élők esetében Holland és Bollas elméletének előrejelzése tehát azonos: az olvasat az identitás aktuális állapotát tükrözi. Ezzel összhangban vannak azok a vizsgálatok, melyek különböző pszichés problémával élők versbefogadásait hasonlították össze (ld. Forrest kísérlete, melyben a neurotikus működésnél súlyosabb pszichés problémával élők reakciója a műalkotásra egy-egy kiragadott részlet és a saját élethelyzet párhuzamaira épült, 1969).¹⁴³

Saját kutatásomban krónikus pszichiátriai problémával élők olvasatait vizsgálom elsősorban a befogadási folyamat – az én nem-én határainak bizonytalanságából fakadó – elakadásainak mélyebb megismerése céljából. Emellett ellenőrizni kívánom azt a fel-

¹⁴² A DEFT-modell szakaszaira lebontva az olvasói Elvárások a szöveg (mint külső tárgy) iránti bizalom/bizalmatlanság legkorábbi, az elsődleges gondozóval való interakción alapuló élményeit mozgósítják, a Védekezés és a Fantázia szakasz folyamatai a belső és külső közti határokat, és azok rugalmasságát feszegetik, a Transzformáció pedig az ego szintetizáló képességét igényli (1978).

¹⁴³ Holland felhasználta ezeket az eredményeket annak az elképzelésének a megfogalmazásában, hogy az interpretáció valójában a korai identitástéma lenyomata (1973, 1975). Nem vizsgálta azonban a pszichés problémával élők olvasatait, sőt a pszichotikusok kapcsán feltételezi, hogy mivel percepciójukat kizárólagosan a belső impulzusok, téveszmék irányítják, a külső tárgy (a műalkotás) semmilyen hatást nem gyakorol rájuk.

tevést, hogy az esztétikai olvasatban az interpretáció lenyomata érhető-e tetten, vagy súlyosan integrálatlan énszerveződés esetén lehetőség van az esztétikai tárgy kohéziója folytán a személyiség – legalább átmeneti – integrációjára. Norman N. Holland 1975-ben végzett vizsgálata alapján terveztük meg saját befogadási vizsgálatunkat, és az elemzésben is az általa felállított kategóriákból indultunk ki. A tárgykapcsolatelméleti feltevések ellenőrzésére emellett Klein (1999) és Ogden (2004) fantáziatartalmakra és a szimbólumalkotási képesség pszichopatológiájára vonatkozó típusai alapján alakítottunk ki kategóriarendszert.

Résztevők

A vizsgálatban 6 személy (4 nő, 2 férfi) vett részt, közülük hárman kórházi osztályon bennfekvő pszichotikus, illetve affektív zavarban szenvedő betegek (paranoid skizofrénia, mániás-depresszió és depresszió diagnózissal), és hárman az interjú alatt kórházi kezelés alatt nem álló, azonban krónikus pszichiátriai problémával (skizofrénia, borderline személyiségzavar, depresszió diagnózissal) élő személyek voltak, akik egy közösségi pszichiátriai nappali intézményhez tartozó munkábaállítási programban vettek részt.

Vizsgálati eszközök és eljárás

A vizsgálat Tényi Tamás kezdeményezésére indult 2004 őszén a PTE ÁOK Pszichiátriai és Pszichoterápiás Klinikán Mács Katalin közreműködésével. A részvétel felkérés alapján, önkéntesen történt. A személyek minden esetben előzetesen tájékoztatva lettek az interjú menetéről, a rögzítés módjáról, és hogy bármikor megszakíthatják a versről való beszélgetést, ha kényelmetlennek érzik. (A nappali intézmény Munkábaállítási csoportvezetőjének beleegyezését a vizsgálat elvégzésébe ld. az I. Mellékletben.) Mivel a vizsgálat kis elemszámú, tájékozódó jellegű, sem elő- sem utótesztelést nem végeztünk, pusztán a kétszemélyes interjúhelyzetben videóval rögzített versértelmezések, illetve anonim pszichiátriai anamnézisek álltak rendelkezésünkre kérdéseink vizsgálatakor.

Az interjú kezdetén a személyek azt az instrukciót kapták, hogy olvassák el figyelmesen a következő verset, és mondják el, ami eszükbe jut róla, illetve amiről szerintük szól a szöveg. József Attila *Füst* című versét (ld. a II. Mellékletben) a költő nevének megjelenítése nélkül minden esetben nyomtatott formában kézbe kapták, elolvasására igény szerint kaptak időt, és amennyiben kérték, az interjúkészítő felolvasta nekik hangosan (is). Ezután a beszélgetés alatt maguknál tarthatták a verset, és az interjúkészítő szabadon hagyta őket beszélni, pusztán akkor kérdezett vissza, ha nem értette, amit az értelmező elmondott, vagy pontosításra kérte őt. Amennyiben a személy nem említette az

értelmezés folyamán a vershez való személyes viszonyát (tetszik-e neki a vers, van-e kedvenc része), illetve azt a hangulatot, amit felidézett számára a szöveg, az interjúkészítő erre külön rákérdezett a beszélgetés végén.

Elemzés és Eredmények

Az interjúkról készült videó felvétel szövegéről szó szerinti átiratot készítettünk, a nyelvbtlásokat, agrammatikus fordulatokat, ismétléseket is megtartva. A szövegelemzés érdekében az interjúkészítőnek azokat a kérdéseit húztuk ki, melyek a bővebb kifejtés bátorítása, vagy a pontosítás céljából megismételték a személy korábbi válaszát. Holland nyomán (1975) mini esettanulmányokat alkottunk az olvasatok szövegének elemzése, a műalkotás szekunder irodalma és a rendelkezésre álló pszichiátriai diagnózisok, illetve anamnézisek felhasználásával. (A vers elemzése a szekunder irodalom összefoglalása és saját olvasatom alapján a II. Mellékletben található.)

Az olvasói válaszok elemzése

A befogadók értelmezéseit több szempont szerint elemeztük: a hollandi befogadási szakaszok azonosítási kísérlete és az identitástéma felfejtése visszatérő tartalmi mintázatok keresését jelentette. Szintén a tartalmi elemzésbe soroljuk a kleini pozíciók fantáziatartalmainak azonosítását a szövegekben. A következő fejezetben az olvasatok strukturális (narratív) elemzését mutatjuk be. Véleményem szerint a kettő közé helyezhető a fantázia és valóság kezelését, a szimbólumalkotás minőségeit vizsgáló ogdeni tipológia alkalmazása a befogadási jegyzőkönyvekben.

Tartalmi elemzések

A befogadási folyamat jellemző elemeiként az azonosulás/elutasítás, központi szimbólum, a mű hangulata és stílusa, a mű kapcsán felidézett emlék, valamint a személyes értelmezések kategóriáit különítettük el az interjúszövegekben. A kategóriák a Holland által leírt négylépcsős befogadási folyamatmodellnek a saját vizsgálati anyagunkhoz illesztése nyomán születtek.¹⁴⁴ A két kategória-rendszer párhuzamait a 2. Táblázat tar-

¹⁴⁴ A DEFT-modell absztrakt szakaszaihoz képest Holland is elkülönített három összevont kategóriát a befogadási jegyzőkönyv-szövegek kvalitatív elemzésének nyomán: az olvasó szereti vagy nem a történetet, fantáziatartalomra vonatkozó szavak, bizonyos történet-részek adaptációjának módja (1975). Saját vizsgálatunkban a további változtatásokat két körülmény is indokolta: egyfelől a műértelmezések mellett használt kiegészítő mérő-értelmező eljárások (projektív tesztek vs pszichiátriai anamnézisek), másfelől pedig a vizsgált csoportok specifikumai (irodalom szakos hallgatók vs. pszichiátriai problémával élő személyek).

talmazza.¹⁴⁵ Az Azonosulás/elutasítás kategóriája tulajdonképpen a tetszés/nem tetszés explicit kifejezésében érhető tetten. Mindegyik befogadó szövegéből egyértelműen azonosítható volt ez a kategória, de nem minden esetben a jegyzőkönyvek elején található. A harmadik befogadó például többször, ismételten adott hangot a verssel szembeni ellenszenvének: „...nem könnyű kivenni a versből, hogy mit akar a költő. Én nem írnék ilyen verset, nehezen tudok azonosulni vele... Nem szívesen venném elő máskor sem ezt a verset. Mivel nem szeretünk szenvedni, az egy kellemetlen dolog, és mi a kellemet szeretjük, megkockáztatom, hogy mazochista az, aki sokat olvasgatná ezt a verset.” (A befogadási jegyzőkönyvek kategóriák mentén való bemutatása a III. Mellékletben található.) „A versben megjelölt kedvenc rész” a befogadók által leginkább preferált kifejezések, sorok, vagy egész versszak, amire pozitívan reagálnak. Nem mindegyik befogadó említett spontán vagy kérdésre kedvenc részt a versből. A központi szimbólum arra a versbeli szimbólumra utal, melyet kiragadva, értelmezve a befogadóban elindul a jelentésadási folyamat, megpróbál a szókép „mögé nézni”. A versben több szimbólum is található (füst, áttetszőség, lágy remegés), így a befogadók is több szimbólumnak adhattak személyes (nem feltétlenül egyedi!) jelentést. Nem mindegyik befogadó válaszában található értelmezett szimbólum, bár mindenki tudta azonosítani a vers egy vagy több fő alakzatát. A személyes értelmezés kategória a befogadónak a vers egészéhez vagy kiragadott képsorokhoz társított összefüggő jelentéskonstrukcióit foglalja magában. A személyes jelentések relevanciája (ld. szekunder irodalom!) és koherenciája jelentős mértékben eltért egymástól. A vers hangulata és stílusa a műalkotásban kifejezett általános pozitív és negatív érzelmekre való utalást, a vers által a befogadóban felkeltett érzéseket és a stilisztikai eszközök említését is lefedi. Ez utóbbiról a hatból mindössze két befogadó tett említést. A mű kapcsán felidézett emlék a legtöbb esetben spontán jelent meg a versre adott válaszokban, és mindig interperszonális események álltak a középpontjában.

¹⁴⁵ A befogadó életstílusába illeszkedő „pozitív” műrészek a versben megjelölt ’kedvenc résszel’ állíthatóak párhuzamba, a negatív reakciók pedig az ’elutasítással’. Ehhez kapcsolható továbbá a vers ’hangulatának’ megítélése, Holland ugyanis hangsúlyozza, hogy csak abban az esetben nyújt a műalkotás pozitív élményt a befogadónak, ha sikerül a személyes életstílusának megfelelő tudatos tartalommal formálnia tudattalan vágyait.

Az azonosulás/elutasítás, a versben megjelölt ’kedvenc rész’ valamint a ’mű stílusa’ alapján rekonstruáltuk a személyes alkalmazkodási/védekezési mechanizmusainak jellegzetességeit. A személyes fantáziára a mű által előhívott emlékből, illetve a központi szimbólumból lehet következtetni, míg a tudatosított és megosztott jelentést a személyes értelmezés rajzolhatja ki.

2. táblázat:

Holland DEFT-modelljének és az általunk alkalmazott kategória-rendszernek a párhuzamai

DEFT-modell (Holland, 1975)	Szövegelemzési kategóriák (Papp, 2005)	A kategóriák jelenléte a válaszokban					
		Diagnózis					
		Sch (A=akut)	MD	B (A)	D (A)	Sch	D
Elvárások	Azonosulás/Elutasítás	+	+/-	-	+/-	-	+/-
Alkalmazkodás/ Védekezés	A versben megjelölt kedvenc rész	0	1	1	0	0	1
	Vers hangulata és stílusa	0	+/-	-	-	-	+
Fantázia	Emlék	1	1	1	0	1	1
	Központi szimbólum	1	1	0	1	1	1
Transzformáció	Személyes értelmezés	1	1	1	0	1	1

Melanie Klein elméletében a páciensek beszámolóiban, álmaiban megjelenő fantázia-tartalom expliciten kötődik személyiségfejlődési pozíciókhoz (Klein, 1999). Az első életév során jellemző mentális szerveződés, tárgykapcsolati minőségek és elhárítási módok alapján két fejlődési pozíciót különböztetett meg, melyek tulajdonságai pszichés problémák esetén is megjelennek.¹⁴⁶ A befogadási jegyzőkönyvekben tehát azonosíthatóak az olvasók személyiség szerveződési pozíciói (ezek összefoglaló leírását ld. a *Kitekintés: a pszichoanalitikus értelmezés harmadik fázisa: tárgykapcsolat-elméletek, szelfpszichológia és azon túl* c. alfejezetben) az értelmezésben artikulált fantázia-tartalmak alapján.

A tárgykapcsolatelméletek szerint az én tárgykapcsolati zavarai nem csupán a fantáziák tartalmaiban, hanem a szimbólumformálás zavaraiiban is tükröződnek, hiszen a szimbólumok létrehozásához, és ennek következtében a fantáziához és a valósághoz való egészséges viszony kialakulásához a Winnicott által leírt „elég jó környezet” szükséges. Ogden Winnicott elgondolásait fejlesztette tovább a fantázia és valóság rugalmas, dialektikus kezelésének hiánya, a szimbolizációs funkció pszichopatológiájának tipológiája mentén (2004). (Ennek részletes leírását ld. *Az irodalmi mű mint átmeneti tárgy* c. alfejezetben). (A két kategóriarendszer alkalmazásának eredményeit a befogadási jegyzőkönyvekben a 3. Táblázat írja le.)

A versinterpretációk szövege alapján Hollandhoz hasonlóan rövid esettanulmányokat alkottunk, melyekben egyfelől az énefejlettségre (vagy a regressziós szintre) jellem-

¹⁴⁶ Összefoglaló munkájában klinikai és empirikus bizonyítékok alapján McWilliams (1994) is azt emeli ki, hogy az énefejlődés szintje és az én-másik elkülönítés együttjár a személyiség szerveződés patológiájával.

ző fantáziákat/szimbólumokat, a szimbolizációs képesség természetét, másfelől azt a sajátos személyes konstrukciót próbáltuk meg értelmezni, amely az egyes olvasatokat létrehozta.

Az első befogadó esetében expliciten megjelenik a mű személyes jelentésének keresési folyamata (ld. az Azonosulás/elutasítás részt a III. Mellékletben), melynek során a *füst* központi szimbólumával való azonosulás elutasításán keresztül, hívó világképébe illeszkedve a transzcendenciára utaló képek, szimbólumok érzelmi kiemelése megy végbe. Az így létrehozott, számára biztonságot nyújtó befogadói térben a beszélgetés folyamán többszintű értelmezését adja a versnek: egyrészt a humán szükségletek (testi, pszichés, szellemi – ld. a Központi szimbólum résznél) felől, melyek közül a mű szerinte spirituális igényünket hangsúlyozza – ez nyújtja neki a vers vigasztaló, reményteljes hangulatát. Másrészt a személyiségfejlődés kollektív tapasztalatának leírását látja a versben, az anyai lágy remegés és ezüstös Hold, illetve az apai égi hűvösségen átszűrt szubjektum születését (vö. a vers szekunder irodalmában az identitás-formálódásra utaló értelmezések). Ehhez kapcsolódik az a megjegyzése is, hogy a füst nem létezik önmagában. A felidézett emlék szinte visszhangozza azokat az értelmezéseket (pl. Bókay), melyek az utolsó versszakban a korai, preverbális anya–gyermek kapcsolat megjelenését látják: édesanyjával való szeretetteljes, de féltékenységgel és bizonytalansággal teli, ambivalens kapcsolata hívódik elő. Több szálon futó, koherens értelmezésében világosan kirajzolódik identitástémája, melyet ő maga így fogalmaz meg: „Édesanyám pszichés problémái miatt érzelmileg kiszámíthatatlan volt, már gyerekként is sokat *szenvedtem* ezek miatt, de szerettem az édesanyámat, és ebből tanultam meg, hogy *van szeretet a világban*.” A befogadót érett szimbólumformálás jellemzi, depresszió diagnózisa ellenére aktuális életszakaszában megtalálta a biztonságos háttérrel (egy vallási közösség aktív tagja), ami pozitív, reményteljes jövőképpel társul.

A második befogadó esetében szintén megtörténik a bevonódás (ld. A versben megjelölt kedvenc rész), a befogadói tér létrehozása, az értelmezést azonban szinte azonnal kitöltik saját fantáziái:¹⁴⁷ fűtött otthon kisgyermekkel a kinti hideg világ átmelegítésére. Ez a fantáziaremény jelenti a személyiség integritását (ennek a szimbóluma a füst nála) és kapaszkodóját, de nem csupán a hidegséggel szemben, hanem a fojtogató melegségben is.¹⁴⁸ A ház, melynek kéményéből a füst felszáll a távoli égen levő Hold felé, és a látványt az ablakból figyelő alak (aki saját maga) rejtetten kifejezheti az anyától (Hold) való eltávolodás vágyát – a biztonságot nyújtó, saját család háttérére. Az általa

¹⁴⁷ A verstől való távolságtartást valószínűleg irodalmi tapasztalata és kiemelkedő kreatív potenciálja könnyíti meg számára.

¹⁴⁸ Ennek az elemzésnek néhány részletében támaszkodom Mács Katalin (2005) szakdolgozatára, melyben komplex és érzékeny leírását adja az interpretáció háttérének: a befogadó gyermekkorától inzulínindependens cukorbetegségben szenved, melyben támasza és egyben őrzője édesanyja volt. A túlzott korlát(ozás)okat megtestesítő édesanyjával ennek következtében ambivalens kapcsolata alakult ki, szeretetének fojtogató oldala hangsúlyozódik negatív fantáziáiban. Ezt támasztja alá a beszélgetés során két elszólása is: kemencében ülünk és tiltott átlátásosság.

kiemelt másik fontos sor a „világot ringat”: ez a bölcső ringatását idézi fel benne, amelyben a bölcs-ő, az isteni tisztaságot még hordozó gyermek fekszik. „Eredeti idioszinkratikus ötlet, ahol a csecsemő mint tiszta és bölcs, a teljességre irányuló létezés archetípusa jelenik meg.” (Mács, 2005, 24. o.) Ez utalhat egy erőteljesen működő Orpha-részre a személyiségben, amely Ferenczi elméletében a traumatizált gyerekekben egy fantázia-világ megteremtésével az élet mindenáron való fenntartásának őrzője (ld. még a „bölcs csecsemőről” szóló elgondolását).¹⁴⁹ A felidézett emlék egy számára fontos tárgykapcsolatra utal: első kutyája, aki az egyetlen barátot jelenti, de aki tőle van függésben. Összességében értelmezésében nagyon hangsúlyos az öngyógyító mechanizmusok jelenléte, saját maga átvilágításának egyidejű igényével (ld. az áttetszőségről adott értelmezését a Központi szimbólum részben). A valós, szeretett és egyben gyűlölt tárggyal (édesanya) szembeni ambivalenciát egy mindenható, szeretetet sugárzó csecsemő képének megalakításával sikerült leküzdenie az értelmezésben. Ezáltal sikerül szabályoznia fantáziáit, és megtartani a realitással való kapcsolatát (sikeres szimbólumformálás), és benne felnőttként azokat a kreatív területeket pl. rajz, műbefogadás, ahol biztonsággal kiélhető a belső világ (ezért tudott olyan gyorsan bevonódni, mert számára a művészet régóta az önfeltárás és önkifejezés terepe). Az ambivalencia szerepét pszichés egyensúlya fenntartásában az értelmezésben az is alátámasztja, hogy ő a másik olyan értelmező, aki nem egyértelműen negatív hangulatot érez a versben, hanem inkább reményteljes keserűséget. A befogadási jegyzőkönyvben az értelmezés tartalmában és megformálásában egyértelműen azonosíthatóak a mániás állapot Klein által leírt jellegzetességei (a személy diagnózisa mániás pszichózis), az én és a tárgy éles elválasztottsága (belső meleg, külső hideg), az ambivalencia és a mindenhatóság igénye.

A harmadik befogadó esetében találkozhatunk a versben megjelölt kedvenc rész, és ennek következtében a vers világába való bevonódás hiányával, amely explicit elutasítás formájában többször is elhangzik. A személlyel kapcsolatos tanácsadói tapasztalataim kiegészítésül szolgálhatnak ennek értelmezésében: két évvel ezelőtti váratlan, és akkor gyógyszeresen is kezelt pszichotikus epizódjának ismételt megjelenését próbálja megelőzni egy rendkívül merev, páncélszerű énszerkezet kialakításával, amely azonban akadályozza az új helyzetekhez való alkalmazkodásban. A szimbólumalkotás pszichopatológiájának ogdeni kategóriái közül a fantáziától megvédő realitás uralmára emlékeztet a verssel kialakított viszonya. Értelmezésében hangsúlyos a kinti hideg és a benti meleg éles elhatárolása (ld. a Központi szimbólum résznél), valamint a negatív, depressziós hangulat melletti (mögötti?) *bizonytalanság* mint érzelmi minőség többszöri

¹⁴⁹ Mács (2005) Ferenczinek a „bölcs csecsemő” álmáról írt jegyzete alapján értelmezi ezeket, illetve a kései Ferenczi-írások kontextusába helyezi: szerinte a befogadó itt „a tudás és büntelenség dichotómiájának bibliai konfliktusát oldja fel”, amely Ferenczinek az Igazság gyógyító erejében való hitét idézi. Ferenczi meggyőződése volt, hogy ahhoz az igazsághoz, amely a halállal szemben az életet alapozza meg és tartja fenn, a gyermeki ártatlanság szeretete szükséges.

említése. Szimbólumértelmezésében az „elszállok” kapcsán a költő szabadság utáni vágyát emeli ki. Felidézett emlékei nem konkrét, érzelmi minőséggel átítatott élmények, hanem többször ismétlődő társas együttlétek technikai részleteinek leírásai (nedves fa tűzgyújtáskor jobban füstöl). Ebben az esetben tehát véleményem szerint nem jön létre a befogadáshoz szükséges potenciális tér a személy erőteljes elhárító mechanizmusai miatt (racionalizáció).¹⁵⁰ A kleini felosztásban a depresszív pozíció jegyeit mutatja (én és tárgy elválasztottsága, bizonytalanság, érettebb elhárító mechanizmusok, ugyanakkor a veszteség-élmény, bűntudat, szorongás mániás tagadása).

A negyedik befogadó az azonosulási kontinuum másik végpontját képviseli: a kezdeti elutasítás után „belefolyik” a versbe, ő maga lesz a füst, annak útját követi (ő az egyik, aki észreveszi a perspektívaváltást a 2. versszakban, és részletesen elemzi), funkcióját keresi, ahogy a sajátját is az életben (ld. a Személyes értelmzések résznél). Ebben az esetben sem alakul ki a befogadás átmeneti tere, a személyes szimbólumok megalkotása, de az előzővel éppen ellentétes mechanizmus miatt: a szubjektum itt elveszti személyes horizontját, nem képes az értelmezői távolság megtartására (lásd a Központi szimbólum résznél, ahol annyit jegyez meg, hogy nagyon szimbolikus a vers, de nem tud a szimbólumok „mögé” látni). A valóság és a fantázia kognitív szinten való elválását, de emocionális és cselekvésre készítő egyenértékűségét Ogden a borderline-megismerés és világreprezentáció jegyeként említi. Ez a mechanizmus jelenik meg a felidézett emlékek kapcsán: egy fantázia és egy konkrét, fájdalmas élmény hívódik elő, mindkettő hasonló intenzitású érzelmekkel és vágyakkal telített (ld. A mű kapcsán felidézett emlék részben), nagymértékű szorongást váltanak ki (cselekvéses reakció). A személyes jelentés megalkotása helyett önmagára vonatkoztatás és hangulat mentén való értelmezés erősödik fel: bánatosnak, szomorúnak, depresszióba hajlónak érzi a verset. A konkrétba való kapaszkodás igénye a 2. versszak értelmezésében van jelen (ez az első gondolata, ami a versről eszébe jut): „sokat szenvedtem, de nem vagyok sovány.” Ezután a füstől a cigarettára asszociál. A kleini pozíciók kontextusában még nem szerepel a borderline személyiségzavar.

Az ötödik befogadó értelmezését saját fantáziáinak kivetítése, eluralkodása jellemzi (ogdeni első típus), ami miatt ebben az esetben sem jön létre az átmeneti tér, azonban egy harmadik okból kifolyólag: nem jelenik meg benne a vers/a külvilág „objektivitása”.¹⁵¹ Az emberek légneműek, füstszerűek, mindenfajta eredet és rögzítettség nélkül, szenvedésük és haláluk által megfoghatóak csupán. A világ fojtogató, ellenséges és fá-

¹⁵⁰ Hutter (1993) Winnicott egy lejegyzett terápiás ülésének újraértelmezésében jegyzi meg, hogy általánosságban egy másik költeménnyel válaszolni a befogadói élményre elhárítást jelent. Ennél a befogadónál Adyhoz kötődő emlékei fedik el vagy akadályozzák meg a József Attila-verssel kapcsolatos élményeket.

¹⁵¹ Ebben az esetben is rendelkezésre áll a befogadó pszichiátriai anamnézise: állapotát inkoherencia és én-vesztéssel kapcsolatos téveszmék jellemzik kórházba kerülésekor, melyek szerint szerveit kivették, vérért kicserélték és másoknak adták, ő maga testileg tulajdonképpen megszűnt létezni, másokba szóródott szét. Diagnózisa paranoid skizofrénia (Mács, 2005).

rasztó (ilyennek érzi a vers által benne keltett érzéseket). Az értelmezésben a kettősség mint elválasztó dualitás és megkettőzöttség is különleges hangsúlyt kap. A verset e mentén két részre osztja: a női (1. versszak) és férfi (2. és 3. versszak) lelkiesség kifejeződésére (impliciten érzékelt perspektívaváltás!). A megkettőzöttséget interpretációjában két keresztire feszített halála képviseli az utolsó két versszakban: az egyik Krisztus, akinek passiótörténete íródott bele a „vad, vörös remegés” sorba, a másik pedig a nevető lator a „Gaudeamus igitur” című dalból. Téveszméjét is a kettősség uralja (ld. A mű kapcsán felidézett emlék részben): két gyermeke volt, de csak az egyiket adták neki oda a szülőszobában. Megcsonkítottság (fia péniszlevágása, szertesztét heverő végtagok), orális elnyeletés (mikor lélegzünk, nem tudjuk, milyen lelket szívunk be) van jelen fantáziavilágában, ami egyértelműen a kleini paranoid-skizoid pozíció fantáziatartalmait tükrözi. Az élet és a halál közös jellemzője nála egyfajta kristálytisza légbé kerülés,¹⁵² megsemmisülés.¹⁵³ A fantáziák eluralkodása ellenére a személy a vers elolvasása után megfogalmaz egy számára fontos, személyes jelentést, és válaszol az interjúkészítő kérdéseire. Emellett szembeszökő az értelmezése fő vonulatát alkotó vallási gondolatmenet párhuzama Szabolcsi olvasatával.

A hatodik értelmezés során a befogadó depressziója és magas szorongásszintje akadályozta meg a potenciális tér kialakulását: tematikusan és hangulatilag is a lehangoltság képei (füst az elszálló életkedv szimbóluma, ami az élet, a szerelem tüzeinek megsemmisülését jelzi) és érzései (remegés az életért és a halálért egyszerre) kerülnek előtérbe. A kedvenc rész hiánya mutatja, hogy nem jön létre a bevonódás, a befogadó nem képes „játszani”, és nem is engedi érzelmileg magához közel a verset (az ogdeni fantáziától megvédő realitás típusa): érzélemvilágát aktuálisan egyetlen veszteség élménye tölti be, ennek a lehangoltságnak a kivetítése jellemzi a befogadói folyamatot.¹⁵⁴ Jelen esetben is uralkodó a konkrét: „... nekem nem a füst jut erről eszembe, hanem a mostani helyzetem: 2. és 3. versszak: mióta ez az egész tart, iszonyún szenvedek, sokat

¹⁵² Az égi hűvösséget a Hold előtt ezüstösen átkötő füst a Boldogságos Szűz Máriát juttatja eszébe, melyhez a születést kapcsolja (Mács, 2005).

¹⁵³ Az olvasás folyamatában a vers mint ideális tárgy lehasítódik („Gyönyörű, szívesen megismerném, aki írta.”), azonosulás híján azonban, az én védelme érdekében egyszerre megjelennek mellette a rossz tárgyak (keresztire feszítettek) – megsemmisítve. A külső világra projiciált belső katasztrófa azonban nem kerülhető el, végeredményként az én és a tárgyak is darabokra hullanak (ez már a beszélgetésnek abban a szakaszában jelenik meg, amikor nem terelhető vissza a vershez): „Egyszerűen csak fáradtság van benne, és iszonyú munka van mögöttem. Amit én megpróbáltam fölrakni az embereket egyáltalán, hogy mi a...hogy itt a szakadék, álljanak félre, mielőtt még belezuhanak... A földrengés előjele. Kis halmazok, fejek halmaza, végtagok halmaza, összecserélve, nem is tudom. Fönn egy kéz...” Az idézet egyszerre mutatja az omnipotens törekvéseket és a destruktív erőktől való primér szorongást (ld. még: „Az hogy a lélek az örök, de lehet úgy is, úgy örökké válni, hogy elpusztulunk.”). Az érzelmi mag köré épülő emlékekben megjelenik a paranoid-skizoid pozíciót jellemző kozmikus magány érzése is: „Fiatalságom idején nagyon sokat hallgattam. Valahogy úgy alakultak a dolgok, hogy nem tudom. Nagy csönd vett körül.”

¹⁵⁴ A depressziós állapotot házassági válsága okozza, gondolkodását kizárólag az aktuális probléma tölti ki, a versből a szenvedés konkrét képeihez tud kapcsolódni, melyet saját öngyilkossági fantáziáihoz köt. Verbális viselkedése lelassult, az interjút be kellett fejezni sírása miatt.

fogytam, úgy érzem, hogy nem elszálok, hanem elemésztődöm.” A „köt is meg old” sorra, illetve az „áttetszés” versbeli ismétléseire úgy reagál, hogy *érdekesekek*, nem igazán tud velük mit kezdeni. A kleini pozíciók közül a magas ambivalencia, veszteség-élmény és a valóság jelenléte miatt a depresszív pozíció jegyeit mutatja.

3. Táblázat:

A kleini pozíciók, az ogdeni típusok és a hollandi identitástéma jellegzetességei a jegyzőkönyvekben

Diagnózis	Kleini pozíció	Elhárítási módok	Ogdeni típus	Identitás-téma
Sch (A)	paranoid-skizoid	fragmentáció→résztárgyak; orális szadizmus, megkettőzés, omnipotencia, magány	„hallucinációk valósága”	
MD (A)	átmenet	ambivalencia, omnipotencia, hasítás, öngyógyító mechanizmusok	„hallucinációk valósága”	önálló közelség
B	-	elutasítás vagy teljes összeolvadás	„hallucinációk valósága”	funkcióatlan létezés
D (A)	depresszív	introjekció magas szorongással kísérvé, konkretizáció	„fantáziától megvédő realitás”	
Sch	depresszív (paranoid-skizoid helyett)	rigid én-határok, hasítás, racionalizáció	„fantáziától megvédő realitás”	
D	depresszív	felfokozott jelentéskeresés		szenvedés és szeretet együtt jár

Általánosságban a jegyzőkönyvek tartalmi elemzése arra mutatott rá, hogy egy szimbolikus vers személyes értelmezése az aktuális élettémák köré épül; a pszichiátriai anamnézisekben megtalálhatóak voltak a költeményre „ráolvasott”, a személyt foglalkoztató gondolati-érzelmi problémák. A kleini pozíciókra jellemző fantáziatartalmak és a megfelelő elhárítási mechanizmusok az egyszeri pszichotikus epizódot átélt személynél nem fedték le, a krónikus pszichiátriai problémával élők esetében azonban jól jellemezték a befogadói élményvilág történéseit. A fantázia és a valóság határán létező szimbólumok kezelésének és alkotásának patológiáira kidolgozott ogdeni tipológia elsősorban az egyes esettanulmányokat gazdagította, illetve az értelmezési folyamatot leállító védekezési mechanizmus természetét segítette közelebről meghatározni: a vizsgált személyeknél inkább a „fantáziától megvédő realitás” volt a személyes, másokkal is megosztható és a vers világát koherens jelentéssorrá fűző válaszok gátja. (Fontos azonban megjeg-

gyezni, hogy az ogdeni 4 típusból mindössze kettő jelent meg a vizsgált személyeknél). Ez Holland DEFT-modelljét is tovább árnyalja: az értelmezési folyamat ugyanis nem csupán az 1. szinten, az elvárások illeszkedésének hiánya esetén rekedhet meg, hanem a 2. lépésben is, túlságosan gyenge, bizonytalan énszerveződés és a belső fantáziaéletet korlátozó, a külső valóságot konkrétumok mentén megragadó elhárítások esetén. A személyes értelmezés hiányával egy esetben találkoztunk, amikor nem volt jelen spontán felidézett emlék sem, vagyis nem szervült a befogadói élmény az intim önéletrajzi események közé. Az optimális, fantázia és valóság egyensúlyát megtartani képes interpretációs tér hiányát még a versbeli kedvenc rész és a központi szimbólum hiánya jelezték. Elemzésünk alapján egyértelműen cáfolható Hollandnak az állítása, hogy a pszichotikus értelmezés szolipszista, nem tartalmazza a tárgyat, csak a személyes fantáziákat. Még azokban az interjúkban is, ahol a beszélgetés folyamán eluralkodtak az értelmező belső képei, és csupán az életesemények ismeretében voltak követhetőek, felmerültek olyan személyes olvasatok, melyek illeszkedtek a vers szekunder irodalmában jelen levő értelmezésekhez.

A befogadási jegyzőkönyvek strukturális elemzését, mely az integráció mint transzformatív élmény megjelenését vizsgálja, kutatásunkban a szövegkoherencia mérése jelentette. Ennek különböző operacionalizálási kísérleteit mutatom be a következő alfejezetben, mely a *Füstre* adott válaszok kauzális koherenciájának kódolását, és az ezzel összefüggő eredményeket is tartalmazza.

A narratív koherencia operacionalizálásának kísérletei

A koherenciát dolgozatomban több szövegtípusban igyekszem azonosítani: egyfelől jelentős életeseményekben, melyek a narratív pszichológiában a koherens személyiség mutatói, másfelől pedig műalkotásokra adott válaszokban, melyek a befogadás koherenciáját tükrözik.¹⁵⁵ Mivel elemzéseinkben a koherenciát a szövegek strukturális jel-

¹⁵⁵ Ez utóbbi felveti azt a problémát, hogy milyen értelemben elbeszélés a befogadás: "Az biztos, hogy amikor találkozom egy műalkotással, még nem vagyok a hatása alatt, miután találkoztam vele, bizonyosan másfajta állapotban vagyok. Az információelmélet szerint minden információ állapotváltozást eredményez, és a narratológia szerint minden történet alapja egy állapotváltozás. A befogadás ebben az értelemben valóban mindig egy történet. De milyen értelemben válik ez a történet elbeszéléssé? Ki által, és hogyan kapja meg azt a dramaturgiai és retorikai formát, amely az elbeszéléseknek definíció szerinti sajátossága?" (Kovács, 2009) A koherenciát a narratívumok strukturális tulajdonságaként kezelő elméletek a kezdetektől foglalkoznak ezzel a kérdéssel. Kintsch és van Dijk már 1978-ban azt a kívánalmat fogalmazza meg a szövegértés modelljeivel szemben, hogy választ tudjanak adni arra, hogyan lehetséges, hogy a szövegek szabad felidézései és a történet összefoglalások is narratív struktúrával rendelkeznek. Lesser (1962) az analogizálás fogalmának használatakor nemcsak arra hívta fel a figyelmet, hogy a fikcióba való bevonódás egyik mentális következménye, hogy az olvasott történetekkel párhuzamos emlékeket hívunk elő, vagy olyan analóg fantázia-történeteket alkotunk, melyekben mi magunk szerepelünk, hanem arra is, hogy a fikció formája ezeket az emlékeket és fantáziákat is strukturálja. Kuiken és Miall (2001) tapasztalati narratívumoknak hívja a novellára adott olvasói reakciókat.

lemzőjeként kezeljük, és részben az egységesítő téma és tanulság, részben az oksági lánc megalkotása alapján mérjük, nem teszünk különbséget az élettörténeti elbeszélések és a tapasztalati narratívumok között. Véleményünk szerint mindkét szövegtípus létrehozásában az integrált mentális működés mutatja a koherencia. A kétféle történet azonos módszer szerinti elemzése pedig választ kínálhat arra a kérdésre, hogy mennyiben olvassuk bele magunkat – strukturálisan – olvasmányainkba? Ez elsősorban a reprezentációközpontú narratív elképzelésekből kiindulva nyer értelmet, melyek a korai életkorban elsajátított narratív formának kiemelkedő szerepet tulajdonítanak a személyes élmények kódolásában, dekódolásában, tárolásában és előhívásában egyaránt (László, 1998). Ez alapján feltehető, hogy egy felnőtt életében, az általa alkalmazott narratív formák ugyanazok életeseményei elmondásakor és egy irodalmi narratívum megértésekor is.

Az élettörténeti és a befogadási koherencia modelljeiben és mérésében a szakirodalomban (ennek részletes áttekintését tartalmazza *A személyiség narratív koherenciája* és a *Koherencia, komplexitás és kauzalitás a művészetpszichológiában* c. alfejezet) is vannak átfedések, mert mindkettő támaszkodik a nyelvészetben kidolgozott kategóriákra (ld. pl. Habermas és Bluck, 2000). A Fletcher és mtsai (1995) által a reprezentáció koherenciájának bottom up elképzeléseként említett megközelítés alapvetően két szövegjellemző vizsgálata mentén operacionalizálja a koherenciát: az egyik a történetben említett személyek, tárgyak, fogalmak jelenléte és megisméltése, egymáshoz kapcsolása az egyes tagmondatokon átívelve, mely a lexikális, anaforikus, (ko)referenciális, tematikus következtetések vizsgálatát fogja össze. A másik az eseményrészek és a szereplők tudattartalmai közötti kauzális és cél jellegű kapcsolatok, mely a kauzális, intencionális és részben az érzelmi (amennyiben az érzelmi reakciók az események következményei) következtetések kutatását foglalja magában (László és Pólya, 1998). A koherencia top down elképzelései a történetek makrostruktúrájának szerepét hangsúlyozzák az események rendezésében. Ez utóbbi modellek azonban kevésbé elterjedtek a befogadói reprezentációk vizsgálatában. Mivel a modern pszichoanalitikus művészetelméletek alapján (Holland, Milner, Bollas) a befogadással kapcsolatban fő kérdésünk az, hogy jár-e együtt az abszorpció az én és a másik közti határ elmosódásával, a koherenciát a befogadói jegyzőkönyvekben mi is inkább az egyes állítások közötti lokális kapcsolatok alapján mértük. A határelmosódást – Kuiken és mtsai (2012) szelfdiffúzió és a megismerést átható disszonancia skálája alapján – a befogadói szövegek inkoherensebbé válása mutathatja feltételezésünk szerint. A szerzők elméletében a személyiség átalakítására képes esztétikai élmény során az első három szakaszt a szelf tekintetében leginkább a megzavart kategoriális gondolkodásból fakadó instabilitás jellemzi. Az utolsó fázisban jelenik meg a frissen kialakult kategoriális és önmegértés kiterjesztése a szövegen belül, ami egy magasabb

szintű integritást hozhat magával.¹⁵⁶ Ahogy *Az esztétikai élmény személyiségformáló hatása* c. alfejezetben kifejtettem, az első abszorpciós elmélet (Tellegen és Atkinson, 1974) még egyesítette a pszichoanalitikus és kognitív elképzeléseket, és egyazon vonás részének tekintette az eltérő reprezentációs modalitások szinergikus, szinesztetikus működtetését az integrált mentális kép kialakításának érdekében, valamint az élményekre való nyitottság azon formáját, amely a tárgykapcsolatok iránti vágyon és felkészültségen alapszik. Az abszorpció elméletének és mérőeszközeinek későbbi változatai már nem integrálják az esztétikai élmény transzformatív hatására vonatkozó pszichoanalitikus elméleteket. A koherencia fogalmával és mérésével ezt a kapcsolatot igyekszem újraépíteni a művészeti befogadás vizsgálatában, annak a feltevésnek az ellenőrzésével, hogy az esztétikai tárgy szelfmódosító hatásának megengedése a korai anya-gyermek kapcsolat minőségének függvénye, mivel együtt jár egy átmeneti koherencia-vesztéssel.

A koherencia operacionalizálását először 2001-2002-ben kíséreltem meg idős személyek önéletrajzi narratívumainak vizsgálata során. Mivel akkori elemzéseim az élettörténetek makrostrukturális felépítésében keresték a koherenciát – Labov és Waletzky (1967, idézi Király, 1999), illetve Labov és Fanshel (1997), valamint Gergen és Gergen (1988) modelljei alapján, és a velük végzett vizsgálatok eredményei nem lettek szignifikánsak, a IV. Mellékletben mutatom be őket.

A kauzális koherencia modelljei és alkalmazásuk

A szövegfeldolgozás irodalmában a koherens reprezentáció egyik legfontosabb és legtöbbet vizsgált eleme az okság, amely megfelelő mutatója az online végzett integráció könnyedségének és a megértésnek. A megértést, mely az értelmezés és a tanulságok levonásának is előfeltétele, elsősorban a pszichológiai és fizikai okozás naiv elméleteire támaszkodó 'miért' kérdések irányítják (Graesser és mtsai, 1994). Ahogyan azonban Mar és Oatley (2008), illetve László (1998) is rámutat, az aktuális kutatások tisztázandó feladata annak megállapítása, hogy a szövegrepresentáció kauzális és intencionális kapcsoltóságának egyéni eltérései hogyan járulnak hozzá a befogadás élményjellegű mozzanatainak leírásához.¹⁵⁷

¹⁵⁶ Kuiken és mtsai (2004) összefoglalja az abszorpció kísérleti korrelátumait: a magas abszorpciós készség a befogadás során együtt jár az élénk képzeleti tevékenységgel - az irodalmi alkotások figuratív nyelvére adott reakciók tekintetében is; pszichoterápiában az ön-észlelésben bekövetkezett váltások gyakoriságával és az önreflexió intenzitásával; valamint a művészeti élmények meghatározó szerepével a mindennapokban. Ezek alapján feltételezhető, hogy a magas abszorpciós készséggel rendelkező személyek inkább nyitottak transzformatív élményekre irodalmi művekkel való találkozásuk során is.

¹⁵⁷ Ennek megválaszolására legújabbán Buselle és Bilandzic (2009) tettek kísérletet, amikor az abszorpció különböző aspektusait mérő Narratív Elköteleződés Kérdőív egyes skáláinak összefüggéseit vizsgálták egymással és más bevonódást mérő eszközökkel. A narratív megértés skála a narratívum valószerűségére, perspektívájának felvé-

Ahogy a *Kauzalitás a szövegben és a szövegről alkotott reprezentációban* c. alfejezetben kifejtettük, árnyaltsága,¹⁵⁸ kísérleti alátámasztottsága és széleskörű alkalmazása (irodalmi és filmes műalkotások reprezentációinak vizsgálata mellett élettörténeti narratívumoknál is sikeresen használták) folytán Trabasso és van den Broek (1985) rekurzív tranzíciós hálózat modelljét adaptáltuk szövegelemzéseinkben,¹⁵⁹ 2009-től pedig kiegészítettük Graesser és mtsai (1994) szerzői szándékra vonatkozó következtetési kategóriájával. A két modell összevonását kompatibilitásuk megengedte (ld. a 4. Táblázatban), a műalkotások cselekményében az események egymásból következésének szövegbeli azonosítását viszont Graesser és mtsai (1994) kategória elnevezései és pontosabb meghatározásai elérhetőbbé tették.

4. Táblázat:

Az élettörténetek és a befogadói jegyzőkönyvek elemzésére kidolgozott kategóriarendszer Trabasso és van den Broek (1985) valamint Graesser, Singer és Trabasso (1994) alapján

Elemzési kategóriák	A kategória meghatározása	Példák művészetbefogadási jegyzőkönyvekből (2010)
<i>I. Fikción belüli reakciók</i>		
1. Reprezentáció		
a. Megértés, meg nem értés	A befogadó expliciten kifejezi, hogy nem érti a filmbeli történéseket, vagy utal arra, hogy valamit hirtelen megértett	„Kicsit értetlen vagyok ezzel a... nagyon hektikus, ahogy itt dobálják a havat egymásra.” „Sokáig a szembe sávban ment, ez most jött át.”
b. Látottak leírása, ismételés	a látottak értelmezés nélküli leírása	„kisfiú hajol ki”
c. Konstrukció	látottak értelmezése, az olvasó új ötlete	„apja és a fia. Az apa biztos szokta taníttatni a fiút franciára”

telére, illetve jelentésének megalkotására vonatkozó tételeket tartalmaz. A valóságosság mérése a történet logikusságát és az események értelmezhető (okásilag is alátámasztott) kibontakozását foglalja magában, a kognitív perspektíva-felvétel pedig a szereplői cselekedetek és érzések okainak, céljának megértésére vonatkozik. Ezek a tételek tulajdonképpen a kauzális koherencia megalkotásának önbeszámoló mérésére alkalmasak. Az abszorpció egyéb mérőeszközeivel való együttjárások eredményei szerint a narratív megértés skála kismértékű pozitív együttjárást mutatott a Transzportáció kérdőívvel és a történet olvasása során átélt élvezettel. Ez alapján a narratív megértést leginkább a feldolgozás könnyedségeként írják le, és a figyelmi folyamatok koncentráltasága mellett az érzelmi bevonódás és a narratív jelenlét előfeltételének tekintik.

¹⁵⁸ A Trabasso és van den Broek (1985) által felállított kauzális tipológia a személytelen, fizikai okozás mellett magában foglalja a hős céljainak azonosítását, illetve a szereplőknek az események következményeképpen kialakuló mentális és érzelmi állapotváltozásait is. Így alkalmazásával nagy részben követhetőek a befogadás során végzett ok- és érzelmetulajdonítási folyamatok is. A modell emellett kitér az oksági viszonyok eloszlásának különbségeire a történetek egyes makrostrukturális egységeiben, így egyesíti a szövegreprezentáció bottom up és top down megközelítéseit.

¹⁵⁹ Az eredeti modellhez képest kutatásunkban változtatást jelent, hogy van den Broek és Trabasso (1986) későbbi eredményei alapján, melyek szerint kísérleti személyeik nem tekintették okozásnak a Lehetővé tevés kategóriáját, mi sem soroljuk az oksági viszonyok közé, amikor egy adott esemény vagy fennálló körülmény szükséges, de

2. Kauzalitás a. Előzmény	jelenbeli cselekedet összekapcsolása egy előző eseménnyel egy feltételezett oksági lánc mentén, ill. valaminek az okára való rákérdezés	„ez a... főszereplő is ismeri, tehát akkor nyilvánvalóan az, akiről beszélt”
b. Következmény	fizikai, mentális vagy érzelmi következménye a szereplők cselekedetének vagy egy eseménynek	„A lényeg, hogy nem mondta meg. Mert gyenge.”
c. Következtetés	egy jóslott oksági lánc mentén feltételezett következmény	„Lehet, hogy baleset lesz valamikor a film közben.”
d. cél/szándék Motivációs (Okozás)	A szereplők cselekedeteinek, viselkedésének motivációjára vonatkozó következtetések, kérdések	„Az apa jól van öltözve, nem tudom, hogy miért...” „Meg akarja szöktetni a lányt.”
<i>II. Fikción kívüli reakciók</i>		
1. Kauzalitás a. szerzői szándék	A szöveg egyes eseményeivel vagy hosszabb, akár az egész művel kapcsolatos alkotói attitűdre/művészi célkitűzésre vonatkozó következtetés	„A zene is arra enged következtetni, hogy valami... valami lesz.” Ezért kellett, hogy focizzanak. Hogy Kati bejöhessen a képbe.”
b. egyéb kauzális reakció		„Elég régi film, Apának biztos tetszene.”
2. befogadó érzelmi reakciója		„Úristen, vége lehetne már ennek a zenének.”

A koherencia kauzális kapcsoltságra szűkítése, még ha tágran értelmezett, alapvető hétköznapi megismerési kategóriaként fogjuk is fel az okságot, és nem szigorú logikai szabályként, kutatásainkban vállalt redukció. Távlati célként szerepel az okság mellett a történetek koreferenciális, tematikus összefüggéseinek azonosítása is. Mindazonáltal a korai anya-gyermek kapcsolat minősége és a befogadás képessége között feltételezett kapcsolat hátterén nagyobb relevanciával bír a koherencia kauzális és intencionális összefüggésrendszerként való felfogása, mint a tematikus koherencia, mivel a fejlődés során korábban alakul ki, inkább a létezés, a világ- és a kapcsolati reprezentációk struktúráját őrzi (ld. Péley, 2004) és a szociálpszichológia attribúcióelmélete alapján

nem elégséges feltétele egy másik történésnek. Ezt támasztja alá Heider megkülönböztetése is egy adott kimenetel elérésére irányuló törekvés (*trying*) és a cselekedet kivitelezésének képessége (*can*) között. Az előbbi a személyes (intencionális) okozás körébe tartozik, míg az utóbbi a lehetővé tétel személytelen feltételei közé. Az előbbi a cselekedetek mögötti szándékokra vonatkozó 'miért' kérdésre válaszol, az utóbbi pedig a 'hogyan'-ra (Malle, 2008). Mindazonáltal például Kuhn münchen és Beller (2005) eredményei szerint az emberek nem tesznek különbséget szükséges és elégséges oksági faktor közt.

egyértelműen meghatározza a szociális interakciók megértését és biztonságérzetet adó bejölését.

Számítógépes tartalomelemző modul kidolgozása az okság mérésére

2003 és 2006 között kísérletet tettünk arra, hogy élettörténeti interjúkból származó természetes, magyar nyelvű szövegekben a szövegkohézió automatizált mérésére számítógépes modult fejlesszünk ki. A COH-METRIX (Graesser és mtsai, 2004) eszköz mintájára kezdettől fogva az volt az elképzelésünk, hogy az MTA Pszichológiai Kutatóintézet és a PTE BTK Pszichológia Intézet Narratológiai Kutatócsoportja által magyar nyelvre kifejlesztett számítógépes modulok (Ehmann, 2004; Hargitai, 2004; Péley, 2004; Pohárnok, 2004; Pólya, 2004) együttes alkalmazása nyújtja a kohézió–elemzés alapját. Az okság és intencionalitás nyelvi-formai jegyeit azonosító modul 2004-ben még hiányzott, így Trabasso és van den Broek (1985) oksági tipológiáját igyekeztünk az Intex, majd a NooJ számítógépes eszköz (Silberstein, <http://intex.univ-fcomte.fr>; UNITEX, <http://www.igm.univ-mlv.fr/-unitex>) keretei közé átültetni.¹⁶⁰ Az Intexet természetes nyelvek formalizált leírására fejlesztették ki. Az eszköz nagyméretű korpuszok valós idejű feldolgozását teszi elérhetővé azáltal, hogy mind a bemeneti szöveget, mind a nyelvtanokat tömörített formában tárolja. A lexikalista nyelvelemzés alapjai az elektromos szótárak, és véges állapotú gráfokban ábrázolt nyelvtani szabályok. Mivel a szótárakban a szavak morfoszintaktikai és szemantikai jegyei egy szinten vannak kódolva, a keresett tartalom azonosításakor minden információra egyidejűleg lehet hivatkozni. Az eszközt adottságai különösen alkalmasá teszik tartalomelemzési feladatokra, hiszen lehetőség van előre összeállított lexikonok elemeinek – akár szemantikai és mondatszintű szintaktikai jegyek alapján történő – együttes vizsgálataira. A szótárak így már nemcsak szavakat, illetve szótöveket, hanem a szavak köré épített ún. helyi nyelvtanokat is tartalmazhatnak, amik a pszichológiailag releváns tartalmakat már szavak mintázataiban és nyelvtani struktúrákban is képesek azonosítani (László, 2011). Az elemzéseket az MTA Pszichológiai Kutatóintézet 2004 tavaszán felvett élettörténeti szövegtörzsén¹⁶¹ végeztük, ami azt jelenti, hogy a modul jelenleg kizárólag az adott korpuszban előforduló szavak és kifejezések azonosítására alkalmas.

Az okságra vonatkozó elméleti modell kategóriáinak megfelelően három gráfot szerkesztettünk az egyes kauzalitás típusok, a történetben cél jelenlétét jelző Motivációs, belső állapotra vagy reakcióra utaló Pszichológiai, illetve két esemény közötti Fizikai vi-

¹⁶⁰ A számítógépes fejlesztéseket Mészáros Ágnessel együtt végeztem, így ennek leírásában támaszkodom közösen írt tanulmányaink szövegére (ld. Papp és Mészáros, 2005; Mészáros és Papp, 2006).

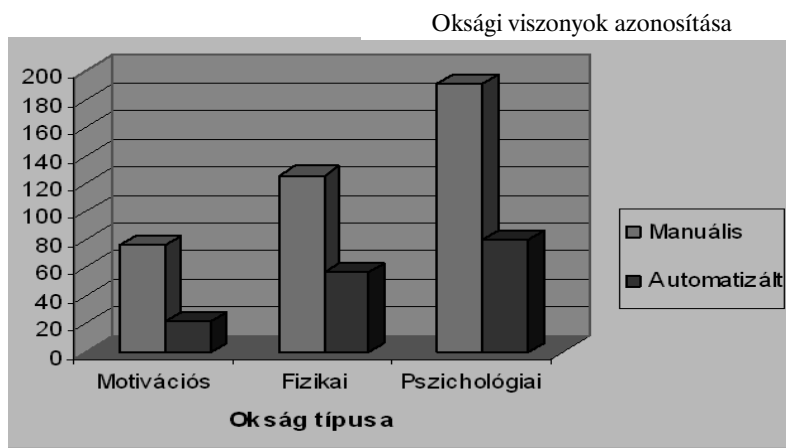
¹⁶¹ A vizsgálatban résztvevő 83 személy hat személyes narratívumot idézett fel: első emléküket, teljesítményt, veszteséget, félelmet, valamint egy fontos személyhez kötődő jó és rossz kapcsolati élményt.

szony felismerésére.¹⁶² A gráfok alapját az egyes oksági típusok mentén összegyűjtött szavak és kifejezések képezték, bizonyos szintaktikai és szemantikai tulajdonságaik figyelembe vételével. A szótárak fejlesztéséhez a Magyar Szinonimaszótárt (1999) is felhasználtuk, mivel Trabasso és van den Broek modellje angol nyelvre van kidolgozva, és csupán példákat hoz fel az egyes oksági típusokat jelölő nyelvi elemekre. (A gráfokat, illetve a fejlesztésük mögött álló nyelvészeti-technikai részleteket az V. Melléklet tartalmazza.)

2006 tavaszán validitás-vizsgálatot végeztünk: a kauzalitás modul fejlesztéséhez használt korpuszból 9 személy élettörténeti interjújának (45 narratívum) manuális elemzésével vetettük össze az automatikus találatokat. A helyes találatok arányát oksági típusonként az 5. ábra mutatja. A találati pontosság mindegyik típus esetében 50% alatti volt. A kauzalitás automatizált mérésében a fejlesztés további lépése mindenképpen a kutatócsoport eddigi moduljainak összehangolt működtetése: az intencionalitás, az érzelem és a mentális igék moduljának adaptálása Trabasso és van den Broek modelljébe, a Fizikai okság azonosításában pedig egy olyan korpusz kiindulású igepár-lista felállítása, mely nem általános oksági szemantikájú, hanem tartalmaz szavak mentén (pl. *lelőtte*/*meghalt*) eredményez találatokat.

A modulok adaptálásához 2009-ben ismételten validitás-vizsgálatot végeztünk: az ELTE Filmtudományi Tanszékén Kovács András Bálinttal közösen végzett film- és versbefogadási vizsgálatunk szövegein futtattuk le az intencionalitás, az érzelem és a mentális igék moduljait.

5. ábra: A kauzalitás modul validitás-vizsgálatának eredménye

¹⁶² Az oksági kapcsolat alapvetően proposíciók közötti viszonyra vonatkozik, ami a történetekben két esemény közötti relációt feltételez. Trabasso és van den Broek modelljében ez tagmondatpárok vizsgálatában jelentkezik olyan módon, hogy az egyik esemény (esemény1) az egyik, míg a másik (esemény2) a következő tagmondatban található. Modulunk jelenlegi felépítése nem párok azonosítására alkalmas, csupán egyes szavakra vagy több szóból álló kifejezésekre kereshetünk vele. Élőnyelvi szövegek esetében azonban akadályt jelent az a megkötés, mely a célszavak jelenlétét a tagmondatpárok első vagy második elemére korlátozza. „Hát például, amikor bekerültem középiskolába, akkor így nagyon **nehéz** volt az elején, **mivel** egy alacsonyabb színvonalú általános iskolába jártam,…” A példában az érzelmi reakcióra utaló kifejezés (*nehéz volt*) a tagmondatpár első elemében található, melyet egy magyarázat követ. Így a Trabasso és van den Broek által felállított munkahipotézistól – melyet szoros történetvezetésű, tanulásra kiélezett mesék manuális elemzésével támasztottak alá –, az általunk használt természetes nyelvi szövegek automatikus feldolgozásánál a célszavak tagmondatok közötti sorrendjére vonatkozóan el kellett térnünk.

Az eredményeket, az eredeti célkitűzéstől eltérően, csak az intencionalitás, és az érzelmi modul következmény találatai esetében vetettük össze az általunk továbbfejlesztett kauzális kategóriarendszer alapján végzett manuális kódolások eredményeivel (ld. az 5. Táblázatot). Ennek oka, hogy az érzelem és mentális igék azonosítása esetében éppen az az adaptáció nehézsége, hogy csak egy esemény vagy cselekedet következményeként jelölnek kauzális találatot.

5. Táblázat

A manuális és a számítógépes modulok találatainak összevetése

Az elemzett szöveg típusa	Kauzális kategória	Helyes találat	Kihagyás	Téves azonosítás	Azonosítási hatékonyság
Filmnézés közbeni online kommentár	Cél	70	43	32	48,28%
	Érzelmi következmény	47	37	31	40,87%
Filmcselekmény összefoglalása	Cél	2	0	1	66,67%
	Érzelmi következmény	2	1	1	50%
Élettörténeti epizódok	Cél	9	3	2	64,29%
	Érzelmi következmény	11	19	2	34,37%
Versértelmezés	Cél	4	0	7	36,36%
	Érzelmi következmény	11	4	6	52,38%
Vers által felidézett emlék	Cél	0	0	0	0
	Érzelmi következmény	1	1	0	50%

Általánosságban elmondható, hogy az intencionalitás és érzelem modul hatékonysága az elemzett szövegeken a manuális kódoláshoz viszonyítva minden esetben 70% alatti. A versbefogadási jegyzőkönyvek kivételével a többi szövegtípusban az intencionalitás modul hatékonysága nagyobb. Az esztétikai válaszokban sok téves azonosítást eredményezett, hogy a saját kódolási rendszerünktől eltérően a számítógépes program nem különíti el a fikción belüli és kívüli reakciókat (pl. a hős, illetve a szereplők céljai és a szerzői szándék vagy a néző céljai), hiszen elsősorban élettörténeti és történelmi narratívumok elemzésére lett kifejlesztve. Ez utóbbiból adódóan sok kihagyást eredményezett a befogadási jegyzőkönyvekben, hogy a kérdésekben nem ismerte fel a szándékra utalást. A hagyományosabb elbeszélésformákban (személyes narratívumok, cselekmény összefoglalása) 65% körüli a modul találati aránya. Az érzelmi modullal azonosított (emocionális) következményeknél nem jelentkezik ez a mintázat, a legrosszabb hatékonyság az élettörténeti epizódok esetében tapasztalható. Ennek oka egyértelműen az érzelmek speciális helye a kauzális tipológiában, mert az előzmény-következmény oksági kapcsolaton kívüli érzelmek felismerése téves azonosításnak számít. Az érzelmi válasz konceptuális felfogásának eltérése is kihagyásokban jelent meg, ugyanis

mi az események érzelmi értékelését (jó/rossz volt) is emocionális reakcióként kódoltuk, a modul azonban nem adott találatot ezekben az esetekben. Az összehasonlítás eredménye mindenképpen indokolja a manuális elemzés alkalmazását az általunk vizsgált szövegeken.

A *Füstre* adott válaszok kauzális koherenciájának elemzése

A pszichés problémával élők vers-interpretációi mint szövegek az egyediséget előtérbe állító tematikus elemzéseken kívül egy formai-strukturális elemzést is lehetővé tesznek. Az alacsony elemszám korlátja ellenére (6 személy, 8759 szó) a személyek eltérő pszichiátriai diagnózisa, és ebből következően személyiség szerveződésük eltérő jellegzetességei miatt ez a típusú elemzés is magában hordozza az összehasonlítás ígértét. Mivel első vizsgálatunkban sem elő- sem utótesztelést nem végeztünk - kizárólag a személyek versre adott válaszai állnak rendelkezésükre – szelfkohéziójuk meghatározásánál Melanie Klein (1999) elméletére támaszkodunk, melyben a tárgyakapcsolati minőségek és a szorongáskezelő mechanizmusok alapján nemcsak a különböző fejlődési pozíciók és a felnőttkori pszichés kórképek közt vont párhuzamot, hanem az elsők között állított fel egy sorrendet ezek között a szelfben jelen levő kohezív erők mentén (erről bővebben ld. *A személyiség koherenciája a pszichoanalitikus elméletekben* c. alfejezetet). Klein a kohezív erők hiányát az énben kizárólag a fejlődéslélektanilag legkorábbi, paranoid-skizoid pozícióhoz, illetve a felnőttkori akut skizofrén állapothoz köti, a depresszív pozíció esetében pedig kimondottan az integrációra való képesség megszilárdulását hangsúlyozza. Az elmélet így a szelf- és tárgyakapcsolati integráció egyre magasabb fokát valószínűsíti a skizofrénia-mánia-depresszió egymást követő fejlődéslélektani fázisaiban.

A befogadók szelfszerveződésének elméleti kiindulású összevetése befogadási jegyzőkönyveik koherenciájával annak a kérdésnek a megválaszolására nyújt lehetőséget, hogy a szelf megformáltságának módja jelenik-e meg az értelmezői szövegek formai jellemzőiben, vagy a fragmentált szelfnek legalább időlegesen keretet nyújt a műalkotás poétikája. Hangsúlyozzuk, hogy a DEFT-modell (1975) 4. szintje, a Transzformáció után kapott válaszokban Holland szerint is vizsgálható az olvasó szintézisreemtő igénye és képessége, mivel „Az általa létrehozott fantáziát tudatos szinten integratív és ki-elégítő szintézissé, egységgé alakítja”, és jelentőséggel ruházza fel. (125. o.)

Az interpretációk integráltságát az előző alfejezetben bemutatott kauzális tipológia (Trabasso és van den Broek, 1985) mentén két független kódoló állapította meg a szövegekben. A válaszok (6 befogadótól összesen 16 oldal) 10%-ának elemzéseit összehasonlítva a kódolók közötti egyetértés 76.5%-os volt. Amennyiben az értelmezés az identitás lenyomata, a befogadók szövegeinek kohéziója feltételezésem szerint tükrözni fogja a Melanie Klein (1999) által leírt különbségeket a különböző pszichés státuszú személyek jegyzőkönyveiben: ez az akut pszichózist átélő személy kohéziójának legala-

csonyabb fokát jelenti, majd a több-kevesebb sorrendjében elhelyezve következik az akut mániás pszichózis állapota, és a kórházban kezelt depresszió. Az eredményeket az 6. Táblázat foglalja össze, melyben a kauzális kapcsolatok relatív előfordulási gyakoriságának mutatóját úgy határoztuk meg, hogy az egyes személyek jegyzőkönyveiben az összes oksági kapcsolat számát¹⁶³ elosztottuk az adott jegyzőkönyv szószámával, és az áttekinthetőség érdekében a kapott hányadost megszoroztuk 1000-rel. Mindazonáltal a táblázat tartalmazza külön az egyes oksági kategóriák találatainak relatív gyakoriságát is. A kapott eredmények nem mutatják a pszichopatológiai elméletek (Klein, 1999) által feltételezett „szelfintegráltsági sorrendet” a versértelmezések kohéziójában, vagyis nem a skizofrén személyek szövegeiben található az inkoherenciára utaló legkevesebb oksági összefüggés, és a depressziós jegyzőkönyvekben a legtöbb.

6. Táblázat

Oksági kapcsolatok jelenléte különböző pszichiátriai diagnózisú személyek versbefogadási jegyzőkönyveiben

Diagnózis	Kauzális kapcsolatok relatív gyakorisága	Motivációs okság (Trabasso, van den Broek 1985)	Pszichológiai okság	Fizikai okság	Szavak száma	„Integráltsági sorrend” (Klein 1999)
B	75	3	54	20	869	Depresszió (nem akut)
MD (A)	57	12	33	24	1536	Depresszió (akut)
Sch	53	6	26	25	2224	Borderline
Paranoid Sch (A)	53	9	25	22	1163	Mániás-depresszió (akut)
D (A)	49	10	33	10	690	Skizofrénia (nem akut)
D	42	9	14	19	2211	Paranoid skizofrénia (akut)

¹⁶³ Ebben a vizsgálatban Holland nyomán (1975) nem különítettük el a válaszokban a műalkotásban ábrázolt fikatív világra vonatkozó és az ehhez képest külső hozzászólásokat. Ezt Eva-Woodnak (2004) *Az irodalmi befogadás empirikus módszerei* c. alfejezetben tárgyalt hangos gondolkodás és érzés-módszerével kapott eredményei is alátámasztják, melyek szerint versek befogadásánál a befogadó érzelmi reakcióinak bátorítása átlagosan hosszabb értelmezői jegyzőkönyvekhez vezetett, melyek elsősorban az elaboratív, jelentéskereső és értelmező megjegyzések számában haladták meg a kontroll csoportéit. Emellett több stilisztikai eszközt azonosítottak a versben a hangos gondolkodást és érzést követők; személyes megjegyzéseik és képzeleti tevékenységük inkább a költői hang (empatikus) megértéséhez kötődött, míg a kontroll csoport esetében a szövegtől független maradt.

Ha a Borderline személyiségzavar diagnózisú személy eredményeit nem vesszük figyelembe, hiszen ahogy korábban már utaltam rá, ez a diagnózis még nem szerepel Klein elméletében, akkor éppen az ellenkező sorrend mutatkozik a versértelmezések kohéziójában: a pszichopatológiai elméletek által magasabb szelfintegráltsággal jellemezhető személyek (depresszió, egyszeri, nem akut pszichotikus epizód évekkal a vizsgálat előtt) szövegeiben kevesebb oksági kapcsolat volt, mint a feltételezetten alacsonyabb szelfintegráltságúaknál (akut paranoid pszichózis, akut mániás pszichózis), ami a vers időleges transzformatív hatásaként is értelmezhető. Érdekes eredmény az egyszeri pszichotikus epizódot átélt személy értékeinek közelsége az akut paranoid skizofrén betegéhez – különösen hogy elhárító mechanizmusai és fantáziatartalma alapján inkább a depresszív pozíció sajátosságait mutatta.

2009-ben a vizsgálatot kiterjesztettük: a *Füst* c. vers értelmezése mellett élettörténeti interjút is felvettünk a vizsgálati személyekkel, akik egyrészt egyetemi hallgatók voltak (kontroll csoport), másrészt pedig egységesen, több éve skizofrénia diagnózissal élő személyek. Így lehetőségünk nyílt annak a kérdésnek az empirikus ellenőrzésére, hogy mennyiben olvassuk bele magunkat strukturálisan az irodalmi műalkotásokba, vagyis ugyanazokat az értelmező sémákat működtetjük-e életünk eseményeinek és egy fiktív világnak a rendszerezésekor. Emellett a befogadási jegyzőkönyvek koherenciájának értékelésekor nem csupán egy elméleti modellre tudtunk támaszkodni a vers hatására bekövetkezett szelfkohézió változásának vizsgálatában, hanem rendelkezésünkre álltak a személy jelentős életeseményei is, melyből narratív elemzéssel kibonthatóak az aktuális én- és identitásállapotok. Végül pedig össze tudtuk hasonlítani a normál mintában és a leginkább inkohereenciával jellemzett, skizofrén befogadók esetében végbement szelf- és tárgykonstrukciós folyamatokat.

A versbefogadás és az élettörténet koherenciájának összefüggései skizofrén és normál befogadói minta esetében

A versbefogadásra vonatkozó kérdéseinket 2009-ben egy nagyobb szabású filmes narratívumok befogadását vizsgáló kutatássorozat keretében illesztettük: a vizsgálat második részében a személyektől három élettörténeti epizód elmondását kértük, majd József Attila *Füst* c. versét kellett értelmezniük, ami után újabb három történet felidézése következett. A versértelmezésnek az élettörténeti interjú menetébe illesztésével azt kívántuk statisztikailag is mérhető formában ellenőrizni, hogy a befogadói válaszban az olvasó személyiségjellemzői rajzolódnak ki, vagy speciális műválasztással létrejöhet transzformatív (integratív) élmény.

Kutatásunk mindenképpen egyedülálló abban a tekintetben, hogy empirikus módszerrel közelít a skizofrén befogadáshoz, nem pedig terápiás keretben. A dolgozat *Terápiás vonatkozások* c. alfejezete éppen arra világított rá, hogy mindezidáig nem végeztek ilyen irányú kutatásokat, így a skizofrének által átélhető esztétikai élmények

természetére és hatására – mely a művészetterápiák validitás-vizsgálatának egyik központi kérdése kellene, hogy legyen ennél a célcsoportnál – vonatkozó feltételezéseinket közvetett szakirodalmi eredményekre vagyunk kénytelenek építeni. Az egyik közvetett eredmény Wolfenstein (1944) vizsgálatából származik, aki rövid történetek befogadását vizsgálta skizofréneknél. A neurotikus és pszichiátriai szempontból egészséges személyekkel összehasonlítva a pszichotikusok örömev által vezérelt történet befejezési választásait a kauzális szekvencia és logikai konzisztencia fogalmainak – melyeket a realitás elv hoz magával – csökkent működésével magyarázta. Míg a neurotikus és pszichiátriai szempontból egészséges mintában a szereplőkkel való együttérzés pozitívan függött össze a realiztikus történet preferenciájával, addig a skizofrén esetében sajátos széttartás jelentkezett: a realiztikus hozzáállást megtartók nem mutattak együttérzést a szereplőkkel, sőt expliciten kifejezték emocionális elhatárolódásukat. A befogadási folyamatokra való következtetés másik forrása a skizofrén nyelvi- és gondolkodási eltérések kognitív vizsgálatai, melyek a komplex szintaxis megértésére és alkalmazására, a kategoriális és szemantikai asszociációk továbbterjedésének gátlási zavarára, illetve pragmatikai szinten a kijelentések nagyobb szerkezeteinek (pl. forgatókönyv, a szöveg makrostrukturális összefüggésrendszere) teljes szétesési lehetőségére mutattak rá (Garab, 2007). A beszélgetések során a skizofrén személyek a kohéziós kapcsolatot megteremtő, összekötő nyelvi elemek közül sokkal kevesebbet használnak mind a referenciális, tematikus kohézió, mind a kauzális kohézió (következmények, következtetések levonása) tekintetében. Ez utóbbi két jellegzetesség lehet leginkább hatással a narratívumok szerkesztésére, valamint a mentalizációs feladatokban mutatott dekódolási zavarok (ld. Egyed, Juhász, 2000; Tényi és mtsai, 2002). Ezt támasztják alá Lysaker és mtsai (2003) robosztus eredményei az ágencia – a saját személynek tulajdonított szándékok, érzések, hiedelmek – eltűnésével kapcsolatban skizofrén élettörténeteiből. A szerzők a kognitív kutatások egybehangzó eredményeivel ellentétben nem találtak egyértelmű deficitet mások mentális állapotainak élettörténetbe szőtt leírásában. A művészetbefogadást közvetlenül érintő eredmények skizofrén személyeknél a szemantikus priming feladatokban tapasztalt nagyobb pozitív priming hatás (Garab, 2007), ami a művészi tárgyhoz asszociált tartalmak szélesebb körét és nagyobb inkoherenciáját okozhatja a befogadási jegyzőkönyvekben, valamint a mentalizációs működés deficitje, ami a szereplőknek és a műalkotás szerzőjének tulajdonított szándékok, valamint a cselekedetek érzelmi következményeinek kisebb számában jelentkezhet.

Résztvevők

A pszichiátriai szempontból egészséges csoportot 26 önként jelentkező – nappali és levelező – filmszakos egyetemista alkotta, akik a vizsgálatban való részvételért kreditjótírást kaptak, egyéni visszajelzést azonban nem adtunk nekik eredményeikről.

Elemzésre 19 személy adatait tudtuk felhasználni (11 nő és 8 férfi, életkor: 19-42 év, átlagéletkor: 26,3 év), mivel 5 személy magnófelvétele nem volt érthető, 1 személy pedig kiszállt a vizsgálat második részében. A vizsgálat előtt tájékoztattuk a személyeket a vizsgálat tág célkitűzéseiről és menetéről, valamint arról, hogy vizsgálat közben bármikor kérhetik annak megszakítását. (A Beleegyezési Nyilatkozat mintáját a VI. Melléklet tartalmazza.)¹⁶⁴ A skizofrén csoport 9 személyből állt (3 nő és 6 férfi, életkor: 21–54 év, átlagéletkor: 40,5 év), akik mindannyian egy kerületi pszichiátriai betegek számára fenntartott nappali intézmény klubházának tagjai voltak a vizsgálat időpontjában, így volt művészeti csoportokban szerzett tapasztalatuk. Részvételük a klubház dolgozóinak javaslata alapján felkérésre történt. 5 személy diagnózisa paranoid skizofrénia volt, 1 esetben hebefrén skizofrénia, 2 nem meghatározott skizofrénia és 1 nem differenciálható típus. A vizsgálat előtt egyenként tájékoztattuk őket a célkitűzésekről és a vizsgálat menetéről, valamint arról, hogy válaszaik jellege alatt fognak szerepelni, és a vizsgálatot tetszés szerint bármikor megszakíthatják. (A Beleegyezési nyilatkozatok mintája az VII. Mellékletben található.)

Vizsgálati eszközök

A filmes befogadási kutatás második alkalma alapvetően három részből állt: egy élettörténeti interjúból, a személyiséget és a kognitív képességeket vizsgáló tesztek felvételéből és egy versértelmezésből.

Az élettörténeti interjú a László János által vezetett 2004-es NKFP kutatás keretében kidolgozott és felvett személyes narratívumok típusai alapján került kidolgozásra, három szempontot szem előtt tartva: olyan eseményekre vonatkozzanak, melyek megtörtént a személyiség koherenciáját feltehetőleg befolyásolta, így elmondásuk tükrözheti feldolgozottságukat és a személy integrációs képességét; pozitív és negatív történet is szerepeljen a felidézett epizódok között; az összehasonlíthatóság érdekében a lehető legtöbbet megtartani az NKFP kutatás kérdéseiből. Interjúnkban végül hét személyes narratívumot kértünk a vizsgálati személyektől: veszteségre és sikerre vonatkozót, egy váratlan esemény elmondását, valamint egy olyat, amit ma „másképp csinálna”, egy számára fontos személlyel kapcsolatos jó és rossz történet felidézését, illetve a *Füst* c. vers kapcsán először eszébe jutó emléket. (A pontos instrukciókat, és a vizsgálat teljes menetét a VIII. Melléklet tartalmazza.) A narratív pszichológia reprezentációközpontú elképzelései alapján feltételezésünk szerint ezek a személyes élettörténeti epizódok tükrözik az elbeszélő bizonyos kognitív, emocionális és implicit kapcsolati jellemzőit, specifikusan pedig annak a módját, ahogyan élete eseményeit koherens elbeszélésekké

¹⁶⁴ A Beleegyezési Nyilatkozat az egész vizsgálatra vonatkozik, így az első részt bemutató alfejezetben nem szerepel újra.

alakítja. Önmagában a pszichiátriai szempontból egészséges és a skizofréniával élő csoport összehasonlítása is alkalmas arra, hogy ellenőrizzük a szakirodalom azon állítását, mely szerint a skizofrének élettörténetei elsősorban az ágenciát tekintve hiányosak (Lysaker és Lysaker, 2003). A művészeti befogadás kontextusába helyezve a narratív interjúval gyűjtött történetek vizsgálatunkban a személy világról és önmagáról alkotott reprezentációinak és adaptációs módjainak mutatói, melyek feltételezhetően érzékenyebbek a – műalkotás által kiváltott – kontextuális és identitásbeli állapotok változásaira, mint például a személyiségvonásokat mérő tesztek.¹⁶⁵

A résztvevők pszichológiai és kognitív teszteket is kitöltöttek annak érdekében, hogy meghatározhassuk a befogadási és az élettörténeti konstrukciók személyiségbeli korrelátumait. A személyiség átfogó képének meghatározására a Big Five Questionnaire (Caprara, Barbaranelli, Borgogni, és Perugini, 1993) magyar változatát alkalmaztuk (Rózsa, Kő, és Oláh, 2005). Mára egyetértés van a személyiségpszichológusok közt abban, hogy a nyelvben is reprezentált legabsztraktabb jellemzést egy személyről öt személyiségvonás (Érzelmi stabilitás, Barátságosság, Lelkiismeretesség, Energia, Nyitottság) mentén adhatjuk (McRae és John, 1991).¹⁶⁶ Ezek mérésére több eszköz is rendelkezésre áll, melyeket a '90-es évek óta gyakran alkalmaznak az esztétikai ítéletet és preferenciát mérő pszichológiai vizsgálatokban. A legmarkánsabb eredmény a Nyitottság összefüggése a komplexitáspreferenciával és a művészeti élménnyel (Furnham és Chamorro-Premuzic, 2004). Kuiken és mtsai (2004) az expresszív olvasási mód előfordulása, mely a leginkább valószínűsíti az esztétikai élmény hatására bekövetkező önértékelési változásokat, és a személyek tapasztalatokra való Nyitottsága között talált pozitív korrelációt. Ezt közvetetten magyarázza McAdams (1995) élettörténeti kutatásának eredménye, melyben a Tapasztalatokra való nyitottság skálája magasabb énefejltségi állapottal járt együtt. Ezek alapján azt feltételezzük, hogy a műalkotás integratív hatásának bekövetkezése is pozitívan függ össze a Nyitottság személyiségvonással.

A narratív interjú mellett kutatásunkban a személy korai interakciós tapasztalatait – melyek alapján jellegzetes védekezési és alkalmazkodási módjai megszilárdulnak, és megjelennek műalkotások befogadásakor (Holland, 1975; ill. saját 2004-es vizsgálatunk eredményei) – a kötődési stílus jellegzetességeivel mértük. A személyhez képest külső tárgy (mint a műalkotás) iránti bizalom, elfogadása vagy elutasítása, az intim mentális és érzelmi térbe való beengedésének módja feltételezésünk szerint tükröződik az iro-

¹⁶⁵ Djikic és mtsai (2009a) a Big Five Inventory személyiségvonásokat mérő kérdőívnek a novellabefogadás előtti és utáni eredményeit összehasonlítva kísérte meg mérni az irodalmi szöveg hatását. A műalkotást olvasók szignifikánsan nagyobb személyiségvonás-változást mutattak, mint az azonos témájú textoidot kapó kontroll csoport. Mindazonáltal nem volt egyetlen olyan személyiségvonás sem, ami mindenkinél módosult volna, csak egyénre jellemző változások történtek. Proulx és mtsai (2010) vizsgálatában pedig az abszurd irodalmi művet olvasók magasabb pontszámot mutattak a személyiségvonásként felfogott Struktúra iránti személyes igény kérdőívben a befogadás után, mint előtte.

¹⁶⁶ A személyiség kérdőív elterjedtsége folytán eltekintünk a skálák részletesebb bemutatásától.

dalmi és filmes alkotásokkal való találkozáskor, és megjelenik a verbális értelmezésekben. Ennek elméleti alátámasztására fejtettük ki részletesen a *Kitekintés: a pszichoanalitikus értelmezés harmadik fázisa: tárgykapcsolat-elméletek, szelfpszichológia és azon túl* c. alfejezetben Winnicott, Milner, Bollas és Ogden elképzeléseit a korai tárgykapcsolatok hatásairól a szimbolizációra és az esztétikai élményre való képességben, valamint *A befogadói személyiség komplexitásának vizsgálata* c. alfejezetben röviden összefoglaltuk azt a kevés kísérleti eredményt, mely a műalkotásokra adott érzelmi válaszok, az esztétikai hatás és a kötődési stílus összefüggéseit vizsgálták (ld. Djikic és mtsai (2009b), László és Fülöp (2007), illetve Bálint, Papp-Zipernovszky, és Kovács, 2010). A kötődési stílus és a mentális folyamatok kapcsolatát Mary Main empirikus vizsgálatai (1991), valamint Fonagy és Target mentalizációs elmélete foglalja össze. Az előbbi kutatások abból az előfeltevésből indultak ki, hogy a korai kapcsolati élmények, a kötődés típusa nemcsak a gyermeki reprezentációk tartalmát alakítják, hanem a működtetésükre való metakognitív képességet is (pl. rugalmasság, aktiválhatóság). Nagyóvodás gyermekeknél a kötődés biztonsága pozitív összefüggést mutatott az egyedüli játékmunkák hosszával, valamint a figyelem és a játékban való elmerülés intenzitásával. Main feltételezése szerint a közvetítő változók a munkamemória nagyobb feldolgozási kapacitása, és az elérhető tudásrendszerek összetettsége. Az ambivalens kötődésű gyermekeknek 6 éves korukban problémáik voltak a gondolatok privát jellegének megértésében, elkerülő társaik pedig kevésbé tudtak korai, egyedi élményeket felidézni addigi életükből. A felnőtt kötődési interjúval végzett vizsgálatok eredményei szerint a bizonytalanul kötődők korai kapcsolatokról tárolt, ellentmondásokkal teli, többszörös (inkohérens) mentális modelljeinek jelenléte egyértelműen mutatta a metakognitív képességek sérülését (korrektív metakognitív monitorozás hibái).

Fonagy és Target (2005) mentalizációs elméletének alapállítása szerint a szelf szerveződésében és az érzelmi szabályozásban meghatározó az interperszonális világ mentális állapotok mentén való megértése, ami a korai kötődéskapcsolatokban alakul ki. Ez egy gyermekkorban kialakuló képesség vagy struktúra, aminek fejlődése az érettebb, jóindulatú, reflektív másokkal való kölcsönhatások eredménye, mivel a gondozó(k) ösztönösen mentális állapotokat tulajdonítanak gyermekeiknek, és mentális cselekvőként kezelik őket. „A gyermek ezt végül felfogja, s az okozatiság mentális modelljeinek kidolgozása során fel is használja, ami lehetővé teszi, hogy eköré szerveződjék a szelfmagézés.” (2005, 338. o.) A szelfmagézéshez pedig olyan alapvető képességek kötődnek, mint a külső és a belső világ megkülönböztetése, az ágencia, a folytonosság, az affektivitás és a koherencia (ld. még Stern, 2002; Tényi és mtsai, 1996). A mentalizáció részeként a megfelelő érzelmi állapotok, szándékok és motivációk tulajdonítása később a szociális érintkezések világában elengedhetetlen képesség. Kutatásunkban ezek alapján feltételeztük, hogy a saját hatóképességét megtapasztaló, biztonságos, kiszámítható kapcsolatban létező biztonságosan kötődő személyek oktulajdonítása filmbeli hősök

identitás-problémáihoz kötődő cselekedeteinek értelmezése során eltérő lesz azokétól, akik bizonytalanul kötődnek, illetve akiknél krónikus pszichés problémájuk miatt alapvetően sérült az ágencia, és a dolgok oksági összefüggésébe vetett hite. A kötődési stílust a Fraley, Waller és Brennan által 2000-ben publikált *The Experiences in Close Relationships-Revised Questionnaire* magyar változatával (Nagy, 2005) mértük, amelynek rövidített változata 36 kérdést tartalmaz a személy intim (szerelmi vagy romantikus) partnerkapcsolatokban általában átélt élményeinek megragadására. A válaszadók egy hétfokozatú Likert-skálán értékelik az egyes állításokat az *Egyáltalán nem jellemző rám* és a *Teljesen jellemző rám* között. A kérdőív két skálán jellemzi a kötődés típusát: a partnerekkel való kapcsolat kialakításakor a személyben generálódó szorongás mértéke a személyről alkotott modellt, a kapcsolati elkerülés pedig a másokról alkotottat méri (Nagy, 2005). A kapcsolati szorongás így arról nyújt képet, hogy a személy mennyire bízik abban, hogy közvetlen kapcsolataiban a partner elérhető, és megfelelő választ tud adni a személy igényeire és vágyaira. A kapcsolati elkerülés pedig a személy komfortérzését vagy elutasítását fejezi ki az intimitást és kölcsönös függőséget implikáló helyzetekben. A nemzetközi adatok a súlyos érzelmi problémával küzdő pszichiátriai betegek esetében bizonytalan kötődést mutatnak, amely Nagy (2005) hazai vizsgálatában szerfüggők és borderline személyiségzavarral élők mintáit pszichiátriai szempontból egészséges kontroll személyekkel összehasonlítva mind a szorongás, mind az elkerülés szignifikánsan magasabb pontszámában jelentkezett. Saját mintáinkban feltételezésünk szerint a magasabb szorongás és elkerülés pontszámmal jellemezhető skizofrén személyek kauzális kohéziója alacsonyabb lesz a befogadási jegyzőkönyvekben a pszichiátriai szempontból egészséges csoporthoz képest.

Specifikusan a koherenciának és a kauzalitásnak a jelentésalkotási folyamatban betöltött személyiségbeli háttérét Antonovsky Koherenciaérzék (1987) kérdőívének rövidített, 13 tételes változatával, illetve a Rotter-féle Kontrollhely (1966) kérdőívvel kívántuk meghatározni (a mérőeszközök kidolgozása mögött álló elméleteket, illetve más konstruktumokkal való összefüggéseiket *A személyiség motivációs elméletei* c. alfejezetben részletesen kifejtettük). A Koherenciaérzék Antonovsky meghatározásában:

Globális orientáció, amely kifejezi annak mértékét, amennyire valakinek egy átható, tartós, ugyanakkor dinamikus bizakodása van abban, hogy (1) az élet során megjelenő belső vagy külső környezetből származó ingerek strukturáltak, bejósolhatók és megmagyarázhatók (felfogóképesség); (2) elérhetőek számára azok az erőforrások, amelyek segítségével meg tud felelni ezen ingerek által támasztott követelményeknek (kezelhetőség); (3) és ezek a követelmények olyan kihívások, melyek befektetésre és elköteleződésre érdemesek (jelentésteliség) (1987, 9. o.).

A 13 tételes kérdőív e három skála mentén határozza meg a Koherenciaérzék a személy 5-fokozatú Likert-skálán a *Nagyon gyakran*-tól a *Nagyon ritkán vagy soha* tartományig terjedő válaszai alapján. Skrabski és mtsai (2004) magyar mintán végzett vizsgálataik nyomán a koherenciaérzék a külvilággal való kapcsolatkészséggel, illetve a világban betöltött helyünk elfogadásával, az integrált identitással állították párhuzamba. Bengtsson-Tops, Brunt és Rask (2005) skizofrén személyekkel végzett kutatásaiban a pszichiátriai szempontból egészséges kontroll csoporttal összehasonlítva szignifikánsan alacsonyabb Koherenciaérzék pontszámot talált.¹⁶⁷ Feltételezésünk szerint az általunk vizsgált skizofrén csoportban is alacsonyabb lesz a Koherenciaérzék pontszám, az értelmes, jelentésteli életbe és környezetbe vetett bizalom kisebb mértéke pedig kevésbé koherens narratívumokat és befogadási jegyzőkönyveket eredményez.

A Kontrollhely kérdőív a személy generalizált elvárását méri arra vonatkozóan, hogy mi okozza az életében bekövetkezett eseményeket: saját magatartása és erőfeszítései vagy általa irányíthatatlan külső erők (sors, véletlen, hatalommal bíró személyek). Az emberi törekvések széles tartományát (iskola, munka, személyes kapcsolatok, politika) átfogó mérőeszköz a külső világ befolyásolására vonatkozó általános képességekbe vetett hitet, és a környezet megváltoztatására irányuló kezdeményezéseket is bejósolja. A válaszadó 29 tétel esetében dönt arról, hogy személyes meggyőződése szerint külső vagy belső tényezők befolyásolnak egy adott történetet. Phares (1994) a kérdőív korrelátumainak összefoglalásában kitér a pszichiátriai problémák és a külső/belső kontroll összefüggésére is: az eredmények szerint a skizofrén személyek inkább külső kontroll-osak a pszichiátriai szempontból egészséges mintához viszonyítva. Luyckx és mtsai (2007) a belső kontrollhittel pozitív korrelációban álló autonóm oksági orientáció pozitív együttjárását írta le a személyek integrált identitásával. Ezen eredmények alapján azt vártuk, hogy a skizofrén személyek inkább külső kontroll-osak lesznek, ami az élet-történetekben és a befogadási jegyzőkönyvekben a szereplőknek tulajdonított kevesebb számú célban jelenik meg.

A műalkotások koherens reprezentációjának megalkotása függ a munkamemória terjedelmétől. Kintsch és van Dijk (1978) modelljében a propozíciós szövegbázist az olvasók ciklikusan visszatérő mentális folyamatok révén alkotják meg, melyek működését behatárolja a munkamemória kapacitása. Az olvasás és szövegértés vizsgálatában emiatt gyakran alkalmazott mutató a munkamemória-terjedelem (WMS). A fonológiai hurok, a téri vizuális vázlattömb, valamint a központi végrehajtó mérőeszközeinek együttes alkalmazása pedig egy mini intelligencia-tesztnek felel meg (Németh, 2009 személyes közlés), ami segíthet a pszichiátriai szempontból egészséges és a skizofrén

¹⁶⁷ A kérdőív faktorstruktúrája is eltért a két csoportban: skizofréknél 3 skála helyett 4-et találtak, melyeknek a „Jelenlegi/jövőbeli élettel való elégedettségre vonatkozó elvárás”, „Bevonódás/uralom” (Involvement/mastery), „Belső/külső kontroll” és „Életre való visszatekintés” elnevezést adták. Eredményeik alapján skizofrén személyeknél előnyösebb az összevont Koherenciaérzék pontszám használata.

csoport mentális képességek mentén történő illesztésében. A fonológiai hurok kapacitásának mérőeljárásaként számterjedelmi tesztet alkalmaztunk (magyar adaptációja Racsmány, Lukács, Németh, és Pléh, 2005). A feladat során a személyeknek egy 3 elemtől 9-ig növekvő random számsorozatot kellett elismételniük az elhangzottal megegyező sorrendben közvetlenül az elhangzást követően. A rövid távú téri-vizuális rendszer vizsgálatához a Corsi-tesztet használtuk (Racsmány és mtsai, 2005; Racsmány, 2007), melynek során a vizsgálati személyek egy táblához rögzített kockákat (minimum 3, maximum 9) mutattak vissza abban a sorrendben, ahogy azokat a vizsgálat vezetője mutatta nekik. A komplex verbális munkamemóriát a Hallási Mondatterjedelem Teszttel mértük (Janacsek, Tánczos, Mészáros, és Németh, 2009), melyben a vizsgálati személy mondatokat hall 2–8 mondatterjedelmű blokkokban. Minden elhangzott mondat után döntést kell hoznia a mondat igazságtartalmáról („Igaz” vagy „Hamis”), majd ezután az egy blokkba tartozó összes elhangzott mondat utolsó szavait fel kell sorolnia az elhangzás sorrendjében. Wolters és Raffone (2008) a munkamemóriát három egymástól független funkció – fenntartás, figyelmi kontroll és integráció – együtteseként írják le, melyek a prefrontális kéregben vannak. A skizofrén személyek mentális deficitjeinek áttekintésekor utaltunk rá, hogy ezek általában csökkent működést mutatnak ebben a csoportban (Kéri, 2008). Csanádi, Harsányi és Németh (2009) összefüggést talált a nyíltabb megismerés igénye és a nagyobb munkamemória-kapacitás között. Azok, akik a fokozottabb figyelmet igénylő helyzet és/vagy a rendelkezésre álló figyelmi kapacitásuk egyéni sajátosságai miatt kevesebb felszabadítható figyelmi kapacitással rendelkeznek, benyomáskialakítási folyamatukat viszonylag hamar lezárhatják, jobban támaszkodhatnak saját korai kategóriáikra, a sematikusabb megismerésre. Eredményeik szerint a Kruglansky-féle Lezárási Igény Kérdőív a Számterjedelmet mérő teszttel mutatott szignifikáns negatív együttjárást, ami a szerzők értelmezésében arra utalhat, hogy a kiterjedtebb információ megtartási kapacitás az információfeldolgozás elnyújtási preferenciájának vagy az információfeldolgozási folyamat rövidre zárásának elutasításával függ össze. A Lezárási Igény Kérdőívnek a megértés és a nézőpont-egyeztetés szükségletére, valamint az újdonság kiszámíthatatlanságának vonzerejére vonatkozó tételei a Corsi-teszt és a Hallási Mondatterjedelem teszt eredményeivel mutattak pozitív összefüggést. Ezek alapján feltételezésünk szerint a skizofrén személyek munkamemória kapacitása alacsonyabb lesz a pszichiátriai szempontból egészséges kontrollcsoportéhoz képest, ami a műalkotások értelmezésében sematikusabb válaszokhoz, a lezárással magasabb igényéhez vezet. Ez a korábbi hipotézisekkel ellentétben akár nagyobb számú oksági következtetésben is megnyilvánulhat. A vizsgálat menetét a kérdések és instrukciók pontos szövegével együtt a VIII. Melléklet tartalmazza.

Elemzés és Eredmények

Az elemzés az élettörténeti narratívumok és a versre adott válasz szövegének oksági kapcsolatok mentén való kódolása volt (A kategóriákat ld. a 4. Táblázatban), melyet két független kódoló végzett, akik egyet nem értés esetén megbeszéléssel jutottak megállapodásra. A statisztikai számításokat minden esetben az SPSS program segítségével végeztük.¹⁶⁸

A személyiség- és kognitív tesztek eredményeinek összehasonlítása a skizofrén és pszichiátriai szempontból egészséges csoport között egyszempontos varianciával vizsgálással történt. (A szignifikáns különbségeket a 7. Táblázat tartalmazza. A skizofrén csoport (Sch) elemszáma minden esetben 9, a sine morbo (sm) csoporté pedig 19, df értéke: 1,26)

7. Táblázat

A skizofrén és sine morbo csoport személyiség- és kognitív teszteredményeinek szignifikáns különbségei

Tesztek	Átlag		F	p
	Sch	sm		
Dinamizmus (BFQ skála)	33,89	43,05	9,849	0,04
Energia (BFQ faktor)	68,44	81,11	8,296	0,08
Kapcsolati szorongás (ECR-R skála)	4,21	3,13	4,642	0,041
Kapcsolati elkerülés (ECR-R skála)	3,76	2,57	12,92	0,001
Megérthetőség (SOC faktor)	13	16,11	5,849	0,023
Kezelhetőség (SOC faktor)	8,78	12,63	10,344	0,003
SOC összpontszám	35,44	43,68	8,996	0,006
Corsi-teszt	4,33	5,47	9,082	0,006
Hallási Mondatterjedelem teszt	2,26	3,65	20,265	0,000

A személyiség- és kognitív tesztek összehasonlítása minden esetben elvárásunknak megfelelő volt: a skizofrén személyek 0,05%-os szignifikancia szinten alacsonyabb pontszámot értek el a BFQ kérdőív Energia faktorán (és ennek Dinamizmus alszáláján), a Koherenciaérzék kérdőíven (és annak Megérthetőség valamint Kezelhetőség száláján), az implicit kapcsolati mintázatokat mérő Közvetlen Partnerkapcsolatok Élményei Kérdőív mindkét száláján,¹⁶⁹ a kognitív tesztek közül pedig a Corsi-

¹⁶⁸ Szeretnék köszönetet mondani Nagy Tamásnak a statisztikai számítások elvégzésében nyújtott segítségéért.

¹⁶⁹ A Kapcsolati szorongás és Kapcsolati elkerülés szálakon magasabb pontszámot értek el a skizofrén személyek, mert a skála ebben az irányban jelzi az intim kapcsolatokban átélt nagyobb szorongást és bizalmatlanságot.

teszten és a Hallási Mondatterjedelem teszten egyaránt. A feltételezett összefüggés a krónikus pszichiátriai probléma és a Nyitottság faktor között csupán tendenciaszinten jelentkezett (Nyitottság az új tapasztalatokra skála átlaga az sm csoportban 44,68, a sch csoportban pedig 40; $F(1,26)=3,837$, $p=0,061$), és egyáltalán nem jelent meg a Koherenciaérzék Jelentésteliség skálája, illetve a Kontrollhely kérdőív esetében.

A Közvetlen Partnerkapcsolatok Élményei Kérdőív magasabb szorongás és bizalmatlanság pontszámai esetén, illetve az alacsonyabb Koherenciaérzék pontszámoknál a skizofrén személyek befogadási jegyzőkönyveiben és élettörténeteiben alacsonyabb kauzális koherenciát várunk a pszichiátriai szempontból egészséges csoporthoz képest. A munkamemória kapacitása és a külvilág értelmezésének sematikussága, a lezárás magasabb igénye közötti összefüggés alapján viszont inkább az oksági válaszok nagyobb száma feltételezhető a skizofrén csoportban. A *Füst* c. versre adott értelmezések szövegében az összes kauzális kategória értékét kétmintás t-próbával hasonlítottuk össze a skizofrén csoport és a pszichiátriai szempontból egészséges csoport között. Az eredmények szerint a céltulajdonítás kategóriában a skizofrén csoport adott több választ a befogadás során ($t(26)=-2,075$; $p=0,068$), a többi kategóriában pedig nem volt eltérés a két csoport között.

A versértelmezésekben megjelenő kauzális következtetések összefüggéseit a személyiség- és kognitív változókkal mindkét csoport esetén korrelációs számítással ellenőriztük: a skizofrén személyeknél ($n=9$, $df=7$) a jószolt oksági lánc mentén feltételezett következmények száma (Következtetés kategória) 5%-os szignifikancia szinten pozitívan járt együtt a BFQ Barátságosság faktorával ($r=0,728$) és a Kitartás ($r=0,701$) skálával, negatívan a Kontrollhely kérdőív pontszámával ($r=-0,786$),¹⁷⁰ valamint 1%-os szignifikanciaszinten a Koherenciaérzék Kezelhetőség ($r=0,926$) skálájával. A válaszokban megjelenő célra utalások erős pozitív összefüggést mutatnak a Koherenciaérzék Jelentésteliség skálájával ($r=0,702$; $p<0,05$). A fiktív világ felépítésénél az előzményekre utalás pozitívan korrelált a BFQ Emocionalitás Kontroll skálával ($r=0,685$; $p<0,05$). A szerzői szándékra való következtetések pedig negatívan járnak együtt a Számterjedelemmel ($r=-0,804$; $p<0,01$). A pszichiátriai szempontból egészséges személyek ($n=19$, $df=17$) esetén a szerzői szándékra utalás negatív összefüggést mutatott a BFQ Energia ($r=-0,562$; $p<0,05$) és Érzelmi stabilitás ($r=-0,493$; $p<0,05$) faktoraival. A Következtetések relatív gyakorisága pedig a Hallási Mondatterjedelemmel korrelált negatívan ($r=-0,552$; $p<0,05$). Az értelmezések összes kauzális következtetése negatív összefüggést mutatott a Számterjedelemmel ($r=-0,521$; $p<0,05$).

A műalkotás transzformatív hatását mindkét csoportban a vers előtt és után elmondott (kivételem a *Füstre* előhívott emlék) élettörténeti epizódok összevont kauzális koherenciájának összehasonlításával ellenőriztük. A kapcsolt mintás t-próba eredménye a

¹⁷⁰ A Kontrollhely kérdőíven a külső kontrollos személyek érnek el magasabb pontszámot.

pszichiátriai szempontból egészséges csoport esetében nem volt szignifikáns ($t(18)=3,13$; $p=0,399$), vagyis nem támasztja alá azt a feltételezést, hogy a műalkotásnak integratív hatása van a befogadóra (bár a vers utáni oksági kapcsolatok száma magasabb a vers előttinél, 71,37 és 74,51). A vers előtti emlékek összevont kauzális koherenciájának és a vers hatására közvetlenül felidézett emlékek („Kérem, mesélje el az első emlékét, ami a versről eszébe jut!”) a kauzális koherenciája azonban szignifikánsan különbözik egymástól (kauzális kapcsolatok átlaga_{vers előtti emlékek} = 71,37 és kauzális kapcsolatok átlaga_{versre felidézett emlék} = 47,71; $t(18)=3,77$; $p<0,01$) A skizofrén csoport esetében ugyanez a mintázat rajzolódik ki: a vers előtti és utáni személyes történetek koherenciája nem különbözik egymástól (kauzális kapcsolatok átlaga_{vers előtti emlékek} = 12,56 és kauzális kapcsolatok átlaga_{versre utáni emlékek} = 9,59; $t(8)=0,695$; $p=0,507$), azonban a vers előtti narratívumok és a versre felidézett emlék oksági kapcsoltsága között tendenciaszintű eltérés mutatkozik (kauzális kapcsolatok átlaga_{vers előtti emlékek} = 12,56 és kauzális kapcsolatok átlaga_{versre felidézett emlék} = 5,78; $t(8) = 1,985$; $p=0,082$).

Az egyes élettörténeti epizódok cél- és összevont kauzális kapcsoltságát a skizofrén és a pszichiátriai szempontból egészséges csoport között egyszempontos varianciaanalízissel hasonlítottuk össze, melyben 5%-os szignifikanciaszinten egyedül a fontos személlyel elmondott jó történet cél kategóriájának átlagában volt különbség ($sch=20,67$; $sm=6,65$; $F(1,26)=6,26$; $p=0,019$), valamint tendenciaszinten a máshogy-történet cél és összevont-kauzalitás átlagában (a célkategória esetén: $sch=17,17$; $sm=6,41$; $F(1,26)=3,953$; $p=0,057$; az összevont kauzalitás esetén: $sch=93,39$; $sm=68,55$; $F(1,26)=4,05$; $p=0,055$). Ez az eredmény egyértelműen ellentmond feltételezésünknek, mely szerint a skizofrén személyek kevesebb célt tulajdonítanak maguknak és másoknak is személyes narratívumaikban.

Kauzális következtetések narratív filmek befogadása során

Az előző alfejezetben ismertetett vizsgálatoknak a pszichiátriai szempontból egészséges csoporttal végzett része az ELTE Filmtudományi Tanszékén, Kovács András Bálinttal 2009-ben közösen indított filmes befogadással foglalkozó kutatássorozatba illeszkedik, melynek legtagabb kérdésfeltevése arra vonatkozik, hogy a műalkotásról létrehozott koherens reprezentációt milyen mértékben határozza meg a mű narratív struktúrája, illetve a befogadó személyiség- és kognitív jellemzői? Holland (1968, 1975) befogadás modellje kapcsán részletesen tárgyaltam a szöveg-aktív, az olvasó/néző-aktív, illetve az interakcionista elképzelések alapelveit, valamint MacNealy és Kreuz (1996) alapján leszögeztem, hogy az empirikus befogadás vizsgálatok aktuális kiindulása interakcionista alapú. Komoly módszertani kihívást jelent azonban az olvasói jellemzők és a szövegjellemzők egy kísérlet keretében való módszeres variálása, mivel a mű-

alkotások tartalmi és formai tulajdonságait vizsgáló művészetelméletek általában nem térnek ki az egyéni befogadói élményre, hanem elsősorban a történelmi hagyományokat, konvenciókat, kulturális és társadalmi sajátosságokat hangsúlyozzák az olvasói/nézői csoportok jellemzésénél (pl. recepcióesztétikai, befogadásszociológiai megközelítések). A művészetpszichológiai kutatások pedig az ingeranyag kontrollálhatósága érdekében inkább a kutatók által létrehozott ábrákat, szövegeket, filmklippeket alkalmaznak kérdésfeltevésük megválaszolásához. Vizsgálatsorozatunkban így a filmtudományi szakember és a pszichológus együttműködése, ha nem is egyedülálló, de mindenképpen komplex, integratív, magas ökológiai validitásra törekvő vállalkozás.¹⁷¹ Egyedisége integratív jellegében rejlik, valamint abban, hogy filmes narratívumok befogadásában vizsgálja a kauzális következtetések mintázatát, ezek pszichológiai háttérét és a megértésre, illetve az érzelmi folyamatokra gyakorolt hatását. A *Filmbefogadási szövegek vizsgálata* c. alfejezetben körvonalaztam ennek egyik lehetséges okaként a narratív művészetpszichológiára támaszkodó elméletek azon előfeltevését, mely szerint az elbeszélésforma befogadása felülírja a különböző művészeti ágak modalitásbeli különbségeit (Zwaan és Radvansky, 1998; Kovács, 2002 és Tan, 2010). Kutatásunkban mi is ebből az elképzelésből indulunk ki amikor Trabasso és van den Broek (1985) valamint Graesser és Mtsai (1994) irodalmi narratívumok megértésekor alkalmazott kauzális következtetési tipológiája mentén elemezzük filmbefogadási jegyzőkönyveinket. Vizsgálatunk egyik elsődleges fókuszja azonban a kauzális megértés mintázatának, szekvencialitásának elemzése Kovács (2007) azon feltevései alapján, hogy a film az irodalmi szövegek egyértelműbb oksági jelzéseitől eltérő technikákat dolgozott ki a kauzális viszonyok ábrázolására, melyek jobban támaszkodnak az ismétlés, kovariancia és sejtetés jelenlétére. Kérdésünk, hogy a kauzális következtetés egy folyamatosan és automatikusan működő mentális művelet a filmnézés során, vagy csak a film által felkínált kulcsok/egyéni tapasztalatok esetén „kapcsol be”? Ennek megválaszolásához vizsgálatunkban ötvöztük a feldolgozás online folyamatait tükröző hangos gondolkodás módszerét a megértést és személyes értelmezést tartalmazó cselekmény-összefoglalás instrukciójával. (A vizsgálat menetének leírását a pontos kérdésekkel és instrukciókkal a VIII. Melléklet tartalmazza.) Ennek szükségességét a művészeti befogadás empirikus

¹⁷¹ Vizsgálatsorozatunkban a pszichoanalízis mellett a személyiség-, kognitív- és narratív művészetpszichológiai kutatások befogadással kapcsolatos kérdésfeltevésük is felhasználtuk egy empirikus vizsgálat megtervezéséhez, így integratív, kritikai választ remélünk adni a különböző irányzatok egymásra nem reflektáló elméleti feltevéseire és kutatási eredményeire. Véleményünk szerint a különböző műalkotások személyes interpretációinak, a befogadók élettörténeti epizódjainak, valamint személyiségteszteknek az együttes alkalmazásával és értelmezésével közelebb juthatunk ahhoz, hogy az eltérő olvasatok, recepciók mögött a jelentéskonstrukció pszichológiai tényezői kirajzolódjanak. A szöveg és a befogadó tulajdonságait is figyelembe vevő interakcionista elméleti keretben eredményeink alapján arra kívánunk választ adni, hogy meddig „tart” a szöveg, hol kezdődik a történelmi, kulturális horizont, és mindezt hogyan befolyásolják a befogadó saját pszichológiai tulajdonságai. Kiinduló feltevésünk szerint a felsorolt tényezők hatásainak ereje a befogadók egyéni, pszichológiai tulajdonságaitól függ.

kutatásában van den Broek és mtsai (1996) és Hasson és mtsai (2008) is hangsúlyozzák. Az online kommentárok feldolgozásakor Trabasso és van den Broek (1985) gyakorlatától eltérően nem a műalkotás kauzális elemzéséhez viszonyítva értelmeztük a verbális jegyzőkönyvekben megjelenő oksági következtetéseket, hanem Hasson és mtsaihoz (2008) hasonlóan a befogadói válaszok interkorrelációjából indultunk ki: meghatároztuk azokat a filmeseményeket, melyekre a legtöbb néző kauzális választ adott, és felteleztük, hogy ezekben az esetekben a filmes narratívum jellegzetességei feleltek az egyetértésért.¹⁷² A vizsgált csoport válaszmintázatától eltérő kauzális következtetések megjelenését pedig személyiségbeli- és kognitív jellemzőkre vezettük vissza. Ez a kísérleti elrendezés megengedi a kognitív-narratív és pszichoanalitikus művészetelméletek előrejelzéseinek ütköztetését és empirikus ellenőrzését is, hiszen az előbbi szerint minden „normális” néző hasonlóan reagál a műbeli kauzális kapcsolatokra, aminek a mű által irányított szekvenciális mintázata van, az utóbbi szerint azonban a műre adott reakció személyes, a korai kapcsolati élmények szerint alakul. A műalkotás befogadásában az online és offline mutatók kauzális elemzésének összevetése emellett arra is lehetőséget ad, hogy ellenőrizzük a szakirodalom azon feltevését, mely szerint a narratív megértés során az új szituációk felismerésére vonatkozó következtetések főleg az utólagos feldolgozás során jelennek meg, azaz az olvasás közbeni megértésben csak nagyon kis mértékben (28%) vesznek részt (Graesser és Weimer-Hastings, 1999).

Mindenképpen kiemelendő, hogy a vizsgálatban a filmet befogadó személyek egy következő alkalommal a *Füst* c. verset is értelmezték. Két műalkotásra adott válaszok összevetése már statisztikailag is alkalmas arra, hogy egy befogadóra jellemző értelmezői stílust körvonalazzunk. Ennek kapcsán Squire (1964), Holland (1975), valamint Németh és Gyöngyösiné (2008) is a különböző műalkotásokra adott válaszok konzisztenciáját hangsúlyozták – eltérő elemzési szempontokkal kapcsolatban.

A befogadás személyiségbeli- és kognitív meghatározóinak vizsgálatakor az előző fejezetben ismertetett kérdőíveket és tesztekét alkalmaztuk, amelyeknek a kauzális következtetésekre gyakorolt hatásával kapcsolatban ugyanazokkal a feltételezésekkel éltünk, mint a skizofrén és a pszichiátriai szempontból egészséges csoport összehasonlításakor. A Nyitottság személyiségvonás magasabb értéke és a nagyobb Koherenciaérzék eszerint több kauzális következtetésben nyilvánul meg, a bizonytalanabb kötődés, a külső kontrollós attitűd és a nagyobb munkamemória kapacitás pedig kevesebben.

¹⁷² Vizsgálatunk hangsúlyozottan exploratív jellegű, hiszen sok tekintetben előzmény nélküli. Ebből is következik feltevéseink nyitott kérdések formájában való megfogalmazása. A befogadás interaktív modelljeiben az esztétikai válasz a műalkotás struktúrájától is függ. Ez vizsgálatunkban az oksági következtetések helyének és számának a film kauzális struktúrája által való meghatározottságát jelenti. Ennek módszeres ellenőrzésére a következő vizsgálatban nyílt módunk, amikor két eltérő szerkezeti koherenciájú filmet hasonlítottunk össze.

Résztvevők

A vizsgált személyek ugyanazok voltak, mint *A versbefogadás és az élettörténet koherenciájának összefüggései skizofrén és normál befogadói minta esetében* c. alfejezet pszichiátriai szempontból egészséges csoportja.

Vizsgálati eszközök

A személyek *A múlt nélküli ember* (Kaurismaki, 2002) c. 93 perces játékfilmet nézték meg, mely egy felnőtt férfi életében egy erőszakos támadást és emlékezetvesztést követően identitásának újbóli felépítését mutatja be. A klasszikus narratívumú művészfilm kevés párbeszédre épül, elsősorban vizuális síkon bontja ki a cselekményt. A címben megjelenő körülmény (a főhős amnéziát megelőző élete) végigkíséri a lineáris időben kibomló eseményeket (a főhős új élete: szerelme, munkája, barátai), nincs azonban jelentős hatással rájuk. Az elbeszélés végén minden korábbi kérdésre is választ kapunk. Ez a struktúra megítélésünk szerint alkalmas arra, hogy hívjon oksági következtetéseket, nem okoz azonban komoly megértési nehézséget. A filmnézés közbeni online kommentárokat a nézők egy diktafonba rögzítették, ami folyamatosan be volt kapcsolva, így pontosan követhető, hogy a film melyik része hívta a következtetéseket. Annak elkerülésére, hogy a személyek hangos kommentárjai egymást zavarják, fülhallgatón keresztül érkezett hozzájuk a hang.

A vizsgálat első részében a filmnézést egy rövid adatlap kitöltése követte (ld. a VIII. Mellékletet), mely a demográfiai jellemzők mellett (életkor, iskolai végzettség, foglalkozás, nem) a filmben ábrázolt történet leírását kérte a személyektől, valamint a cselekmény megértésére kérdezett rá. A második találkozás, ami maximum egy héttel követte a filmnézést, két bevezető kérdése után (A film megnézése után mostanáig eszébe jutott-e új kérdés, következtetés vagy gondolat a film cselekményével kapcsolatban?, ill. Ha az első alkalommal volt a cselekménynek olyan része, amit nem értett, mostanra megértette-e?) az élettörténeti interjú, a pszichológiai tesztek kitöltése és a versértelmezés az előző fejezetben leírtakkal megegyezően zajlott.

A vizsgálat menete

A vizsgálat menetét a kérdések és instrukciók pontos szövegével együtt a VIII. Melléklet tartalmazza. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a hangos gondolkodás alkalmazási javaslatának (ld. *Text* c. folyóirat 1988-as tematikus száma) megfelelően az online kommentárok előtt a módszer kipróbálásához, gyakorláshoz biztosítottunk lehetőséget a személyeknek egy ötperces rövidfilm levetítése során.

Elemzés és Eredmények

A diktafonnal rögzített befogadói szövegeket, illetve a második alkalommal felvett interjúkat egy független személy szó szerint legepelte. Az előzetesen adaptált kauzális kategóriarendszer alapján ezeken az átiratokon történtek a manuális, valamint a számítógéppel végzett tartalomelemzések (ld. az intencionalitás és az érzelmi következmény modulok validálását) két független kódoló által, akik egymással konszenzusra jutva hozták létre a végső értékelést. Az elemzés ezután a filmes narratívum, illetve a személyek közötti eltérések mentén haladt. A kommentárok szövegeiben megjelenő kauzális kategóriaértékeket hozzárendeltük a választ kiváltó narratív filmeseményhez, ami lehetővé tette, hogy a kauzális válaszok idői-narratív mintázatát is megragadjuk. A film narratív eseményeinek elkülönítését filmelméleti szakember végezte.¹⁷³ (Az egyes filmjelenetek tartalmát a 8. Táblázat tartalmazza.)

8. Táblázat

Az egyes filmjelenetek tartalma

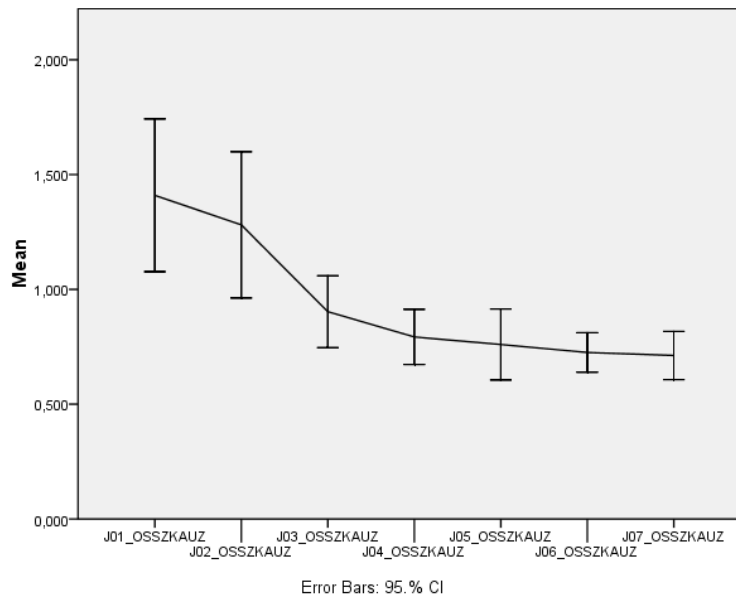
Filmjelenet	Időtartam (mp)	Tartalom
1.	0:00–03:12	a vonaton – megverik, amnézia
2.	03:25–07:00	felébredés – egy család magához veszi
3.	07:40–23:30	a nő ápolja – bérel egy konténerlakást
4.	23:39–36:51	berendezkedéstől a munkáig
5.	37:10–45:55	a kutyától a csókig Irmával
6.	46:19–1:12:56	rock 'n' roll – a rendőrség felismeri
7.	1:13:47–1:28:27	felkeresi a volt feleségét – visszatér Irmához

A kauzális következtetésekben megjelenő egyéni különbségek vizsgálatára a személyek összesített kategóriaértékeit vetettük össze a felvett személyiség- és kognitív tesztek, valamint a narratív epizódok elemzésének eredményeivel. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy az oksági kapcsolatok tulajdonításának háttérében álló individuális eltéréseket jelen esetben – a *Füstre* adott pszichiátriai problémával élő személyek válaszainak kvalitatív-interpretatív elemzésétől eltérően – kizárólag kvantitatív módon, statisztikai elemzéssel ragadtuk meg.

¹⁷³ Jelen kutatásban a filmet 161 filmeseményre, és hét jelenetre osztottuk; a statisztikai elemzéseknél a filmes narratívum egységeit ez utóbbiak képezték. A jelenet az elbeszélés dramaturgiai alapegysége, a szereplők megnyilatkozásait, kapcsolatba kerülését, valamint jellemző tevékenységeiket megjelenítő elemi szituációkat tartalmazza (Kovács, 2002).

Annak a kiinduló kérdésnek a megválaszolására, hogy a műalkotásról létrehozott koherens reprezentációt (oksági kapcsolatok számával jellemezve) milyen mértékben határozza meg a mű struktúrája és/vagy a befogadó jellemzői, a filmet hét jelenetre osztottuk, és a nézők egyes jelenetekre adott oksági következtetéseknek átlagát hasonlítottuk össze kevert típusú varianciaanalízissel. A jelenetek közötti szignifikáns eltérés azt jelenti, hogy a nézők több oksági kapcsolattal reagálnak bizonyos filmszekvenciákra – kognitív- és személyiségbeli eltéréseiktől függetlenül.

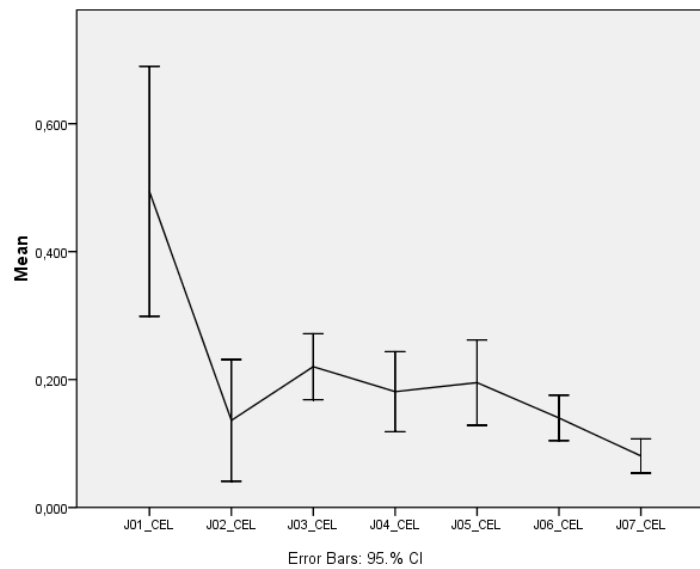
Az összes kauzális következtetés jelenetenkénti eloszlását Greenhouse-Geisser próbával hasonlítottuk össze, melynek eredménye szignifikáns lett ($F(6,2.438)=9,719$; $p=0,000$). Az egyes jelenetek átlagának páronkénti összehasonlítását Bonferroni post hoc teszttel végeztük, mely szerint az első és a második jelenet átlaga legalább 5%-os szinten szignifikánsan magasabb volt a többi jeleneténél, illetve a harmadik jelenet átlaga a hatodik és hetedik jelenethez képest. (ld. a 6. ábrát) Ez megfelel *A múlt nélküli ember* c. film narratív struktúrájának, hiszen a film elején nem ismert a támadók motívációja, illetve az első két jelenetben kérdéses a támadás következménye, a hős további sorsának alakulása, ami vonzza a kauzális következtetéseket.

6. ábra: Az összes kauzális következtetés eloszlása a film egyes jeleneteiben

A hős, illetve a szereplők céljára való következtetések jelenetenkénti összehasonlításában a Greenhouse-Geisser próba eredménye szintén szignifikáns lett ($F(6, 1.881)=9,652$; $p=0,001$). Az egyes jelenetek páronkénti összehasonlítása szerint az első jelenet átlaga legalább 5%-os szinten szignifikánsan magasabb volt a többi jeleneténél, a hetedik jeleneté pedig a második kivételével szignifikánsan alacsonyabb az összes

többinél. Ezen felül a harmadik jelenet átlaga szignifikánsan magasabb a hatodik jelenethez képest (ld. a 7. ábrát) Ez a narratív struktúrára vonatkozó elméletek alapján elvárásunknak megfelelően a célra irányuló következtetések szignifikáns csökkenését jelzi a cselekmény kibomlása során.

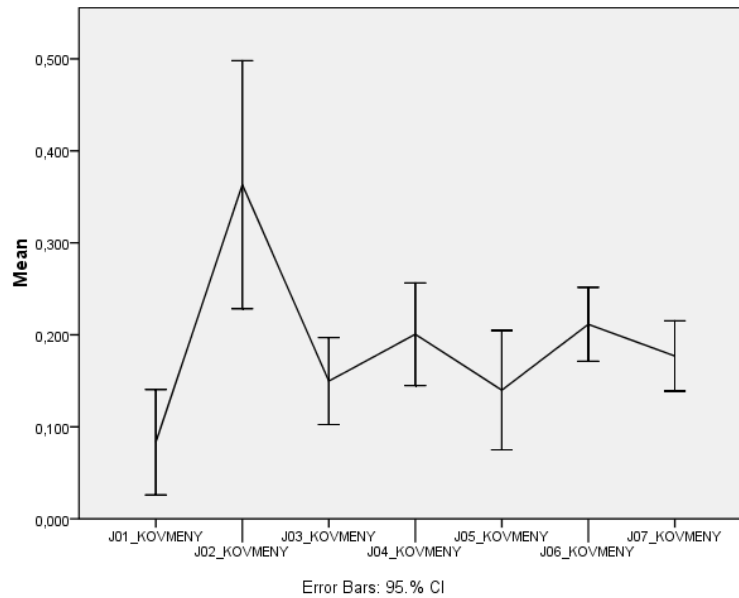

7. ábra: A célra vonatkozó következtetések eloszlása a film egyes jeleneteiben

A szerzői szándékra való utalások eloszlása szintén a vizsgálatban használt film jellegzetességeit mutatja: a szignifikáns jelenetek közti különbség (Greenhouse-Geisser próba alapján $F(6,1.651)=5,297$; $p=0,016$) a páros összehasonlításban a 2. jelenet fölényében jelenik meg az első kivételével az összes többi jelenethez képest, valamint a harmadikéban a negyedik és a hatodik jelenethez viszonyítva. Az első három jelenetben sok kérdés hangzott el a nézők részéről arra vonatkozóan, hogy miért „öli meg” a hőst a szerző; a személyek próbáltak a zene és a képek hangulata alapján következtetni az eseményekre.

Az adott esemény előzményekhez való kapcsolásában nem volt szignifikáns különbség az egyes jelenetek között, a következmények hangos regisztrálásában azonban igen (Greenhouse-Geisser próba alapján $F(6,2.466)=7,365$; $p=0,001$). A páros összehasonlítás eredménye szerint (ld. a 8. ábrát) a második jelenet a hatodik kivételével az összes többihez képest szignifikánsan több választ hívott, míg az első jelenet kapta – második, negyedik, hatodik és hetedik jelenethez képest is – szignifikánsan a legkevesebb következményre utalást. Ezek mellett a hatodik jelenet a harmadikhoz képest is szignifikánsan több következmény-utalást tartalmazott. A klasszikus narratívumok első jelenete, a szetting általában az események előzményeit, és a hős célját foglalja magában, nem a következményeket. Ez az általunk használt film esetében is így volt; a második és hatodik

dik jelenet a támadás következményeit, illetve a hős múltjának feltárásában döntő lépésnek számító rendőrségi azonosítás következményeit mutatja be.

8. ábra: A következményre vonatkozó következtetések eloszlása a film egyes jeleneteiben

Az oksági tipológia utolsó kategóriája a jövőbeli következményekre vonatkozó következtetések, melyek előfordulása az egyes jelenetekben szintén szignifikáns sűrűsödési övezetet mutat (Greenhouse-Geisser próba alapján $F(6,1.904)=7,613$; $p=0,003$): a páros összehasonlításban az első és a második jelenet hívta a legtöbb következtetést (egy-
más kivételével az összes többi jelenethez képest), és a harmadik jelenet is szignifikánsan többet tartalmazott, mint a hatodik. Ez a következtetési mintázat megfelel a klasszikus narratív struktúrának. A vizsgálat második alkalomkor a teszteket tartalmazó adatlapon minden résztvevő által fakultatívan megválaszolható volt az a kérdés, hogy Átélt-e már pszichotikus állapotot? (ld. VIII. Melléklet). Ezt a *Füst* c. versre adott válaszok elemzésének eredménye alapján tartottuk fontosnak megkérdezni, ahol az akut paranoid skizofréniával kórházban kezelt személy és az egyszeri pszichotikus epizód után skizofréniát diagnosztizáló személy kauzális következtetései száma sok esetben azonos volt. Az eddigi kauzális választípusok eloszlását egyik esetben sem befolyásolta szignifikánsan a kevert típusú varianciaanalízisben between subject faktorként szereplő „pszichózis” átélésére vonatkozó válasz, a következtetések esetében azonban tendenciaszerű hatás jelentkezett ($F(1,20)=3,661$; $p=0,075$).

Az online és offline válaszok (kommentárok és a cselekmény összefoglalása) kauzális kapcsoltságának összehasonlítását kapcsolt mintás t-próbával végeztük. Az eredményeket a 9. Táblázat foglalja össze (n minden esetben 20, $df=19$). Legalább 5%-os szin-

ten szignifikáns különbség az előzményben, a következményben és a következtetésben volt: az előzmény és a következtetés tekintetében az online kommentár, a következményben a történet-összefoglalás tartalmazott több választ.

9. Táblázat:

Az online és offline reakciók mennyiségének összehasonlítása

Oksági kategória	Online kommentár átlaga	Történet-összefoglalás átlaga	t	p
Előzmény	15,88	7,45	2,304	0,033
Következmény	16,82	61,27	-6,416	0,000
Következtetés	21,18	0	9,612	0,000

A filmnarratívum kauzális következtetések megjelenésére gyakorolt hatásának vizsgálata után arra voltunk kíváncsiak, hogy az egyes személyek válaszai milyen mértékben illeszkednek a filmnek a vizsgált csoport által kirajzolt kauzális mintázatához? Illetve hogy az eltéréseket személyiségvonások, korai kapcsolati tapasztalatok, kognitív sajátosságok vagy meg-nem-értés okozza? Az oksági kategóriákban adott válaszoknak a tesztekkel, az élettörténeti epizódokkal és a versértelmezéssel való összefüggését korrelációs számítással ellenőriztük. (A legalább 5%-os szinten szignifikáns együttjárásokat a IX. Mellékletben a 10. Táblázat mutatja be.) A filmnézés után kitöltött adatlapban a történet megértésére adott válasz nem járt együtt az oksági következtetések számával ($r(18)=0,036$; $p=ns$). A műalkotás kauzális koherenciájának online megalkotása az Előzmény kategória esetén a Koherenciaérzék Jelentésseliség faktorával mutatott közepes, pozitív együttjárást, ami arra utal, hogy aki a külvilág ingerei által támasztott megismerési és megküzdési követelményeket befektetésre és elköteleződésre érdemes kihívásokként értékeli, az inkább fektet energiát abba, hogy az alakuló reprezentációban az aktuális események okait az előzményekben is keresse. A Következmény kategória a BFQ Nyitottság az új tapasztalatokra skálájával korrelált pozitívan, vagyis az ismeretlen ingerekre nyitottabb személyek az események filmbeli történéseinek szélesebb skáláját képesek elfogadni, regisztrálni, mint a kevésbé nyitottak. A Szerzői szándékra utalás a Közvetlen Partnerkapcsolatok Élményei Kérdőív Kapcsolati szorongás skálájával függött össze pozitívan, ami azt jelenti, hogy akik többször léptek ki a fikció világából, hogy a mögöttes, rendező elvre következtessenek, azok intim kapcsolataikban jobban félnek a kapcsolat egyenlőtlenségétől. A filmben ábrázolt történet leírásában az összes oksági kapcsolat száma együtt járt a versre felidézett emlék kauzális koherenciájával, ami az offline mutatók konvergenciájára, és a befogadók személyes stílusára utal. A vers értelmzésében – a filmbefogadás online kommentárjához ha-

sonlóan – az Előzményekhez kapcsolás esetén szintén megjelent a Jelentésteliség faktorról való pozitív irányú összefüggés. A versre előhívott emlék kauzális mutatói általánosságban pozitív összefüggést mutattak a Veszteség-, Váratlan- és Fontos személyrel rossz történet megfelelő kauzális mutatóival, ami a befogadói jegyzőkönyvek együttjárásaihoz hasonlóan a vers jellegére mutathat rá.

Eltérő kauzális koherenciájú filmek befogadásának összehasonlítása

2010-ben 47 egyetemi hallgatóval az előző alfejezetben bemutatott kutatási elrendezést alkalmaztuk a filmbefogadás közbeni kauzális következtetések vizsgálatában. Kérdésfeltevéseinket azonban több irányba is kiterjesztettük: két markánsan különböző rövidfilm alkalmazásával a szerkezeti koherencia narrációs eszközének hatását elemeztük a befogadási folyamatokra. Feltevéseink szerint a főhős epizódyszerűen egymáshoz kapcsolódó cselekedeteinek motivációját kiiktató filmstruktúra aktívabb következtetési folyamatokat kíván a nézőtől, így az oksági reprezentációt nagyobb mértékben határozzák meg a befogadó személyiségjellemzői. Explicit törekvésünk volt emellett az érzelmi reakciók és az empátia személyiségjellemzőjének beemelése a gondolkodási folyamatok vizsgálatába, egymásra hatásuk, összefüggéseik feltérképezése. A teszteket Bálint Katalinnal közösen választottuk ki, a szövegelemzés érzelmi kategóriarendszerének kidolgozása azonban kizárólag az ő nevéhez fűződik. A kísérlet harmadik célkitűzése a hangos gondolkodás módszerének, az alkalmazott instrukció hatásának az ellenőrzése volt.¹⁷⁴

Részvevők

A vizsgálati személyek az ELTE hirdetési rendszerén közzétett felhívásra jelentkeztek kredit jóváírásért cserébe. A vizsgálat előtt tájékoztattuk a személyeket a vizsgálat tág célkitűzéseiről és menetéről, valamint arról, hogy vizsgálat közben bármikor kérhetik annak megszakítását. (A Beleegyezési Nyilatkozat mintáját a X. Melléklet tartalmazza.). A legtágabb instrukciót alkalmazó csoportba 17 fő (8 férfi és 9 nő) került, átlag életkoruk 22,76 (18-45 év) év. Elemzésre 16 személy adatait tudtuk felhasználni, mivel 1 személy magnófelvétele nem volt érthető.

¹⁷⁴ Trabasso és van den Broek (1985) kauzális következtetésre vonatkozó eredményei nagymértékben támaszkodnak a hangos gondolkodás módszerére. Ericsson (1988) azonban a módszer instrukcióérzékenységére hívja fel a figyelmet: a természetesen a figyelem fókuszába kerülő mentális tartalmak kimondása nem változtatja meg a vizsgált információk jellegét. Azonban a metakognitív folyamatokra való reflexió (pl. a feladatmegoldás magyarázata) megváltoztathatja a kognitív folyamatokat. Nisbett és Wilson (1988) javaslata szerint a módszer többszöri alkalmazásánál az instrukciót és a feladatot is változóként kell kezelni, valamint a szóbeli beszámolóval nyert olvasási eredményeket integrálni kell a szemmozgást, olvasási időt, és a szövegek szabad felidézését vizsgálókkal. Ezeknek megfelelően 2010-ben 3 vizsgálati csoportot hoztunk létre, akik ugyanazt a feladatot kapták, csak eltérő instrukciókkal (ld. a XI. Melléklet). Mivel az adatfeldolgozás még folyamatban van, a fejezet további részében csak a legtágabb, érzelmi folyamatok kimondását is hangsúlyozó instrukcióval kapott eredményeket mutatjuk be.

Vizsgálati eszközök

A személyek a szerkezeti koherencia szempontjából két radikálisan különböző filmet néztek meg. Az *Egy gyávaság története* c. (Kézdi-Kovács, 1966) 14 perces kisjátékfilm klasszikus lineáris narrációval bontja ki a cselekményt, mely a főszereplő ismert és – a gyávaság, büntudat és lojalitás érzései mentén – meghatározott belső konfliktusára épül. A második film Szimler Bálint *Itt vagyok* c. 2010-es 35 perces alkotása, az első filmhez hasonlóan fekete-fehér, ami a klasszikustól eltérő, nem-kauzális, epizodikus szerkesztésű narratívum, melyben egy aludni nem akaró főhős minden látható cél nélkül járja a várost, és ismerősökkel, illetve idegenekkel találkozva hétköznapien bizarr szituációkba keveredik. A két film kauzális struktúrájának eltérése megítélésünk szerint alkalmas arra, hogy összehasonlíthassuk az általuk kiváltott hatást a jelentésalkotás folyamatára.

A filmnézés közbeni online kommentárok gyűjtése megegyezett az előző vizsgálatával. Annak menetétől eltérően azonban ez a kísérlet egyetlen alkalomból állt, melynek során a filmnézést egy rövid adatlap kitöltése követte (ld. a XII. Mellékletet), mely a demográfiai jellemzők mellett (életkor, iskolai végzettség, foglalkozás, nem) a filmben ábrázolt történet és a film által kiváltott első emlék leírását kérte a személyektől, valamint a cselekmény megértésére, a főszereplőnek tulajdonított és a saját érzelmi állapotokra kérdezett rá. Emellett mindkét film előtt és után általunk összeállított 16 tételes (Egyáltalán *nem jellemző rám*-tól a *Teljesen jellemző rám* válaszig terjedő) 7 fokozatú Érzelmi skálán (ld. XIII. Melléklet) rögzítették a személyek korábbi és a film hatására átélt érzéseiket.

A gondolkodási folyamatok mellett az érzelmi válaszok személyiségbeli korrelátumainak meghatározására a korábban használt BFQ és ECR-R teszteken kívül az empátia mérésére kidolgozott IRI (Interpersonal Reactivity Index, Davies 1980; magyarul Kulcsár, 2002) kérdőívet alkalmaztuk. Ez a mérőeszköz 28 tételt tartalmaz, melyekről (az *Egyáltalán nem jellemző rám* választól a *Nagyon jellemző rám*-ig terjedő) 5 fokozatú Likert- skálán kell beszámolni a személy mindennapi életében előforduló beleérzést igénylő helyzetekben adott reakciókról. A teszt a Fantázia, a Perspektíva felvétel, az Empátiás törődés és a Személyes distressz skálák mentén mér. A Perspektíva felvétel skála (mások nézőpontjának figyelembe vételére való képesség és hajlandóság) tartalmában közel áll Buselle és Bilandzic (2009) Narratív megértés skálájához, Sheldon és Kasser (1995) eredményei szerint pedig együttjárást mutat az intim partnerkapcsolatokban való elégedettséggel. Ezek alapján pozitív korrelációt feltételezünk a kauzális következtetések és a Perspektíva felvétel képessége között.

A vizsgálat menete

A vizsgálat menetét a kérdések és instrukciók pontos szövegével együtt a XI. és XII. Melléklet tartalmazza. Megjegyzendő, hogy az egy alkalmas, filmnézéssel és a hangos gondolkodás módszerének gyakorlásával együtt másfél órát meg nem haladó vizsgálatban a csoportok között változtattuk a tesztkitöltés és a filmnézések sorrendjét.

Elemzés és Eredmények

A szövegek elemzése, illetve a filmnarratívumra és a résztvevők válaszainak egyéni hátterére vonatkozó statisztikai számítások az előző vizsgálattal megegyezők voltak. A film narratív eseményeinek és a jeleneteknek az elkülönítését ebben az esetben is filmelméleti szakember végezte: az első film (*Egy gyávaság története*) 42 filmeseményt és 4 jelenetet tartalmaz, a második (*Itt vagyok*) pedig 67 filmeseményt és 7 jelenetet. (Az egyes filmjelenetek tartalmát a 11. Táblázat foglalja össze.)

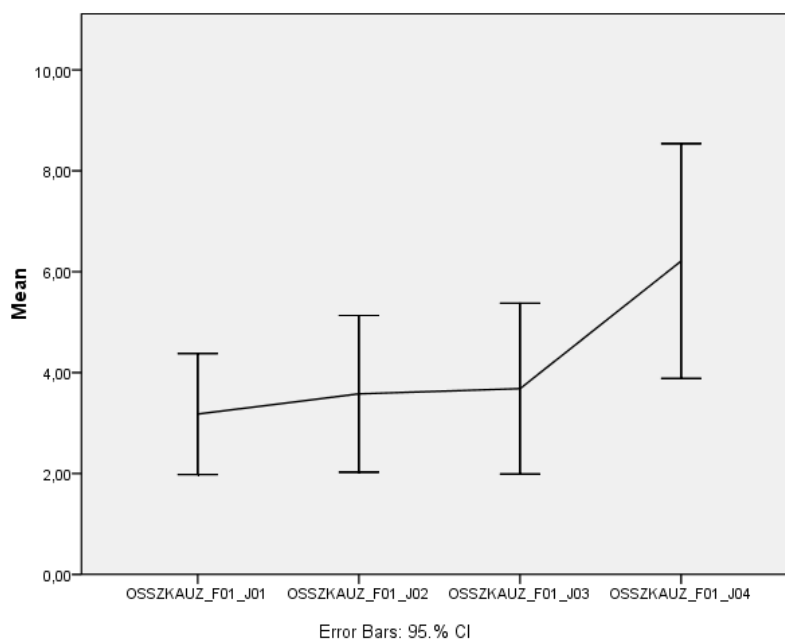
11. Táblázat:

Az egyes filmjelenetek tartalma

Film-jelenet	Tartalom	A narratív struktúra választ irányító jellegzetessége	
1	Boldogság és baleset		
2	Önvád monológok: egyedül a kollegák között		
3	Kati, én és ő	1. film:	2. film:
4	Fájdalom és gyávaság	Összefutnak	Nem-lineáris
2.film:		a szálak, végén	struktúrában
1	Lány és fiú a buli után, ablakon kimászik	értelmeződik	a jelenet
2	Randi hármasban, halott az utcán	a cím: kiinduló	bizarrsága
3	A megsalt férj lakásában	kérdés	
4	Pizzarendelés az utcán – könyvek és fóbiák	megválaszolása	
5	A női mosdóban, koncert, az énekesnőnél		
6	Közértben pénz nélkül		
7	Fáramászás		

A nézők egyes jelenetekre adott oksági következtetései átlagát ismételt méréses varianciaanalízissel hasonlítottuk össze. Az első filmben az összes kauzális következtetés esetében szignifikáns különbség volt a jelenetek között ($F=3,002$; $df=3,1.303$; $p=0,04$). A Bonferroni post hoc teszttel végzett páronkénti összehasonlítás eredménye

szerint az első és a negyedik jelenet átlaga különbözött 5%-os szignifikancia szinten egymástól (ld. a 9. ábrát).

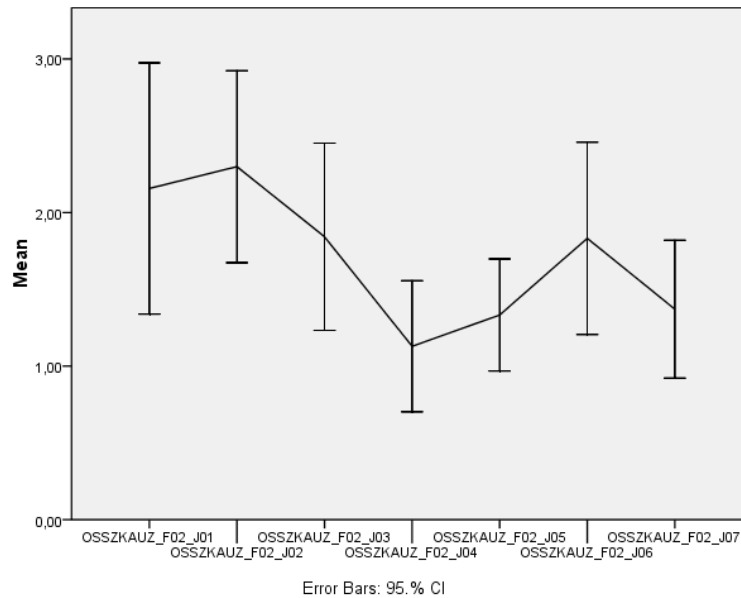
9. ábra: Az összes kauzális következtetés eloszlása az Egy gyávaság története c. film egyes jeleneteiben

Ez megfelel a vizsgált film narratív struktúrájának, hiszen a film elején ábrázolt konfliktus (elmondja-e a főszereplő a még mindig szeretett nőnek, hogy részben ő okozta férje halálos balesetét, és mikor?) csak a 4. jelenetben zárul le annak a feszültségnek a feloldásával, hogy bekövetkezik, amire vártunk. Ebben a jelenetben nyer értelmet a film címe is. A többi vizsgált kauzális kategória eloszlásában (előzmény, kövekezmény, cél, szerzői szándék, következtetés) nem volt szignifikáns különbség a jelenetek között.¹⁷⁵

A második film esetében az összesített kauzális találatok jelenetenkénti átlaga szintén szignifikánsan különbözött ($F(6,20)=4,45$; $p=0,001$), a páros összehasonlításban leginkább (a 4., 5. és 7. jelenethez képest is) a 2. jelenet emelkedett ki szignifikánsan, valamint az 1. és a 3. jelenet is több kauzális következtetést hívott, mint a 4. jelenet (ld. a 10. ábra). Az *Itt vagyok* struktúrájában az első jelenet esetében ez a szetting-jellegnek

¹⁷⁵ Kivételt képez ez alól a kognitív kategóriák (pl. leírás, konstrukció) közé sorolt Megértés/meg nem értés kategóriája (ld. a 4. Táblázatban), melynek jelenetenkénti eloszlása egyértelműen követi az összesített kauzális eloszlást. A jelenetek közötti szignifikáns különbséget ($F(3,1.497)=4,63$; $p=0,029$) a páronkénti összehasonlítás eredménye szerint a 4. jelenet magas találati aránya okozta a 2. és a 3. jelenethez képest. Ez alátámasztja a kauzális következtetések sűrűsödésére vonatkozó magyarázatunkat.

vagy az epizód in medias res kezdésének tulajdonítható, a második és harmadik jelenetnél pedig a bizarrságnak.

10. ábra: Az összes kauzális következtetés eloszlása az *Itt vagyok c.* film egyes jeleneteiben

Az online és offline válaszok (kommentárok és a cselekmény összefoglalása) kauzális kapcsoltságának összehasonlítását mindkét film esetében kapcsolt mintás t-próbával végeztük. A tendenciaszintű és szignifikáns eltéréseket a 12. Táblázat tartalmazza. Az összevont kauzalitás kategóriában mindkét filmnél a narratív történetre volt több reakció, szignifikáns különbség azonban csak az *Egy gyávaóság története c.* filmnél jelentkezett. A cél-következtetések relatív (szószámmal arányosított) gyakorisága az *Egy gyávaóság történetének* összefoglalásában volt szignifikánsan magasabb. Mindkét filmnél az offline reakcióban volt több következmény, ami megegyezik a *Múlt nélküli emberre* adott válaszmintázattal.

12. Táblázat

Az online és offline reakciók mennyiségének összehasonlítása a két rövidfilm esetén

Oksági kategória		Online kommentár átlaga	Történet-őf átlaga	t	df	p
Film1 Online kommentár	Cél	0,0099	0,0310	-5,835	12	0,000
	Következmény	0,0195	0,0474	-4,077	15	0,001
	Összkauz	53,66	88,69	-3,764	15	0,002
Film2 Online kommentár	Következmény	0,0143	0,0381	-3,244	11	0,008

A két film markánsan különböző kauzális struktúrájának a jelentésalkotás folyamatára gyakorolt hatását a kauzális válaszok mennyiségének kapcsolt mintás t-próbával történő összehasonításával ellenőriztük. Az első filmben minden esetben több volt az adott kategóriába tartozó válaszok száma, mint a másodikban (a filmek hosszának és a válaszok számának kontrollálása mellett; ld. a 13. Táblázatot), szignifikáns különbség a vizsgált kategóriák közül egyedül a célra való következtetésekben nem mutatkozott. Ez azt a feltételezést engedi meg, hogy a jólformált narratívum jobban irányítja a válaszokat.

13. Táblázat

Oksági következtetések mennyiségének összehasonlítása két eltérő kauzális struktúrájú film esetében

Kauzális kategória	Első film (GYT)		Második film (ITT)		t(13)	p
	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás		
ÖSSZKAUZ	4,16	1,74	1,71	,69	6,674	,000
MEGÉRTÉS	,30	,32	,09	,12	2,514	,026
ELŐZMÉNY	1,10	,82	,42	,21	2,748	,017
KÖVETKEZMÉNY	1,47	1,01	,43	,24	4,529	,001
KÖVETKEZTETÉS	,60	,66	,20	,15	2,215	,045
CÉL	,59	,44	,55	,31	,343	,737

Ehhez illeszkedő feltevésünk szerint a főhős epizódszerűen egymáshoz kapcsolódó cselekedeteinek motivációját kiiktató filmstruktúra aktívabb következtetési folyamatokat kíván a nézőtől, így az oksági reprezentációt nagyobb mértékben határozzák meg a befogadó személyiségjellemzői. Ennek ellenőrzésére korrelációs számítást végeztünk a két filmre adott kauzális válaszok mennyisége, illetve a személyiségtesztek eredményei között (ld. XIV. Melléklet 14. Táblázat). A műalkotás kauzális koherenciájának online megalkotása az első filmben az Előzmény kategória esetén a BFQ Nyitottság faktorával mutatott magas, pozitív együttjárást, ami arra utal, hogy aki nyitottabb a körülötte levő tapasztalatokra, az inkább fektet energiát abba, hogy az alakuló reprezentációban az aktuális események okait az előzményekben is keresse. Azok a személyek, akiknek az érzelmei kevésbé lettek negatívak a film hatására (ld. Érzelemskála a XIII. Mellékletben), több előzményre következtettek a film befogadása során. Az első és a második filmben is a Cél, a Következtetés és az Összesített kauzális kategóriák a BFQ Nyitottság faktorral pozitívan korreláltak, ami a szereplőknek tulajdonított szándékok és a jövőbeli következmények mennyiségében ismételt a nyitottság szerepét erősíti meg. Az első filmnél a Következtetés kategória emellett az Emocionális kontroll személyiségvonással függött össze pozitívan, vagyis akik inkább képesek az érzelmeiket új ingerek befogadásakor is szabályozni, azok többször adtak az aktuális filmeseményekkel kapcsolatban azok jövőbeli kimenetelére vonatkozó válaszokat.

Az első film esetében az online kommentárok minden oksági kategóriája magas pozitív együttjárást mutatott a második filmre adott online kommentárok azonos kauzális kategóriáival. Ez a személyek egyéni kognitív következtetési stílusára utalhat. Az első film oksági kategóriái emellett összefüggtek a filmtörténet összefoglalásában megjelenő azonos kauzális kategóriákkal, ez az összefüggés azonban nem jelentkezett a második film esetében, ami a filmek értelmezhetőségének különbségére utalhat. Az első és a második filmben ábrázolt történet leírásában is együtt járt a Következmény kapcsolatok száma a Közvetlen Partnerkapcsolatok Élményei Kérdőív Kapcsolati szorongás skálájával, ami azt jelenti, hogy akik az események több következményét foglalták bele offline cselekmény-összegzésükbe, azok intim kapcsolataikban jobban félnek a kapcsolat egyenlőtlenségétől. Az első film történetének leírásában a szereplők szándékainak száma emellett pozitívan korrelált az Empátia-kérdőív Empátiás törődés faktorával, vagyis akik a hétköznapiakban jobban aggódnak másokért, azok több szándékot tulajdonítottak egy fiktív cselekmény összefoglalásában a szereplőknek. Az első filmnél azok foglaltak bele több előzményt a történet-leírásba, akik kisebb negatív érzelmváltozást éltek át a film hatására. Az első film összefoglalásainak összesített kauzális kapcsoltsága azonban azoknál volt magasabb, akik kisebb pozitív érzelmváltozást tapasztaltak a film hatására.

Az első filmre felidézett emlék cél-kapcsolatainak a száma összefüggött a személyek Impulzus kontrolljával: akik több szándékot említettek személyes élményeik elmondásában, azok inkább képesek impulzusaikat szabályozni mindennapi életükben. Az emlékekben szereplő következmények száma az első film hatására átélt pozitív érzelmi változással korrelált, míg a második film esetében az Empátia-kérdőív Perspektíva-felvétel faktorával. Vagyis, akiknek az első film hatására pozitívabb érzéseik lettek, azok inkább hajlamosak voltak felidézett emlékeikben az események következményeinek szerepeltetésére. Akik pedig inkább képesek mások nézőpontjába beleélni magukat, azoknak a második filmre felidézett emlékeikben több következmény-kapcsolat volt. Ezek alapján elvethetjük azt az általános feltevést, hogy a főhős epizódyszerűen egymáshoz kapcsolódó cselekedeteinek motivációját kiiktató filmstruktúra aktívabb következtetési folyamatokat kíván a nézőtől, így az oksági reprezentációt nagyobb mértékben határozzák meg a befogadó személyiségjellemzői. A kauzális következtetések és a Perspektíva-felvétel képessége között elvárt összefüggés szintén csak egyetlen esetben, a filmre felidézett emlék következmény-számában jelentkezett.

Megvitatás

Dolgozatomban a narratív pszichológia elméleti és módszertani alapelveinek megfelelően arra tettem kísérletet, hogy az elbeszélő személyiségének integráltságát többfajta szövegtípusban azonosítsam: élettörténeti epizódokban és az identitás problémáját artikuláló művészeti alkotások befogadási jegyzőkönyveiben. Az önéletrajzi epizódok koherenciájának és az elbeszélő én integráltságának összefüggése mára a narratív pszichológia közhelyének számít (ld. Pléh, 1998), a művészetbefogadásban pedig Holland tranzaktív elmélete nyitotta meg a lehetőségét annak, hogy az esztétikai válaszokat az identitás lenyomataként kezeljük. Módszertanilag a szövegfeldolgozás kognitív elméletei nyújtják a legbiztosabb bázist a műalkotásról létrehozott koherens reprezentáció elemzéséhez. Kevés törekvés történt azonban eddig arra, hogy az esztétikai válasz integráltságát személyiségjellemzőkhöz, és a modern pszichoanalitikus esztétika elméleteiből kiindulva korai kapcsolati tapasztalatokhoz kössék. Kutatásainkat ebbe a vonulatba helyezzük.

A „patológiás olvasatok” természete

Első vizsgálatunkban József Attila *Füst* c. versének pszichiátriai problémával élő személyek által adott olvasatait gyűjtöttük össze, és megkíséreltünk az interjúszövegekre alkalmazható kvalitatív elemzési kategóriarendszert kidolgozni. Eredeti célkitűzésünk az volt, hogy egy speciális célcsoport esetében reprodukáljuk Norman N. Holland (1975) befogadási folyamatmodelljének eredményeit, illetve a pedagógia területéről átültessük ezeket a művészetterápia kérdésfeltevéséi közé. Ez utóbbi ráirányította a figyelmet Holland modelljének hiányosságára a befogadási folyamat elakadásainak vonatkozásában. Törekvésünk így – tekintve speciális vizsgálati csoportunkat – abba az irányba is kiterjedt, hogy olyan recepciók pozíciókat azonosítsunk, „amelyekben valamilyen irányban felszakad, átlátszik a szövegértés, szövegolvasás normál eseteinek grammatikai rendje, rendszerező, de ugyanakkor elfedő hálójá, és láthatóvá válik a jelentés-konstrukció szubjektív-retorikai létmódja.” (Papp, Bókay, és Tényi, 2005)¹⁷⁶

Ha egy olvasótól több interpretációt kérünk, akkor azok ismétlődéseiben azonosíthatóvá válnak a legkorábbi, primer identitáshoz fűződő élmények is (Holland, 1975). Jelen

¹⁷⁶ Az értelmezések elakadásaira vonatkozó kérdésfeltevés egyértelműen jobban illeszkedik a művészetpszichológia interakcionista modelljeinek aktuális kutatási trendjeihez (pl. a befogadás időben kibomló folyamatában meddig tart a szöveg, hol lépnek be az egyéni élmények, milyen hatása van a műalkotásnak részleges azonosulás, vagy megakadt befogadás esetén), mint a '60-as évek végéig uralkodó minden vagy semmi típusú elképzelésekhez (pl. az irodalmi műalkotást a befogadó személyes élményei alakítják VAGY a vers tartalmi, formai sajátosságai. (Halász, 2010 személyes közlés)

vizsgálatban egyetlen műalkotás értelmezését kértük a befogadóktól, így az aktuális állapotban átszűrt élettapasztalatok megjelenését vártuk az olvasatokban. Vizsgálati csoportunknak megfelelően ezek azonosításában felhasználtuk Klein pszichiátriai diagnózisoknak megfelelő elméletét az egyes fejlődéslélektani pozíciókat jellemző fantáziatartalmakról. Holland tárgykapcsolat-elméletek felől érkező kritikája alapján, mely a primer identitást nem az értelmezések tartalmi, hanem formai vonatkozásában keresi, azt is feltételeztük, hogy a műalkotás (mint tárgy) befogadásának, a fiktív világ és a szimbólumok kezelésének módja megjelenik az olvasatokban. A választott célcsoportban a pszichiátriai anamnézisek és terápiás tapasztalatok szerint jelen voltak a tárgykapcsolatok korai sérülései és felnőttkori zavarai egyaránt, így feltételezhető volt, hogy egy szimbolikus vers előhívja a korai kapcsolatban sérült szimbolizációs folyamatokat. Ezek azonosítása a befogadási jegyzőkönyvekben feltételezésünk szerint jobban megvilágítja az értelmezések elakadásait is. Elemzésünkben Ogdennek a szimbolizációs funkció pszichopatológiájára kidolgozott tipológiája mentén alkottunk kategóriarendszert.

Holland befogadási folyamat-modelljének empirikus ellenőrzésekor a DEFT-modell egyes szakaszait a szövegek felszíni felépítésében jobban megragadható kategóriákká alakítottuk át, így az eredmények összefoglalásakor ezeknek az elnevezéseire hivatkozunk. *A személyes értelmezés* teljes hiányával a hat, súlyos pszichiátriai problémával élő személy közül egy esetben talákoztunk (ld. 6. befogadó), amikor nem volt jelen spontán *felidézett emlék* sem, vagyis nem szervült a befogadói élmény az intim önéletrajzi események közé. Ez a mintázat azokat az elméleteket támasztja alá, amik az irodalmi megértést a műalkotásnak a személyes emlékek generálására való fokozott képességével hozzák összefüggésbe, hiszen a ráemlékezés által kerül a szöveg kapcsolatba az olvasó énjével (László és Larsen, 1990; Halász, 1996). Az optimális, fantázia és valóság egyensúlyát megtartani képes interpretációs tér hiányát még a versbeli *kedvenc rész* és a *központi szimbólum* hiánya jelezték (ld. 3., 4. és 5. befogadó). Ez Holland DEFT-modelljébe visszahelyezve a következőképpen árnyalja a befogadás folyamatát: az első lépés a műre való (testi, érzelmi, hangulati) ráhangolódás, amiben kitüntetett helyet foglal el a *kedvenc rész* kiemelése – a jelenséget Julia Kristeva (2007) nyomán egyfajta általánosított indulatáttételként is lehet értelmezni, amely a befogadó oldaláról a jelentésalkotási folyamat elindulását facilitálja. Miall és Kuiken, illetve Dixon és Bortolussi is a műalkotás mint esztétikai objektum pozitív értékelésén keresztül képzelik el a stilisztikai eszközök hatásának érvényesülését. Ezután jelenhet meg a világ új oldalaival való találkozás, a kapcsolódni tudás implicit mintázata. Holland ezt a személyes alkalmazkodás és védekezés műbeli újraalkotási lehetőségének nevezi. Saját vizsgálatunkból az tűnt ki, hogy a védekezés legalább annyira szükséges a jelentésalkotás eltolódott vagy átmeneti terének kialakulásához (ld. a 4. befogadónál ennek elmaradását), mint a nyitott alkalmazkodás, hogy ne árássa el a befogadót a tárgy. A későbbiekben ezeknek a mechanizmusoknak a működtetése nyomán megformálódik a befogadás helye, ahol az értelmező folyamat során

a műből és a személyes tapasztalatokból kiindulva megteremtődnek a személyes szimbólumok és a személyes jelentések.

Vizsgálatunk tehát alátámasztotta a hollandi befogadási szakaszok érvényességét az értelmezési folyamat leírásában, emellett pedig konkrét, szöveg közeli példákat adott az egyes szakaszok azonosításához. A modell kiterjesztéseként a fantázia és a valóság határán létező szimbólumok kezelésének és alkotásának patológiáira kidolgozott ogdeni tipológia alkalmazása az értelmezési folyamatot leállító pszichés mechanizmusok természetét segített közelebről meghatározni: a vizsgált személyeknél a „fantáziától megvédő realitás” (ld. 3. és 6. befogadó) volt a személyes, másokkal is megosztható és a vers világát koherens jelentéssorrá fűző válaszok gátja. Ez Holland modelljén belül azt jelenti, hogy az értelmezési folyamat nem csupán az 1. szinten, az elvárások illeszkedésének hiánya esetén rekedhet meg, hanem a 2. lépésben is, túlságosan gyenge, bizonytalan énszerveződés és a belső fantáziaéletet korlátozó, a külső valóságot konkrétumok mentén megragadó elhárítások esetén.

A jegyzőkönyvek fantáziatartalmak mentén történő elemzése arra mutatott rá, hogy egy szimbolikus vers értelmezése az aktuális élettémák köré épül; a pszichiátriai anamnézisekben megtalálhatóak voltak a költeményre „ráolvasott”, a személyt foglalkoztató gondolati-érzelmi problémák (ld. még a mini esettanulmányokat). A kleini pozíciókra jellemző fantáziatartalmak és a megfelelő elhárítási mechanizmusok az egyszeri pszichotikus epizódot átélt személynél nem fedték le, a krónikus pszichiátriai problémával élők esetében azonban jól jellemezték a befogadói élményvilág történéseit. Ez részben alátámasztja Holland elgondolását az élettémák és a versértelmezés központi témái közötti párhuzamról, azonban jobban hangsúlyozza az aktuális mentális és érzelmi állapotok szerepét a témaválasztásban. A szimbólumkezelés- és alkotás modelljével együtt a kleini elemzés jól kirajzolta a verssel mint tárggyal való kapcsolatba kerülés, valamint a fantázia és valóság világában való eligazodás sajátos mintázatát is a személyes olvasatok háttérében. Ez megerősíti azt a feltételezést, hogy a kapcsolódni tudás képessége kiterjed érzelmekkel felruházott, élettelen tárgyakra, adott esetben az emberi lét eredetét, illetve a személyes identitásformálás útját bemutató vers befogadására is (Winnicott, 1999; Stern, 2002).

Bollas (1978) a felnőttkorban átélt esztétikai élménynek, Hollandtól eltérően, nem identitás-tükröző, hanem transzformatív szerepet tulajdonít – de csak pozitív anyagyermek kapcsolat esetében (ld. még Milner, 1967). Bár vizsgálati csoportunk esetében nincs ellentmondás a két elmélet között, hiszen sérült tárgykapcsolatnál az értelmezésben mindkettő a belső világ kivetítését várja, érdemesnek tartottuk a művészetterápiák érvényessége szempontjából a kérdést tágabban megfogalmazva vizsgálni: a szelf megformáltságának módja jelenik-e meg az értelmezői szövegek formai jellemzőiben, vagy a fragmentált szelfnek legalább időlegesen keretet nyújt a műalkotás poétikája? Eredményeink szerint pszichiátriai problémával élők versértelmezéseinek szövegkohézióját

tekintve a pszichopatológiai elméletek által magasabb szelfintegráltsággal jellemezhető személyek kevesebb oksági kapcsolatot létesítettek, mint a feltételezeten alacsonyabb szelfintegráltságúak. Ez a vers időleges transzformatív hatásaként is értelmezhető. Vagyis miután nem igazolódott a személyiség szervezetségi fokának megjelenése egy műalkotás interpretációjának nyelvi-formai elemzésében, elvetjük azt a feltevést, hogy strukturálisan a műértelmezés az identitás lenyomata. Helyette azt a gondolatot vetjük fel, hogy a befogadás során egy új típusú koherencia képződik, ami az olvasó és a mű találkozásából származik. Ez azt jelenti, hogy egy jól felépített, tartalmilag is koherens műalkotás időlegesen képes integritást nyújtani a nem-kohezív szelf számára, ez pedig az interpretációkban megnöveli a kohéziót biztosító nyelvi elemek számát. Míg egy jól integrált személyiség átadja magát a műalkotásnak, miközben énhatárai átmenetileg módosulnak, így az értelmezői szövegekben alacsonyabb kohézióval találkozunk. A koherencia fogalmának és mérésének beemelése a művészeti befogadás kutatásába lehetőséget ad annak a feltevésnek a további vizsgálatára, hogy az esztétikai tárgy szelfmódosító hatásának megengedése a korai anya-gyermek kapcsolat minőségének függvénye, mivel együtt jár egy átmeneti koherencia-vesztéssel.

Első vizsgálatunk hangsúlyozottan tájékozódó jellegű volt: alacsony elemszám, heterogén diagnózisú személyek, valamint az elő- és utótesztelés hiánya jellemezte. Éppen ezért nyitott kérdések formájában fogalmaztuk meg feltevéseinket, és kvalitatív-értelmező elemzést alkalmaztunk adatainkon. A módszertani korlátok mellett elméleti ellenvetés is megfogalmazható azzal szemben, hogy egy vers befogadása kapcsán a fiktív világ kauzális felépítését vizsgáltuk. Kulcsár Szabó Ernő szerint (1984) ugyanis míg az epikában az esztétikai jelentés az elbeszélés cselekményegységeinek okozati viszonyai mentén értelmezhető, addig a lírai cselekmény metaforaként közelíthető meg, ami az értelmezés asszociációs formáját igényli, és okozati úton csak részleges összefüggések állapíthatók meg vele kapcsolatban. A költemények befogadásában Kuiken és mtsai (2004), illetve Eva-Wood (2004) is elsősorban az érzelmi válasz jelentőségét hangsúlyozza – a megértésben is. Érvelésünk szerint mindezekkel szemben vizsgálatunkban az oksági viszonyok felépítésével egy általános – a szándékokat és érzelmi következményeket is magában foglaló – integrációs képességet mértünk, ami a koherens jelentés kialakításának mindenkor előfeltétele. Tsur, Glicksohn és Goodblatt (1990) versekkel végzett empirikus kutatásaikban szintén azt emelik ki, hogy a költemények nehéz szövegek, melyek befogadása a problémamegoldási feladatokhoz hasonlóan az ingerek és ismeretek magas szintű integrációját kívánja meg, így alkalmasak a mentális feldolgozás különbségeinek vizsgálatára. Bókay (2004) pedig a *Füst* kapcsán a vers narratív vonulatára hívja fel a figyelmet, ami lehetővé teszi az irodalmi elbeszélések reprezentációinak vizsgálatában legtöbbet alkalmazott kauzális tipológia alkalmazását az elemzésekben.

A személyiségintegráció lehetősége esztétikai élmény nyomán

Második vizsgálatunkban homogén, skizofrénia diagnózissal élő személyek válaszait elemeztük a *Füst* c. versre személyiség- és kognitív tesztek, valamint egy élettörténeti interjú háttérén. Ez utóbbi nem csupán a személyek mentális-, érzelmi-, és kapcsolati mintázatainak érzékeny mutatója, hanem kísérleti elrendezésünkben elő- és utóteszt-ként alkalmaztuk a személyiségintegráció megváltozásának mérésére. A műalkotás szelfmódosító hatását így a versbefogadás előtt és után elmondott személyes narratívumok koherenciájának összevetésével kívántuk tetten érni. A skizofrén csoport mellett pszichiátriai szempontból egészséges csoporttal is elvégeztük ugyanazt a vizsgálatot, hogy két, markánsan eltérő személyiség-koherenciájú csoportnál tudjuk ugyanarra a versre adott esztétikai reakciókat, illetve azok korrelátumait elemezni.

A DEFT-modell egyes szakaszainak és a korai énfunkcióknak (bizalom, rugalmasság, egó-szintézis) a párhuzama (Holland, 1978), a Big Five személyiségvonások és a szelfimplikáció, valamint a szelfmódosító hatás összefüggései (Kuiken és mtsai, 2004), illetve a műalkotások befogadásának kognitív feltételei (Mar és Oatley, 2008) és a skizofréneknél jelentkező kognitív deficitek (Kéri, 2008) alapján azt feltételeztük hogy a műalkotás integratív hatásának bekövetkezése és az élettörténetek koherenciája pozitívan függ össze a Nyitottság személyiségvonással, ami a pszichiátriai szempontból egészséges csoportnál magasabb. A Közvetlen Partnerkapcsolatok Élményei Kérdőív nagyobb szorongás és bizalmatlanság pontszámai esetén, illetve az alacsonyabb Koherenciaérzék pontszámoknál a skizofrén személyek befogadási jegyzőkönyveiben és élettörténeteiben alacsonyabb lesz a kauzális koherencia a pszichiátriai szempontból egészséges csoporthoz képest. A munkamemória kapacitása és a külvilág értelmezésének sematikussága, a lezárás magasabb igénye közötti összefüggés alapján azonban az oksági válaszok nagyobb száma feltételezhető a skizofrén csoportban. Az eredmények összefoglalását és értelmezését a két csoport személyiség- és kognitív teszten elért pontszámainak összehasonlításával kezdjük, mivel ezek eltérése alapján fogalmaztuk meg az esztétikai élmény különbségeit. Magyarázatot azonban csupán az érdeklődésünk fókuszában álló befogadói válaszokkal kapcsolatban kísérünk meg adni.

A tesztek eredményei a legtöbb esetben a szakirodalom alapján megfogalmazott elvárásainknak megfelelőek voltak. A skizofrén személyek alacsonyabb pontszámot értek el a Koherenciaérzék kérdőíven (és annak Megérthetőség valamint Kezelhetőség skáláján), a Közvetlen Partnerkapcsolatok Élményei Kérdőív mindkét skáláján, a kognitív tesztek közül pedig a Corsi-teszten és a Hallási Mondatterjedelem teszten egyaránt. A feltételezett összefüggés a krónikus pszichiátriai probléma és a Nyitottság faktor között csupán tendenciaszinten jelentkezett, és egyáltalán nem jelent meg a Koherenciaérzék Jelentéstelenség skálája, a Kontrollhely kérdőív, illetve a személyes narratívumokban azonosított cél- és oksági kapcsolatok mennyisége esetében.

A *Füst* c. versre adott értelmezések szövegében az összes kauzális kategória értékeit összehasonlítottuk a skizofrén és pszichiátriai szempontból egészséges csoport között. Várakozásunkkal ellentétesen az egyetlen tendenciaszintű eltérés a céltulajdonítás kategóriában jelentkezett: a skizofrén csoport értékei magasabbak voltak. Ezt az eredményt a gyorsabb, strukturáltabb, biztonságosabb megismerésre való törekvés magyarázhatja az alacsonyabb munkamemória-kapacitással jellemezhető skizofrén csoport körében. Simon, Tényi és Trixler (2006) skizofrén műalkotások elemzése során azt emelik ki, hogy azok leginkább a világ szétesése, a megsemmisülés élménye elleni tiltakozásokként, a létezés élményébe való kapaszkodás utolsó megnyilvánulásaiént értelmezhetőek. Ez alapján saját eredményeink is magyarázhatóak úgy, hogy a fikciós világ felépítése a versbefogadás során a jelentés biztos lehorgonyzásának eszköze, ami a szereplők szándékainak felfokozottabb „rátalálási” igényével jár együtt a skizofrén csoportban. Fonagy és Target (2005) mentalizációs elméletében a bizonytalan kötődés dezorganizált típusa sokszor mások intencionális állapotaira való hiperérzékenységgel társul, ez azonban az önszerveződésben nem játszik pozitív szerepet. Az anyai tartalmazó, a csecsemő saját intencionális tudatát visszatükröző funkció sikertelensége ahhoz vezethet, hogy a csecsemő kétségbeesetten keresi az együtt létrehozott gondolatok és intenzív érzések tartalmazásának másfajta útjait (Target, 1998).¹⁷⁷

A vers előtti és utáni személyes narratívumok koherenciájának összehasonlításával mért szelfmódosító hatás sem a skizofrén, sem a pszichiátriai szempontból egészséges csoportban nem jelentkezett. A befogadás folyamatába enged bepillantást azonban a vers előtti élettörténeti epizódok és a vers után, közvetlenül annak hatására felidézett emlék koherenciájának szignifikáns különbsége mindkét csoportban. Az emlékek alacsonyabb kauzális kapcsoltsága az esztétikai élmény által kibillentett én- és világszemlélet (Kuiken és mtsai, 2012) lenyomata lehet. Az integratív hatás hiánya pedig Kamarás (2007) azon megállapításait támasztja alá, hogy az olvasók általában kerülnek a

¹⁷⁷ Ahogy korábban említettük, vizsgálatunk időpontjái nem volt olyan kísérlet a szakirodalomban, ami a szándéktulajdonítás és a kötődési típus együtt járását vizsgálta az esztétikai válasz területén. Befogadási jegyzőkönyvek érzelmi tartalmára vonatkozóan azonban több releváns eredmény is található, így vizsgálatunk kiterjesztéseként érdemes lenne a két csoport érzelmi válaszait is elemezni a szándéktulajdonítással és a kötődési típussal összefüggésben. Kuiken és mtsai (2012) expresszív olvasást vizsgáló tanulmányukban hangsúlyozzák, hogy a befogadás közbeni intenzív szelfreflexió (önéletrajzi emlékek előhívása) eltérítette a verstől a befogadók figyelmét. Az intim kapcsolatokat inkább elkerülő, szorongóbb skizofrének valószínűleg kevésbé reflektálnak önmagukra az olvasás során, így feltehető, hogy több a film cselekményével kapcsolatos oksági következtetést tudnak tenni. László és Fülöp (2007) eredményei szerint a kötődési stílus nem önmagában a műalkotás érzelmi feldolgozását határozza meg, hanem specifikusan a szociális érzelmekét. A biztonságosan kötődőek közepes érzelmi bevonódást mutattak, azonban a műalkotáshoz társított érzelmek náluk széles skálán mozogtak. A bizonytalanul kötődők ehhez képest a társas érzelmeknek csak egy szűk tartományára voltak érzékenyek a befogadás során, ami beszűkíti az énbevonódás, és a transzformatív élmény előfordulásának valószínűségét. Saját elemzésünkben csupán a műalkotás szereplőinek tulajdonított célok mennyiségét hasonlítottuk össze a két csoport között, relevanciáját nem. Előfordulhat, hogy éppen a szándékok világában való eligazodás alacsonyabb képessége miatt jelent meg több következtetés a skizofrén személyek jegyzőkönyveiben, hiszen bizonytalanok voltak a célok felismerésében, több találgatásra volt szükségük.

változással járó megérintődést, vagyis az új, felkavaró fiktív világ megismerését nem gyakran követi szelfreflexió.¹⁷⁸ Másfelől pedig azt, hogy a műalkotások személyiségre gyakorolt hatása feltételezhetően kumulatív, egymást erősítő találkozásokot igényel. Djikic és mtsai (2009a) szintén óvatosságra intenek a művészet hatására bekövetkező tartósabb személyiségváltozások tekintetében. Saját kutatásaik eredményei szerint ugyanis nem volt egyetlen olyan személyiségvonás sem, ami mindenkinél módosult volna a műalkotás hatására, csupán egyénre jellemző változások történtek, és csak azoknál, akik keresték a szelfmódosító élményeket. Értelmezésük szerint ez arra mutat rá, hogy a műalkotások – non-direktivitásuk révén – nem tartalmazzák a befogadói változás irányát, amit kiegészíthetünk azzal a magyarázattal, hogy a transzformatív élmény bekövetkezésének lehetősége nem (csak) általános személyiségvonástól (pl. nyitottság) függ, hanem az aktuális élethelyzettől (az önismeret, változás keresése) is. Kutatásunkból mindenképpen további vizsgálatokat igényel az az eredmény is, hogy két ennyire eltérő személyiségkoherenciájú csoportnál ugyanúgy zajlott le a befogadási folyamat.

Ennek árnyalásához járulnak hozzá a versértelmezésekben megjelenő különböző típusú kauzális következtetések és a személyiség-, illetve kognitív változók összefüggései a két csoportnál. Kiemelendő, hogy nem volt egyetlen olyan változó sem, ami mind a két csoportnál együtt járt volna ugyanazzal az oksági kategóriával, azonban a csoportokon belül voltak szignifikáns korrelációk. A skizofrén személyeknél a Következtetések száma a Koherenciaérzék Kezelhetőség skálájával, illetve a belső kontrollós attitűddel függött össze. Mindkét teszt az ingerek uralásának képességére vonatkozik, ami Lysaker és Lysaker (2003), valamint Bengtsson-Tops és mtsai (2005) szerint is sérült skizofrén személyeknél. Fontos eredmény tehát, hogy a résztvevő bevonódáshoz is kapcsolt következtetések (Gerrig, 1993) megjelenése műalkotások befogadása során bizonyos célcsoportoknál függ az ágencia-élmény bizonyos szintjétől.¹⁷⁹ Ezt a kérdést érdemes lenne specifikus, szubjektív én-hatékonyságot mérő eszközökkel is megvizsgálni. Ezt a képet erősíti meg a cél-válaszok korrelációja a Koherenciaérzék Jelentésteliség skálájával a skizofrén csoportban: általában a minket körülvevő világ pozitív értékelése, energia-befektetésre érdekesnek tartása szükséges ahhoz, hogy a szereplők fiktív világába belehelyezkedve szándékaikra következtessünk.¹⁸⁰ Az előzményekre való utalás pozitív együtt járása a BFO

¹⁷⁸ A szelfreflexió motivációival és személyiségbeli korrelátumaival Luyckx és mtsai (2007) tanulmánya foglalkozik. Áttekintésük szerint a személyiség iránti érdeklődés az egyik legközvetlenebb oka az önvizsgálatnak, ami olyan jellemzőkkel jár együtt, mint a személyes identitás kidolgozottsága, a perspektíva-felvétel képessége vagy a tapasztalatokra való nyitottság.

¹⁷⁹ A pszichiátriai szempontból egészséges csoportban a filmnézés közbeni oksági válaszok vizsgálatakor szintén feltettük azt a kérdést, hogy „Átélték-e már pszichotikus epizódot életükben?”. Figyelemre méltó, hogy az erre vonatkozó válasz az összes kauzális következtetési típus közül egyedül a Következtetések eloszlására volt hatással.

¹⁸⁰ Ehhez kapcsolódóan magyarázható a skizofrén személyek és a pszichiátriai szempontból egészséges csoport élet-történeteiben a kauzális koherencia összehasonlításának eredménye, mely szerint egyedül a fontos, jó személlyel kapcsolatban felidézett személyes narratívumok szándéokra utalásaiban volt különbség a két csoport között – a skizofrén személyek javára. Vagyis láthatóan ennél a célcsoportnál radikálisan különbözik a jó- és a rossz tárgyakhoz való kapcsolódás módja, és csupán az előbbi biztonsága hívja a szándékok megosztásának (fokozott) igényét.

Emocionalitás Kontroll skálájával rámutat az érzelmi szabályozás szerepére a fiktív világ történéseinek jelentésteli reprezentációjában. A nagyobb érzelmi instabilitással jellemezhető személyek védekezhetnek a felkavaró, megérintő ingerek ellen azzal, hogy korlátozottan létesítenek ok-okozati kapcsolatokat az események között. A szerzői szándéokra való következtetések szerepe a befogadás során a két csoport együttes eredményei alapján rajzolható ki: a skizofrén személyeknél a Számterjedelemmel járnak együtt negatívan, vagyis az alacsonyabb munkamemória-kapacitással bírók, akik feltehetően nehezebben követik a cselekményt, többször kísérlik meg kitalálni a mögöttes szerzői intenciót. A pszichiátriai szempontból egészséges csoportnál a BFQ Energia és Érzelmi stabilitás faktoraival való fordított irányú összefüggése a szerzői szándéokra való utalásnak szintén azt erősíti meg, hogy ez a fajta következtetés – személyiségbeli- vagy kognitív okokra visszavezethetően – a bevonódás elkerülésére szolgál. Ezek az eredmények kiegészítik Kreitler felsorolását az integratív esztétikai megértés gondolkodás- és személyiségbeli feltételeiről. Ő a mentális hajlékonyság, a hierarchikus strukturálás, az egyidejű figyelembevétel, más vélemények tudatosítása, valamint az autonóm részek integrálási képességét jelölte meg feltételként (Halász, 1980), saját vizsgálatunkban emellett – elsősorban a skizofrén csoport eredményei alapján – a környezet uralásának képességét, az érzelemszabályozást, és az értelmes életbe vetett hitet azonosítottuk.

Az eddig említett módszertani megszorítások mellett vizsgálatunkkal kapcsolatban általánosan is felvethető az a kritika, hogy az integráció mennyiben tükrözi az énbevonódást, és ennek későbbi, ritkább folyományát, a szelfmódosulást. Kuiken és mtsai (2004) a szelfimplikáció elnevezéseinek és különböző formáinak áttekintésekor éppen arra mutatnak rá, hogy a jelenség összetettsége ellenáll a koherens tárgyalás- és vizsgálat törekvéseinek. Az irodalom empirikus tanulmányozása ma is az előtt a kihívás előtt áll, hogy rendszerezze az énbevonódás különböző formáit, az olvasás során operationalizálja őket, és ezekhez kapcsolódva feltárja a szelfmódosító hatáshoz vezetőket, valamint kísérleti körülmények között mérhetővé tegye a szelf különböző aspektusainak megváltozását. Elképzelésünk szerint egy összetett, jó műalkotás befogadásakor létrehozott koherens reprezentáció nem egyszerűen – az érzelmi bevonódás nélküli – mentális hajlékonyság, és a megértéshez szükséges felszíni integrálási képesség mutatója,¹⁸¹ hanem a testi-érzelmi és mentális működések együttműködési koherenciájának lenyomata; bár különböző mértékben hozhatja ezeket mozgásba az esztétikai élmény revelatív jellegének megfelelően. Így az integrációt a szelfimplikáció egyik formájának tekintjük, ami bizonyos esetekben a személyiség módosulását is eredményezheti.

¹⁸¹ Ezt támasztja alá László (1998) félbeszakadt kísérlete is, melyben az újságcikkkel ellentétben az irodalmi műalkotást képtelenek voltak a vizsgálati személyek az instrukció ellenére felszínesen, bizonyos betűk előfordulásának azonosítása végett, olvasni. Emellett a szövegértés szituációs modellje, melyben a kontextualizált, kauzális következtetéseket is tartalmazó értelmezés a szövegvilág részletes, az olvasó mindennapi tapasztalatait is mozgósító reprezentáción alapul (Zwaan és Radvansky, 1998). Instrukciónkkal mi erre a fajta megértésre kértük a befogadókat.

Az első két vizsgálatban pszichés problémával élők olvasatainak elemzése kapcsán elsősorban arra voltam kíváncsi, hogy értelmezéseik és a befogadási folyamat eltér-e náluk az irodalomtudományi és művészetpszichológiai modellekben feltételezettől. Emellett vizsgáltam a mű kapcsán létrehozott reprezentáció integráltságát, ennek személyiségbeli és kognitív hátterét, és a műalkotás szelfmódosító hatásában betöltött szerepét. Az eredmények arra mutatnak, hogy a befogadás egyes állomásai ugyanazok súlyos, krónikus pszichiátriai probléma esetén is, azonban a jelentéskonstruálás folyamatának elindulása és fenntartása – a pszichiátriai szempontból egészséges csoportban a megismerési, és ezen belül a művészetbefogadási helyzetekben természetes módon „bekapcsoló” – kognitív és érzelmi folyamatok bizonyos működési szintjéhez kötött. A műalkotás szelfmódosító hatása egyik csoportban sem jelentkezett, csupán a mindennapi gondolkodás koherenciájának átmeneti kizökkenése. Eredményeinket egységes keretbe foglalná a befogadási folyamatnak a személyiség aktuális integráltságát mérő eszközön elért pontszám – a műalkotás értelmezésének elemzése – hatásának közvetlen megragadása – a személyiség integráltságának újbóli mérése kontinuum mentén való megrajzolása. Reményeink szerint a személyes élettörténetek mint az aktuális integráltság mutatói, illetve a versre felidézett emlék mint a hatás közvetlen megragadásának eszköze beemelése az esztétikai kutatásokba módszertanilag is hatékony lépés volt ezen cél felé.¹⁸²

A műalkotásról létrehozott reprezentáció integráltságának meghatározói

2004-es és 2009-es vizsgálatunkban tehát a személyiség koherenciájának függvényében vizsgáltuk az integrációs képességet az értelmezésekben egy fiktív világ felépítése kapcsán. Emellett az identitás formálódásának útját bemutató, formailag szorosan szerkesztett vers adásával igyekeztünk képet kapni a műalkotás esetleges személyiség-módosító hatásáról. Az interpretációkban az integráció azonban a szelfmódosító hatás kérdésétől függetlenül is központi helyen áll. Holland elméletében a DEFT-modell negyedik, transzformációs fázisában kap szerepet az értelmezés jelentéssel és koherenciával való felruházásaként (1975), Kamarás (2007) pedig azt hangsúlyozza a megértés verbális megformálásával kapcsolatban, hogy mindig előzetes léttapasztalaton alapul, és célja a rendteremtés. A kognitív művészetpszichológiában a befogadó koherenciára vonatkozó sztenderdjeinek elmélete (van den Broek és mtsai, 1995) mutat abba az irányba, hogy a kauzális kapcsolatok kialakításában a szövegfeldolgozás során figye-

¹⁸² Saját adatainkon a vers előtt elmondott élettörténetek, a versértelmezés, a versre felidézett emlék és az utána elmondott személyes narratívumok kauzális koherenciájának ismételt méréses varianciaanalízissel való összehasonlítása mutathatná a befogadási folyamat során az integráltság időbeli változását. Ehhez azonban érdemes még előzetes érvényességi vizsgálatokat végezni a narratívumok szerepéről az esztétikai válaszban.

lembe vegyék az egyéni koherencia-igényt. 2009-ben és 2010-ben végzett vizsgálatainkban a kauzális kapcsolatok számával mért integrációs képességet hasonlítottuk össze kérdőívekkel mért személyiségjellemzőkkel, és kognitív tesztek eredményeivel. Fő érdeklődésünk arra irányult, hogy milyen mértékig (melyik cselekményrészeknél) irányítja az integratív, oksági következtetéseket a műalkotás, illetve mikor lépnek be a befogadók egyéni tapasztalatai (személyiségvonások, kötődési élmények, élettörténet, munkamemória kapacitás). A befogadás folyamatjelleget elemzését – az előző vizsgálatoktól eltérően – a filmnézés közbeni online kommentárok és az utána adott, offline történet-összefoglalások (értelmezések?) összehasonlítása tette lehetővé. Ez a kísérleti elrendezés közvetlenül nem kínálja fel a szelfmódosító hatás vizsgálatát, azonban az integráció változásának kérdéséhez közvetetten (az online és offline szövegek kauzális kapcsoltságának összehasonlítása révén) szolgáltat adalékot. Ebben a kutatás-sorozatban nem a vizsgált személyek személyiség-koherenciája a csoportosító változó, hanem a befogadás alapját képező műalkotás szerkezeti koherenciája.

A harmadik vizsgálatban a *Múlt nélküli ember* c. film befogadása során adott kauzális válaszok megjelenését befolyásoló tényezőket vizsgáltuk. Feltételezésünk szerint a kognitív-narratív filmtudományi elméletek által kizárólagosan hangsúlyozott műstruktúra és a pszichodinamikus művészetpszichológia által előtérbe állított nézői személyiségjellemzők (ezen belül a pszichoanalitikus elméletek szerint a kötődési jellegzetességek) együttesen határozzák meg a befogadást. A filmnarratívum másodpercről-másodpercre történő követését lehetővé tevő kísérleti elrendezésünk azt a célt szolgálta, hogy a műalkotás válaszkiváltó hatását tudjuk regisztrálni, a személyekkel felvett narratív interjú, a személyiség- és kognitív tesztek pedig a nézők egyéni tulajdonságainak befolyását segítettek meghatározni.

A kauzalitásra vonatkozó nézői válaszok interkorrelációja a narratív elméleteknek, és specifikusan az adott filmnek megfelelő szekvenciális következtetési-mintázatot rajzolt ki, oksági kategóriánként egy-két – egyéni jellemzőktől függetlenül – kiemelkedő jelenettel. Összességében a film első három jelenete hívta elő a legtöbb oksági következtetést, hiszen a narratív elméletek szerint a történet elején alkotják meg a nézők értelmező hipotéziseiket, később ezeknek elvetésére vagy igazolására kevesebb energiát szánnak (Olson és mtsai, 1981). *A múlt nélküli ember* struktúrája is ezt a mintázatot követi: a film elején nem ismert a támadók motivációja, illetve az első két jelenetben kérdéses a támadás következménye, a hős további sorsának alakulása, ami vonzza a kauzális következtetéseket. A harmadik jelenet végére felvetődik az összes olyan cselekményszál (gyógyulás, romantikus találkozás, különköltözés), amit a film a továbbiakban kibont – méghozzá ez esetben jól ismert sémák mentén. A válaszok eloszlását így az is indokolja, hogy a negyedik jelenettől kezdve az előzmények teljes mértékben kielégítő magyarázatot adnak a következményekre, amikor van den Broek és mtsai eredményei szerint (1999) nincs szükség további kauzális következtetésekre. Az egyes

kategóriák eloszlásai illeszkednek az általános képbe, ugyanakkor tovább árnyalják azt: az első jelenetben volt a legtöbb cél-válasz a főszereplő és támadói szándékainak kitálása miatt, a második jelenet a szerzői szándékra való következtetésekben, illetve a következmény-válaszok tekintetében emelkedett ki. Ez utóbbiak a támadás következményeit regisztrálták, a szerzői szándékra való utalás erőteljes megjelenése a második és a harmadik jelenetben pedig valószínűleg a lassú, több jelenetre kiterjedő szettingnek, a hős sorsa feletti bizonytalanságnak tulajdonítható. A hatodik jelenetben, a film csúcspontján, ismét a következmény-válaszok száma emelkedik meg - a hős múltjának feltárásában döntő lépésnek számító rendőrségi azonosításra vonatkozóan.¹⁸³ A Következtetés kategóriában a narratív elméletek előrejelzése szerint alakult a sűrűsödési övezet: az első három jelenet emelkedett ki, ami a szettinget és a narrációba való átmenetet tartalmazza. Olson és mtsai (1981) szerint az olvasók ekkor fogalmazzák meg a további feldolgozást irányító általános hipotéziseiket, ami a saját jóslt eseményláncolatukat is magában foglalja. Az elemzés jól tükrözi, hogy a kauzális válaszok sűrűsödési pontjai illeszkednek a klasszikus narratívum dramaturgiai felépítéséhez, azonban nem minden jelenetnél irányítják az olvasók következtetéseit. Így csak részben támasztja alá a kognitív-narratív filmelmélet azon feltételezését, hogy kizárólag az elbeszélés által „küldött” jelzések döntőek a nézők azonnali interpretációs aktivitásában (Plantinga, 2008). Elvárásunk szerint a befogadás on-line mintáit pszichológiai tényezők is meghatározzák. Ennek kapcsán itt is a skizofrén és sine morbo csoport válaszainak személyiségkorrelátumaira vonatkozó specifikus feltételezésekkel éltünk: a Nyitottság személyiségvonás magasabb értéke és a nagyobb Koherenciaérzék több kauzális következtetésben nyilvánul meg, a bizonytalanabb kötődés, a külső kontrollós attitűd és a nagyobb munkamemória kapacitás pedig kevesebben. A Koherenciaérzékre vonatkozó hipotézisünk megerősítést nyert: a műalkotás online feldolgozása során az Előzmény kategória a Jelentésteliség faktorról mutatott pozitív együttjárást, ami arra utalhat, hogy aki a külvilág ingerei által támasztott megismerési követelményeket befektetésre és elköteleződésre érdemes kihívásként értékeli, az inkább fektet energiát abba, hogy az alakuló reprezentációban az aktuális események okait az előzményekben keresse.¹⁸⁴ Szintén elvárásainkat támasztotta alá a BFQ Nyitottság az új tapasztalatokra

¹⁸³ Olson és mtsai (1981) saját kísérleteik eredményei alapján arról számolnak be, hogy a befogadók a jólformált történetek esetében a csúcspontot azonnal felismerték, pedig nem volt kiszámítható a bekövetkezése, és integrálták reprezentációikba, ami az előzmény-következmény válaszok megnövekedéseként is jelentkezik.

¹⁸⁴ A csoport *Füst-értelmezésében* szintén megjelent az előzményekre való utalásnak az összefüggése a Jelentésteliség faktorról. A két eredmény együtt biztos alapot nyújt annak kijelentésére, hogy a koherens, jelentésteli értelmezésnek inherens része az események előzményeinek feltérképezése – vers és próza befogadása során egyaránt. Ez megfelel a szakirodalomban Graesser és mtsai (1994) azon állításának, hogy az előzményekre következtetés a szövegfeldolgozás során online, a lokális koherencia megteremtésének eszköze. Azonban megerősíti van den Broek és Gustafson (1999) arra vonatkozó figyelmeztetését is, hogy nagyobb erőfeszítést kívánnak, mint a következmény-válaszok, hiszen saját vizsgálatunkban megjelenésük függ az egyén arra vonatkozó személyes tapasztalataitól, hogy a körülötte levő ingerek értelmezésébe általában mennyi energiát hajlandó fektetni.

skála korrelációja a Következmény kategóriával. Ez az eredmény értelmezhető úgy, hogy az ismeretlen ingerekre nyitottabb személyek az események filmbeli történéseinek szélesebb skáláját képesek elfogadni, regisztrálni, mint a kevésbé nyitottak. A kötődési jellemzők a Szerzői szándékra való utalással függtek össze, azonban elvárásunkkal éppen ellentétesen: a kapcsolati szorongás skáláján magasabb pontszámot elérők többször léptek ki a fikció világából, hogy a mögöttes rendező elvre következtessenek. Ez összhangban van a szerzői szándék kategória *Füst-értelmezésekben* játszott szerepével, és új, originális eredmény a szakirodalomban, ahol ugyan Graesser és mtsai (1994) narratívumra adott következtetési típusaiban elkülönül a szereplők céljaira való utalásoktól, de nem közölnek rá vonatkozó további kísérleti eredményeket.

Szintén új irányban egészíti ki a szakirodalmat az online (filmnézés közbeni kommentárok) és offline (a film történetének összefoglalása, a versértelmezés és a versre felidézett emlék) koherencia-sűrűség összehasonlításának eredménye: Graesser és Weimer-Hastings (1999) alapján azt feltételeztük, hogy a kauzális következtetések összességében aktívabbak a befogadás után, mivel bizonyos típusai inkább az utólagos feldolgozás során tisztázódnak (pl. globális célokra következtetés), azaz az olvasás közbeni megértésben csak nagyon kis mértékben (28%) vesznek részt. Saját eredményeink nem támasztják alá ezt a feltételezést, az összesített kauzális pontszámokban nem volt különbség a kéttípusú feldolgozási mutató között, azonban az egyes kategóriák eltérései plauzibilis eredményeket adtak. Az előzmény és a következtetés tekintetében ugyanis az online kommentár, a következményben pedig a történet-összefoglalás tartalmazott több választ. Ez Magliano, Baggett és Graesser (1996) feltételezésével ellentétben a következtetések szerepét hangsúlyozza az online történetmegértésben, valamint megerősíti, hogy az előzményeket a koherencia-törés megelőzése érdekében online keressük (Graesser és mtsai, 1994). A következmény kategóriájával kapcsolatban szintén az első empirikus megállapításnak számít, hogy az offline reakciókban van több, hiszen eddig a következtetésekkel együtt kezelték őket (Graesser és mtsai, 1994).

A filmben ábrázolt történet leírásában az összes oksági kapcsolat száma a versre felidézett emlék kauzális koherenciájával járt együtt. Az offline mutatók ilyen konvergenciája Holland (1975), valamint Gyöngyösiné és Németh (2008) eredményeivel együtt felveti a befogadók személyes értelmezési stílusának megjelenését különböző műalkotások befogadása esetén, vagyis aki offline reprezentációját koherensebbre dolgozza, az több kauzális kapcsolatot épít be a történet összefoglalásába, és a mű hatására felidézett személyes emlékbe is. Ennek a vizsgálatnak az eredményeit a következő, a filmstruktúrát is változóként kezelő vizsgálattal együtt foglalom össze.

2010-ben két markánsan különböző kauzális struktúrájú filmmel végeztünk - a kísérleti elrendezést tekintve - az előzőnek megfelelő vizsgálatot. A két filmre adott kauzális válaszok összehasonlításával kimondottan a szerkezeti koherencia szerepét állítottuk problémafelvetésünk középpontjába. A Hasson-csoport eredményei alapján (2007)

azt feltételeztük, hogy a jólformált műalkotás jobban irányítja a nézői válaszokat,¹⁸⁵ azok több ponton interkorrelálnak. Vagyis a kevésbé koherens filmre adott kauzális következtetések inkább függenek össze személyiségjellemzőkkel.

A nézői válaszok sűrűsödése látszólag ellentmond feltevésünknek: a jólformált narratívumban megjelenő összesített kauzális következtetések csupán egy jelenetben tartottak össze, az utolsóban, ami azonban a filmdramaturgiának megfelelő kiugrás. A lineáris felépítésű narratívum egyetlen kérdést állít a középpontba, amire ekkor, a csúcspontonál kapunk választ, és a film címe is ekkor nyer jelentést. Az epizodikus szerkesztésű, felfejthető eseményláncolat és szándékrendszer nélküli film első három jelenetében volt magas a kauzális válaszok interkorrelációja, amit azonban sem a narratív elméletek, sem a film specifikus struktúrája nem magyaráz. Az első jelenetben feltételezésünk szerint a szetting-jellegnek és az epizód in medias res kezdésének tulajdonítható, a második és harmadik jelenetben pedig a bizarrság okozhatja, ami azonban a későbbi jeleneteket is jellemzi, mégsem generál azokban több oksági választ. Tehát bár számszerűen úgy tűnik, hogy a nemlineáris, inkoherens struktúra többször irányítja a következtetéseket, a kiemelkedések véletlenszerűek, leginkább a nézők elfáradásával magyarázhatóak.

A két filmre adott kauzális válaszok számának összehasonlítása azonban egyértelműen megerősíti feltevésünket, ugyanis az első filmben – a cél-következtetések kivételével – minden esetben több volt az adott kategóriába tartozó válaszok száma, mint a másodikban, vagyis a jólformált narratívum több oksági következtetést hívott. Ez van den Broek és mtsai (1995) eredményei alapján úgy is értelmezhető, hogy felkínálta az események részben elégséges magyarázatait, de azok nem voltak teljesen kielégítőek. A második filmben azonban formailag sokkal kevesebbszer merült fel az oksági kapcsolat, így kevesebb következtetést hívott elő. Ez azt is jelenti, hogy ezen eredmények alapján a jólformált narratívum jobban irányította az oksági válaszokat. Ezt a következtetést támasztja alá az az eredményünk is, hogy míg az első film oksági kategóriái összefüggenek a filmtörténet összefoglalásában megjelenő azonos kauzális kategóriákkal, ez az együtt járás nem jelentkezett a második film esetében. Vagyis a jólformált narratívum segíti a róla kialakított offline reprezentációt, míg az inkoherens nem.

Az online és offline mutatók összehasonlításakor az összevont kauzalitás kategóriában mindkét filmnél a történet-összefoglalásban volt több reakció, ami ez esetben alátámasztja Graesser és Weimer-Hastings (1999) eredményeit, szignifikáns különbség azonban csak az *Egy gyávaság története* c. filmnél jelentkezett. A cél-következtetések relatív (szószámmal arányosított) gyakorisága az *Egy gyávaság történetének* összefoglalásában volt szignifikánsan magasabb. Mindkét filmnél az offline reakcióban volt több következmény; ez utóbbi eredmény megegyezik a *Múlt nélküli emberre* adott válaszmintázattal.

¹⁸⁵ A jólformált narratívumok kritériumait *A történetek strukturális tulajdonságaként felfogott koherencia* c. alfejezetben tárgyaltuk részletesen.

Az online következtetések személyiségjellemzőkkel való összefüggése az első és második filmben is elsősorban a BFQ Nyitottság faktorának pozitív szerepére mutatott rá a befogadásban, ami gyakran felbukkanó eredmény a szakirodalomban (ld. pl. Furnham és Chamorro-Premuzic, 2004; valamint Kuiken és Miall, 2004). Az első filmnél emellett a Következtetés kategória járt együtt pozitívan az Emocionális kontroll személyiségvonással, vagyis akik inkább képesek az érzelmeiket új ingerek befogadása-kor is szabályozni, azok többször adtak az aktuális filmeseményekkel kapcsolatban azok jövőbeli kimenetelére vonatkozó válaszokat. Ez az eredmény a befogadók személyiségjellemzői felől specifikálja az online következtetések megjelenésének feltételeit, melyeket a szöveg tulajdonságai felől Zwaan és Radvansky (1998) gyűjtött össze.¹⁸⁶ Az online kommentárok minden oksági kategóriában magas pozitív együttjárást mutattak a két film között, ami az offline reprezentációk után az online feldolgozásban is a személyek egyéni kognitív következtetési stílusára utal. A nyitottabb, érzelmileg kiegyensúlyozottabb személyek ingertől függetlenül több oksági választ adnak a jelentéskérés során.

A megértés és élmény elválaszthatatlanságát a befogadás során például a *Negyedik szakasz: neuropszichoanalitikus irodalomkritika* c. alfejezetben is részletesen tárgyaltuk. Ebben a vizsgálatban lehetőségünk nyílt arra, hogy ezek összefüggéseit empirikusan is ellenőrizzük. Az első filmnél azok a személyek, akiknek az érzései kevésbé lettek negatívak a film hatására, több előzményre következtettek a film befogadása során, és több előzményt foglaltak bele az offline történet-leírásba. Ez illeszkedik a skizofrén személyeknél kirajzolódó összefüggéshez az előzmények és az érzelmi kontroll között, vagyis azok képesek az eseményeket integrált cselekményhálóba szervezni, akik jobban uralják pozitív és negatív érzelmi állapotaikat egyaránt. László és Fülöp (2007) biztosan kötődő személyek közepes érzelmi bevonódására és a legszélesebb érzelmi skála átélésére vonatkozó eredményeivel összhangban az előző összefüggések mellett az első film összefoglalásainak összesített kauzális kapcsoltsága azoknál volt magasabb, akik kisebb pozitív érzelmváltozást tapasztaltak a film hatására. Vagyis a megértés az egyén szempontjából optimális szintű érzelmi bevonódás mellett a legteljesebb. Erre utal Cupchik is (2006), amikor az alkotás és befogadás közös központi elveként a határtalan összeolvadás nélküli maximális bevonódást tartja. Az első film történetének leírásában a szereplők szándékainak száma emellett pozitívan korrelált az Empátia-kérdőív Empátiás törődés faktorával, vagyis akik a hétköznapiakban jobban aggódnak másokért, azok több szándékot tulajdonítottak egy fiktív cselekmény összefoglalásában a szereplők-

¹⁸⁶ Az 1960-es években Squire (1964) vetette össze novellák olvasása közbeni reakciókat, illetve a megértés elakadásait középiskolás diákok CPI kérdőíven elért pontszámaival. A hipotézisek, online következtetések könnyedsége egyfajta gyakorlati intelligenciával függött össze, ami a gondolkodó és egyben leleményes, találékony személyeket jellemezte. Lányok esetében a konstruktív interpretációk gyakorisága pozitívan korrelált a Dominanciával és a Felelősségtudattal.

nek. Mindkét filmtörténet összefoglalása esetén magas együtt járást találtunk a következmények száma és a Kapcsolati Szorongás között. Vagyis akik bizonytalanabbak partnereik viszonzását illetően intim kapcsolataikban, azoknak inkább igényük az események következményeinek számba vétele egy fiktív történetben is.

Ezek alapján elvethetjük azt az általános feltevést, hogy a főhős epizódyszerűen egymáshoz kapcsolódó cselekedeteinek motivációját kiiktató filmstruktúra aktívabb következtetési folyamatokat kíván a nézőtől, így az oksági reprezentációt nagyobb mértékben határozzák meg a befogadó személyiségjellemzői. Sokkal inkább az a kép rajzolódik ki, hogy az online befogadást az összetett, új ingernek számító műalkotások esetén általánosságban a Nyitottság személyiségvonás és az érzelmi szabályozás képessége határozza meg, míg a történet-összefoglalásban az implicit kapcsolati mintázat, és az ettől nem független film közben átélt érzelmek befolyásolják a koherencia-következtetések megjelenését. Ez részben ellentmond Farkas (1998) eredményeinek, melyek szerint festmények megítélésénél a képi narratívum iránti igény negatív összefüggést mutatott az esztétikai nyitottsággal, és pozitívat az impulzivitás, izgalomkeresés személyiségjellemzővel. Saját kutatásunkban a második film narratív formája volt a klasszikus történet szerkezethez képest fellazultabb, mégis a nyitottság személyiségvonás dominálta pozitívan a befogadást, a következtetések megjelenését, és nem találtunk együtt járást a BFQ Impulzivitás kontroll skálájával. Lehetséges kutatási irány a továbbiakban az esztétikai preferenciát vizsgáló irodalomban gyakran előforduló szenzoros élménykeresés és a történet szerkezeti koherenciája közti kapcsolat feltárása. Emellett érdekes lenne a diszkrét vonások helyett több, az esztétikai befogadással együtt járó személyiség- és kognitív jellemző alapján személyiségkonstellációkat felállítani, és azok összefüggéseit vizsgálni különböző narratív szerkezetű műalkotásokkal. Már az 1960-es években erre tett javaslatot Squire (1964), aki a befogadás közbeni asszociációk és a rugalmasság, intellektuális hatékonyság, belátás és tág érdeklődés tulajdonságai között talált összefüggést, illetve Rawlings és mtsai (1998), aki egy olyan tágabb kreativitás/preferencia gyűjtőkategória felállítását kísérte meg, mely magában foglalja a komplexitás-preferenciát, a kellemes populáris zene elutasítását, és a divergens gondolkodást. Ezt a gyakorlatot követi Miall és Kuiken (1995) fenomenológiai alapú irodalombefogadás vizsgálati módszere, melynek során egyes irodalmi művekre adott választípusokat igyekeztek elkülöníteni. Ez esetben tehát az olvasási módok a közvetítő változók a befogadói élmény és a személyiségkonstellációk közt. 1995-ben egy mérőeszközt is szerkesztettek, Irodalmi Válasz Kérdőív (LRQ) néven, mely 68 kérdés mentén méri a személyek irodalmi olvasáshoz való általános hozzáállását. Ezután minden egyes további vizsgálatban a kérdőív skáláit (Belátás, Empátia, Képzeleti élénkség, Pihentető elmerülés (Leisure Escape), Szerzőre koncentráció, Történet-vezérelt olvasás és az Irodalmi értékek elutasítása) korreláltatják más személyiség- és gondolkodási stílust mérő tesztekkel. Eredményeik szerint a szelfmódosító élmények átéléséhez leginkább

a Belátás skála áll közel, ami az Én szolgálatában álló regresszió képességével függött össze. A szerzők ezt a fajta olvasást az én-tudatosságot növelő bevonódásként írták le, amit az olvasás során egyszerre jellemez regresszív és integratív gondolkodás. Ez a skála a magas Empátia, Képzelti élnétség és Pihentető elmerülés skálákkal együtt egy Átélésnek elnevezett magasabb rendű faktorba illeszkedik, ami robosztus együtt járást mutat az Abszorpció képességével, és a befogadó érzelmileg és kognitívan egyaránt elkötelezett, jelentés kereső magatartására utal. A másik faktor, Irodalmi Megértés, a Történet-vezérelt olvasást és az Irodalmi értékek elutasítását foglalja magában, amit a cselekmény koherenciája iránti érzékenység és a specifikusan irodalmi forma komplexitása iránti érdektelenség magas pontszáma jellemez. Ez nem jár együtt az Abszorpcióval, és fordított összefüggést mutat a szöveg elaboratív feldolgozásával; a szerzők értelmezésében a tradicionális értékek és morális implikációk iránti elkötelezettség határozza meg.¹⁸⁷ A szerzővel való intenzív foglalkozás ez esetben is a két fő faktoron kívül helyezkedett el, azonban mérsékelten korrelált az abszorpcióval. Saját eredményeink csak részben vethetőek össze ezekkel a kutatásokkal, annyi azonban első ránézésre is nyilvánvaló, hogy az általunk alkalmazott instrukció, és a kauzális következtetések vizsgálata ebben a tipológiában a Történet-vezérelt olvasáshoz tartozik, amelynek során nem várható magas énbevonódás és transzformációs élmény. A szerzők későbbi vizsgálataiban másfajta válasz-felosztással is találkozunk (Ellenállás az olvasásnak, Érzelmi bevonódás, Cselekménnyel kapcsolatos bizonytalanság és Esztétikai koherencia ld. Miall, 2006), ami a koherenciát és a kauzalitást más reakciókkal és személyiségjellemzőkkel sorolja egy klaszterbe. Itt az érzelmi bevonódás kapcsán hangsúlyozott, hogy a válaszok sok esetben a szereplők cselekedetei nyomán jelennek meg. A cselekménnyel kapcsolatos bizonytalanság a szereplők érzéseire és motivációira terjed ki elsősorban; a kérdések magas száma azonban egy általános érdeklődést, és nagyobb tetszést sugallt az olvasók részéről. Ezekben a kategóriákban tehát az érzelmi élmény és a cselekményfókusz már nem zárja ki egymást. Saját szempontunkból a leginkább releváns az utolsó klaszter, melyben domináns a szereplők gondolataira való következtetés – abban az esetben is, ha nem humán karakterek (!) állnak a középpontban – így az egész történet átleltésítése, egységes hangulati keretbe foglalása. Egyedül ezek az olvasók kísérelték meg összefüggő szimbolikus jelentéshálóba szőni az előzményeket (itt gyakran utaltak a szereplők feltételezett vonásaira), a következményeket és a saját következtetéseiket. Ebben a kategóriában a koherencia leírása nagyon közel áll az általunk képviselt elképzeléshez: egy eseményláncolat kiépítése, melybe a szereplők jellemzése, érzései, céljai is beletartoznak, ami lehetőséget ad egy globális, szimbolikus jelentés elvonatkoztatására.

¹⁸⁷ Megjegyzendő, hogy az olvasási típusok gyakorisági vizsgálata a jelentésvezérelt, belátást kereső befogadókat csupán 5%-ban azonosította a történet-vezérelt típus egyértelmű fölénye mellett (Miall, 2006), ami egybevág Kamarás (2007) eredményeivel. A szerzőpáros szintén használt offline mutatókat is az esztétikai válasz kutatása során, melyekben már gyakoribbak voltak a globális jelentés megragadásának kísérletei, azonban itt is minden esetben személyes érdeklődés vezette ezeket a következtetéseket.

A történetekre adott reakciókban a koherencia és az okság, illetve az érzelmi reflexiók összetartására más vizsgálatok is felhívták a figyelmet. Segal és mtsai (1993) egy széles körben használt intelligencia-teszt történet-összerakási feladatokon kértek hangos beszámolókat a személyektől: elemzéseik alapján az epizód-integráció mutatója pozitívan függött össze a TAT okság, komplexitás és érzelmi befektetés mutatóival egyaránt, amit a szerzők úgy értelmeztek, hogy egy koherens történetnek tartalmaznia kell az események bekövetkezésének hihető magyarázatait, részletes leírást kell adnia a szereplőkről, és érett, kölcsönös érzelmeken alapuló kapcsolati reprezentációt kell tükröznie. Squire (1964) saját kutatása legoriginálisabb eredményének tartja az intellektuális alapú irodalmi értékelés és az érzelmi alapú énbefonódás magas együtt járását a műalkotásokra adott válaszokban. Értelmezése szerint a bevonódott olvasók intellektuálisan is elemzik a műalkotás azon formai-tartalmai részeit, melyekre személyes válaszokat adtak. Mivel a hangos gondolkodás módszerével gyűjtötte adatait, a szerző a reakciók idői mintázatát is elemzi: az irodalmi mű értékelései a jegyzőkönyvek elején és végén, az érzelmi válaszok pedig középen sűrűsödtek. Ez a mintázat alátámasztja Holland DEFT-modelljét, ellentmond azonban Larsen és Seilman eredményeinek, melyekben az énbefonódás a szövegfeldolgozás elején volt a legaktívabb, amíg az olvasók kialakították értelmezési keretüket (Halász, 1996).

Saját vizsgálatunk az érzelmi élmények és az oksági következtetések összefüggését erősíti meg, és specifikálja: a kauzális kapcsolatok létesítése a cselekménykövetésben általánosságban közepes érzelmi bevonódással járt együtt, ezen belül az előzmények az érzelmi kontroll erősségével függtek össze, a következmények pedig a biztonságra törekvéssel. Adataink feldolgozottságának jelenlegi szakaszában azonban nem tudunk következtetéseket megfogalmazni az egyéni oksági értelmezések, érzelmi válaszok, illetve az énbefonódás időbeli mintázatáról. Ugyancsak elvégzendő feladataink közé tartozik a koherencia operacionalizálásának kiterjesztése az okság mellett a koreferencialitás és az érzelmi minőség együttes figyelembe vétele felé. Ezek együttes vizsgálata annál is égetőbb, mivel elméleti szinten már közhelynek számít az esztétikai válaszban a gyors érzelmi válaszok (melyek érzelmekkel és célokkal rendelkező élőlényként kezelik a műalkotást) és az intellektuális értelmezés összefonódása (ami tárgyiasítja, okok és hatások keretében élettelenként jeleníti meg a művet) (Holland, 2010), empirikusan azonban kevés vizsgálat tudja ezeket egyszerre kezelni, és egymásra vonatkoztatni. Saját vizsgálatunkat ebből a szempontból úttörőnek tartjuk.

Általános megvitatás: vizsgálataink tanulságai és újszerűsége

A koherencia, integráltság fogalmának az esztétikai élmény vizsgálatába történő beemelése első két vizsgálatunkban azt a célt szolgálta, hogy empirikus ellenőrzés tárgyává tegyük a pszichoanalitikus befogadás elméletek egymásnak ellentmondó állításait: a személyes olvasatban a befogadó identitásának lenyomata jelenik meg, vagy az esztétikai élmény transzformatív funkciót tölthet be a befogadó integritásának növelése által. Az irodalmi válasz empirikus kutatásában egyedülállónak számít pszichés problémával élők olvasatainak módszeres vizsgálata, a részleges azonosulás, elakadt befogadási folyamat középpontba állítása pedig a terület legaktuálisabb kérdéseit veti fel. Skizofrén személyek befogadásának vizsgálata a személyiség- és kognitív pszichológia számára is értékes lehet, hiszen olyan képességek szükséges működtetésére világít rá a műalkotások értelmezése során, amik a pszichiátriai probléma nélkül élő csoportban a mindenkinél meglevő, bármikor bevezethető kognitív eszköztár részei (ld. Gerrig, 1993).

Ugyancsak nincs ismeretünk olyan vizsgálatokról, melyek az esztétikai befogadás személyiségbeli háttérváltozójaként élettörténeti epizódokat alkalmaznak. Annak ellenére, hogy a reprezentáció-közponú narratív pszichológiai elméletek megengedik ezt, a személyes történetek nyelvi-formai felépítésének egyéni változatai és a személyiségjellemzők összefüggéseiről egyre több kísérleti eredmény áll rendelkezésre, és magasabb ökológiai validitást ígér a fiktív narratívumok befogadását az általuk előhívott személyes történetek és önéletrajzi epizódok jellegzetességei felől közelíteni.

A pszichiátriai szempontból egészséges csoporttal végzett vizsgálataink a jelentésalakítás során online végbemenő kauzális-integrációs képességre fókuszáltak olyan integratív elméleti és módszertani keretben, melyben a műalkotások szerkezeti-narratív tulajdonságait és a személyes jellemzőket egyszerre tudtuk figyelembe venni. Törekvésünk egyedülállóságát egyfelől az adja, hogy filmek befogadása során vizsgáltuk az oksági következtetéseket, másfelől pedig az, hogy a szövegfeldolgozás irodalmában felgyűlt eredményeket a személyiség- és kognitív eltérések felől tudjuk kiegészíteni. Ennek megfelelően a kauzális válaszok eloszlása vizsgálatunkban részben megerősítette a narratív filmtudomány feltevéseit arra vonatkozóan, hogy a műalkotás egyes pontjai – a történet szerkezetnek és a film sajátos formanyelvének megfelelően – irányítják a nézők válaszait, azonban arra is rámutatott, hogy az online feldolgozást személyiségjellemzők is meghatározzák. Minden vizsgálatunkban kiemelkedett az új ingerhez való alkalmazkodásban a nyitottság és a jelentésteliség szerepe, illetve a saját védekezési stratégiák működtetésekor az érzelemszabályozás megfelelő szintjének jelentősége. Az előbbi kapcsán az irodalomtudomány is azt az általános állítást fogadja el, hogy „...műalkotást befogadva tehát annak elismerését is jelenti, hogy amit befogadunk, abból a másság beszél... Az erre a másságra való nyitottság az alapvető feltétele az esztétikai magatartásnak is.” (Kulcsár Szabó, 1987, 434. o.) Az érzelemszabályozás képessége

pedig a pszichoanalitikus elméletek szerint az első tárgykapcsolatok talaján alakul ki a gondozó válaszmintázati adekvátságának és kontingenciájának függvényében. Nem véletlen, hogy kutatásunkban a szerzői szándékra való következtetések és a következmények rögzítése kapcsán megjelent a kötődési jellegzetességek válasz-irányító szerepe.

Általánosságban a bemutatott vizsgálatok megerősítették azt a feltevést, hogy a korai kapcsolati tapasztalatok szerepet játszanak az esztétikai élmény átélési képességében; abban a módban, ahogyan a műalkotáshoz mint tárgyhoz (fontos Másik) kapcsolódni tudunk, ahogy beengedjük saját élményvilágunkba a fiktív világban megjelenő történéseket. Így kutatásaink empirikusan is bizonyították Alcorn és Bacher (1985) azon feltevését, mely szerint a hollandi és a tárgykapcsolati modellek integrálhatóak. Emellett arra tettünk kísérletet, hogy a pszichoanalitikus modellek előrejelzéseit ütköztessük, és egységes kísérleti elrendezésben vizsgáljuk a kognitív és a személyiség mérésének kérdőíves hagyományaival. A szövegfeldolgozás kognitív irodalmában a szerzői szándékra és a következményre vonatkozó eredményeink önmagukban is elsőnek számítanak, és tovább árnyaltuk az online és offline reprezentációs mutatók kauzális kapcsoltságának eltéréseit is. A személyiségpszichológia felől pedig rámutattunk a Nyitottság vonása mellett az Érzelemszabályozás és a Koherenciaérzék szerepére az esztétikai élményben. Elméleti és módszertani eklekticizmusunk azzal az előnnyel is jár, hogy - a kauzális következtetések és a korai kapcsolati és érzelmi élmények összefüggései alapján - lefektettük annak az empirikus alapjait, hogy az oksági következtetéseket az integráció részeként a szelfimplikáció típusai közé sorolják.

A műalkotás személyiségre gyakorolt integratív hatásának ellentmondó eredményei (az első vizsgálatban valószínűsíthető az integratív hatás, a másodikban nem jelentkezik egyik csoportnál sem) további tisztázást igényelnek, bár így is beilleszthetőek azok közé a kísérleti tapasztalatok közé, melyek azt hangsúlyozzák, hogy az irodalom – kivételes, katarikus élményektől eltekintve – nem a személyes értelmezés által hat; szükség van az értelmezés értelmezésére is, vagyis annak tudatosítására, hogy a műalkotásra adott egyéni válasz hogyan függ össze a befogadó élettörténetével, korai tapasztalataival, személyiségjellemzőivel (Kris, 1952). Jauss szavaival (1999): „Végül az esztétikai tapasztalat egy esztétikai identitás kialakításának folyamatába is bevonható, abban az esetben, amikor az olvasó esztétikai tevékenységét saját alakulására való reflexiókkal kíséri.” (176–177. o.).

Az esztétikai identitás vizsgálatában eredményeink alapján integrált, eklektikus módszertant javasolunk, amely több szinten képes az érzelemszabályozás, a koherens jelentés kialakítására törekvő gondolkodás és a leginkább privát, személyes tapasztalatok figyelembe vételére. A pszichoanalízis, a személyiségpszichológia kérdőíves hagyománya és a narratív pszichológia termékenyen találkozhat az én és a másik határán mozgó történetek vizsgálatában: a másságot képviselő fiktív műalkotások, a tárgykapcsolat lenyomataként is kezelhető interpretációk és az élményeket folyamatosan rendszerező élettörténeti narratívumok szövegeinek több szintű elemzésében.

Mindazonáltal az összetett módszertan komplex tárgyat kíván: a művészetbefogadás pedig éppen ilyen jelenség. A filozófia kezdetei óta az érdeklődés középpontjában áll az irodalmi szövegek hatása, emberformáló karaktere, a szép műalkotás jellegzetességei, a 19. század óta pedig az egyéni műélmény és pszichológiai háttere. Áttekinthetetlen méretű tudás gyűlt össze róla, ami egyre specifikusabb kérdéseket hív elő. Az egyik aktuális kihívás mindenképpen a befogadási folyamat időben kibomló természetének, az irodalmi tapasztalás adott pillanatban összesűrűsödő – változékony – meghatározóinak, mint például a személy dinamikus, énszerveződési mintázatainak, a feladatnak és a szociális helyzet kívánalmainak leírása (Gibbs, 2011). Kamarás (2007) a (poszt)modern énelméletek kapcsán azt a problémát is felveti, amire a mai esztétikai kutatásoknak választ kell adnia, hogy vajon ugyanaz az énünk olvassa-e a különböző műveket, vagy a más és más könyvek más és más énünket hívják elő, erősítik, vagy éppen rengengetik meg? Az is a művészetpszichológia közhelye mára, hogy a befogadást befolyásoló különböző tényezők eltérő mértékben játszanak szerepet a befogadás különböző dimenzióiban, például a világnézet és az értékrend erőteljesebben befolyásolja az értelmezést, mint a hatást (Kamarás, 2007). Az általunk vizsgált integráció, ami valószínűleg a hatás oldaláról a kognitív abszorpcióhoz áll legközelebb, Tan (2010) szerint inkább az értékelésre, a tetszésítéletekre hat.

A koherencia többszintű jelenléte a befogadásban: az esztétikai élmény modelljeinek új generációja

A Bevezetőben kiemeltem, hogy nem célja munkámnak egy új befogadás elmélet felállítására, csupán a meglévők közül elsősorban a pszichoanalitikus és narratív elméletek párbeszédbe állítása, és predikcióik empirikus ellenőrzése. A befogadás és a koherencia kapcsolatának elemző áttekintése és vizsgálati eredményeink alapján azonban a következő megállapítások körvonalazódtak: valószínűsíthető, hogy a befogadás során az integráció nem homogén jelenség, hanem legalább két – egymással összefüggő – szinten van jelen. A felsőbb szinten, Holland DEFT-modelljében a transzformáció szakaszában (1975) és a narratív szövegfeldolgozás kauzalitás vizsgálataiban (Trabasso és van den Broek, 1985) leírt magas szintű kognitív működés, mely a beérkező, nehéz, új ingerek feldolgozását, megértését, egyéni tapasztalatok közé integrálását végzi, és személyes igénytől függően alakít ki koherensebb és kevésbé koherens reprezentációkat az eseményekről. Emellett azonban részt vesz a korai kapcsolatok által meghatározott, automatikus hangolódási (rezonálási) képességben is, amely a befogadás legelső szakaszában a testi, érzelmi és robusztus értékelési folyamatok szinkronizált működését biztosítja a tárgyjal való találkozás után. Ezt a korai komplexitás és rendezettség-észlelést, és az érzelmi válaszok alakulásában játszott szerepét hangsúlyozza Cupchik (2006) is empirikus eredményei alapján.

Az abban való hit, és így annak megengedése, hogy egy külső ingerrel való találkozás pozitívan szabályozza a szelfet az elsődleges gondozó kontingens, a csecsemő igényeire hangolt szabályozó működésével szerzett tapasztalatok talaján formálódik. Ez a befogadás során globális motivációs komponensként jelentkezik, abban, hogy érdemes-e az ingerfeldolgozásba energiát fektetni, fel tudja-e személyes jelentéssel és értelemmel ruházni a tárgyat az olvasó/néző, vagyis hogy a tárgy tud-e neki új jelentéseket kínálni. Holland (2010) legutolsó, neuropszichoanalízisen alapuló irodalmi befogadás-modelljében ez a szint az emlős agyban található preverbális szintetizáló és világ-építő képességeknek felel meg, melyek szoros kapcsolatban vannak az érzelmekkel. Kuiken felfogása szerint (2012, személyes közlés) maga a befogadás nem szövegfeldolgozás, hanem észlelés alapú érzelmi ráhangolódás a műalkotásra, melynek legkorábbi állomása az ágenciát mozgósító, külső és belső differenciálása előtti érzékelés. Ez Stern (2010) elméletében az én és a tárgy térben lokalizált szétválása előtti bontakozó szelférzet módozatának felleltethető meg, amikor az egyes észleletek konvergenciája biztosítja a természetes létezést. Már Lesser (1967) szerint is éppen arra képes az irodalmi nyelv – rétegzettségé révén –, hogy a legkorábbi élményregisztrálási módhoz vigyen újra közel konkrét, szenzoros minősége által, mely ugyanakkor a valóságnál strukturáltabb és harmonikusabb (ez már a koherencia másik szintjét is magában foglalja), így a felnőtt életében segítséget nyújt az én integratív tevékenységében. A modern pszichoanalitikus, neuropszichológiai és fenomenológiai elméletek szerint emellett létezik az alakulás, kibomlás, alkotás érzékelésének gyógyító szintje a befogadás során, melynek révén az egész személyiség „koherensebb és folytonosabb” lesz. A művészetnek ez utóbbi képessége Alcorn és Bracher (1985) elképzelésének megfelelően szelfmódosító hatást eredményezhet.

A továbblépés irányai

A művészetterápiák gyakorlati célú kérdéseinek fényében kutatásunk további lépése a koherencia két szintje közti kapcsolat pontosabb meghatározása, illetve egy hosszabb, széles érzelmi és formai környezetet biztosító terápiás folyamat ösztönzése, melyben a befogadó megtapasztalhatja saját rezonanciájának természetét, átélheti a ráhangolódás és a tartalmazás élményét, ami beindíthatja a személy reprezentációs modelljeinek átgondolását és átdolgozását (Target, 1998). Ez azonban törekvéseink végpontja. Közvetlen feladataink az oksági értelmezések, érzelmi válaszok, illetve az énbevonódás időbeli kibomlásának, és együttmozgásainak vizsgálata, ennek kapcsán pedig az esztétikai válaszok gyűjtésének és feldolgozásának módszertani fejlesztése. Emellett a személyes történetek szerepének leírása a reakciókban, valamint a személyiségkorrelátumok körének módszeres bővítése, pl. az énhatékonyság és környezet feletti uralom, illetve a kockázatvállalás vonásainak bevonásával. Mindezek mellett a műalkotás oldaláról továbbra is érdeklődésünk középpontjában áll a narratívum szerkezeti koherenciájának szerepe a befogadók esztétikai élményében.

Köszönetnyilvánítás

Hálával tartozom a dolgozat elkészültéért témavezetőimnek, Erős Ferencnek és László Jánosnak. Nemcsak szakmai inspirációjukat és támogatásukat köszönöm, hanem türelmüket, és a nehéz helyzetekben mutatott konstruktivitásukat is.

Bókay Antalnak és Tényi Tamásnak köszönöm, hogy bevontak kutatásukba, ami segített megtalálni az elmélet alkalmazását. Valamint Kovács András Bálintnak a vizsgálatunk előkészítésével töltött hosszú közös gondolkodást.

Ez a dolgozat egészen más volna az Albertai Egyetem Irodalompszichológiai kutatócsoportjában való egyéves intenzív részvétel nélkül. Őszintén hálás vagyok Don Kuikennek, David Miallnak, Paul Campbellnek és Ben Zalkindnak az együtt töltött időért, inspirációjukért, észrevételeikért. Nem találkoztam volna velük a Wirth Intézet ösztöndíja nélkül.

Bálint Katalinnak köszönöm a módszertani továbbgondolásokat, Kékesi Márknak és Nagy Tamásnak pedig a statisztikai elemzésekben nyújtott segítséget. Szele Éva fáradhatatlansága a végső formába öntésben ugyancsak sok erőt adott nekem is.

Köszönöm minden résztvevőnek a vizsgálatokban való közreműködést, nyitottságukat, őszinte véleményüket. És a befogadási jegyzőkönyvek elemzőinek kitartásukat. Hálás vagyok a PTE Pszichológia Doktori Iskolának a kutatások elvégzéséhez nyújtott anyagi támogatásért.

Ez a dolgozat nem jött volna létre férjem türelme és támogatása nélkül, így elsősorban neki ajánlom munkámat.

Felhasznált irodalom

- Alcorn, M. W., & Bracher, M. (1985). Literature, Psychoanalysis, and the Re-Formation of the Self: A New Direction for Reader-Response Theory. *PMLA*, *100*(3), 342–354.
- Alcorn, M. W. (1994). Self-Structure as a Rhetorical Device: Modern *Ethos* and the Divisiveness of the Self. In *Narcissism and the Literary Libido. Rhetoric, Text and Subjectivity* (pp. 29–61). New York: New York University Press.
- Allen, R. (2008). Psychoanalysis. In P. Livingston, & C. R. Plantinga (Eds.), *The Routledge Companion to Philosophy and Film* (pp. 446–455). Taylor & Francis Routledge.
- Androutsopoulou, A., Thanopoulou, K., Economou, E., & Bafiti, T. (2004). Forming criteria for assessing the coherence of clients' life stories: a narrative study. *Journal of Family Therapy*, *26*, 384–406.
- Angus, L. E., & McLeod, J. (2004). Preface. In *The Handbook of Narrative and Psychotherapy* (pp. ix-xii). Michigan: Sage.
- Antonovsky, A. (1979). *Health, Stress and Coping*. San Francisco: Jossey-Bass Inc.
- Antonovsky, A. (1987). *Unravelling the Mystery of Health: How People Manage Stress and Stay Well*. San Francisco: Jossey-Bass Inc.
- Arciero, G. & Guaidano, V. F. (2000). Experience, explanation, and the quest for coherence. In R. A. Neimeyer, & J. Raskin (Eds.), *Constructions of Disorder* (pp. 91–103). Washington DC: American Psychological Association.
- Baerger, D. R., & McAdams, D. P. (1999). Life Story Coherence and its Relation to Psychological Well-Being. *Narrative Inquiry*, *9*(1), 69–96.
- Bagdy, E. (2000). Fejlődéslélektan az életfolyamaton át. *Pszichoterápia*, *IX*. (augusztus), 263–278.
- Bailey, H. & Zacks, J. M. (2011). Literature and event understanding. *Scientific Study of Literature*, *1*(1), 72–79.
- Bal, M. (1998). Látvány és narratíva egyensúlya. *Narratívák 1*. Budapest: Kijárat Kiadó, 155–182.
- Bálint, K. (2011). A filmszereplő tekintete: a belső fokalizáció befogadáslélektani hatása. *Imágó Budapest*, *1*(3), 77–94.
- Bálint, K. (2012). *A mozinézői válaszokat meghatározó narratív és személyiségtényezők (A fokalizációs stratégia és a kötődési jellemzők hatása a filmszereplőre vonatkozó nézői válaszok mintázatára)*. Doktori disszertáció, PTE, Elméleti Pszichoanalízis Doktori Iskola.
- Bálint, K., Papp-Zipernovszky, O., & Kovács, A. B. (2010). *Featuring the Film Viewer: Free Associations During Short Fiction Films*. 27th International Literature and Psychology Conference, Pécs.

- Baráth, Á. (1996). A zene és költészet „gyógyító” hatásai. Egy komplex „művészet-terápiás” kísérlet vázlata és eredményei. *Pszichoterápia, május*, 177–182.
- Barclay, C. R. (1996). Autobiographical remembering: Narrative constraints on objectified selves. In D. C. Rubin (ed.), *Remembering our past* (pp. 94–125). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bárdos, J. (2006). A befogadás pszichológiája és a belső beszéd az orosz filmelméletben. In A. Sciacovelli (szerk.), *Esszék, tanulmányok és egyéb írások Hoffmann Béla tiszteletére* (309–318). Szombathely: Savaria University Press. Letöltve: 2011. november 5. <http://bardosjudit.hu/attachments/belsobeszed.pdf>
- Bárdos, Gy. (2011). *Az egészség zavarai – egy rendszerszemléletű pszichofiziológus gondolatai*. MPT, XX. Országos Tudományos Nagygyűlése, Grastyán Endre emlékelőadás.
- Baumeister, R. F. (2003). Hogyan lett probléma az „én”? In V. Komlósi A., Nagy J. (szerk.), *Énelméletek. Személyiség és egészség. Szemelvények az én lélektani kutatásának irodalmából* (147–176. o.). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Bengtsson-Tops, A., Brunt, D., & Rask, M (2005). The structure of Antonovsky’s sense of coherence in patients with schizophrenia and its relationship to psychopathology. *Scand. J. Caring Sci.*, 19, 280–287.
- Berlyne, D. E. (1995). A kollatív változók. In Farkas A. (szerk.), *Vizuális művészetek pszichológiája I.* (23–51. o.). Szöveggyűjtemény. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Berman, E. (1997). Something There Is That Doesn’t Love a Wall. *Psychoanalytic Dialogues*, 7, 641–650.
- Berman, J. (1990). *Narcissism and the novel*. New York and London: New York University Press.
- Bersani, L. (1986). *The Freudian Body. Psychoanalysis and Art*. New York: Columbia University Press.
- Biber, D. (2011). Corpus linguistics and the study of literature: Back to the future? *Scientific Study of Literature*, 1(1), 15–24.
- Bion, W. R. (1955). Language and the Schizophrenic, In M. Klein, P. Heimann & R. Money-Kyrle (Eds.), *New Directions in Psychoanalysis* (pp. 220–239). London: Tavistock.
- Boda, I. K., & Bodáné Porkoláb, J. (2004) A tudáskeret szerepének vizsgálata költői szövegekben. In Petőfi S. J., & Szikszainé Nagy I. (szerk.), *A szövegorganizáció elemzésének aspektusai. Fogalmi sémák. Officina Textologica 10*, 31–51.
- Bodor, P. (2002). Konstruktivizmus a pszichológiában. *BUKSZ*, 67–74.
- Bohn, A., & Berntsen, D. (2008). Life Story Development in Childhood: The Development of Life Story Abilities and the Acquisition of Cultural Life Scripts From Late Middle Childhood to Adolescence. *Developmental Psychology*, 44(4), 1135–1147.
- Bóka, L. (1962). Szabálytalan verselemzés. *Kortárs*, 12, 1837–1840.

- Bókay, A. (1990). A múzsák, pszükhé és tudományaik. *Helikon*, 2–3, 153–170.
- Bókay, A., & Tényi, T. (1992). Nyelv és pszichózis. In Füredi J., & Buda B. (szerk.), *Múzsák a díványon* (185–204. o.). Budapest: Magyar Pszichiátriai Társaság.
- Bókay, A. (1995). Nyelv és pszichiátria. Kiadatlan kézirat.
- Bókay, A. (2004). *József Attila poétikái*. Budapest: Gondolat.
- Bókay, A. (2008). Önéletrajz és szelf-fogalom dekonstrukció és pszichoanalízis határán. In Mekis D. J. & Z. Varga Z. (szerk.), *Írott és olvasott identitás – Az önéletrajzi műfajok kontextusai* (33–65. o.). Budapest: LHarmattan Kiadó.
- Bleich, D. (1980). Epistemological Assumptions in the Study of Response. In J. P. Tomkins (Ed.), *Reader-Response Criticism: From Formalism to Post-structuralism* (pp. 134–164). Baltimore & London: The John Hopkins University Press.
- Bollas, C. (1979). The Transformational Object. *International Journal of Psychoanalysis*, 60, 97–107.
- Bollas, C. (1993). The Aesthetic Moment and the Search for Transformation. In P. L. Rudnytsky (ed.), *Transitional Objects and Potential Spaces: Literary Uses of D. W. Winnicott* (pp. 40–50). New York: Columbia University Press.
- Bortolussi, M., & Dixon, P. (2003). *Psychonarratology. Foundations for the Empirical Study of Literary Response*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bornstein, M. H. (1997). A pszichológia és a művészet. In Farkas A. (szerk.), *Vizuális művészetek pszichológiája 2.* (9–55. o.). Szöveggyűjtemény. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Boyd, Z. (1985). The Grammar of Representation in Psychoanalysis and Literature. In J. Reppen, & M. Charney (Eds.), *The Psychoanalytic Study of Literature* (pp. 107–124). Hillsdale, N. J.: Analytic Press.
- Brockmeier, J., & Carbaugh, D. (2001). Introduction. In J. Brockmeier, & D. Carbaugh (Eds.), *Narrative and Identity: Studies in autobiography, self and culture* (pp. 1–22). Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Co.
- Brockmeier, J., & Harre, R. (2001). Narrative: Problems and promises of an alternative paradigm. In J. Brockmeier, & D. Carbaugh (Eds.), *Narrative and Identity: Studies in autobiography, self and culture* (pp. 39–58). Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Co.
- Brooks, P. (1998). Freud metanarratívája: az elbeszélő szövegek egy modellje. In Bókay A., & Erős F. (szerk.), *Pszichoanalízis és irodalomtudomány* (351–367. o.). Budapest: Filum Kiadó.
- Brooks Bouson, J. (1989). *The Empathic Reader: A Study of the Narcissistic Character of the Drama of the Self*. Amherst: The University of Massachusetts Press.
- Bruner, J. (1986). *Actual Minds, Possible Words*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Bruner, J., & Lucariello, J. (2001). A világ narratív újrateremtése a monológban. In László J., & Thomka B. (szerk.), *Narratívák 5. Narratív Pszichológia* (131–157. o.). Budapest: Kijárat.
- Bruner, J. (2001). Self-making and world-making. In J. Brockmeier, & D. Carbaugh (Eds.), *Narrative and Identity: Studies in autobiography, self and culture* (pp. 25–38). Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Co.
- Bruner, J. (2004). The Narrative Creation of Self. In L. E. Angus & J. McLeod (Eds.), *The Handbook of Narrative and Psychotherapy* (pp. 3–14). Michigan: Sage.
- Buehner, M. C., & May, J. (2003). Rethinking temporal contiguity and the judgement of causality: effects of prior knowledge, experience and reinforcement procedure. *The Quarterly Journal of Experimental Psychology*, *56A*(5), 865–890.
- Busselle, R., & Bilandzic, H. (2009). Measuring Narrative Engagement. *Media Psychology*, *12*, 321–347.
- Caldwell, L. (2000). Introduction. Continuities in art and psychoanalysis In L. Caldwell (Ed.), *Art, Creativity, Living* (pp. 1–9). Winnicott Studies Monograph Series. London: Karnac Books.
- Canham, H., & Satyamurti, C. (2003). Introduction. In H. Canham, & C. Satyamurti (Eds.), *Acquainted with the Night. Psychoanalysis and the Poetic Imagination* (pp. 1–7). London: Karnac.
- Carver, C. S., & Scheier, M. F. (1998). *Személyiségpszichológia*. Budapest: Osiris.
- Ching-huang, W. (2004). Taiwanese graduates' self-guided bibliotherapeutic experiences relating to identity issues. *Journal of Poetry Therapy*, *17*(3), 121–140.
- Chatman, S. (2006). Amire a regény képes, de a film nem (és fordítva). In Füzi I. (szerk.), *Vizuális és irodalmi narráció. Szöveggyűjtemény*. <http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszet/mediatar/vir/szovegyujtemeny/chatman/index.html>. Letöltve: 2011.12.05.
- Coen, S. (1994). *Between Author and Reader: A Psychoanalytic Approach to Writing and Reading*. New York: Columbia University Press.
- Crawford, M. J., & Patterson, S. P. (2007). Arts therapies for people with schizophrenia: an emerging evidence base. *Evid. Based Ment. Health*, *10*, 69–70.
- Cupchik, G. C. (2006). Emotion in Aesthetics and the Aesthetics of Emotion. In P. Locher, C. Martindale, & L. Dorfman (Eds.), *New Directions in Aesthetics, Creativity, and the Arts* (pp. 209–224). Amityville, NY: Baywood Press.
- Csanádi, A., Harsányi, Sz. G., & Németh, D. (2009). Társas megismerés és munkamemória. *Pszichológia*, *29*(2) 145–165.
- Dávidházi, P. (1980). Társadalmi valóság és metafizikai léthelyzet. *Alföld*, *4*, 57–62.
- Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985). The General Causality Orientations Scale: Self-Determination in Personality. *Journal of Research in Personality*, *19*, 109–134.
- Demetrovics, Zs., & Nagy, Gy. (2001). Személyes törekvések és egészség. *Magyar Pszichológiai Szemle*, *LVI*(4), 513–538.

- Dent, V., & Seligman, S. (1993). The Dynamic Functions of the Act of Reading. *International Journal of Psycho-Analysis*, 74, 1253–1267.
- Djivic, M., Oatley, K., Zoeterman, S., Peterson, J. B. (2009a). On Being Moved by Art: How Reading Fiction Transforms the Self. *Creativity Research Journal*, 21(1), 24–29.
- Djivic, M., Oatley, K., Zoeterman, S., Peterson, J. B. (2009b). Defenseless against art? Impact of reading fiction on emotion in avoidantly attached individuals. *Journal of Research in Personality* 43, 14–17.
- Dimaggio, G., & Semerari, A. (2004). Disorganized Narratives. The Psychological Condition and Its Treatment. In L. E. Angus, & J. McLeod (Eds.), *The Handbook of Narrative and Psychotherapy* (pp. 263–282). Michigan: Sage.
- Dimaggio, G. (2006). Disorganized Narratives In Clinical Practice. *Journal of Constructivist Psychology*, 19, 103–108.
- Dixon, P., & Bortolussi, M. (2011). The scientific study of literature: What can, has, and should be done. *Scientific Study of Literature*, 1(1), 59–72.
- Donald, M. (2006). Art and Cognitive Evolution. In M. Turner (ed.), *The Artful Mind: Cognitive Science and the Riddle of Human Creativity* (pp. 3–21). Oxford & New York: Oxford University Press.
- Edgar, K. F., Hazley, R. H., & Levit, H. I. (1969). Poetry Therapy with Hospitalised Schizophrenics. In J. J. Leedy (ed.), *Poetry Therapy. The Use of Poetry in the Treatment of Emotional Disorders* (pp. 29–38). Philadelphia & Toronto: J. B. Lippincott Company.
- Egyed, K., & Juhász, L. Zs. (2000). A szkizofrénia tudatelméleti kutatása. *Magyar Pszichológiai Szemle*, LV(4), 517–526.
- Ehmann, B. (2002). *A szöveg mélyén. A pszichológiai tartalomelemzés*. Budapest: Új Mandátum.
- Ehmann, B. (2004). A LAS VERTIKUM időmodulja. In Alexin Z., & Csendes D. (szerk.), *II. Magyar számítógépes nyelvészeti konferencia* (257–261. o.). (szerkesztett konferenciakötet) Szeged.
- Emmett, P. J., & Veeder, W. (2001). Freud in Time. Psychoanalysis and Literary Criticism in the New Century. *Annual of Psychoanalysis*, 29, 201–235.
- Epstein, S. (1981). The Unity Principle Versus the Reality and Pleasure Principles, Or The Tale of The Scorpion And The Frog. In M. D. Lynch, A. A. Norem-Hebeisen, & K. J. Gergen (Eds.), *Self-Concept: Advances in theory and Research* (pp. 27–39). Cambridge: Massachusetts, Ballinger Publ. Inc.
- Erikson, E. H. (1968). *Identity, youth, and crisis*. New York: Norton.
- Ericsson, K. A. (1988). Concurrent verbal reports on text comprehension: A review. *Text*, 8(4), 295–325.
- Erős, F. (1990). Bevezetés. *Helikon*, 2–3, 149–152.

- Erős, F. & Ehmann, B. (1996): Az identitásfejlődés tükröződése az önéletrajzi elbeszélésben. In Erős F. (szerk.), *Azonosság és különbözőség* (96–113. o.). Budapest: Scientia Humana.
- Eva-Wood, A. L. (2004). How Think-and-Feel-Aloud Instruction Influences Poetry Readers. *Discourse Processes*, 38(2), 173–192.
- Fairbairn, R. (1938). The ultimate basis of aesthetic experience. *British Journal of Psychology*, XXIX, 167–181.
- Farkas, A. (1998). *Az esztétikai ítélet. Művészetpszichológiai modellek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Felman, S. (1985). *Writing and Madness (Literature/Philosophy/Psychoanalysis)*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Fincher-Kiefer, R. (1993). The role of predictive inferences in situation model construction. *Discourse Processes*, 16(1–2), 99–124.
- Ferenczhalmy, R. & László, J. (2006). Az intencionalitás modul kidolgozása NOOJ tartalomelemző programmal. In Alexin Z., Csentes D. (szerk.), IV. *Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia* (285–296. o.). (szerkesztett konferenciakötet) Szeged: SZTE.
- Ferenczhalmy, R., Szalai, K. & László, J. (2011). Az ágencia szerepe történelmi szövegekben a nemzeti identitás szempontjából. *Pszichológia*, 31(1), 35–46.
- Ferenczi, S. (1998). A szimbólumok ontogenezise. In Bókay A., & Erős F. (szerk.), *Pszichoanalízis és irodalomtudomány* (167–170. o.). Budapest: Filum Kiadó.
- Fitzgerald, E. T. (1966). Measurement of Openness to Experience: A Study of Regression in the Service of the Ego. *Journal of Personality and Social Psychology*, 4(6), 655–663.
- Fitzgerald, J. M. (1992). Autobiographical memory ánd conceptualization of the self. In M. A Conway, D. C Rubin, H. Spinnler, & W. A. Wagenaar (Eds.), *Theoretical perspectives on autobiographical memory* (pp. 99–114). Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers.
- Fleming, M. és Bohnel, E. (2009). Use of Feature Film as Part of Psychological Assessment. *Professional Psychology: Research and Practice*, 40(6), 641–647.
- Fletcher, C. R., Chrysler, S. T., van den Broek, P., Deaton, J. A., & Bloom, C. P. (1995). The Role of Co-occurrence, Coreference, and Causality in the Coherence of Conjoined Sentences. In R. F. Lorch, & E. J. O'Brien (Eds.), *Sources of Coherence in Reading* (pp. 203–217). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Fonagy, P., & Target, M. (2005). *Pszichoanalitikus elméletek a fejlődési pszichopatológia tükrében*. Budapest: Gondolat.
- Forrest, D. V. (1969). The Patient's Sense of the Poem: Affinities and Ambiguities. In J. J. Leedy (ed.), *Poetry Therapy. The Use of Poetry in the Treatment of Emotional Disorders* (pp. 231–260). Philadelphia & Toronto: J. B. Lippincott Company.

- Freeman, M. (2001). From substance to story. Narrative, identity, and the reconstruction of the self. In J. Brockmeier, & D. Carbaugh (Eds.), *Narrative and Identity: Studies in autobiography, self and culture* (pp. 283–298). Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Co.
- Freeman, M., & Brockmeier, J. (2001). Narrative integrity: Autobiographical identity and the meaning of the „good life”. In J. Brockmeier, & D. Carbaugh (Eds.), *Narrative and Identity: Studies in autobiography, self and culture* (pp. 74–99). Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Co.
- Freud, S. (1992/1930). *Rossz közérzet a kultúrában*. Debrecen: Kossuth Könyvkiadó.
- Freud, S. (1994). *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Budapest: Gondolat – Talentum Könyvkiadó.
- Freud, S. (2003/1916). Néhány karaktertípus a pszichoanalitikus munkából. In Erős F. (szerk.), *Válogatás az életműből* (420–444. o.). Budapest: Európa.
- Freud, S. (2001/1914): Michelangelo Mózes. In Erős F., & Argejő É. (szerk.), *Sigmund Freud Művei. Művészeti írások* (207–241. o.). Budapest: Filum.
- Freud, S. (2003/1942). Pszichopata alakok a színpadon. In Erős F. (szerk.), *Válogatás az életműből* (784–790. o.). Budapest: Európa.
- Freud, S. (2001/1908): A költő és a fantáziaműködés. In Erős F., & Argejő É. (szerk.), *Sigmund Freud Művei. Művészeti írások* (103–115. o.). Budapest: Filum.
- Furnham, A., & Chamorro-Premuzic, T. (2004). Personality, intelligence, and art. *Personality and Individual Differences*, 36, 705–715.
- Fuhriman, A., Barlow, S. H., & Wanlass, J. (1989). Words, Imagination, Meaning: Toward Change. *Psychotherapy*, 26(2), 149–156.
- Garab, E. A. (2007). Nyelvi képességek (a)vagy gondolkodási zavar szkizofréniában. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 62(4), 495–512.
- Gergen, K. J., Gergen, M., M. (2001). A narratívumok és az én mint viszonyrendszer. In László J., & Thomka B. (szerk.), *Narratívák 5. Narratív pszichológia* (77–121. o.). Budapest: Kijárat.
- Gerrig, R. J. (1993). *Experiencing Narrative Worlds*. New Haven: Yale University Press.
- Gerrig, R. J., & Rapp, D. N. (2004). Psychological Processes Underlying Literary Impact. *Poetics Today*, 25, 265–281.
- Gerrig, R. J. (2011). Individual differences in readers narrative experiences. *Scientific Studies of Literature*, 1(1), 88–95.
- Giannini, A. M., & Bonaiuto, P. (2003). Special Image Contents, Personality Features, and Aesthetic Preferences. *Empirical Studies of the Arts*, 21(2), 143–154.
- Gibbs, R. W. (2011). The individual in the scientific study of literature. *Scientific Studies of Literature*, 1(1), 95–104.
- Goldner, V. (2005). The Poem as a Transformational Third. *Psychoanalytic Dialogues*, 15(1), 105–117.

- Gonçalves, O. F., Henriques, M. R., & Machado, P. P. P. (2004). Nurturing Nature. Cognitive Narrative Strategies. In L. E. Angus, & J. McLeod, J. (Eds.), *The Handbook of Narrative and Psychotherapy* (pp. 103–117). Michigan: Sage.
- Gopnik, A., Kuhl, P. K., & Meltzoff, A. N. (2002). *Bölcsék a bölcsőben: Hogyan gondolkodnak a kisbabák*. Budapest: Typotex.
- Graesser, A. C., Singer, M., & Trabasso, T. (1994). Constructing inferences during narrative text comprehension. *Psychological Review*, *101*(3), 371–395.
- Graesser, A. C., Person, N., & Johnston, G. S. (1996). Three Obstacles in Empirical Research on Aesthetic and Literary Comprehension. In M. S. MacNealy, & R. J. Kreuz (Eds.), *Empirical Approaches to Literature and Aesthetics* (pp. 3–22). Norwood, NJ: Ablex Publishing Corporation.
- Graesser, A. C., & Weimer-Hastings, K. (1999). Situation Models and Concepts in Story Comprehension. In S. R. Goldman, A. C. Graesser, & P. van den Broek (Eds.), *Narrative Comprehension, Causality and Coherence: Essays in Honor of Tom Trabasso* (pp. 77–93). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Graesser, A. C., McNamara, D. S., Louwerse, M. M., & Cai, Z. (2004). Coh-Metrix: Analysis of text on cohesion and language. *Behavior Research Methods, Instruments and Computers*, *36*(2), 193–202.
- Graesser, A. C., & Petschonek, S. (2005). Automated Systems that Analyze Text and Discourse: QUAID, Coh-Metrix, and Autotutor. In W.R. Lenderking and D. Revicki (Eds.), *Advancing Health Outcomes Research Methods and Clinical Applications*. Mclean, VA: Degnon Associates.
- Graesser, A. C., Dowell, N., & Moldovan, C. (2011). A computer's understanding of literature. *Scientific Studies of Literature*, *1*(1), 24–34.
- Green, M. C., & Brock, T. C. (2000). The Role of Transportation in the Persuasiveness of Public Narratives. *Journal of Personality and Social Psychology*, *79*(5), 701–721.
- Green, M. C., (2004). Transportation into narrative worlds: The role of prior knowledge and perceived realism. *Discourse Processes*, *38*(2), 247–266.
- Green, B. L., Wehling, C., & Talsky, G. J. (1987). Group art therapy as an adjunct to treatment for chronic outpatients. *Hospital Community Psychiatry*, *38*(9), 988–991.
- Greenwood, H. (1997). Psychosis and the Maturing Ego. In K. Killick, & J. Schaverien (Eds.), *Art Psychotherapy and Psychosis* (pp. 106–131). London, GBR: Routledge.
- Gyöngyösiné Kiss, E. (2007). A művészeti alkotások befogadásának személyiség-lélektani perspektívája. In Czigler I., & Oláh A. (szerk.), *Találkozás a pszichológiával* (184–200. o.). Budapest: Osiris.
- Gyöngyösiné Kiss, E., & Németh, A. (2008). Az irodalmi műalkotások befogadásának tranzaktív modellje. Elmélet és gyakorlat. In Vincze O., & Bigazzi S. (szerk.), *Élmény, Történet – A történetek élménye* (217–228. o.). Budapest: Új Mandátum Kiadó.

- Habermas, J. (1993). A metapszichológia szcientista önfélreértése. In Szummer Cs., & Erős F. (szerk.), *Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről* (91–107. o.). Budapest: Cserépfalvi.
- Habermas, T., & Bluck, S. (2002). Getting a Life: The Emergence of the Life Story in Adolescence. *Psychological Bulletin*, 126(5), 748–769.
- Habermas, T., & de Silveira, C. (2008). The Development of Global Coherence in Life Narratives Across Adolescence: Temporal, Causal, and Thematic Aspects. *Developmental Psychology*, 44(3), 707–721.
- Hakemulder, J. (2007). Effects of Literature: A Review. In S. Tötösy de Zepetnek, & I. Sywenky (Eds.), *The systemic and empirical approach to literature and culture as theory and application* (pp. 31–50). University of Alberta.
- Halász, L. (1980). *Vizsgálatok az irodalmi mű megítélésének pszichológiai közvetítéséről*. Budapest: Akadémiai.
- Halász, L. (1990). Hatás és ráemlékezés az irodalmi szövegfeldolgozásban. *Pszichológia*, 10(4), 523–561.
- Halász, L. (1994). Újraértelmezés és személyes jelentés irodalmi befogadásban. *Pszichológia*, 14(3), 343–363.
- Halász, L. (1996). *Szociális megismerés és irodalmi megértés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Halász, L. (2000). *Az értelmezés változatai*. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- Halász, L. (2002). *A freudi művészetpszichológia. Freud, az író*. Budapest: Gondolat.
- Hargitai, R. (2004). A LAS VERTIKUM tagadás és self-referencia modulja. In Alexin Z., & Csendes D. (szerk.), *II. Számítógépes Nyelvészeti Konferenciakötet* (261–264. o.). Szeged.
- Hasson, U., Landesman, O., Knappmeyer, B., Vallines, I., Rubin, N., & Heeger, D. J. (2008). Neurocinematics: The Neuroscience of Film. *Projections*, 2(1), 1–26.
- Heath, S. B. (2006). Dynamics of Completion. In M. Turner (ed.), *The Artful Mind: Cognitive Science and the Riddle of Human Creativity* (pp. 133–153). Oxford & New York: Oxford University Press.
- Henley, N. (2002). The Healthy vs the Empty Self. *M/C: A Journal of Media and Culture*, 5(5). Letöltve: 2010.07.14. <http://www.media-culture.org.au/mc/0210/Henley.html>.
- Hermans, H. J. M. (1996). Voicing the Self: From Information Processing to Dialogical Interchange. *Psychological Bulletin*, 119(1), 31–50.
- Herold, R., Tényi, T., Lénárd, K., & Trixler, M. (2000). Mentalizáció és szkizofrénia. Tudatelméleti deficit remisszióban lévő szkizofréneknél. *Pszichoterápia*, IX(október), 370–375.
- Holics, E. (2008). Narrative Competence and the Development of Mentalization in Childhood. In Lábadi B. (ed.), *Cognition and Interpretation* (pp. 152–162). Pécs: PTE BTK Pszichológiai Intézet.

- Holland, N. N. (1968). *The Dynamics of Literary response*. New York: Oxford University Press.
- Holland, N. N. (1973). *Poems in Persons. An Introduction to the Psychoanalysis of Literature*. New York: The Norton Library.
- Holland, N. N. (1975). *Five Readers Reading*. New Haven and London: Yale University Press.
- Holland, N. N. (1976/1998). A pszichoanalízis három fázisa. In Bókay A., & Erős F. (szerk.), *Pszichoanalízis és irodalomtudomány* (331–343. o.). Budapest: Filum Kiadó.
- Holland, N. N. (1978). What Can a Concept of Identity Add to Psycholinguistics? In J. H. Smith (ed.), *Psychoanalysis and Language* (pp. 171–234). Washington: Yale University Press.
- Holland, N. N. (1982). *Laughing. A Psychology of Humor*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Holland, N. N. (1985). *The I*. New Haven, London: Yale University Press.
- Holland, N. N. (1986). Twenty-Five Years and Thirty Days. *Psychoanalytic Quarterly*, 55, 23–52.
- Holland, N. N. (1988). *The Brain of Robert Frost*. New York and London: Routledge.
- Holland, N. N. (1990). Tranzaktív beszámoló a tranzaktív irodalomtudományról. *Helikon*, 2–3, 246–257.
- Holland, N. N. (1994). Reader-response already is cognitive criticism. Bridging the Gap. *Stanford Humanities Review*, 4(1).
- Holland, N. N. (1996). *Egység identitás szöveg én*. In Kiss A. A., Kovács S., & Odorics F. (szerk.), *Testes könyv I.* (283–304. o.), Szeged: Ictus.
- Holland, N. N. (1998). *Reader-Response Criticism. International Journal of Psycho-Analysis* 79(6), 1203–1211.
- Holland, N. N. (1999). The Story of a Psychoanalytic Critic. *American Imago*, 56(3), 245–259.
- Holland, N. N. (2000). The Mind and the Book: A Long Look at Psychoanalytic Literary Criticism. *Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 2(1), 13–23.
- Holland, N. N. (2007). *Meeting Movies*. Fairleigh Dickinson University Press.
- Holland, N. N. (2009). *Literature and the Brain*. Cambridge, MA: The PsyArt Foundation.
- Hoskins, M., & Leseho, J. (1996). Changing Metaphors of the Self: Implications for Counseling. *Journal of Counseling & Development*, 74(3), 243–252.
- Howard, G. S. (1996). Culture Tales. A Narrative Approach to Thinking, Cross-Cultural Psychology, and Psychotherapy. *American Psychologist*, 46(3), 187–197.
- Hunter, D., & Sanderson, S. (2007). Hold me; heal me: Providing a holding environment through the use of poetry therapy. *Journal of Poetry Therapy*, 20(3), 153–158.

- Hutter, A. D. (1993). Poetry in Psychoanalysis: Hopkins, Rossetti, Winnicott. In P. L. Rudnytsky (szerk.), *Transitional Objects and Potential Spaces: Literary Uses of D. W. Winnicott* (pp. 63–87). New York: Columbia University Press.
- Hymer, S. M. (1983). The Therapeutic Nature Of Art In Self Reparation. *The Psychoanalytic Review*, 70(1), 57–66.
- Iser, W. (2004). *Az értelmezés világa*. Budapest: Gondolat.
- Jacobus, M. (1999). *Psychoanalysis and the Scene of Reading*. New York: Oxford University Press.
- Jacobus, M. (2005). The Mirror of Theory: Klein's Books. In *The Poetics of Psychoanalysis. In the Wake of Klein* (pp. 62–87). Oxford: Oxford Univ. Press.
- Jack, S. J., & Ronan, K. R. (2008). Bibliotherapy: Practice and Research. *School Psychology International*, 29, 161–182.
- Janacsek, K., Tánczos, T., Mészáros, T., & Németh, D. (2009). A Munkamemória új magyar nyelvű neuropszichológiai mérőeljárása: a Hallási Mondatterjedelem Teszt (HMT). *Magyar Pszichológiai Szemle*, 64(2), 385–406.
- Jauss, H. R. (1997). *Recepcióelmélet-esztétikai tapasztalat-irodalmi hermeneutika*. Budapest: Osiris.
- Kamarás, I. (2007). *Az irodalmi mű befogadása: szociológiai és szociálpszichológiai megközelítés*. Nagydoktori Disszertáció. Pannon Egyetem BTK Antropológiai és Etika Tanszék – Gondolat Kiadó.
- Kann, D. J. (1984). Reading One's Self and Others: Holland's Approach to Interpretive Behavior. In J. Natoli (ed.), *Psychological Perspectives on Literature: Freudian Dissidents and Non-Freudians. A Casebook* (pp. 120–134). Hamden: Archon.
- Kanyó, Z., & Síklaki, I. (szerk.), *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Karterud, S., & Monsen, J. T. (szerk.) (1999). *Szelfpszichológia – a Kohut utáni fejlődés*. Budapest: Animula.
- Kassel, K. M., & Sheldon, T. (1995). Coherence and Congruence: Two Aspects of Personality Integration. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68(3), 531–543.
- Katona, C., & Robertson, M. (1997). *Rövid pszichiátria*. Budapest: Springer.
- Kéri, Sz. (2008). A kognitív deficit jelentősége a schizophrenia formakörének meghatározásában. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 63(1), 165–179.
- Kiefer, F. (1979). Szövegelmélet-szöveggrammatika-szövegnyelvészet. *Magyar Nyelvőr*, 103, 216–225.
- Killick, K. (1997). Unintegration and containment in acute psychosis. In K. Killick, & J. Schaverien (Eds.), *Art Psychotherapy and Psychosis* (pp. 38–52). London, GBR: Routledge.
- King, L., & Gurland, S. T. (2007). Creativity and experience of a creative task: Person and environment effects. *Journal of Research in Personality*, 41, 1252–1259.

- Kintsch, W. & van Dijk, T. (1978). Toward a Model of Text Comprehension and Production. *Psychological Review*, 85(5), 363–394.
- Király, I. (1999). Az önéletrajzi emlékek narratív szerkezetének vizsgálata. *Pszichológia*, 19, 417–436.
- Kiss, S. (2004). A dekodolás útjai. In Petőfi S. J., & Szikszainé Nagy I. (szerk.), *A szöveg-organizáció elemzésének aspektusai. Fogalmi sémák. Officina Textologica 10*, 87–92.
- Klein, M. (1999). *A szó előtti tartomány*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Klein, M. (2000). *Irigység és hála*. Budapest: Animula.
- Kohut, H. (1971/2001). *A szelf analízise*. Budapest: Animula.
- Kököneyei, Gy., Rózsa, S., Holics, A., Oláh, A., & Kulcsár, Zs. (2006). Személyiség-integráció szomatizáló nőbetegeknél. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 61(3), 433–449.
- V. Komlósi, A. (2003). Én, Ego vagy Self? In V. Komlósi A., Nagy J. (szerk.), *Énelméletek. Személyiség és egészség. Szemelvények az én lélektani kutatásának irodalmából* (21–38. o.). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Konigsberg, I. (1996). Transitional Phenomena, Transitional Space: Creativity and Spectatorship. *Psychoanalytic Review*, 83, 865–889.
- Kovács, A. B. (2007). „Ez csak egy szivar”. A pszichoanalitikus módszer alkalmazásáról a filmelméletben. *Apertúra: film-vizualitás-elmélet* (online folyóirat). Letöltve: 2007. január 31. <http://apertura.hu/2007/tel/kab>
- Kovács, A. B. (2002). *A film szerint a világ*. Budapest: Palatinus.
- Kovács, A. B. (2007). Things that Come After Another. *New Review of Film and Television Studies*, 5(2), 157–173.
- Kovács, A. B. (2010). A kiszámíthatatlanság nevei. *Pannonhalmi Szemle*, XVIII(3), 42–54.
- Kovács, A. B. (2010). *A mozi és a néző: a filmi befogadás elméletei és vizsgálatai c. kurzuson tartott előadás*, ELTE, Filmtudományi Tanszék.
- Kovács, A. B. (2011). Causal Understanding and Narration. *Projections*, 5(1), 51–68.
- Kris, E. (1952). *Psychoanalytic explorations in art*. New York: International Universities Press.
- Kristeva, J. (2007). A melankolikus képzelet. *Thalassa*, 2–3, 29–51.
- Kuiken, D., & Miall, D. S. (2001). Numerically Aided Phenomenology: Procedures for Investigating Categories of Experience. *FQS. Forum: Qualitative Social Research*, 2(1). Online Journal. <http://qualitative-research.net/fqs/fqs-eng.htm>. Letöltve: 2010.10.15.
- Kuiken, D., Miall, D. S., & Sikora, S. (2004). Forms of Self-Implication in Literary Reading. *Poetics Today*, 25(2), 171–203.
- Kuiken, D., Campbell, P., Sopcak, P., & Lee, M. (2012). The Experiencing Questionnaire: Locating Exceptional Reading Moments. (in press)
- Kulcsár Szabó, E. (1984). *A zavarbaejtő elbeszélés*. Budapest: Kozmosz Könyvek.

- Kuhnmüncsh, G., & Beller, S. (2005). Distinguishing between causes and enabling conditions – through mental models or linguistic cues? *Cognitive Science*, 29, 71–84.
- Kulcsár, Zs. (1998). *Egészségpszichológia*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Kurzweil, E., & Phillips, W. (1983). General Introduction. In E. Kurzweil, E., & W. Phillips (Eds.), *Literature and Psychoanalysis* (pp. 1–19). New York: Columbia University Press.
- Labov, W., & Fanshel, D. (1992). Beszélgetési szabályok. In Pléh Cs., Síklaki, I., & Terestyéni, T. (szerk.), *Nyelv, Kommunikáció, Cselekvés* (395–436. o.). Budapest: Tankönyvkiadó.
- Lagnado, D. A. & Channon, S. (2008). Judgments of Cause and Blame: The influence of Intentionality and Foreseeability. *Cognition*, 108, 754–770.
- László, J., & Larsen, S. F. (1990). Kulturális ismeretek és személyes élmények szerepe az irodalom megértésében. *Pszichológia*, 10(4), 485–508.
- László, J. & Viehoff, R. (1994). Az irodalmi műfajok, mint kognitív sémák. *Pszichológia*, 14, 325–342.
- László, J. (1998). *Szerep, forgatókönyv, narratívum. Szociálpszichológia Tanulmányok*. Budapest: Scientia Humana.
- László, J., & Pólya, T. (1998). A narratív perspektíva szerepe kognitív-kulturális kontextusban. In László J. et al. (szerk.), *Élettörténet és megismerés. Tanulmányok Pataki Ferenc tiszteletére* (72–86. o.). Budapest: Scientia Humana.
- László, J. (1999). *Cognition and representation in literature. The psychology of literary narratives*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- László, J., Ehmann, B., Péley, B., & Pólya, T. (2000). A narratív pszichológiai tartalomlemezés: elméleti alapvetés és első eredmények. *Pszichológia*, 20, 367–390.
- László, J. (2001). Narratív pszichológia: új megközelítés a pszichológiában. In László J., & Thomka B. (szerk.), *Narratívák 5. Narratív pszichológia* (7–13. o.). Budapest: Kijárat.
- László, J., & Vincze, O. (2001). Az újdonság varázsa és a történet öröme. In Pléh Cs., László J., & Oláh A. (szerk.), *Tanulás, kezdeményezés, alkotás* (105–116. o.). Budapest: Eötvös Kiadó.
- László, J. (2002). Pszichológia, irodalom, elbeszélés. In Czigler I., Halász L., & Marton L. M. (szerk.), *Az általánostól a különösíg* (317–336. o.). Budapest: Gondolat – MTA Pszichológia Kutatóintézete.
- László, J. (2005). *A történetek tudománya*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- László, J. (2008). Narratív pszichológia. *Pszichológia*, 28(4), 301–317.
- László, J., & Fülöp, É. (2007). The role of attachment patterns in emotional processing of literary narratives. In L. Dorfmann, C. Martindale, & V. Petrov (Eds.), *Aesthetics and innovation* (pp. 257–272). Cambridge: Cambridge Scholars Press.

- László, J. (2011). A tudományos narratív pszichológiai tartalomelemzés és a pszichológiai tartalomelemzés hagyományai. *Pszichológia*, 31(1), 3–15.
- Louwerse, M., & Kuiken, D. (2004). Introduction: The Effects of personal Involvement in Narrative Discourse. *Discourse Processes*, 38(2), 169–172.
- Légmán, A. (2011). *Az örület és az örültek helye a társadalomban – A magyar pszichiátriai ellátórendszer és az egyén viszonya*. Doktori disszertáció. PTE, Kultúratudományi Doktori Program.
- Leigh, J., Westen, D., Barends, A., Mendel, M. J., & Byers, S. (1992). The Assessment of Complexity of Representations of People Using TAT and Interview Data. *Journal of Personality*, 60(4), 809–837.
- Lénárd, K. (2005). A kreatív folyamatok korai kapcsolati gyökerei. *Pszichoterápia*, 14(6), 760–767.
- Lesser, S. O. (1962). *Fiction and the Unconscious*. New York: Vintage Books.
- Liberman, R. P., Charles, J. W., Blackwell, G., Kopelowicz, A., Vaccaro, J. V., & Mintz, J. (1998). Skills Training Versus Psychosocial Occupational Therapy for Persons With Persistent Schizophrenia. *American Journal of Psychiatry*, 155, 1087–1091.
- Linde, C. (1993). *Life stories. The Creation of Coherence*. Oxford, England: Oxford University Press.
- Louwerse, M. (2001). An analytic and cognitive parameterization of coherence relations. *Cognitive Linguistics*, 12(3), 291–315.
- Luyckx, K., Soenens, B., Berzonsky, M. D., Smits, I., Goossens, L., & Vansteenkiste, M. (2007). Information-oriented identity processing, identity consolidation, and well-being: The moderating role of autonomy, self-reflection, and self-rumination. *Personality and Individual Differences*, 43, 1099–1111.
- Lysaker, P. H., Clements, C. A., Plascak-Hallberg, C. Knipscheer, S. J., & Wright, D. E. (2002). Insight and Personal Narratives of Illness in Schizophrenia. *Psychiatry*, 65(3), 197–206.
- Lysaker, P. H., & Lysaker, J. T. (2002). Narrative Structure in Psychosis: Schizophrenia and Disruptions in the Dialogical Self. *Theory and Psychology*, 12, 207–220.
- Lysaker, P. H., Lancaster, R. S., & Lysaker, J. T. (2003). Narrative transformation as an outcome in the psychotherapy of schizophrenia. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 76, 285–299.
- Lysaker, P. H., Wickett, A. M., Wilke, N., & Lysaker, J. (2003). Narrative Incoherence in Schizophrenia: The Absent Agent-Protagonist and the Collapse of Internal Dialogue. *American Journal of Psychotherapy*, 57(2), 153–166.
- Lysaker, P. H., Buck, K. D., Hammoud, K., Taylor, A. C., & Roe, D. (2006). Associations of symptom remission, psychosocial function and hope with qualities of self experience in schizophrenia: Comparisons of objective and subjective indicators of recovery. *Schizophrenia Research*, 82, 241–249.

- Lysaker, P. H., Ringer, J., Maxwell, C., McGuire, A., & Lecomte, T. (2010). Personal narratives and recovery from schizophrenia. *Schizophrenia Research*, *121*, 271–276.
- Lysaker, P. H., & Lysaker, J. T. (2010). Schizophrenia and Alterations in Self-experience: A Comparison of 6 Perspectives. *Schizophrenia Bulletin*, *36*(2), 331–340.
- Lysaker, P. H., Olesek, K. L., Warman, D. M., Martin, J. M., Salzman, A. K., Nicolò, G., Salvatore, G., & Dimaggio, G. (2011). Metacognition in schizophrenia: Correlates and stability of deficits in theory of mind and self-reflectivity. *Psychiatry Research*, *190*, 18–22.
- Lysaker, P. H., Erikson, T. M., Macapagal, K. R., Tunze, C., Gilmore, E., & Ringer, J. M. (2012). Development of Personal Narratives as a Mediator of the Impact of Deficits in Social Cognition and Social Withdrawal on Negative Symptoms in Schizophrenia. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, *200*(4), 290–295.
- MacNealy, M. S., & Kreuz, R. J. (1996). Foreword. In M. S. MacNealy, & R. J. Kreuz (Eds.), *Empirical Approaches to Literature and Aesthetics* (pp. v-xx). Norwood, NJ: Ablex Publishing Corporation.
- Magliano, J. P. (1999). Revealing Inference Processes During Text Comprehension. In S. R. Goldman, A. C. Graesser, & P. van den Broek (Eds.), *Narrative Comprehension, Causality and Coherence: Essays in Honor of Tom Trabasso* (pp. 55–75). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Magliano, J. P., Baggett, W. B., & Graesser, A. C. (2006). A Taxonomy of Inference Categories That May Be Generated During The Comprehension of Literary Texts. In M. S. MacNealy, & R. J. Kreuz (Eds.), *Empirical Approaches to Literature and Aesthetics* (pp. 201–221). Norwood, NJ: Ablex Publishing Corporation.
- Main, M. (1991). Metacognitive knowledge, metacognitive monitoring, and singular (coherent) vs. multiple (incoherent) model of attachment: findings and directions for future research. In C. M. Parkes, J. Stevenson-Hinde and P. Marris (eds.), *Attachment Across the Life Cycle* (pp. 127–159). London: Routledge.
- Malle, B. F. (2008). Fritz Heider's Legacy: Celebrated Insights, Many of Them Misunderstood. *Social Psychology*, *39*(3), 163–173.
- Pander Maat, H. & Degand, L. (2001). Scaling causal relations and connectives in terms of Speaker Involvement. *Cognitive Linguistics*, *12*(3), 211–245.
- Mács, K. (2005). *Műalkotások befogadása pszichotikusoknál*. Szakdolgozat. PTE, ÁOK.
- Maltby, M. (2003). Wordless words: poetry and the symmetry of being. In H. Canham, & C. Satyamurti (Eds.), *Acquainted with the Night. Psychoanalysis and the Poetic Imagination* (pp. 49–64). London: Karnac.
- Mar, R. A. & Oatley, K. (2008). The function of fiction is the abstraction and simulation of social experience. *Perspectives on Psychological Science*, *3*, 173–192.

- Martindale, C. (1995). Esztétika, pszichobiológia és megismerés. In Farkas A., & Gyebnár V. (szerk.), *Vizuális művészetek pszichológiája 1.* (51–72. o.). Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Martindale, C. (2007). Recent Trends in The Psychological Study of Aesthetics, Creativity, and The Arts. *Empirical Studies of the Arts*, 25(2), 121–141.
- Martos, T. (2009). Célok, tervek, törekvések. I.: Elméleti megfontolások és alkalmazási lehetőségek. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 64(2), 337–358.
- Mason, O., Claridge, G., & Jackson, M. (1995). New Scales For The Assessment Of Schizotypy. *Person. individ.*, 18(I), 7–13.
- McKinney, F. (1975). Explorations In Bibliotherapy Personal Involvement In Short Stories And Cases. *Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 12(1), 110–117.
- McWilliams, N. (1994). Developmental Levels of Personality Organization. In *Psychoanalytic Diagnosis. Understanding Personality Structure in the Clinical Process* (pp. 40–67). New York: The Guilford Press.
- Mészáros, Á., & Papp, O. (2006). A kauzális kohézió vizsgálata az Intex számítógépes eszközzel. In *MSZNY* (szerkesztett konferenciakötet). Szeged, 305–313.
- Miall, D. S., & Kuiken, D. (1995). Aspects of Literary Response: A New Questionnaire. *Research in the Teaching of English*, 29(1), 37–58.
- Miall, D. S. (2006). Experimental Approaches to Reader Responses to Literature, In P. Locher, C. Martindale, & L. Dorfman (Eds.), *New Directions in Aesthetics, Creativity, and the Arts* (pp. 175–188). Amityville, NY: Baywood Press.
- Milner, M. (1955). The role of Illusion in Symbol Formation. In M. Klein, P. Heimann & R. Money-Kyrle (Eds.), *New Directions in Psychoanalysis* (pp. 82–108). London: Tavistock.
- Milner, M. (2010/1967). *On not being able to paint*. London and New York: Routledge.
- McAdams, D. P. (2001). A történet jelentése az irodalomban és az életben. In László J., & Thomka B. (szerk.), *Narratívák 5. Narratív Pszichológia* (157–175. o.). Budapest: Kijárat.
- McAdams, D. P. (1995). What Do We Know When We Know a Person? *Journal of Personality*, 63(3), 365–396.
- McAdams, D. P. (1996). Personality, Modernity, and the Storied Self: A Contemporary Framework for Studying Persons. *Psychological Inquiry*, 7(4), 295–321.
- McAdams, D. P., & Janis, L. (2004). Narrative Identity and Narrative Therapy. In L. E. Angus & J. McLeod (Eds.), *The Handbook of Narrative and Psychotherapy* (pp. 159–173). Michigan: Sage.
- McAdams, D. P. (2006). The problem of narrative coherence. *Journal of Constructivist Psychology*, 19, 109–125.

- McAdams, D. P., Josselson, R. & Lieblich, A. (2006). Introduction. In D. P. McAdams, R. Josselson, & A. Lieblich (Eds.). *Identity and story: Creating self in narrative* (pp. 3–11). APA Books.
- McNamara, D. S., Louwrese, M. M., McCarthy, P. M., & Graesser, A. C. (2010). Cohematrix: Capturing linguistic features of cohesion. *Discourse Processes*, 47(4), 292–330.
- McRae, R. R., & John, O. P. (1991). An Introduction to the Five-Factor Model and Its Applications. *Journal of Personality*, 60(2), 175–215.
- Milnes, R. R. (2005). Art therapy for schizophrenia or schizophrenia-like illnesses. *Cochrane Database of Systematic Reviews*, 4.
- Moreira, P., Beutler, L. E., & Gonçalves, O. F. (2008). Narrative Change in Psychotherapy: Differences Between Good and Bad Outcome Cases in Cognitive, Narrative, and Prescriptive Therapies. *Journal of Clinical Psychology*, 64(10), 1181–1194.
- Nagy, L. (2005). A felnőtt kötődés mérésének új lehetősége: a közvetlen kapcsolatok élményei kérdőív. *Pszichológia*, 25(3), 223–245.
- O. Nagy, G., Ruzsiczky, É. (szerk.) (1999). *Magyar Szinonimaszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Noorman, L. G. M., & Vonk, W. (1998). Memory-Based Processing in Understanding Causal Information. *Discourse Processes*, 26(2–3), 191–212.
- Neimeyer, R. A., Herrero, O., & Botella, L. (2006). Chaos To Coherence: Psychotherapeutic Integration Of Traumatic Loss. *Journal of Constructivist Psychology*, 19, 127–145.
- Nell, V. (1988). The Psychology of Reading for Pleasure: Needs and Gratifications. *Reading Research Quarterly*, 23(1), 6–50.
- Ogden, T. (1998). A Question of Voice in Poetry and PA. *Psychoanalytic Quarterly*, 67, 426–448.
- Ogden, T. (2004). A potenciális tér. In Péley B. (szerk.), *A kapcsolatban bontakozó lélek* (237–254. o.). Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Oláh, A. (1996). *A megküzdés személyiség tényezői: A Pszichológiai Immunrendszer és mérésének módszere*. Kézirat.
- Olson, G. M., Mack, R. L. & Duffy, S. A. (1981). Cognitive Aspects of Genre. *Poetics*, 10, 283–315.
- Olsson, M., Hansson, K., Lundblad, A–M., & Cederblad, M. (2006). Sense of coherence: definition and explanation. *International Journal of Social Welfare*, 15, 219–229.
- Ormay, T. (2001). A művészet mint kommunikáció. Csoportanalitikus szempontok. *Pszichoterápia*, X(október), 316–321.
- Papp, O., Marno, H., & Kónya, A. (2004). A narratív szelf emlékezeti tükörben: A reminiscencia-hatás szelf-narratív elméletének kiterjesztése. In Erős F. (szerk.), *Az elbeszélés az élmények kulturális és klinikai elemzésében*. *Pszichológiai Szemle Könyvtár*, 8, Budapest: Akadémiai Kiadó, 33–57.

- Papp, O. (2005). A befogadási tér változásai József Attila Füst című versének értelmezése során. *Thalassa*, 2–3, 81–106.
- Papp, O., & Mészáros, Á. (2005). Oksági viszonyok azonosítása önéletrajzi narratívumokban. In *MSZNY* (szerkesztett konferenciakötet). Szeged, 318–27.
- Papp, O., Bókay, A., & Tényi, T. (2005). A vers mint identitásmodell (József Attila újrateremtő befogadása). Konferencia-előadás: „*tani-tani*”: *József Attila-olvasatok az irodalomórán*, Szekszárd.
- Papp-Zipernovszky, O., & Kovács, A. B. (2010). Self-readings: The artistic experience on the crossroads between psychoanalysis and narrative theory. In F. Pereira (Ed.), *Proceedings of the 26th International Conference on Literature and Psychoanalysis* (pp. 39–47). The PsyArt Foundation.
- Pataki, F. (1996). Élettörténet és identitás. Új törekvések az én-pszichológiában. *Pszichológia*, 15, 405–434 és 16, 3–47.
- Pataki, F. (2001). *Élettörténet és identitás*. Budapest: Osiris.
- Pataki, F. (2008). Az „eltűnt én” nyomában. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 63(3), 409–470.
- Pataki, F. (2009). Változó én a változó világban. *Pszichológia*, 29(4), 299–325.
- Pataki, F. (2011). Stabilitás és változás az én-rendszerben. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 66(2), 229–268.
- Phares, E. J. (1994). Kontrollhely. In Szakács F. (szerk.), *Személyiséglélektani szöveggyűjtemény, IV/1.* (101–139. o.). Budapest: Tankönyvkiadó.
- Péley, B. (2002). *Rítus és történet: Beavatás és a kábítószeres létezőmód*. Budapest: Új Mandátum.
- Péley, B. (2004). A korai kapcsolatok és élettörténeti elbeszélések néhány összefüggése. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 59(3), 137–152.
- Péley, B. (2004). A LAS-Verticum szereplő-funkció modulja. In Alexin Z., & Csendes D. (szerk.), *II. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia Előadásai* (265–268. o.). Szeged.
- Pennebaker, J. W. (2001). A stressz szavakba öntése: egészségi, nyelvészeti és terápiás implikációk. In László J., & Thomka B. (szerk.), *Narratívák 5. Narratív Pszichológia* (189–205. o.). Budapest: Kijárat.
- Pennebaker, J. W., Mehl, M. R., & Niederhoffer, K. G. (2003). Psychological Aspects Of Natural Language Use: OurWords, Our Selves. *Annual Review of Psychology*, 54, 547–577.
- Petőfi, S. J. (1998). Koreferenciális elemek és koreferenciarelációk. *Officina Textologica* 2., 15–31.
- Petőfi, S. J. (2007). Szövegkompozíció és jelentés. Témák és megközelítések a szöveg-tani kutatásban. Interjú Petőfi S. Jánossal. In Petőfi S. J., Békési I., & Vass L. (szerk.), *Szemiotikai Szövegtan* (20–86. o.). Szeged: JGYF Kiadó.

- Petőfi, S. J. (2004). A szövegösszefüggést biztosító relációk elemzésének aspektusai. In Petőfi S. J., & Szikszainé Nagy I. (szerk.), *A szövegorganizáció elemzésének aspektusai. Fogalmi sémák. Officina Textologica 10*, 11–23.
- Pintér, J. N. (2012). A tudattalan identitás. *Imágó Budapest*, 2(2), 67–76.
- Pizer, B. (2005). Passion, Responsibility, and “Wild Geese” Creating a Context for the Absence of Conscious Intentions. *Psychoanalytic Dialogues*, 15(1), 57–84.
- Plantinga, C. (2008). Spectatorship. In P. Livingston, & C. R. Plantinga (Eds.), *The Routledge Companion to Philosophy and Film* (pp. 249–259). Taylor & Francis Routledge.
- Pléh, Cs. (1998). A narratívumok mint a pszichológiai koherenciateremtés eszközei. In *Hagyomány és újítás a pszichológiában* (365–385. o.). Budapest: Balassi.
- Pléh, Cs. (1986). *A történet szerkezet és az emlékezeti sémák*. Budapest: Akadémiai.
- Pohárnok, M. (2004). Kapcsolati mozgások számítógépes nyelvészeti vizsgálata élet-történeti narratívumokban. In Alexin Z., & Csendes D. (szerk.), *II. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia* (274–278. o.). Szeged: Szegedi Tudományegyetem Informatikai Tanszékcsoport.
- Polkinghorne, D. E. (2004). Narrative Therapy and Postmodernism. In L. E. Angus & J. McLeod (Eds.), *The Handbook of Narrative and Psychotherapy* (pp. 53–67). Michigan: Sage.
- Pollack, W. S. (1989). Schizophrenia and the Self: Contributions of Psychoanalytic Self-Psychology. *Schizophrenia Bulletin*, 15(2), 311–322.
- Pólya, T. (2004). Élettörténeti narratív perspektíva és érzelemszabályozás. In Alexin Z., & Csendes D. (szerk.), *II. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia* (278–281. o.). Szeged: Szegedi Tudományegyetem Informatikai Tanszékcsoport.
- Proulx, T., Heine, S. J., & Vohs, K. D. (2010). When Is the Unfamiliar the Uncanny? Meaning Affirmation After Exposure to Absurdist Literature, Humor, and Art. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 36, 817–829.
- Racsmány, M., Lukács, Á., Németh, D., & Pléh, Cs. (2005). A verbális munkamemória magyar nyelvű vizsgálóeljárásai. *Magyar Pszichológiai Szemle, LX*(4), 479–505.
- Racsmány, M. (szerk.) (2007). *A fejlődés zavarai és vizsgálómódszerei*. Budapest: Akadémiai.
- Rácz, E. (1992). *Mondatgrammatika és szöveggrammatika*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézetének kiadványa.
- Rawlings, D., Twomey, F., Burns, E., & Morris, S. (1998). Personality, creativity, and aesthetic preference: Comparing psychoticism, sensation seeking, schizotypy, and openness to experience. *Empirical Studies of the Arts*, 16, 153–178.
- Read, H. (1951). Psycho-Analysis and the Problem of Aesthetic Value. *International Journal of Psycho-Analysis*, 32, 73–82.
- Ricoeur, P. (1998). A szöveg világa és az olvasó világa. In Thomka B. (szerk.), *Narratívák 2. Történet és fikció* (9–42. o.). Budapest: Kijárat.

- Riessman, C. K. (2007). *Narrative Methods for the Human Sciences*. Michigan: Sage.
- Rancour-Laferriere, D. (1994). Introduction: Self-Analysis Enhances Other-Analysis. In D. Rancour-Laferriere (ed.), *Self-analysis in Literary Study. Exploring Hidden Agendas* (pp. 1–34). New York and London: New York University Press.
- Rose, G. J. (1991). Abstract Art and Emotion: Expressive Form and the Sense of Wholeness. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 39, 131–156.
- Roser, M. E., Fugelsang, J. A., Dunbar, K. N., Corballis, P. M., & Gazzaniga, M. S. (2005). Dissociating Processes Supporting Causal Perception and Causal Inference in the Brain. *Neuropsychology*, 19(5), 591–602.
- Rotter, J. B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs*, 80(1), 1–28.
- Rózsa, S., Kő, N., & Oláh, A. (2006). Rekonstruálható-e a Big Five a hazai mintán? *Pszichológia*, 1, 57–76.
- Rusch, G. (1997). Comprehension vs. Understanding of Literature. In S. Tötösy de Zepetnek, & I. Sywenky (Eds.), *The systemic and empirical approach to literature and culture as theory and application* (pp. 107–119). University of Alberta.
- Rudnytsky, P. L. (1993). Introduction. In P. L. Rudnytsky (ed.), *Transitional Objects and Potential Spaces: Literary Uses of D. W. Winnicott* (pp. ix–xxii). New York: Columbia University Press.
- Ryan, R. M., & Connel, J. P. (1989). Perceived Locus of Causality and Internalization: Examining Reasons for Acting in Two Domains. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(5), 749–761.
- Salvatore, G., Conti, L., Fiore, D., Carcione, A., Dimaggio, G., & Semerari, A. (2006). Disorganized Narratives: Problems In Treatment And Therapist Intervention Hierarchy. *Journal of Constructivist Psychology*, 19, 191–207.
- Schank, R. C., & Abelson, R. P. (1977). *Scripts, Plans, Goals and understanding: an Inquiry into human Knowledge Structures*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Schank, R. C. (1986). *Explanation patterns: Understanding mechanically and creatively*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Schank, R. C. (1990). *Tell me a story: A new look at real and artificial memory*. New York: Charles Scribner's Sons.
- Schank, R. C. (1999). *Dynamic Memory*. New York: Cambridge University Press.
- Schaverien, J. (1997). Transference and transactional objects in the treatment of psychosis. In K. Killick, & J. Schaverien (Eds.), *Art Psychotherapy and Psychosis* (pp. 13–38). London, GBR: Routledge.
- Schönau, W. (1998). Kirajzolódnak egy pszichoanalitikus irodalomtudomány körvonalai. In Bókay A., & Erős F. (szerk.), *Pszichoanalízis és irodalomtudomány* (31–41. o.). Budapest: Filum Kiadó.
- Schwartz, M. M. (1997). Literature. *Psychoanal Quarterly*, 66, 361–364.

- Segal, H. (1957). Notes on Symbol Formation. *International Journal of Psycho-Analysis*, 38, 391–397.
- Segal, H. (1955). A Psycho-analytic Approach to Aesthetics. In M. Klein, P. Heimann & R. Money-Kyrle (Eds.), *New Directions in Psychoanalysis* (pp. 384–405). London: Tavistock.
- Segal, H. G., Westen, D., Lohr, N. E., & Silk, K. R. (1993). Clinical Assessment of Object Relations and Social Cognition Using Stories Told to the Picture Arrangement Subtest of the WAIS-R. *Journal of Personality Assessment*, 61(1), 58–80.
- Shafi, N. (2010). Poetry therapy and schizophrenia: Clinical and neurological perspectives. *Journal of Poetry Therapy*, 23(2), 87–99.
- Shrodes, C. (1949). *Bibliotherapy: A Theoretical and Clinical-Experimental Study. Doktori Disszertáció.* University of California.
- Silverstein, M. L. (2001). Selfobject Functions, Self States, and Intimate Forms of Musical Composition. Influences from Literary Texts on the Art Song. *Progress in Self Psychology*, 17, 197–219.
- Simon, M., Tényi, T., & Trixler M. (2006). A szkizofrénia művészetterápiája. In Trixler M., & Tényi T. (szerk.), *A szkizofrénia pszichoterápiája* (129–147. o.). Budapest: Medicina.
- Singer, J. A., & Rexhaj, B. (2006). Narrative Coherence And Psychotherapy: A Commentary. *Journal of Constructivist Psychology*, 19, 209–217.
- Skrabski, Á., Kopp, M., Rózsa, S., & Réthelyi, J. (2004). A koherencia, mint a lelki és testi egészség alapvető meghatározója a mai magyar társadalomban. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 5(1), 7–26.
- Spaniol, S. (2003). Art Therapy with Adults with Severe Mental Illness. In C. A. Malchiodi (Ed.), *Handbook of Art Therapy* (pp. 268–281). New York: The Guilford Press.
- Steen, F. (2006). A Cognitive Account of Aesthetics. In M. Turner (ed.), *The Artful Mind: Cognitive Science and the Riddle of Human Creativity* (pp. 57–73). Oxford & New York: Oxford University Press.
- Squire, J. R. (1964). *The responses of adolescents while reading four short stories.* Michigan: National Council of Teachers of English.
- Stein, N. I., Sheldrick, R. A., & Broaders, S. C. (1999). Predicting Psychological Well-Being From Beliefs and Goal-Appraisal Processes During the Experience of Emotional Events. In S. R. Goldman, A. C. Graesser, & P. van den Broek (Eds.), *Narrative Comprehension, Causality and Coherence: Essays in Honor of Tom Trabasso* (pp. 279–302). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Steiner, J. (1988). The Interplay Between pathological Organisations and the Paranoid-Schizoid and Depressive Positions. In E. B. Spillius (Ed.), *Melanie Klein Today 1, Mainly Theory* (pp. 324–342). London, New York: Routledge.

- Stern, D. N. (2002). *A csecsemő személyközi világa*. Budapest: Animula Kiadó.
- Stern, D. N. (2010). *Forms of Vitality: Exploring Dynamic Experience in Psychology and the Arts*. Oxford: Oxford University Press.
- Sutherland, J. D. (1980). The British Object Relations Theorists: Bálint, Winnicott, Fairbairn, Guntrip. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 28, 829–860.
- Swann, W. B., Rentfrow, P. J., & Guinn, J. S. (2003). Self-verification: The Search for Coherence. In M. R. Leary & J. J. P. Tangney (Eds.), *Handbook of self and identity* (pp. 367–383). New York: Guilford.
- Szabolcsi, M. (2005). *József Attila élete és pályája, 2*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Szabó, Zs. P., Banga, Cs., Ferenczhalmy, R., Fülöp, É., Szalai, K., László, J. (2010). A nyelvbe kódolt társas viszonyok: Az implicit szemantika szociálpszichológiai kutatása. *Pszichológia*, 30(1), 1–16.
- Szegedy-Maszák, M. (1995). *Az irodalmi mű alaktani hatáselméletéről*. Budapest: Balassi.
- Szikszaíné, N. I. (1999). *Leíró magyar szövegtan*, Budapest: Osiris.
- Tan, E. (2010). Varieties of absorption in narrative and aesthetic experiences: A comparative study of responses to literature and film. *Detailed project description*. Amsterdam School of Communication Research.
- Target, M. (1998). A kötődés reprezentációja súlyos személyiségzavarban szenvedő betegeknel: szempontok a terápiás gyakorlathoz. *Thalassa*. Letöltve: 2009. március 5. <http://www.c3.hu/scripta/thalassa/98/1/3target.htm>
- Taylor, C. (1989). *The Sources of Self – The Making of Modern Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tellegen, A., & Atkinson, G. (1974). Openness to absorbing and self-altering experiences (“absorption”), a trait related to hypnotic susceptibility. *Journal of Abnormal Psychology*, 83(3), 268–277.
- Tényi, T., Goldstein, E., & Pogány, I. (1996). A Self-koherencia hiánya és korrekciója zenei élmények közegében: A Self-szerveződési megközelítés. *Pszichoterápia*, 5(3), 183–186.
- Tényi, T., Herold, R., Szili, I., & Trixler, M. (2002). A skizofrén nyelvhasználatra jellemző pragmatikai deficit egy vonatkozásáról. A maximák dekódolásának zavara. *Neuropsychopharmacologia Hungarica*, IV(1), 27–30.
- Thompson, M. M., Naccarato, M. E., Parker, K. C. H., & Moskowitz, G. B. (2001). The Personal Need for Structure and Personal Fear of Invalidity Measures: Historical perspectives, current applications, and future directions. In G. B. Moskowitz (Ed.), *Cognitive social psychology: The Princeton symposium on the legacy and future of social cognition* (pp. 19–39). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Tolcsvay Nagy, G. (2001). *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Tomkins, J. P. (1980). An Introduction to Reader-Response Criticism. In J. P. Tomkins (Ed.), *Reader-Response Criticism: From Formalism to Post-structuralism* (pp. ix–xxvi). Baltimore & London: The John Hopkins University Press.
- Tomkins, J. P. (1980). The Reader in History: The Changing Shape of Literary Response. In J. P. Tomkins (Ed.), *Reader-Response Criticism: From Formalism to Post-structuralism* (pp. 201–233). Baltimore & London: The John Hopkins University Press.
- Tóth, D., & Csépe, V. (2008). Az olvasás fejlődése kognitív pszichológiai nézőpontból. *Pszichológia*, 28(1), 35–52.
- Trabasso, T., & Sperry, L. (1985). Causal relatedness and Importance of Story Events. *Journal of Memory and Language*, 24(5), 595–611.
- Trabasso, T., & van den Broek, P. (1985): Causal Thinking and the Representation of Narrative Events. *Journal of Memory and Language*, 24(5), 612–630.
- Trabasso, T., & van den Broek, P. (1986). Causal Networks versus Goal Hierarchies in Summerizing Text. *Discourse Processes*, 9, 1–15.
- Trabasso, T., van den Broek, P., & Suh, S. Y. (1989). Logical Necessity and Transitivity of Causal Relations in Stories. *Discourse Processes*, 12, 1–25.
- Trabasso, T., & Suh, S. (1993). Understanding text: Achieving explanatory coherence through online inferences and mental operations in working memory. *Discourse Processes*, 16, 3–34.
- Trabasso, T., & Magliano, J. P. (1996). Conscious understanding during text comprehension. *Discourse Processes*, 21, 255–288.
- Trabasso, T., & Suh, S. (1997). Using Think-Aloud Protocols to Reveal Readers' Understanding of and Responses to Narratives. In S. Tötösy de Zepetnek, & I. Sywenky (Eds.), *The systemic and empirical approach to literature and culture as theory and application* (pp. 527–547). University of Alberta.
- Tsur, R., Glicksohn, J., & Goodblatt, C. (1990). Perceptual Organization, Absorption and Aesthetic Qualities of Poetry. In Halász L. (ed.), *Proceedings of the 11th International Congress on Empirical Aesthetics* (pp. 301–304). Budapest: Institute for Psychology of the Hungarian Academy of Sciences.
- Tsur, R. (1992). Mental and Vocal Performance in Poetry Reading. In F. Pereira (Ed.), *Proceedings of the 7th International Conference on Psychology and Literature* (pp. 149–159). Lisboa: The PsyArt Foundation.
- Tuval-Mashiach, V., Freedman, S., Bargai, N., Boker, R., Hadar, H., & Shalev, A. Y. (2004). Coping with Trauma: Narrative and Cognitive Perspectives. *Psychiatry*, 67(3), 280–293.
- Vajda, J. (2009). *Skizofrén narratívák*. OTKA kutatási beszámoló.
- Vajda, Zs. (2001). Az identitás külső és belső forrásai. In Erős F. (szerk.), *Azonosságok és különbözőségek* (8–24. o.). Budapest: Scientia Humana.

- Van den Broek, P., & Lorch, R. F. (1993). Network representations of causal relations in memory for narrative texts: Evidence from primed recognition. *Discourse Processes*, 16(1–2), 75–98.
- Van den Broek, P., Risden, K., & Husebye-Hartmann, E. (1995). The Role of Reader's Standards for Coherence in the Generation of Inferences During Reading. In R. F. Lorch, & E. J. O'Brien (Eds.), *Sources of Coherence in Reading* (pp. 353–373). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Van den Broek, P., Rohleder, R., & Narvaez, D. (1996). Causal Inferences in the Comprehension of Literary Texts. In M. S. MacNealy, & R. J. Kreuz (Eds.), *Empirical Approaches to Literature and Aesthetics* (pp. 179–200). Norwood, NJ: Ablex Publishing Corporation.
- Van den Broek, P., & Gustafson, M. (1999). Comprehension and Memory for Texts: Three Generations of reading Research. In S. R. Goldman, A. C. Graesser, & P. van den Broek (Eds.), *Narrative Comprehension, Causality and Coherence: Essays in Honor of Tom Trabasso* (pp. 15–34). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Van Dijk, T. A. (1988). A történet felfogása. In Kanyó Z., & Síklaki I. (szerk.), *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből* (309–327. o.). Budapest: Tankönyvkiadó.
- Waern, Y. (1988). Thoughts on text in context: Applying the think-aloud method to text processing. *Text*, 8(4), 327–350.
- Westfall Irwing, J. (1982). The Effects of Coherence Explicitness on College Readers' Prose Comprehension. *Journal of Reading Behavior*, XIV(3), 275–284.
- Winnicott, D. W. (1999). *Játszás és valóság*. Budapest: Animula.
- Wolfe, M. B. W., Magliano, J. P., & Larsen, B. (2005). Causal and Semantic Relatedness in Discourse Understanding and Representation. *Discourse Processes*, 39(2&3), 165–187.
- Wolfenstein, M. (1944). The Reality Principles In Story Preferences Of Neurotics And Psychotics. *Journal of Personality*, 13(2), 135–151.
- Wolters, G., & Raffone, A. (2008). Coherence and recurrency: maintenance, control and integration in working memory. *Cognitive Process*, 9, 1–17.
- Wright, E. (1998). *Psychoanalytic Criticism: A Reappraisal*. Cambridge: Polity Press.
- Wright, E. (1999). What is a psychoanalytic reading? In *Speaking Desires can be Dangerous: The Poetics of the Unconscious* (pp. 13–17). Cambridge: Polity Press.
- Zappe, L. (1970). A szemlélettől a világnézetig: József Attila költészetének fordulópontja. *Irodalomtörténet*, 4, 870–884.
- Zwaan, R. A., & Radvansky, G. A. (1998). Situation Models in Language Comprehension and Memory. *Psychological Bulletin*, 123(2), 162–185.
- Zwaan, R. A., Radvansky, G. A., & Whitten, S. N. (2002). Situation models and themes. In M. Louwerse, & W. van Peer (Eds.), *Thematics. Interdisciplinary Studies* (pp. 35–55). Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Co.

I. Melléklet
 Beleegyező nyilatkozat József Attila *Füst* c. versére,
 pszichés problémával élők által adott olvasatok vizsgálatához

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
Bölcsészettudományi Kar
Pszichológiai Tanszék
Pszichológia Doktori Iskola
7624 PÉCS, Ifjúság útja 6.

NÉV: Papp Orsolya
 E-mail: **papporsi@lycos.com**

Tisztelt Programvezető úr!

A Pécsi Tudományegyetem Pszichológia Doktori Iskola hallgatójaként egy művészet-pszichológiai tárgyú kutatást szeretnék folytatni az Ön által vezetett programban részt vevő pszichiátriai betegekkel. A kutatás címe: „Az irodalmi befogadás személyes élményháttéré”. A kutatás során egy kb. 30 perces beszélgetésre kerülne sor pszichiátriai problémával élőkkel József Attila *Füst* c. verséről.

Az interjúról videofelvétel készülne, melyet bizalmasan kezelnék, harmadik személynek ki nem adnám, majd a videofelvétel szövegéről anonim átirat készülne, így a betegek személyiségi jogai sértetlenek maradnak.

Ezúton kérem beleegyezését, hogy a vizsgálatot elvégezhessük az Ön által vezetett programban résztvevőkkel. Természetesen, ha további kérdései vannak a kutatással kapcsolatban, személyesen is állok rendelkezésére.

Köszönettel:

a kutatás vezetője

Beleegyezésemet adom ahhoz, hogy a kutatást a Soteria Alapítvány Munkábaállítási Programjában résztvevőkkel lefolytassák.

.....
 Dátum

Nem adom beleegyezésemet a kutatás lefolytatásához.

.....
 Dátum

II. Melléklet

József Attila *Füst* c. verse és értelmezései

Kis, nyurga füst virágzik hold előtt.
Ezüsttel köt meg old, hajlong, ledől.
Áttetszel rajta, égi hűvösség.

Sokat szenvedtem, hát sovány vagyok,
elszállok, mint a köznapi bajok,
áttetszel rajtam, égi hűvösség.

Elszállok, el, de a lány remegés¹⁸⁸
az életért, világot ringat és
áttetszik rajtad, égi hűvösség.

(1932)

A versnek az irodalomtudományi olvasatok által kirajzolt jelentésrétegei a szimbolikusság–konkrétság (Bóka, 1962),¹⁸⁹ lágyság–keménység, anyagiság és performativitás¹⁹⁰ (Zappe, 1970) dichotómiája mentén ragadhatóak meg. Az ellentétes minőségek együttes jelenléte az irodalomtudományi olvasatokban aláhúzza a költemény kétérté-

¹⁸⁸ A vers befogadásának történetéhez hozzátartozik, hogy 1931 és 1934 között az utolsó versszak „Elszállok, el, de a lány remegés” nyitó sor helyett az „Elszállok, el, de vad vörös remegés” szerepel szövegváltozatként. Ebben a módosításban József Attilának a költészethez, pontosabban a költészetnek a társadalomban betöltött szerepéhez való viszonya is tetten érhető, mely éppen 1929 és 1930 között ment át gyökeres változáson: a tiszta költészet eszményét felváltotta a cselekvésselvű, társadalmi-politikai szerepvállalásra törekvő líra programja.

¹⁸⁹ A költemény feltételezett élményhátterét alkotó szemléleti kép, a füst látványának konkrétsága jelenti Bóka László értelmezésének kiindulópontját, melyben a költő aktuális élethelyzetét a nyurga és sovány közti asszociatív kapcsolat teszi a műbe beemelhetővé. A második versszakban megjelenített történések referenciális tartománya tehát többé már nem a füst mint szimbólum, hanem a bizonytalan, fizikai és szellemi biztonságában másoknak kiszolgáltatott írói léthelyzet: „Ez nem szimbólum-alkotó képzet, ez a konkrétot konkrétára váltó, rettentő éleslátás szörnyű logikája”. (Bóka, 1962, 1838. o.)

¹⁹⁰ Zappe (1970) fő állítása szerint ez a két motívum egymást kiegészítve bontakozik ki az egyes versszakokban: először az anyagiság mozgásra redukált minimumát megtestesítő füst jelenik meg a fény-háttért képező Hold előtt. Az első versszakban ábrázolt cselekvések a megsemmisülés felé haladnak, vagy már kezdettől fogva a mozdulatlanság jellemzi őket. Az utolsó sor azonban végképp bezárja, megmerevíti a rokokó játékosságát is sugalló kezdő képsort. A második versszakban az anyagiság és a mozgás képviselője egyaránt a színre lépő költő: „Az ember, a költő, soványságával és szenvedésével részben éppolyan eltűnő, mint a füst, sőt a hasonlat révén („elszállok, mint a köznapi bajok”) ez az eltűnés kiterjed az egész emberi létre”. (1970, 874. o.) A füst és a költői én mozgásának ellentétes irányában (ledől, illetve elszáll) Zappe az élettelen anyag és az élet kettősségét látja, mely a befejező sorokban az utóbbi győzelmével zárul a tiszta performativitással jellemzett, egész világot ringató remegés feltárlásával. Az egyedi szemlélettől vezet tehát a költemény a személyes élményekig, melyek valamilyen általános lét-tapasztalatba oldódnak fel. Ebben az interpretációban már impliciten olyan motívumok vannak jelen, melyek az önmagára és a világra reflektáló szubjektum identitásélményeihez kötődnek.

kúségét, átmenetiségét, oszcilláló szemantikáját. Originális értelmezést ad Szabolcsi (2005), amikor a költő istenes versei közé helyezi a *Füstöt*, és a krisztusi szenvedés kifejeződését látja benne.¹⁹¹

Az értelmezések jól körülhatárolható csoportját alkotják azok az elképzelések, melyek a versben valamilyenfajta életszakasz váltást, a személyes identitásba beépült léttapasztalat kifejezését ragadják meg. „Magam a változó én, a keménnyé és „győzni fogó”-vá fájdalommal kovácsolt egyéniség útját látom a *Füstben*”. (Szabolcsi, 2005, 291. o.) Pontosabban azt az útelágazást, mely a kamaszkorból a felnőtté válás felé vezet. Ebben az olvasatban a *Füst* szintén korszakot záró és nyitó vers, azonban a személyes élettörténet egyes fejezetei azok, melyek között a fájdalmas átmenetet megteremti. Egy ilyen pszichésen érzékeny, hiperreflektív időszakban fontossá válik az eredetteremtés, a szelf mitizálása, ennek előzményeként pedig a visszatekintő-értelmező szemlélődés. Zappe (1970) és Dávidházi (1980)¹⁹² egyértelműen az élet utolsó szakaszaként, a búcsúzó szubjektum eltűnéseként értelmezik a verset.

Bókay Antal (2004) abban jelöli ki a versnek a jelentőségét, hogy a költő művészi fejlődésében – és a magyar költészet történetében – a következő években megszülető és kiteljesedő tárgyias költészet első darabja, melyben a materiális világ és a szubjektum léttelremtő egysége valósul meg oly módon, hogy „a személyes értelem homológ struktúráját rejtő tárgykonstrukciók” válnak a költemény főszereplőjévé. (69. o.) Vagyis a költemény legbelső tartalmaink csupán áttételes kifejezhetőségére hívja fel a figyelmet, mellyel a humán létezés egyik alapvető tapasztalatát tárja fel. Milyen azonosulásokon keresztül mutatkozik meg az én a versben? Körvonalait kezdetben a füsttel közös attribútumai határozzák meg: soványsága, felfelé törekvése és eredetének hiányában (nincs jelen sem a tűz, sem a szenvedések oka) a látható cselekvéseken keresztüli megragadhatósága. Az első két versszakban a létezés passzív hátterét, egyfajta modalitását az égi hűvösség képezi, ami azonban önmagában szintén megfoghatatlan, láthatatlan, testetlen – így az én másik

¹⁹¹ Szabolcsi a költeményt a *Lázadó Krisztus* folytatásaként, újraéléseként értelmezi. Ebből a nézőpontból egy olyan vallásos konnotációval rendelkező szimbólumhálót fejt fel a versben, melynek elemei az egyes kifejezések („oldás-kötés”) bibliai eredetétől, a költői képek merész konkretizálásán át (az első versszakban a Hold előtti füst mint kereszt), a krisztusi szenvedő-megváltó alakokkal való azonosulásra is kiterjednek. Ha a vers szerkezetének jellemzőjét, a hármas tagolást is beemljük, akkor a *Füst* már a szenvedő, és halálával a transzcendenciát felszabadító Krisztus képévé tágul. Szabolcsinak ez az értelmezése monográfiája másik fejezetében, a kései József Attila Istenes verseinek tárgyalásakor is előkerül, ahol a *Füstben* kirajzolódó Isten-képet előzményként említi meg azokhoz a versekhez, melyekben „nem Isten létének bizonyossága, hanem Isten létének vágya” fejeződik ki, „– helyesebben: egy olyan meghatározhatatlan célú és eleve teljesíthetetlennek tudott vágy, mely csak egy transzcendens, minden ható és mégis emberidegen lény képzetében ölthetett formát”. (Szabolcsi, 2005, 833. o.)

¹⁹² A füst költői képéből kibontakozó gondolatmenetet Dávidházi Péter (1980) a nyugat-európai filozófiai hagyomány diskurzusába állítja: a pascali gondolkodó nádszál tűnődését fedezi fel benne a sorsszerű elmúlásról, a szubjektum haláláról. Ezt a tartalmat az időben és térben lokalizálható, társadalmi valóság kifejezéseként és a halandóság archetipikus megjelenítéseként egyaránt értelmezhetőnek tartja, a vers elkülönülő, egymás mellett létező koherens jelentésrétegeiben.

szimbolikus leírásaként is értelmezhető.¹⁹³ Az eredet kérdése tehát ebben a versben még megoldott, a szelf lehorgonyozható bizonyos alaktalan őserőkhöz, melyek pillanatnyilag még fel tudják oldani az ontologizálódott idegenségérzést. A harmadik versszak alapjaiban változtatja meg az aktivitás–passzivitás és a kapcsolódás jellemzőit: az eddig eredet nélküli háttérként értelmezett égi hűvösség maga is közvetítő közeggé válik, és a füsttel közös attribútuma lesz az áttetszőség. Mindezek mögött pedig előtűnik a saját léthatalommal rendelkező tiszta ritmus, melyet Bókay (2004) „pulzáló őslibidónak”, a szelf prenyelvi aktivitásában jelen levő tiszta ismétlődésnek, illetve a világ hideg rendjén átütő organikus elv megjelenéseként értelmezett (73. o.).

Az én interpretációmiban a vers a személy identitás-formálódásának útját mutatja be: a világot ringató lány remegés az anya–csecsemő szimbiózis képe, maga a mindent átható, és melegen beburkoló primér identitás, amely az élet mélyén rejlő kapcsolódás magja. A fejlődő szubjektum ezután lép be az égi hűvösség rendjébe, mely az apai nyelv világát jelképezi, és a későbbi kulturálisan közvetített istenkép eredetét is adja. Végül a halál pillanatában testiségét levetközve innen oldódik szét a végtelen semmibe. Ezt a folyamatot az áttetszőség kíséri végig, az egyes fejlődési állomások között az átfordítás egyszerre elrejtő és megmutató aktusával. Ez utóbbi értelmezésben nemcsak az hangsúlyozódik, hogy József Attila *Füst* című verse a szavak (pl. ringat) és a téma mentén is képes az anya-gyermek kapcsolatban átélt élmények előhívására, hanem az, hogy maga a vers tulajdonképpen az identitás transzformációinak művészi megfogalmazását adja. Formai szinten a verset kettős grammatikai elv szervezi: megtalálható egy lineáris történet-kibomlás, amelyet az egyes versszakok váltakozó alanyai (füst, én, lány remegés) mentén követhetünk nyomon, illetve egy vertikális ritmus: a versszakok utolsó sorának, a játékosság érzetét is felkeltő változtatott ismétlése (Bókay, 2004).¹⁹⁴

¹⁹³ A füst tárgyiségében szintén nem rögzített, azonban eredetében éppen ellentétes asszociációkat kelt (tűz, földi melegség), mint az égi hűvösség, mely az egyszerre láttató és elrejtő *áttetszés* eseménye révén kapcsolódik hozzá.

¹⁹⁴ Bókay (2004) arra mutat rá, hogy ebben a versben a füst nem szimbólum, hanem allegória, hiszen a második versszakban megjelenik az a két minőség (soványság és elszállás), melyen keresztül a szubjektum és az őt jelölő tárgy kapcsolódik egymáshoz. Ez a viszony a megteremthető egység, a tökéletes azonosság létezését vonja kétségbe, melyet felerősít a vers szereplőit összekötő áttetszőség mint a megmutatás és elrejtés egyszerre jelen levő minősége. A füst mellett a költemény központi szimbóluma az égi hűvösség, mely csupán konkrét tárgyakon keresztül válik megfoghatóvá, láthatóvá; evvel a jellegzetességével magának az allegóriának mint retorikai viszonynak a működését tematizálja a versben.

III. Melléklet

Az egyes értelmezések besorolása a megadott elemzési szempontok alapján

Azonosulás/elutasítás:

1.¹⁹⁵ „... sok mindenhez hasonlítanám magam, alapvetően az ember... hát lehet, hogy furcsa lesz, amit most mondok, de úgy gondolom, hogy minden embernek vannak elképzelései a világról, és és hát az én elképzelésem az, az egy kicsit nehezen összeegyeztethető mondjuk azzal, hogy én füstnek gondoljam saját magamat. [*bevonódás*] Bár bár maguk a szavak, azok nagyon... számomra szépek: az ezüstös hold, égi hűvösség, áttetszőség. Ezek ... lágy remegés az életért... ezek mind-mind nagyon-nagyon közel állnak hozzám.

2. A vers hangulata kapcsán mondja el, hogy ő most nem ennyire melankolikus, szomorú, a lelke szivárványszínű (minden színt szeret, és ezek a színek a helyükön vannak benne, rajzain is megjelennek), [*bevonódás*] de mivel tizenkét évig szavalt verseket, meg tudja érteni a hangulatát, még ha nem is passzol az övével. (Később elmondja, hogy gimnáziumban József Attila volt a kedvenc költője, a „Bibliája”.)

3. „... nem könnyű kivenni a versből, hogy mit akar a költő. Én nem írnék ilyen verset, nehezen tudok azonosulni vele. Nem szívesen venném elő máskor sem ezt a verset. Mivel nem szeretünk szenvedni, az egy kellemetlen dolog, és mi a kellemeset szeretjük, megkockáztatom, hogy mazochista az, aki sokat olvasgatná ezt a verset.” Ok: a vers búbanatos hangulata: neki most pozitívabb, realisabb hangulata van, fejében a mindennapi, megoldandó gondokkal, amiket a vers elbagatellizál.

4. „... ez egy nehéz vers... sok mindent lehet beleképzelni. Nem tudok vele azonosulni, olyan idegen a szimbolikussága, messzi, távoli.”

5. „... nagyon szép, gyönyörű a vers stílusa; csúcs a vers, szívesen megismerném a költőt.”

6. „... nekem nem a füst jut erről eszembe, hanem a mostani helyzetem: 2. és 3. versszak: mióta ez az egész tart, iszonyúan szenvedek, sokat fogytam, úgy érzem, hogy nem elszállok, hanem elemésztődöm.” (Bizonyos részekre, pl. köt is meg old; áttetszés ismétlései úgy reagál, hogy *érdekesekek*, nem igazán tud velük mit kezdeni.)

¹⁹⁵ A számok a vizsgálatban résztvevő befogadókat jelölik, az azonos számok azonos személyeket jelölnek.

A versben megjelölt kedvenc rész:

1. „Elszálok, el, de a lány remegés az életért, világot ringat és áttetszik rajtad, égi hűvösség. [külön felolvassa] Ez az utolsó az, amibe benne van az élet, benne van egy ritmus, benne van egy múlandóságon túl, tehát az elszálokra túl, az időn túlmutató, és valamennyire hát fizikálisan ez a jelenség, a hullám-jelenség...”

2. 1. versszak.

4. „3. versszak a legszebb, nagyon tetszik, gyönyörű.”

Központi szimbólum:

1. *égi hűvösség* (apai, szigorú) és *lány remegés* (anyai) éles kontrasztja. *Holdhoz* asszociatívan az anya jut eszébe. Az *áttetszőség* transzcendenciára utal. Versben a személyiség minden része megjelenik: *soványság* – testi; *szenvedés* – pszichés; *áttetszőség, égi hűvösség, lány remegés* – spiritualitás.

füst: a tűz velejárója, önmagában nincs; itt a versben a lét, a létezés szimbóluma.

2. *füst*: mai események hangulatához hasonlóan neki is van egy kis, nyurga füstje = egy kis remény, hogy eljut az erdei kis házba, ahol felnevelheti két csodálatos gyermekét. A kis ház melege befűti a Holdját, amit az ablakából lát (nap mint nap ezzel a vággyal kel és fekszik).

áttetszőség: átlátszóvá válni, mindenki ismer már: ez egy személyes, titkos [elszólás: tiltott] vágya, hogy áttetsző/átlátható legyen, nem szereti a titkokat.

3. *égi hűvösség*: visszatérő gondolat, átvitt értelmű (ég kékjéből vezeti le a hidegséget), a költő hangulatát tükrözi.

füst: kis (jelentéktelen), nyurga (vékony), köt meg old (csinál is valamit, meg nem is; hol van, hol nincs), ledől (nem tartós, nem határozott): az egész olyan bizonytalan; képményekben levő végtermék: házakban fűtenek, mert hideg van, benn meleg van.

„*elszálok*”: szabadság iránti vágy, emberi korlátokra utal a repülni tudás hiánya, de a versben inkább a vágy van jelen.

„*lány remegés*”: életért való küzdelem.

áttetszőség: nem mutatja úgy önmagát, hogy egyértelműen csak ő látszik, homályosság.

4. *füst*: tényleg ilyen, hogy elszáll.

égi hűvösség: visszatérő, jelképes [nincs szimbólumértelmezés, nem indul be a jelentésadási folyamat!]

5. *füst*: lég = levegő [lélek]: húszéves kora óta dohányzik, az emberek már nem tudnak levegőt venni; a levegő beszívása fölvisz az égbe, megkönnyebbülés, de ha nem figyel oda, nem látja, milyen levegőt (lelket) szív be.

6. *füst*: vékonyodik, semmivé válik, mint mikor valakiből elszáll az életkedv; füst az élet: lángol az ember, a tűz, heves lánggal élünk a szerelemben, ami elszáll mint a füst. [Házasságának vége az oka az intézménybe kerülésének, magas szorongás a kapcsolat vége miatt, ami megakadályozza a jelentésadási folyamat kialakulását]

A mű hangulata és stílusa:

1. „Vigasztalást, simogatást ad, jólesik... reményteljes, távlat, perspektíva van benne az emberi viszonyokban és az étellel kapcsolatban is”; kitárulkozó.

Egyszerű nyelv (nincsenek jelző- és hasonlatzuhatagok): a nagy dolgok nagyon egyszerűek, az igazán fontos dolgokat már születésünk pillanatában tudjuk, a többit megtanuljuk: úgy érintkezni a külvilággal, hogy ne mutassuk meg önmagunkat.

Összegző vers: nem egy konkrét ember bizonyos életérzését mondja el, hanem egy kollektív tapasztalatot (mik is vagyunk).

2. Keserédes, melankolikus, de nem szomorú, nem depressziós. Keserűség főleg a 2. versszakban: szenvedés, elszállok = elmegyek (öngyilkos lehetek) a gondjaimmal együtt. A vers átfogó hangulata mégis olyan keserűségből fogant édesség, ami tartalmazza a rosszat, a szenvedést, de mégis a jó irányba megy el; ez utóbbi az egész versben benne van, de főleg az utolsó versszakban. Az életért szól a vers, ami a világot ringatja. A vers kezdete (1. versszak): egy depressziós ember, aki utálja a világot, nem tud így verset kezdeni, hogy kis nyurga füst virágozik hold előtt.

3. Bizonytalan, „elszállok”: múlandóság; „köznapi bajok”: nem pesszimista; hűvösség, érzéketlenség. Pesszimista, nem jó hangulatú, búbánatos, talán depressziós volt a költő: a rossz hangulat fokozódik a 2. versszakban (önsajnálattal), de a 3.-ban reménykedés. A vers stílusa idős emberre utal, lassú ritmusú.

4. Bánatos, szomorú, depresszióba hajlik.

5. Felkeltett érzéseiről beszél: úgy örökké válni, hogy újra elpusztulunk; fojtogató reménytelenség, védekezés. A 2. versszak utolsó sora egyezik a mostani hangulatával: „áttetszel rajtam, égi hűvösség”: kristálytisztá légből való születés (nem szexuális úton, nem lombikban jön létre a gyerek).

6. Ez egy nagyon pesszimista vers, nem a reményt érzi, hanem a remegést. Ambivalencia: iszonyúan szenved, de azért még szeretne élni, de közben szeretne meghalni. Lehangolt, mély állapotban kívánja a halált emocionálisan... a szenvedés szűnjön meg: erre lehet alvás (nem lehet örökké) vagy a meghalás. A remegés nem küzdés, lehangolt állapotban nem lehet küzdeni, de akar élni.

A mű kapcsán felidézett emlék:

1. Anyával ambivalens érzések: gyerekkorában nagyon szerette és ragaszkodott hozzá, de később féltékeny lett rá (új házasság, testvérek miatt), amit szégyellt. Az anya pszichés problémái miatt érzelmileg kiszámíthatatlan volt, már gyerekként is sokat szenvedett ezek miatt, de szerette az édesanyját, és ebből tanulta meg, hogy van szeretet a világban [érzelmi emlék].

2. 7 évesen a születésnapjára kapott egy komondort, aki a leghűségesebb barátja lett (régén nem voltak emberbarátai, csak növényekkel meg állatokkal volt jó kapcsolatban; mostanában nem érdekli, ha sérül, akkor is vállalja az útját, és vannak barátai).

3. Barátokkal tábortüzes, bográcsos bulik a kertben: a tűz ősszel és tavasszal is melegít, kabátban állják körül, a nedves fa ekkor füstöl jobban [általános emlék].

4. Füstről jut eszébe: cigaretta, tűzrakás, szalonnasütés: egy este sütjük a szalonnát, száll fel a füst, nyár végi hűvös van, köznapi bajok ilyenkor elmúlnak, mert ott van a cselekvés, hogy sütöm a szalonnát. Emiatt nagyon jól érzem magam [fantázia].

A mű hangulatáról jut eszébe: amikor egyedül maradt, a férje elment.

5. Szülésnél azt mondták neki, hogy egy fia van, de szerinte kettő. Fiatalon csönd vette körül, nagyon sokat hallgatott.

Személyes értelmezések:

1. Kozmikus tér a vers perspektívája. [Az értelmező hívó ember, vállaltan és expliciten ebből a perspektívából értelmez] Mivel a mulandóságot nem tudjuk elfogadni, szükségünk van egy spirituális perspektívára, ennek a megfogalmazásához adhat szakavat a vers, az irodalom (pl. mi az Isten, mik az egyéni céljaink). Az egyes személyiségrészek váltakozását továbbgondolva a vers egy körforgást ír le élet és halál közt.

2. Rögtön az elolvasás után egy kép jelenik meg neki: saját háza kéményéből száll fel a füst a Hold felé, amit ő az ablakból néz. Családi fészekben egy hideg téli estén be-

gyűjtünk a kemencébe: a belső szeretet, ami átmelegíti a kinti hidegséget, és kívül sem lesz ezáltal annyira hideg, mivel bent meleg van. Soványságot konkrét dologhoz köti: a szenvedő emberek nem bírnak enni, cigin, kávéban élnek, József Attila jut erről eszébe. [A 2. versszakban érzékeli a perspektívaváltást, mert kiemeli, hogy a vers írója beszél itt.] Az 5. sorról a karácsony jut eszébe, a füst is erre emlékezteti (családi meleg fészekbe beburkolózni a kinti hidegben). Az egész vers azt tükrözi, mintha lezárulna egy helyzet az író életében, mintha megtalálta volna a saját otthonát, ahol begyűl a fészek melege, ahol nem kell, hogy szenvedjen, és bajai elszállnak, mint a köznapi bajok. „*lány remegés világot ringat*”: a költő akár egy bölcsőt is ringathatna, benne egy karácsony éjszakán fogant kisbaba. Bölcsőben a *bölcs-ő*, a még bölcs kisgyerek, aki magával hozta az isteni tisztaságot. A bölcsőt ringatva, az egész világot ringatja, mert ahogy benne és a kisgyermekben, minden emberben benne van a világ. És ez az élete a ringató költőnek.

3. Szenvedés nem evés miatt: evés mint ősi ösztön, legelemibb szenvedés éhezés miatt. De nem biztos, hogy a költő kimondottan éhes volt, lehet, hogy ez is szókép, és valójában az öregségére utal, mert az igazán idős emberek újból lefognak, sziluettjük sovány.

„*lány remegés az életért világot ringat*”: remegés? félelem; ringatás? pozitív élmény: anya álomba ringatja a kisbabát, megnyugtatja, mert baja van, rosszat álmodott.

4. Konkrétság igénye: „sokat szenvedtem, de nem vagyok sovány”. Füst funkciója van a versben leírva: az egész kibontakozik: fönről, Hold előttről indul, a köznapi bajokon át lefelé halad, és az utolsó versszakban megint fölmeleg az égbe. Ez a vers olyan, mint az élet: szomorú, de a füstnek van funkciója, alá van rendelve az életnek. A 2. versszakban maga a füst, ő beszél. Ha füst lenne, boldogan szállna fel, mert tudná, hogy van funkciója, annak a tűznek a füstje, ami az emberekkel jót tesz, segít nekik: elvesztette a munkáját, nem biztos, nem határozott, nem erős. [Füst útját, amerre megy, és a saját útvesztését párhuzamba állítja]

5. A költő a versben egy hozzá kapcsolódó nőalakról ír; megfogalmazza a lelket, hogy a lélek létezik, és hogy milyen formában... érzi azt a személyt, aki hozzá kapcsolódik. Megfogalmazásban Csokonai Lilla-versei jutnak eszébe. 1. versszak a születésről szól, előjáték a boldogságos Szűzhöz; a másik 2 két férfi halálának a körülményeire utal: a 3. versszakban Krisztus keresztre feszítése, és a vad vörös remegés a halál előtti szenvedés, ehhez tartozik az égi hűvösség, ami kristálytisza. 2. versszakban a hét keresztre feszített egyike, aki a *Gaudeamus Igiturból* a vékonydongájú, örök bohém, nevetős.

IV. Melléklet

A koherencia labovi és gergeni strukturális kritériumainak alkalmazása

A személyes történetek koherenciája és a belső pszichés koherencia közti kapcsolat vizsgálatát 25 idős emberrel (22 nő és 3 férfi, akik közül a legfiatalabb 67, a legidősebb pedig 86 éves volt a vizsgálat időpontjában, a minta átlagéletkora 74,9 év) végeztem, akiket életük jelentős eseményeinek elmondására kértem.¹⁹⁶ A történetek koherenciáját Labov és Waletzky (1967, idézi Király, 1999), illetve Labov és Fanshel (1997) strukturális kategóriái alapján határoztam meg, valamint a Gergen és Gergen (1988) által felállított – elsősorban szintén az elbeszélések szerkezetére vonatkozó – jólformáltsági kritériumrendszer alkalmazásával. (A modellek részletes leírását ld. A történetek strukturális tulajdonságaként felfogott koherencia c. alfejezetben.) A pszichés koherenciát a PIK-kérdőív (Oláh, 1996) Koherenciaérzék skálájával mértem, mely Antonovsky konstrukcióját öt kérdéssel ragadja meg, melyekre egy 4 fokozatú Likert-skálán kell válaszolni.

Hipotézisem kiindulópontját a Koherenciaérzék kognitív aspektusának meghatározása, mely szerint a felfogóképesség az egyén külső és belső környezetéből származó ingerek struktúrával való felruházására és ez alapján való megértésére vonatkozik, és a narratív pszichológiai elméletek reprezentációközpontú ágának narratívum-felfogása közti párhuzam jelentette. Ez utóbbi szerint a narratívum az az intrapszichés struktúra, melynek segítségével struktúrát viszünk az állandóan zajló eseményekbe. Ennek a párhuzamnak az alapján azt vártam el, hogy a magas Koherenciaérzékkel rendelkező személyek inkább szabályos történetek formájában mondják el életük jelentős eseményeit, mint az alacsony pontszámúak, vagyis a PIK-kérdőív Koherenciaérzék skálája pozitív együttjárást fog mutatni az önéletrajzi emlékek jólformáltságával. Az MTA Pszichológia Kutatóintézet és a PTE BTK Pszichológia Intézet Narratív Kutatócsoportjának vizsgálati eredményei is abba az irányba mutatnak, hogy a Koherenciaérzék összefügg az elbeszélések különböző strukturális jellemzőivel. Magasabb Koherenciaérzékkel jellemezhetőek a lineáris idővezetésű és az időhurok típusú történetek elbeszélői (Ehmann, 2004); az események elmondásakor visszatekintő narratív perspektívát alkalmazók (Pólya, 2004), illetve akiknek a történeteik egyidejűleg kevesebb téri közelítésre-távolításra utaló kifejezést tartalmaznak (Pohárnok, 2004).

¹⁹⁶ A pontos instrukciót Fitzgerald (1992) önéletrajzi emlékek gyűjtésére kidolgozott "életközeli" interjúja alapján dolgoztuk ki: "Szeretném, ha mondana magáról valamit!" (kb. 5 perc) "És most azt szeretném, ha olyan történeteket mondana az életéből, amelyek nagyon jellemzőek Önre! Képzelve el azt, hogy meg kellene írnia az önéletrajzát (vagy csak elmondaná egy baráti körben), amely ugyanakkor csak öt történetből állhatna. Ezekkel azonban a lehető legpontosabban szeretné magát bemutatni, és a leghitelesebb képet szeretné festeni magáról. Bármelyik életrajzszakaszból származhatnak ezek a történetek. Melyik lenne ez az öt történet?" (Fitzgerald, 1992, 105. o.)

Hipotézisem ellenőrzésére az idősök által elmondott összesen 287 életeseményről (a legkevesebb felidézett történet 5, a legtöbb 23 volt személyenként) Labov és Waletzky (1967, idézi Király, 1999), illetve Labov és Fanshel (1997) makrostrukturális elemzése alapján megállapítottam, hogy narratívumnak tekinthető-e vagy nem. A vizsgált mintában nagyon kevés olyan narratívum volt, amely nem tartalmazott értékelést, de Labovék eredeti, 1967-es kritériumaihoz igazodva, nem tekintettem hiányosnak, vagyis nem-narratívumnak az adott eseményt enélkül a szerkezeti elem nélkül. Így a szorosan vett strukturális vázat a narratívum meghatározásához az *Orientáció-Bonyodalom-Megoldás* hármas jelentette. Ez alapján 236 jelentős életesemény minősült narratívumnak, ami az elmondottak 82,2%-a. A narratívumoknak a nem-narratívumoktól való elkülönítése utáni lépés a történetek jólformáltságának megállapítása volt. A jólformáltság mértékét az egyes emlékezeti egységek esetében aszerint határoztam meg, hogy a "tökéletes narratívum" ismérvei közül hányat lehet azonosítani az adott történetben. Az egyes történetek esetében a kritériumok alkalmazásakor mind az öt jólformáltsági jegy meglétét vagy hiányát regisztráltam (*A célállapothoz vezető releváns események kiválasztása* szempontnál ez pl. a történetekben előforduló kitérők jelenlétét vagy hiányát jelentette; Az események rangsorolásánál az egyes történeteken belül az egyenes vonalú elbeszélést megszakító időbeli ugrásokat vettem számba), és ezután egy négyfokú skálán értékeltem a narratívumokat, amelyben az 1-es pontérték a jólformáltság hiányának, a 2-es a "kicsit" jólformáltnak, a 3-as a majdnem jólformáltnak, a 4-es pedig a tökéletesen jólformáltnak felelt meg. A nem-narratívumként minősített egységek automatikusan 1-es pontértéket kaptak, ha egy jólformáltsági kritérium hiányzott, akkor 3-ast, ha kettő vagy több, akkor pedig 2-es pontértéket adtam. A történetek értékelése után tehát minden személy rendelkezett egy összesített jólformáltsági pontszámmal. Az alábbi példa egy 4-es pontértékű, tökéletesen jólformált emléket mutat be.

Hát, ööö, amit szívesen mesélek! Ezt már talán a fiamnak is elmeséltem egy párszor, ami nem... nem jellemző rám, pont azért, mert nem jellemző rám, és és mert egy alkalommal valami olyasmit mutat rólam, hogy ami tulajdonképpen nincs meg bennem, de hát egyszer mégiscsak kijött (Értékelt végpont és Bevezető demarkációs jel). Ez vidéken voltam egy... még akkor ilyen grófi uradalmak voltak, és ott voltam ilyen gyakornok féle, és ez '42-ben vagy 43-ban volt, és az egyik csirás – úgy nevezték azokat, akik a..., akik a tehénistállóban a takarmánnyal foglalkoztak főként – bejött, és mutatta, hogy a 4 ujját a szecs kavágó levágta. Hát az egy, az egy eléggé fél... hát fél... szokatlan látvány volt, tudniillik a közepén fehérlett a csont, és a csontot ugye hát körülvette a hús, és abból meg szivárgott a vér. És olyan torz vigyorral jött be az ipse, és hát ez engem ugye majdnem hogy kiforgatott. Úgyhogy a... azonnal a gazdát előkerítettem, tehát az az olyan ispánféle volt, az volt a... aki közvetlen kapcsolatban volt

a izé cselédekkel, az intező és a, és a cselédek között, tehát a gazdák... Szokatlan eréllyel és ener... de mondom csak a látvány! És mondtam, hogy „Azonnal be kell vinni a legközelebbi faluba, hogy ellássák!”

– Dehát nincs szekér!

Tudniillik aratásidő, vagy cséplés, már betakarítás javába, szóval minden már elérhető fogat ugye foglalva volt.

– Akkor – mondom – a Sandlaufer, tehát a homokfutóval!

– Dehát csak a csikó van benn!

Na most a csikó, az az intezőnek a kedvence volt. A csikó az az az fogalom, úgyhogy egy cseléd a csikóhoz képest!

És hát: „Akkor a csikót fogják be! – mondtam.

Na, és hát végén elvitték. És akkor, hát persze jött az intező, aki hát egyáltalán nem úgy látta a dolgokat, mint én. És...

– De emberéletről volt szó! – mondtam én ezt.

Hát persze valószínűleg az történt, hogy akkor már nagyon hívták... mert az intező az: „A rohadt, az a pizok, direkt öncsonkítást követett el!”

Tudniillik ‘43-ban már szippantották be nagyon a frontra, és ez egy olyan 22–24 éves fiatalember volt. De nekem ez eszembe se jutott, én csak azt láttam, hogy... Nahát, erre szívesen emlékszem, hogy hogy hogy: Na, egyszer a sarkamra álltam! (Értékelt **végpont**). De aztán, hát ilyen ilyen... dicsőséges történeteim nem hiszem, hogy valami sok lenne (Befejező **demarkációs jel**).

A példa elemzésekor Gergen és Gergen (1988) jólformáltsági kritériumainak elnevezéseire hivatkozom, melyek közül az *Értékelt végpont létezése* és a *Demarkációs jelek* szövegbeli megjelenését aláhúzással jelzem. *A célállapothoz vezető releváns események kiválasztása*, az *Események rangsorolása (lineáris időbeli vezetés)*, és az *Oksági láncolatok létesítése* kritériumok szintén érvényesülnek az emlékekben.

A hipotézis szerint elvárt együttjárások statisztikai elemzését a Statistica programcsomag segítségével végeztem. Azt a feltevést, amely szerint a PIK kérdőív Koherenciáérzék skáláján magas pontszámmal rendelkező személyek inkább szabályos történetek formájában mondják el életük jelentős eseményeit, mint az alacsony pontszámú személyek, korrelációs számításal ellenőriztem, melynek eredménye nem volt szignifikáns ($r=0,015$; $n=24$; $p=n.s.$). A személyek alacsony száma miatt nem volt lehetőségem arra, hogy a Koherenciáérzék pontértékében az egy szóráson kívüli eredményeket vegyem csak figyelembe (skálaátlag: 15,97; szórás: 3,26), így a két összehasonlítható csoportot az átlag alattiakból ($n=15$) és fölöttiekből ($n=9$) képeztem, akik között a relatív jólformáltság tekintetében szintén nem volt szignifikáns különbség ($t=0,33$; $n=24$; $p=n.s.$).

*A történetek tanulsága mint koherenciaképző tényező:
Schank indexelési eljárásának alkalmazása*

A szövegfeldolgozás modelljei a történeteket különböző strukturális jegyeik összességként azonosítják. A '90-es évektől azonban az önéletrajzi emlékezet irodalmából figyelmet érdemelt egy másik megközelítés is, amely az emlékezeti narratívumokat mint általános vélekedést, hiedelmet vagy világnézetet bemutató elbeszéléseket írja le (Schank, 1990, 1999). Ebben az elképzelésben a dinamikus emlékezet a történetek tanulságait általánosítva szervezi magasabb egységekbe az emlékeket. A történetek mint példázatok magáról a történetmesélőről hordoznak információt, az ő életszemléletét, meglátásait mutatják be bizonyos dolgokról a hallgató számára. A történet értelmezésekor így nem csupán a cselekmény rekonstrukcióját kell elvégezni, hanem azokat a gondolatokat, véleményeket is meg kell találni, melyek az események mögött rejlenek. Ez a hallott történettel analóg történetek előhívását kívánja meg az emlékezetből, tehát történetre történettel válaszolunk. Az analógia felállítását szükségképpen megelőzi azoknak a tanulságoknak a megtalálása, melyet a hallgató a történetből von le, ugyanis a modellben ezek a tanulságot hordozó gondolatok szolgálnak vezérfonalként saját története, élménye felidézésében. Schank szerint az analóg történetek megtalálása nem automatikus folyamat, hanem a mindennapi intelligencia érhető tetten a történetek értelmezési folyamatában. A dekódolás hatékonysága abban rejlik, hogy saját történeteinket, élményeinket milyen címkével raktározzuk el emlékezetünkben. Schank ezeket a címkéket nevezte el *indexeknek*, melyek nem mások, mint az analóg történet által hordozott gondolatok, vélekedések vagy hiedelmek összességei. Az indexet, valamint viszonyát a téma és tanulság rokon fogalmaihoz, saját vizsgálatunkból származó példával illusztrálom:

Szinte ugyanakkor történt, néhány hónappal később az esküvőm, mert az is ilyen volt, hogy nagyon... hát kellett ütni a vasat, nem lehetett beletörődni abba, ami van! Mert a szülők, mind a két oldalon, a – Lajosnak hívták a vőlegényemet – őt is, és az én szüleim is, mi voltunk a kedvenc gyerekük, és mind a két család ahhoz ragaszkodott, hogy náluk lakjunk! Hát akkor egy külön lakás nagyon nehéz dolog volt! De végülis hát igazán vágytam volna, hogy külön lakhassunk, mert az az igazi. De nem lehetett, és annyira nem lehetett, hogy az esküvőnket folyton el kellett halasztani, mert amíg egy kicsit távolabb volt az esküvő, addig békesség volt a családban. De amint közeledett a dátum, hatalmas nagy botrányok voltak, hogy „Igenis, csak a testemen keresztül mész ki ebből a lakásból! Neked itt kell maradnod!(*elváltoztatott hangon beszél*)” És így aztán végül titokban esküdtünk meg, és néhány hónap múlva megtudta az egész család.

Index	Téma	Cél/Szándék	Aktuális eredmény	Tanulság
ha addig ütöd a vasat, és nem törődsz bele, abba, ami van, akkor el fogod érni a célokat	házasság	férjhez menni	titokban megtörtént a házasság	nem szabad beletörődni abba, ami van, harcolnunk kell a céjainkért

Az életút során összegződő tanulságok jelentősége a személyes narratívumok szervezésében a szövegbefogadás kísérleti irodalma felől is kapott megerősítést: 1996-ban van den Broek irodalmi narratívumok felidézése kapcsán arra mutatott rá, hogy az átfogó tanulságot sokkal többször idézték fel a személyek, mint az specifikus oksági kapcsolatai alapján várható volt. Magliano, Baggett és Graesser (1996) szerint pedig a tematikus koherencia megteremtéséhez szükséges referenciális következtetéseket minden esetben csak a történet tanulságának keresése indítja be. Ezek alapján az indexeket vizsgálatunkban olyan mutatónak tekintettük, amely a személyes történetek tanulságainak összesítésén át a szelf-koherencia és a koherens életút irányába hat azáltal, hogy a személyes történetek kifinomult, magasabb szintű – tematikus - szerveződését biztosítja. Annak érdekében, hogy egy személyre jellemző indexelhetőségi mutatót alkossunk, minden egyes történetről megállapítottuk, hogy rendelhető-e hozzá index (1-es pontérték) vagy sem (0 pontérték).¹⁹⁷ Ezután összesítettük az adott személy történeteinek indexpontszámát, majd ezt elosztva az összes általa mondott emlékekkel egy *relatív indexelhetőségi értéket* képeztünk. A vizsgálat következő lépésében korreláltattuk a személyek és az emlékek jólformáltsági és indexelhetőségi mutatóit. A személyek esetében szignifikáns összefüggés volt a jólformáltság és az indexelhetőség között ($r=0,358$; $n=24$; $p<0,05$), ami arra utal, hogy akik általában jól formáltabb emlékeket idéztek fel az élet-történeti interjúban, azok hajlottak arra, hogy explicit tanulságot is szőjenek történeteikbe. Magukra az emlékekre vonatkoztatva azonban nem találtunk együttjárást jólformáltságuk és indexelhetőségük között ($r=0,053$; $n=264$; $p=n.s.$). Ez számunkra azt mutatja, hogy nem csupán arról van szó, hogy az életszemlélet kifejezését megkönnyíti, ha a tanulságokat jól formált történetbe ágyazzuk. Az elvont életszemlélet megjelenése közelebb állhat az emlékező személynek a teljes életút értelmezésén nyugvó szelf-kohéziójához, mint a felidézett egyes élettörténeti események narratív koherenciájához.

¹⁹⁷ Az indexelési modell összefoglalását és az emlékek indexelését 2003-ban Marno Hanna végezte. A dolgozatnak ebben a részében támaszkodom 2004-ben megjelent többszerzős tanulmányunkra. (Papp, Marno, és Kónya).

V. Melléklet Az oksági modul fejlesztése

A cél-információt tartalmazó szavak automatikus felismerését végző gráf az 1. ábrán látható: a gráf felső ága azokat az igéket és főneveket tartalmazza, amelyek szemantikájuk alapján az ágens intencionális hozzáállását feltételezik. A gráf alsó ágán azokat a szövegünkben megtalálható igéket soroltuk fel, amelyek csupán főnévi igeneves vonzattal együtt utalnak egy cél jelenlétére. Ez utóbbi csoporton belül a *szerez* ige viselkedése annyiban tért el, hogy csupán a feltételes módú alakjai hordoznak intencionális információt (**szeretek síelni* vs. *szeretnék síelni*). Az alábbi példa ezen gráf találatainak természetes nyelvi környezetben való előfordulását mutatja. A találatokat a történetegységekben vastag betűvel jelöltük.

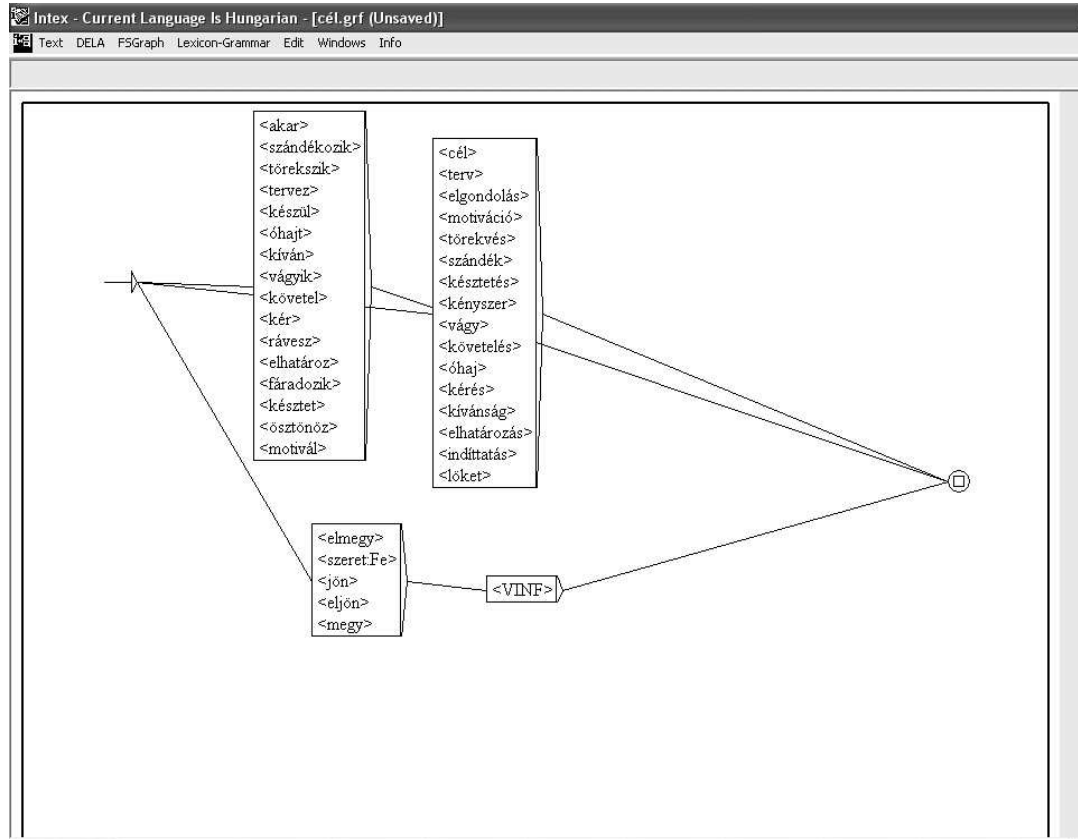
„...és emlékszem rá, az első történelem dolgozatunkra, dolgozatunkat írtuk, és én arra **készültem** előtte egész hétvégén, és így, már föladtam, már untam, és mondtam édesanyámnak, hogy én nem megyek el iskolába, mert én nem tudom, meg nagyon meg nagyon nehéz, meg sok, meg satöbbi, és így másnap **elmentem megírni** a dolgozatot,...”

A pszichológiai okság azonosítását az emocionális állapotokat leíró szavak felől közelítettük, melyek lehetnek önmagukban álló szemantikailag specifikus főnevek (például *fájdalom*, *katasztrófa*), melléknevek (például *szörnyű*, *boldog*), igék (csalódik, *szorong*), illetve az érzés/érez szó előtt álló melléknevek vagy határozószók. Az alábbi példák ezen gráf (ld. 2. ábra) találatainak természetes nyelvi környezetben való előfordulásait mutatják:

„Tehát például amikor a legjobb barátom 2002. december 21-én öngyilkos lett. Ez egy elég súlyos **veszteség** volt.?”

„Amszterdamban is előfordult, hogy a lánynak beszólt egy fiú az utcán, egy tök ismeretlen férfi, és a lány elkezdett futni utána, a srác az pedig legyintett, hogy ‘úristen, most mit csináljak, hát most akkor ezzel mit kezdjek, fussak utána, hát csináljon, amit akar’, de közben folyamatosan **szenvedett** és **dühös** volt.?”

„És ez ilyen nagyon **jó érzéssel** töltött el, hogy bebizonyítottam a családomnak, hogy igen is, ha nagyon akarom, akkor meg tudom csinálni.?”

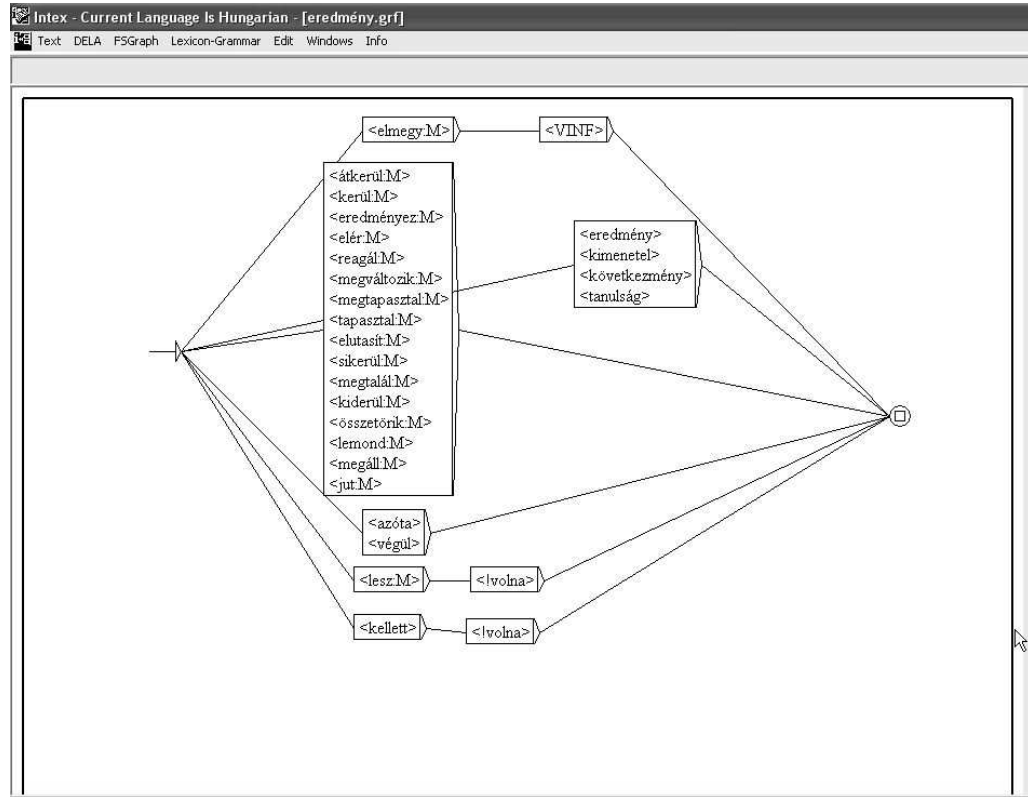
1. ábra: Cél-információt tartalmazó főnevek és igei szerkezetek az Intex számítógépes programban

Ebbe a típusba soroltuk a történet egészére vonatkozó értékelő reflexiókat is, melyek érzelmi viszonyulást implikálnak.

„...és akkor még utána az orvos is tette a megjegyzést, és akkor ugye az volt a probléma igazából, nem maga, hát jó, maga a cselekedet, tehát maga az abortusz volt a baj, de az, hogy végül is nem sok időnk volt rá, eldönteni, és tulajdonképpen azt beszéltük, hogy ha nem most lett volna, hanem később, akkor akár igen. És ezért ez így rossz volt.?

* „És én óvodás voltam, és valami úton-módon nem szerettem az óvodában aludni. Állandóan fönt voltam, magyarul rossz voltam.?

Az utolsó példa annak szükségességét mutatja, hogy a történet egészére vonatkozó értékelő reflexióknál a létigének csak E/3 alakját vehetjük figyelembe.

3. ábra: Eredmény típusú oksági viszonyt azonosító gráf

A keresett szavak túlnyomó részben igék, melyek múlt idejű, nem feltételes módú alakban fordultak elő a korpuszban (például *kiderült*, *sikerült*); emellett szemantikailag specifikus főnevek (például *eredmény*, *tanulság*), valamint néhány funkciószó (például *azóta*, *kellett*).

„...nem vettek fel elsőre az orvosira, így **elmentem dolgozni** nővérként.”

„Talán az utóbbi időkből az egyik legrosszabb történet a fiammal kapcsolatban, amikor annak ellenére, hogy nem volt neki engedélyezve, az autót kivitték, **elmentek furikázni**, főtengyesre hajtották, jó pár ezer forintba került, ez pár évvel ezelőtt fordult elő.”

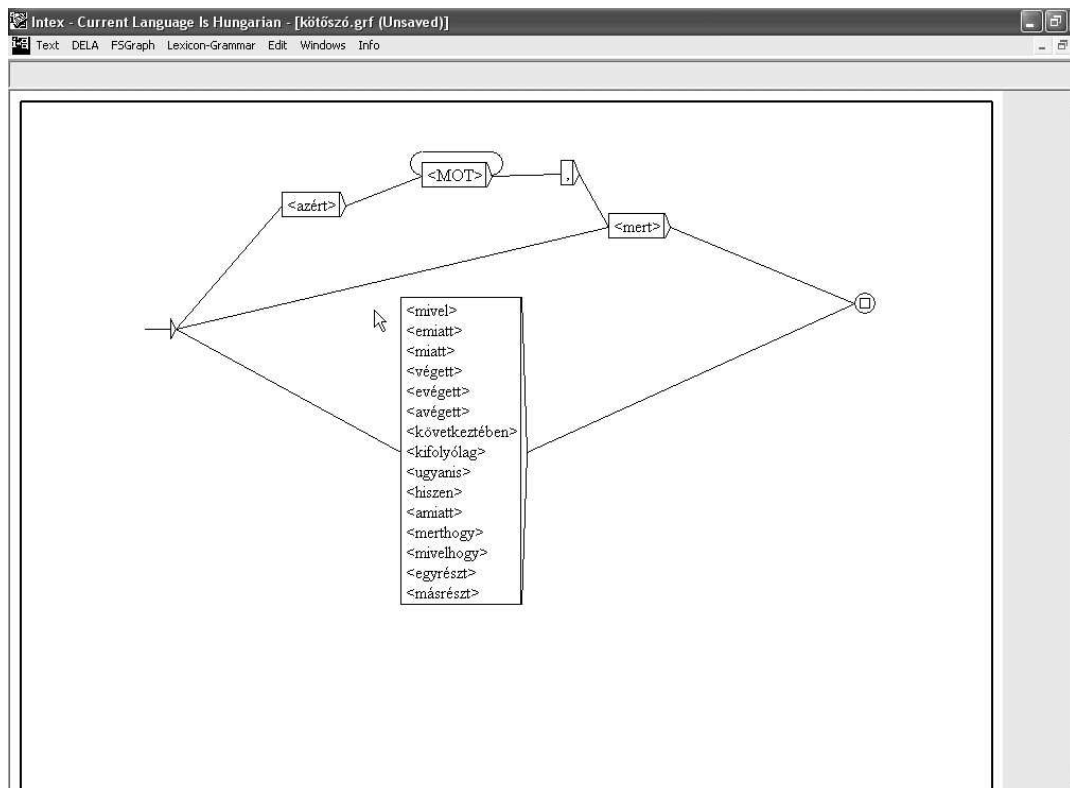
Az ‘elment’ + főnévi igenév-szerkezet előfordulási jellegzetessége, hogy az eredmény típusú oksági viszony részeként egyes esetekben a kiinduló eseményt (2. példa), máskor a következményt (1. példa) jelzi. Az alábbi példa azt mutatja, hogy a rossz találatok strukturálisan a történet bevezető részében (szetting) fordultak elő.

*„Volt egy kirándulás, ami nagyon negatív eredménnyel zárult, ugyanis apáék **elmentek vadászni**, és a húgommal, ez télen volt, ez Szabolcs megyében történt, és ott nagyon ritka a domb, és volt egy nagy domb, és vittük a szánkót, és a húgommal szánkóztunk...”

Trabasso és van den Broek modellje árnyalt képet ad a lehetséges oksági kapcsolatok típusairól, jelen célkitűzésünk szempontjából azonban egy általánosabb kategória felvétele is hasznosnak látszik, mely pusztán a kauzális viszony jelenlétére utaló kötőszavakat, névutókat, illetve utalószavakat tartalmazza (ld. 4. ábra).

A kutatás jelen stádiumában ez a robusztus módszer sok olyan oksági találatot tesz lehetővé, amelyet a környezetében előforduló tartalmas szavak mentén nem tudnánk azonosítani. Az alábbi bekezdés ezt az esetet illusztrálja:

„...igazából csak ezért maradok még vele, **merthogy** kollégiumi szobát fizetünk itt ketten, három helyeset, és nem is lenne nagyon értelme igazából három-négy hónapra kilépni ebből...”

4. ábra: Az oksági viszony jelenlétére általánosságban utaló szavak

VI. Melléklet
Tájékoztató és nyilatkozat a filmnézés közbeni
gondolkodási folyamatok vizsgálatához

A gondolkodási folyamatok vizsgálatának célja az adott inger feldolgozásának, megértésének feltérképezése. A gondolkodási vizsgálatokban a vizsgálati személynek különböző nehézségű feladatokat adnak, és azok megoldásából, illetve hangos gondolkodás esetén az így kapott jegyzőkönyvekből következtetnek az elmében zajló folyamatokra. Ezekkel a módszerekkel a gondolkodás jellegzetességeit, lépéseit lehet felmérni. Jelen vizsgálatban ezek mellett a gondolkodásnak a személyiséggel, illetve a tapasztalatokkal való összefüggéseit is vizsgáljuk. A fenti vizsgálatoknak káros következménye nincs.

Alulírott.....hozzájárulok, hogy az Eötvös Lóránd Tudományegyetem, a Pécsi Tudományegyetem, valamint a Szegedi Tudományegyetem közös vizsgálataiban 2009..... hó napján részt veszek.

Kijelentem, hogy a vizsgálat céljáról és jellegéről kielégítő tájékoztatást kaptam. A vizsgálatokhoz való hozzájárulásomért anyagi ellenszolgáltatást sem én, sem hozzátartozóm nem kapott.

Tudomásul veszem, hogy a kísérletben általam választott jelige alatt szerepelek, így közvetlen azonosításomra alkalmas személyi adatokat nem tartalmaz a vizsgálat. Hozzájárulok, hogy a vizsgálat során felvett, azonosítására nem alkalmas adatok más kutatók számára is hozzáférhetőek legyenek.

Tudomásul veszem, hogy a vizsgálat jellege megkívánja az elhangzó információk elektronikus rögzítését, és szó szerinti leírását, ezek kutatási célú felhasználásához hozzájárulásomat adom.

Tudomásul veszem, hogy a vizsgálati adatok kutatási és nem diagnosztikai célokat szolgálnak, ilyen jellegű szakvéleményre a vizsgálatok elvégzését követően igényt nem támasztok.

Budapest, 2009.hó.....nap

.....
aláírás

VII. Melléklet
Tájékoztató és nyilatkozat a személyiség
több szempontú vizsgálatához

A személyiség vizsgálatok célja az emberek tulajdonságainak, jellegzetes válaszainak, emlékeinek feltérképezése és egyediségük, vagy éppen jellemző kategóriába tartozásuk megállapítása. A személyiség vizsgálatokban a vizsgálati személynek például ún. önjellemző kérdőíveket adnak, melyekben szokásairól, világlátásáról, véleményéről kérdezik, és azok megoldásából következtetnek a kitöltő személyiségére. Más esetben élete eseményeiről kérdezik, hogy az előhívott emlékek rajzolják ki az egyedi élményeket, gondolkodásmódot. A fenti vizsgálatoknak káros következménye nincs.

Alulírott.....hozzájárulok, hogy az Eötvös Lóránd Tudományegyetem, a Pécsi Tudományegyetem, valamint a Szegedi Tudományegyetem közös vizsgálatában 2009..... hó napján részt veszek.

Kijelentem, hogy a vizsgálat céljáról és jellegéről kielégítő tájékoztatást kaptam. A vizsgálatokhoz való hozzájárulásomért anyagi ellenszolgáltatást sem én, sem hozzátartozóm nem kapott.

Tudomásul veszem, hogy a kísérletben általam választott jelige alatt szerepelek, így közvetlen azonosításomra alkalmas személyi adatokat nem tartalmaz a vizsgálat. Hozzájárulok, hogy a vizsgálat során felvett, azonosítására nem alkalmas adatok más kutatók számára is hozzáférhetőek legyenek.

Tudomásul veszem, hogy a vizsgálat jellege megkívánja az elhangzó információk elektronikus rögzítését, és szó szerinti leírását, ezek kutatási célú felhasználásához hozzájárulásomat adom.

Tudomásul veszem, hogy a vizsgálati adatok kutatási és nem diagnosztikai célokat szolgálnak, ilyen jellegű szakvéleményre a vizsgálatok elvégzését követően igényt nem támasztok.

Budapest, 2009.hó.....nap

.....
aláírás

VIII. Melléklet
A filmbefogadás közbeni gondolkodási folyamatok
A kutatás menete (instrukciók)

Első alkalom (a film hosszától függően kb. + 1 óra):

1. Olyan esztétikai, pszichológiai kutatást végzünk, melyben a filmnézés közbeni gondolkodási folyamatokat vizsgáljuk. Kérjük, hogy minden a film cselekményével kapcsolatos kérdését, következtetését és gondolatát mondja ki válogatás nélkül a felmerülés pillanatában, és rögzítse az Önnél levő diktafonon!

Kipróbáláshoz, gyakorláshoz 5 perces rövidfilmet vetítünk Önöknek.

A film előtti közvetlen instrukció:

A hangos gondolkodás, a film cselekményével kapcsolatos kérdések, következtetések és gondolatok kimondása szokatlan és fárasztó lehet, de a vizsgálat szempontjából különösen fontos, hogy az egész film során ugyanazzal az intenzitással végezze a feladatot!

2. A film vége után rövid szünet, majd adatlap kitöltése

Jelige:

Életkor:

Iskolai végzettség:

Foglalkozás (vagy kar és szak):

Nem:

Miután megnézte a filmet, arra kérjük, hogy írásban válaszoljon a következő kérdésekre:

- a) Írja le a filmben ábrázolt történetet!
- b) Volt-e a cselekménynek olyan része, amit nem értett? Ha igen, kérjük, hogy írja le, mi volt az!
- c) Kérjük, hogy írja le, ami leginkább megragadta a filmben!

Második alkalom (kb. 1,5 óra):

3. A film megnézése után mostanáig eszébe jutott-e új kérdés, következtetés vagy gondolat a film cselekményével kapcsolatban? (magnóval rögzíteni)

4. Ha az első alkalommal volt a cselekménynek olyan része, amit nem értett, mostanra megértette-e?

5. Élettörténeti interjú-kérdések:

„Most a saját életéből fogunk történeteket kérdezni. Mesélje el úgy, ahogy átélte őket! Lehetőleg minél részletesebben és kerekebben!”

a) Szeparáció, veszteség: Mondjon el egy olyan emléket, amikor valami fontos dologban veszteség érte!

b) Teljesítmény: Most mondjon el egy olyan eseményt, amelyben egy teljesítményére nagyon büszke volt, nagy elégedettséggel töltötte el, egy olyan sikert, amire nagyon szívesen gondol vissza.

c) Megoldatlan konfliktus: Most mondjon egy olyan történetet az életéből, amiről azt gondolja, hogy most biztosan másképp csinálná!

6. + adatok és tesztkitöltés (Munkamemória feladatok, BFQ, Kötődés kérdőív, Antonovsky Koherencia-érzék, Kontrollhely Kérdőív)

Ezekre a kérdésekre nem kötelező válaszolnia:

Hány órát aludt az elmúlt 24 órában?.....

Serkentő vagy kábító hatású szert szedett-e az elmúlt 48 órában (kávé, drog, tea, gyógyszer)?

Volt-e már olyan jellegű pszichés problémája, ami kórházi kezelést igényelt?

Átélt-e már pszichotikus állapotot?

Itt rövid szünet.

7. Vers-befogadás: Kérjük, olvassa el a következő verset, és mondja el, hogy mi jut róla eszébe? Ön szerint miről szól a vers? (Ha a személy nem említi, a vers hangulatára, illetve, hogy tetszik-e neki a vers, rákérdezni)

8. Élettörténeti interjú-kérdések 2.:

a) „Most ismét a saját életéből fogunk történeteket kérdezni.” Kérem, mesélje el az első emlékét, ami a versről eszébe jut!

b) Váratlan esemény: Most egy olyan történetet mondjon el, amikor valamilyen előre nem látható, váratlan esemény történt az életében!

c) Végül gondoljon valakire, aki fontos magának, és mondjon vele kapcsolatban egy jó, meg egy rossz történetet. A 2 történet szólhat ugyanarról a személyről, de ha gondolja, más-más magának fontos emberekről is.

IX. Melléklet
***A múlt nélküli ember* c. filmre adott kauzális válaszok összefüggései**
személyiség-, illetve kognitív változókkal

10. Táblázat

Az egyes szövegtípusok összefüggései a személyiség- és kognitív változókkal.
A táblázatban a legalább 5%-os szinten szignifikáns együttjárásokat tüntettük fel.

A vizsgált szövegek kauzális kategóriái		Tesztek	r	Élettörténeti epizódok ¹⁹⁸	r	
Online film-kommentárok	Előzmény	Jelentésseliség (SOC)	0,527			
	Következmény	Nyitottság az új tapasztalatokra (BFQ)	0,501			
	Szerzői szándék	ECR-R Szorongás	0,53			
	Összkausalitás			Váratlan	-0,491	
Filmtörténet összefoglalás	Előzmény	Pontosság (BFQ)	0,614			
		Lelkiismeretesség	0,541			
	Következmény	Együtműködés	0,466			
	Összkausalitás			Versre emlék	0,469	
Versértelmezés	Előzmény	Kitartás (BFQ)	0,51			
		Lelkiismeretesség	0,475			
		Jelentésseliség (SOC)	0,522			
	Következmény	Udvariasság (BFQ)	0,521	Veszteség	0,515	
				Máshogy	0,468	
	Cél	Dinamizmus (BFQ)	-0,461	Siker	0,469	
		Együtműködés	-0,457			
		Érzelmi stabilitás	-0,551			
	Összkauz			Veszteség	0,511	
Fontos_ Szemellyel_rossz				0,592		
Versre emlék	Cél	Együtműködés (BFQ)	0,504	Veszteség	0,6	
		Udvariasság	0,456			
		Barátságosság	0,523			
		Pontosság	0,581	Váratlan	0,47	
		Lelkiismeretesség	0,476	Fontos_ szemellyel_rossz	0,661	
	Következmény	Pontosság (BFQ)	0,608	Veszteség	0,473	
		Lelkiismeretesség	0,487	Váratlan	0,541	
				Fontos_ szemellyel_rossz	0,525	
	Összkausalitás	Együtműködés (BFQ)	0,461	Váratlan	0,513	
				Barátságosság	0,487	
Pontosság				0,619	Fontos_ szemellyel_rossz	0,558
Lelkiismeretesség				0,478		

¹⁹⁸ Csak az azonos kauzális kategóriák összefüggéseit vizsgáltam a különböző szövegtípusokban.

X. Melléklet

Tájékoztató és nyilatkozat

a filmnézés közbeni gondolkodási és érzelmi folyamatok vizsgálatához

A gondolkodási folyamatok vizsgálatának célja az adott inger feldolgozásának, megértésének feltérképezése. A gondolkodási vizsgálatokban a vizsgálati személynek különböző nehézségű feladatokat adnak, és azok megoldásából, illetve hangos gondolkodás esetén az így kapott jegyzőkönyvekből következtetnek az elmében zajló folyamatokra. Ezekkel a módszerekkel a gondolkodás jellegzetességeit, lépéseit lehet felmérni. Jelen vizsgálatban ezek mellett a gondolkodásnak a személyiséggel, illetve az érzelmekkel való összefüggéseit is vizsgáljuk. A fenti vizsgálatoknak káros következménye nincs.

Alulírott.....hozzájárulok, hogy az Eötvös Lóránd Tudományegyetem, a Pécsi Tudományegyetem, valamint az MTA Pszichológiai Kutatóintézet közös vizsgálatában 2010..... hó napján részt veszek.

Kijelentem, hogy a vizsgálat céljáról és jellegéről kielégítő tájékoztatást kaptam. A vizsgálatokhoz való hozzájárulásomért anyagi ellenszolgáltatást sem én, sem hozzátartozóm nem kapott.

Tudomásul veszem, hogy a kísérletben általam választott jelige alatt szerepelek, így közvetlen azonosításomra alkalmas személyi adatokat nem tartalmaz a vizsgálat. Hozzájárulok, hogy a vizsgálat során felvett, azonosításra nem alkalmas adatok más kutatók számára is hozzáférhetőek legyenek.

Tudomásul veszem, hogy a vizsgálat jellege megkívánja az elhangzó információk elektronikus rögzítését, és szó szerinti leírását, ezek kutatási célú felhasználásához hozzájárulásomat adom.

Tudomásul veszem, hogy a vizsgálati adatok kutatási és nem diagnosztikai célokat szolgálnak, ilyen jellegű szakvéleményre a vizsgálatok elvégzését követően igényt nem támasztok.

Budapest, 2010.hó.....nap

.....
alíírás

XI. Melléklet

A filmbefogadás közbeni gondolkodási és érzelmi folyamatok A kutatás menete (instrukciók)

1. csoport: 2009-es instrukció (csoportonként kb. 1,5-2 óra)

Olyan esztétikai, pszichológiai kutatást végzünk, melyben a filmnézés közbeni gondolkodási folyamatokat vizsgáljuk. Kérjük, hogy minden a film cselekményével kapcsolatos kérdését, következtetését és gondolatát mondja ki válogatás nélkül a felmerülés pillanatában, és rögzítse az Önnél levő diktafonon!

Kipróbáláshoz, gyakorláshoz 5 perces rövidfilmet vetítünk Önöknek.

A film előtti közvetlen instrukció:

A hangos gondolkodás, a film cselekményével kapcsolatos kérdések, következtetések és gondolatok kimondása szokatlan és fárasztó lehet, de a vizsgálat szempontjából különösen fontos, hogy az egész film során ugyanazzal az intenzitással végezze a feladatot!

2. csoport: tág instrukció

Olyan esztétikai, pszichológiai kutatást végzünk, melyben a filmnézés közbeni gondolkodási, érzelmi folyamatokat vizsgáljuk. Kérjük, hogy mindent mondjon ki válogatás nélkül a felmerülés pillanatában, ami a filmmel kapcsolatban természetes módon megjelent Önben, és rögzítse az Önnél levő diktafonon! Ez lehet kérdés, bármilyen kommentár, érzelmi állapot, következtetés, személyes emlék, vagy akár testi reakció is.

Kipróbáláshoz, gyakorláshoz 5 perces rövidfilmet vetítünk Önöknek.

A film előtti közvetlen instrukció:

A hangos gondolkodás, a filmmel kapcsolatos gondolatok és érzések kimondása szokatlan és fárasztó lehet, de a vizsgálat szempontjából különösen fontos, hogy az egész film során ugyanazzal az intenzitással végezze a feladatot!

3. csoport: legszűkebb instrukció:

Olyan esztétikai, pszichológiai kutatást végzünk, melyben a filmnézés közbeni gondolkodási folyamatokat vizsgáljuk, kiemelten a filmesemények között létrehozott oksági kapcsolatokat. Oksági kapcsolat alatt értünk minden olyan következtetést, ami egy

adott eseményt kapcsol össze az előzőekkel, vagy annak következményeit keresi, illetve a szereplők vagy a rendező céljainak, szándékainak megértésére irányul. A filmnézés folyamán ezek a következtetések gyakran kérdés formájában fogalmazódnak meg: Miért történt ez és ez, a főszereplő vajon miért csinált valamit, és mi fog most történni? Kérjük, hogy minden a filmnézés közben természetes módon Önben felmerülő szándékra, előzményre és következményre vonatkozó gondolatot, feltételezést, kérdést mondjon ki válogatás nélkül a felmerülés pillanatában, és rögzítse az Önnél levő diktáfonon!

Kipróbáláshoz, gyakorláshoz 5 perces rövidfilmet vetítünk Önöknek.

A film előtti közvetlen instrukció:

A hangos gondolkodás, a film cselekményével kapcsolatos kérdések, következtetések és gondolatok kimondása szokatlan és fárasztó lehet, de a vizsgálat szempontjából különösen fontos, hogy az egész film során ugyanazzal az intenzitással végezze a feladatot!

XII. Melléklet
A filmbefogadás közbeni
gondolkodási és érzelmi folyamatok

Adatlap

Jelige:

Életkor:

Nem:

Iskolai végzettség: szakközépiskola, gimnázium, főiskola, egyetem

Foglalkozás (vagy kar és szak):

A kísérlet pontos időpontja: **9 óra** **11 óra** **13 óra**

Miután megnézte a filmet, arra kérjük, hogy írásban válaszoljon a következő kérdésekre:

- a) Írja le a filmben ábrázolt történetet olyan részletesen és kereken, amennyire tudja!
- b) Volt-e a cselekménynek olyan része, amit nem értett? Ha igen, kérjük, hogy írja le, mi volt az!
- c) Volt-e a filmben olyan rész, jelenet, ami különösen tetszett/nem tetszett Önnek? Ha igen, kérjük, írja le!
- d) Kérem, mesélje el az első emlékét a saját életéből, ami a filmről eszébe jut! Lehetőleg minél részletesebben és kerekebben, úgy, ahogy átélte!
- e) Kérjük, írja le, hogy Ön szerint milyen jelentős érzelmi állapotokat élt át a **főszereplő** a film során!
- f) Kérjük, írja le, hogy Önben milyen érzelmek keletkeztek a film során! A film melyik jelenetéhez kapcsolódtak ezek az érzelmek?

XIII. Melléklet
A filmnézés előtt
és után kitöltött érzelmi skála

JELIGE: _____

Az itt szereplő állítások az Ön aktuális érzelmi állapotának megítélésére vonatkoznak. Mivel egyszerre több érzés is kavaroghat bennünk, kérem, hogy mindegyik felől ítélje meg egy hétfokú skálán, hogy a jelenlegi pillanatban átéli-e. Ha pontosan ez az érzés jellemzi Önt, akkor az 7-est karikázza be, ha egyáltalán nem jellemzi, akkor az 1-est karikázza be, a kettő között pedig az alábbiak szerint.

Egyáltalán nem jellemző rám	Inkább nem jellemző rám	Kicsit jellemző rám	Közepesen jellemző rám	Nagyjából jellemző rám	Eléggé jellemző rám	Teljesen jellemző rám
1	2	3	4	5	6	7

1. Vidámnak érzem magam.	1	2	3	4	5	6	7
2. Nem érzek magamban elég energiát.	1	2	3	4	5	6	7
3. Kellemes feszültséget érzek.	1	2	3	4	5	6	7
4. Enyhe aggodalmat érzek.	1	2	3	4	5	6	7
5. Meg vagyok illetődve.	1	2	3	4	5	6	7
6. Szomorú vagyok.	1	2	3	4	5	6	7
7. Nagy megrázkódtatás utáni nyugalmat érzek.	1	2	3	4	5	6	7
8. Derűs vagyok.	1	2	3	4	5	6	7
9. Szorongást élek át.	1	2	3	4	5	6	7
10. Elégedettnek érzem magam.	1	2	3	4	5	6	7
11. Félelmet érzek.	1	2	3	4	5	6	7
12. Ingerültnek, dühösnek érzem magam.	1	2	3	4	5	6	7
13. Unatkozom.	1	2	3	4	5	6	7
14. Szégyent, bűntudatot élek át.	1	2	3	4	5	6	7
15. Nyugalmat érzek.	1	2	3	4	5	6	7
16. Türelmetlen vagyok.	1	2	3	4	5	6	7
17. Teljesen mások az érzéseim:	1	2	3	4	5	6	7

XIV. Melléklet
Eltérő szerkezeti koherenciájú filmekre adott
kauzális válaszok összefüggései személyiség-,
illetve kognitív változókkal

14. Táblázat:

Az egyes szövegtípusok összefüggései a személyiségváltozókkal.
A táblázatban a legalább 5%-os szinten szignifikáns együttjárásokat tüntettük fel

A vizsgált szövegek kauzális kategóriái		Tesztek	r	Online Film2 Kommentár ¹⁹⁹	Más típusú történet (őf, emlék)
Online Film1 Kommentár	Előzmény	Nyitottság (BFQ)	0,600	0,828	Film1 történet_őf: 0,836
		Film1_hatására_ Negatív_érzelem_ változás	-0,536		
	Következmény			0,902	Film1történet_őf: 0,650
	Cél	Nyitottság	0,533	0,938	Film1történet_őf: 0,701
	Következtetés	Emocionális kontroll(BFQ)	0,534	0,693	
		Nyitottság	0,517		
Összkausalitás	Nyitottság	0,584	0,916	Film1történet_őf: 0,662	
Film1- történet őf	Következmény	Kapcsolati szorongás (ECR-R)	0,998		
	Előzmény	Film1_hatására_ Negatív_érzelem_ változás	-0,548		
	Cél	Empátiás törődés (IRI)	0,518		
	Összkausalitás	Film1_hatására_ Pozitív_érzelem_ változás	-0,557		
Film1 emlék	Cél	Impulzus- Kontroll (BFQ)	0,808		
	Következmény	Film1_hatására_ Pozitív_érzelem_ változás	0,736		

¹⁹⁹ Csak az azonos kauzális kategóriák összefüggéseit vizsgáltam a két filmre adott online kommentárookban.

Online Film2 Kommentár	Következmény	Nyitottság	0,548		
	Cél	Nyitottság	0,711		
	Következtetés	Nyitottság az új tapasztalatokra (BFQ)			
	Összkausalitás	Nyitottság	0,686		
Film2- történet őf	Előzmény	Barátságosság (BFQ)	-0,902		
		Udvariasság	0,944		
		Nyitottság az új tapasztalatokra	-0,835		
	Cél	Együttműködés (BFQ)	-0,651		Film2_Emlék: 1
	Következmény	Kapcsolati szorongás	0,998		Film1történet_őf: 1
Film2_ emlék	Következmény	Perspektíva-felvétel (IRI)	0,711		